

950.2
081
Ҳамиджон Ҳомидий

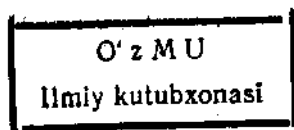
КҶҲНА
ШАРҚ
ДАРҒАЛАРИ

Ҳамиджон Ҳомидий

КУХНА
ШАРҚ
ДАРҒАЛАРИ

Бадний-илмий лавҳалар

B 3728

"ШАРҚ" НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 1999

МУҚАДДИМА

*Ривоят қишларича, подшоҳ Жамшид шикорга кетаёт-
са, олдидан жаннатсимон бир боғ чиқибди. Юз хил мева
ғарқ пишиб ётган эмиш. Шоҳ боғбондан ичишга сув сў-
рабди. Боғбон уйига кириб бир анорни сиққан экан, пиёла
тўла шарбат тушибди. Келтириб Жамшидга берибди. У
бир симириб пиёлани бўшатибди.*

— Отахон, бу боғ кимга қарайди? — сўрабди шоҳан-
шоҳ.

— Ҳеч кимга. Мен парвариш қиламан, мевасидан эл,
ўтган-кетган мусофирлар баҳраманд бўлади, — жавоб
берибди чол.

— Мен Жамшидшоҳ бўламан. Шунча катта боғни
бир ўзингиз еб ётмасдан, ҳар йили подшолик хазинасига
юз тангадан жарима тўлаб туринг, — дебди-да йўлида
давом этибди шоҳ.

Жамшид ордан қайтишида яна боққа кириб, шарбат
сўрабди. Боғбон ўнта анорни сиққан экан, бир қўлтурмча
шарбат чиқибди, холос. Шоҳ боғбоннинг ҳаялагани са-
бабини сўрабди.

— Адл билан эл фаровон, зулм билан юрт хароб деган-
лар. Сендан зулм зоҳир бўлгани учун ўнта анорни сиқсам
ҳам ярим пиёла сув чиқмади, — дебди боғбон.

Жамшид қилмишидан нушаймон бўлиб, уни солиқдан
озод қилибди.

Боғбон уйига кириб икки анорни сиққан экан, пиёла
шарбатга тўлибди. Шундан сўнг Жамшид ҳеч кимга зулм
қилмайдиган, адолатли шоҳ бўлибди.

Ўзбек халқ романи «Барзунома»дан олинган бу ҳикоя-
да адолат ғояси теран тасвирланган. Шарқ мутафак-
кирларининг ҳаёти, ижодий мероси ҳам ана шундай иб-
ратомуз, одабийликка, жасоратга чорловчи ҳикоятлар,
ривоят ҳамда нақллар билан йўғрилган. Мен уларни из-

лаш, ўрганишда кўп кўҳна дастхатларни, улкан олимларнинг асарларини ўқиганман. Ҳикмат тўла бу саҳифаларни ҳар гал варақлаганимда ўзим учун янги таассурот, маърифат оламан. Кейинги йилларда Маҳмуд ибни Валининг «Баҳр-ул-асрор» («Сирлар уммони»), Ҳожи Юсуфнинг «Арз-ул-афлок», Гардизийнинг «Зайн-ул-ахбор», Байҳақийнинг «Тарихи Масъуд» китобларини, «Маснави маънавий», «Асрорнома», «Тазкиротул авлиё», «Тарихи томм» каби асарларни, «Авесто»нинг аслини, профессор Ҳ. Ҳасановнинг «Сайёҳ олимлар» китобини ўқиб чиқдим, айрим мулоҳазаларим янада тўлишди, мукаммаллашди. Баъзи касбдошларимнинг буюк алломалар ҳақидаги мақолаларидан файз топдим. Мазкур лавҳалар кенг китобхонлар оммасига донишманд боболаримиз ҳақида дастлабки маълумот беришга мўлжалланган. Улардан Зардўшт, Самарқандий, Убайдий, Шарофиддин Роқимий, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий сингари сиймолар ҳақидаги лавҳалар олдин бошқа китобларда битилмаган далиллар, дастхатлардаги маълумотлар асосида ёзилиб, илк бор китобхонлар эътиборига ҳавола қилинмоқда. Биз фикр юритган алломалар қайси халқ фарзанди бўлмасин, уларнинг ибратли ҳаёт йўли, боқий руҳи, бебаҳо ижодий мероси барча қавм ва авлодлар учун ҳамиша мўътабар ва ардоқлидир.

МАЪНАВИЯТИМИЗ
САҲАШМАЛАРИ

ЗАРДЎШТ

Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»нинг алоҳида боблари ҳамда Гуштасп достонида Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг исломгача бўлган дини — зардўштийлик ҳамда унинг асосчиси Зардўшт ҳақида меҳр билан ёзди, уни мўъбадлар мўъбади — донишмандлар пешвоси, пайгамбар деб таърифлайди, у асос солган қомусий китоб «Авесто»ни кўп тилга олади. Ҳақиқатда ҳам, Зардўшт Шарқнинг биринчи файласуфи, нотиқи, шоири, донишманди ҳисобланади.

Чет эл ва Шарқ олимларидан Ян Рипка, К. В. Тревер, Е. Э. Бертельс, С. П. Толстов, И. С. Брагинский, Б. Гафуров, М. Дяконов, Х. Мирзозодаларнинг тадқиқотларидаги мулоҳазаларга қараганда, Зардўшт эрамиздан олдинги VII асрнинг охири ва VI асрнинг биринчи ярмида яшаган. У Хоразм ҳокимлигига қарашли чорвадорлик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Пурушаспа, онасини эса Дугдова, деб аташган. Болалигиданоқ от ва туя боқиш билан шуғулланган Зардўшт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги кишилар-пешволарнинг суҳбатларида бўлган. (Биз ушбу лавҳани ёзишда зикр этилган олимларнинг асарларидан, «Авесто»нинг «Маориф ва маданият» газетаси, «Садон Шарқ» журналида эълон қилинган матнидан фойдаландик — Ҳ. Ҳ.).

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли-туман динларга топинган, у билан боғлиқ кўплаб расм-русмларни бажарган. Ана шулардан бири ҳар бир қабила-нинг ўз худосига қурбонлик қилиш одатидир. Чорвадорлар орасида кезиб юриб, мўйсафидлар гурунгида бўлган Зардўшт кўп қурбонлик натижасида борган сари молларнинг камайиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўра билади; қабилалар орасида тез-тез бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам мана шу одат билан боғлиқлигини ҳис этади. Турфа дунёқарашдаги кексалар билан бўлган суҳбат, баҳслар натижасида Зардўшт кўп-худоликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йиғирма

ёшида ўзининг нор туясига миниб (Зардўшт — сариқ туя эгаси демакдир) қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тарғиб этади; уч ўғли, уч қизи билан оиласини хавф остида қолдириб, бу йўлда фидойилик кўрсатади. Натижада, ўн йилдан кейин ягона худо Ахурамаздони кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқодларига қарши яккахудолик ғоясини тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу ишда у инсон руҳиятига яқин турадиган халқ шеъриятидан услитик билан фойдаланган. Зардўшт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса ташкил қилади: мутлақ моя Хурмузднинг яккаю ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик, зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот — борлиқни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқ қолишдир. Зардўшт камбағал бўлган. У оту туяси камлиги, ўз ақидаларини ёйиш йўлида маблағсизлигидан шикоят қилади, нолийди.

Зардўшт таълимоти тобора халққа таъсир ўтказётганини сезган мухолифлари унга қарши қатъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардўшт бир гуруҳ тарафдорлари билан Эронга ўтади ва ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардўшт шоҳ Гуштаспнинг вазири Фрашаштранинг қизи Ҳавовига уйланган бўлиб, Иставатра, Урвататнара, Хверечитра номли уч ўғли ҳамда Френи, Трити, Поуричиста номли уч қизи бўлган. Доро I ҳукмронлиги даврида (эрамиздан олдинги 522—486 йиллар) хоҳомашинлар сулоласининг расмий дини зардўштийлик бўлган.

Фирдавсий ва Берунийларнинг тасвирича, Зардўшт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб, унинг эътирофини қозонади. «Шаҳристонҳои Эрон» китобида Виштасп фармонига кўра Зардўшт 1200 бобдан иборат панднома — «Авесто»ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган» деб ёзилган. Шундан сўнг шоҳ пайғамбарнинг тарафдори сифатида янги диннинг ашаддий тарғиботчисига айланди. Бу орада Амунинг икки соҳилидаги юртларнинг ҳокими Аржасп акаси Виштаспни аждодлар эътиқодидан қайтганликда айблаб, унга қарши лашкар тортади. Тенгсиз муҳорабада Аржасп ўлдирилади. Натижада Эрону Туронда маздопарастлик — зардўштийлик дини тўла жорий этилади. Зардўштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармонига мувофиқ барча шаҳар-

ларда оташкадалар — ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири — энг улкани Балх шаҳрида қад кўтаради. Зардушт 77 ёшида ушбу олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилади. Аммо унинг таълимоти, асос солган дини Ажам ўлкаларида ислом мажбуран қабул қилдирилгунга қадар муқаддас эътиқод бўлган. Ҳозир ҳам Жанубий Ҳиндистонда юз мингдан зиёд, Шимолий Эронда бир неча минг киши зардуштийлик эътиқодидадирлар.

Ўрта Осиё халқлари орасидаги турли маросимларда, баъзи удумлар юзасидан шам ёқиб қўйиш, тўйларда гулхан ёқиб унинг атрофида базм уюштириш, келинни кўчага гулхан ёқиб унинг атрофида бир айлантиргач, уйга олиб кириш; чавандозларни катта гулхан алангасидан сакраб ўтишлари, йўргакланган чақалоқни гулхан устидан у ёқ-бу ёққа отиб олиш ва бошқа анъаналар ҳам зардуштийликнинг ҳамон сақланиб келаётган удумларидандир.

АВЕСТО

«Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардушт томонидан VII асрнинг охириларида Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эронда оташпарастлик динининг уламо-қоҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг ҳукиз терисига битилган, македониялик Искандар Шарқни забт этганда унинг нодир нусхасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини эса ёқтирган. Эра-мизнинг биринчи асрида ашконийлар ҳукмдори Валагес Аршакид ва учинчи асрда ҳамда Хусрав Парвиз, Шопури Хурмузд даврида «Авесто» бир неча бор кўчирилган, қайта тикланган. Кейинги вақтларга қадар «Авесто»нинг ватани ҳусусида олимлар ўртасида жиддий баҳслар бўлиб келарди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб барча тадқиқотчилар «Видевдад»да учрайдиган Марв, Бақтрия, Ҳирот, Сўғд, Нисо, Хоразм, Синстон, Амударё, Сирдарё каби жуғрофий атамаларга асосланиб, «Авесто»нинг ватани Ўрта Осиё ва унга чегарадош юртлардир, деган қатъий хулосага келдилар. Ҳақиқатда ҳам «Авесто»даги жуғрофияга доир маълумотлар бу хулосани тўла тасдиқлайди. Зероки, унда икки

ларё худудидаги жойлар, тоғлар, яйловлар ҳақида мулоҳазалар кўп.

Араблар VIII асрда Эронни забт этганда зардўштийликка садоқатини сақлаган бир неча минг маҳаллий аҳоли Жанубий Ҳиндистонга қочиб ўтадилар. Улар қадимги маданият, адабиёт ва эътиқодга доир ёдгорликларни ҳам ўзлари билан элтадилар. Жумладан, «Авесто»нинг тўртдан бир қисмининг энг нодир нусхасини ҳам ўзлари билан сақлайдилар.

1723 йили инглиз олими Жорж Боуже «Авесто»нинг бир нусхасини Ҳиндистондан элтиб, Оксфорд коллежининг кутубхонасига топширади. Шундан сўнг бир неча йил оташпарастлар орасида юриб, уларнинг қадимги тилини ўрганган француз олими Анкетиль Дюпперрон 1771 йили «Авесто»нинг бир қисмини сўзбоши, асл матн ва таржимаси билан нашр этади. Бу иш тўғрисида Фарбий Оврупада «Авесто»га қизиқиш ва ўрганиш авж олади.

Ҳозир ана шу дастхатлардан бири Бомбайдаги Кома шарқшунослик институтида сақланади. Бу институт зардўштийларнинг маданий маркази бўлиб, шу жамоа маблағи ҳисобига ишлайди. Китоб 1615 йилда парфиёни ёзувида кўчирилган бўлиб, 672 бетдан иборат.

Бизга қадар «Авесто»нинг қуйидаги қисмлари етиб келган:

1. Ясна — ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардўшт қўшиқлари — Гот мадҳияларидан иборат.

2. Яшт — оташпарастларнинг Оллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари.

3. Вендидод — девларга — зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифологик қаҳрамонларнинг номлари зикр этилган.

4. Виспарод — бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

«Яшт» ҳамда «Вендидод» Зардўштнинг шахсияти, руҳий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардўштийликнинг тарқалиш йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Авесто» зардўштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм-фан, ҳаётнинг бирча соҳалари бўйича мукаммал маълумот берадиган улкан, энг кўҳна манба ҳисобланади. Грек олими Плиний «Авесто»ни 2

миллион байтдан иборат (эрамиздан олдинги III аср) деган эди. Биз ундан Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқларининг энг қадимги маросимлари: урф-одат, эътиқод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларда ижро этадиган кўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламиз. Бундан ташқари, китобда қадимги халқ оғзаки ижодиға тааллуқли ягона сюжетлар — дostonлардан парчалар мавжуд; Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахито, Заҳҳок, Фаридун, Баҳром сингари кўплаб мифологик образлар, осмоний ривоятлар билан боғлиқ атамалар тилга олинади; «Мавзун суҳан» — алоҳида хижо ва қофияли шеър ҳақида маълумот берилади. Чорвадорлик, деҳқончилик, савдо-сотиғу ҳунармандчилик билан боғлиқ жуда кўп лавҳалар, мулоҳазалар баён этилади. Масалан, Зардушт курғоқчилик юз бериши билан деҳқончиликка завоқ келиб, яйловлар камайиб, чорва моллари қирилиб кетаётганидан Ахурамаздога илтижо билан мурожаат этади.

Бундан ташқари, «Авесто»да эрамиздан олдинги икки мингинчи йиллардан тортиб то олтинчи асрларгача бўлган даврдаги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихига доир, Сирдарё ва Амударё соҳилларида яшайдиган халқларнинг ижтимоий турмушига оид маълумотлар бор. Чунончи, китобда шу сарзаминларда истиқомат қилган халқларнинг касб-кори, савдо-сотиғи, қўшни халқлар билан муносабатлари баён қилинган; ҳар бир касб, ҳунар эгасининг жамиятда тутган ўрни алоҳида қайд этилган. Деҳқонлар билан чорвадорлар жамият моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган.

Мазкур обидада иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми нужум, ижтимоиёт, биология, фалсафа ва тиббиётга доир кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд. «Авесто»даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари Рим, Юнон ва араб табобатидан кўҳна ва узоқ тарихга эга эканлигини кўрсатади. Ундаги тиббий маълумот кўпроқ «Вендидод»нинг турли жойларида учрайди. Биз шу ўринда «Авесто»даги тиббий қарашга кенгроқ тўхтаймиз. Ундаги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Тащреҳ (анатомия) ва мизож (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.

5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга оид баъзи қонун-қоидалар.

«Авесто»да инсон организми, мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўхшатиш), бадандаги томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асаб)га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган. Мижозни эса ҳарорат (иссиқлик), рутубат (совуқлик), брудат (намлик) ва қуруқликка бўлинган. «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонга жойлашган», дейилади.

«Авесто»да сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш, уни ўраб қўйиш, мурдашўйларнинг махсус тозалikka риоя қилиши, мурда теккан либос, палос, ерларни қатрон қилиш хусусида фикрлар мавжуд. Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча бор қатрон қилиш (сувга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш) таъкидланган. «Унинг (сувнинг) устига уч марта ёмғир ёғиб ўтсин, сўнгра у олдингидек инсон ва ҳайвон ичадиган сувга айланади». Ахурамаздо жавоб берди: ўт-ўланлар ҳамда мева-дарехлар экилган, сувлари ҳаммаша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо топилмайдиган) ер энг ёмон заминдир. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи уриш жазосига» гирифтор қилинади. Инсон яшаётган хонадаги обреза-ханада ювиниш ва чўмилиш қатъиян манъ этилган. «Авесто»даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қўйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни бекитиш, ифлосланган жойларни туфроқ, тош, кул билан қўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик йўли билан йўқотиш. «Авесто»да оташ покловчи ва офатни кеткизувчи восита. У билан, ҳатто, кийим-кечакни зарарсизлантирилган.

Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исфанд, меҳак, садаф, пиёз, алой, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг қўпи ҳозир ҳам микробкушдир. «Вендидот»нинг 5-бобида шамол, ҳайвон, парранда, пашша орқали турли касалликларнинг тарқалиши қайд этил-

ган. Касаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашоратларни йўқотишга даъват этилган ҳолда «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга даъват кучли бўлган. «Вендидот»да «... сув ёки (ов) итини ўлдирган киши 10 000 барсум, 10 000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги бериш лозим. Шунингдек, у 1000 та эчкимар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим».

«Вендидот»нинг 5 ва 17-бобларида доимий бадан-тарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта ювиб туриш, сочни тоза тутиб, тирноқларини тез-тез олиб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гўшт истеъмол қилиши лозимлиги уқтирилган. «Авесто»да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик ва пурхўрлик, руҳий изтироб, бузилган таомни ейиш, тозалikka риоя қилмаслик; Аҳриман юборган қурт, пашша ва бошқа ҳашоратлар, ёмон ҳаво касалликларининг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни Аҳриман пайдо қилди, дейилади.

Эркак зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босишади ёки белгига занжир боғлаб юришга мажбур қилишарди. Баъзан бундай эркакни қопга солиб калтаклашган. «Авесто»да қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун шундай қилинган. Кўп болали оиаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозимлиги қайд этилган, бирйўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовор, деб уқтирилади.

«Вендидот»да касалликларни режим, парҳез, дуо, дори, жарроҳлик йўллари билан даволаш айtilган ва доривор ўсимликларнинг номи берилган: шира, барг, гул, дон, мева, бута, гиёҳ илдизи ва ҳоказо. Улар заъфарон, коский, кунжут, кўкнор, сипонд, зира, пиёз, сиёҳдона, (яъни седана), савсан, қатрон, найшакар, туруп, хурмо, сабзи, беҳи, шакар, асал, зайтун мойи ва бошқалардан тайёрланган. Жарроҳликда асл шаробга наشا қўшиб бериб, беҳуш қилиб кесишган. Букротнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикрларидан бир неча аср бурун «Авесто»да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган; табобат рамзи — илон заҳар сочаётган идиш — жом тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган. Унда қадимги кишиларнинг ўртача умри 800-900 йил бўлиши, айрим одамлар яшаш шаронти, муҳитига қараб 1400 йилгача умр кўриши мумкинлиги уқтирилган.

Хуллас, қадимги аجدодларимиз яратган «Авесто» дунёдаги энг қадимий, ноёб билимлар хазинасидир. Унда оламдаги барча — диний, дунёвий, табиий фанлар бўйича теран мулоҳазалар мавжуд. Биз Гиппократдан олдин тиббиётнинг нозик жумбоқларини ечган, фалакиёт, мусиқа бўйича шоҳ фикрларни ўртага ташлаган, ўз донишмандлиги, нотиклиги билан Ажам халқларини ўзига эргаштира олган Зардушт билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

ШАРҚ МУСИҚАСИНИНГ АСОСЧИСИ

Ҳар гал Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий сингари алломалар асарларини мутолаа қилганда «суруди Борбад», «Борбад оҳанги», «Борбад усули», «Борбадона тарона» сингари сўз ва ибораларга дуч келардим. Ана шундай кезларда «Борбад ким экан?», «Бу қандай оҳанг бўлди?» каби саволлар ақлимни банд қиларди. Бу жумбоқни ечмоқ учун кўп кўҳна манбаларни титкиладим, қомусларни варақладим, шарқшунос ва мусиқашуносларнинг асарларини ўқиб чиқдим. Ва ниҳоят, топганларим, ўқиганларимни ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдим.

Борбад етук мусиқашунос, бастакор, раққос, ҳофиз ва шоир бўлган. У тахминан 589 йили Марвда дунёга келган. Туркменистоннинг ҳозирги Байрамали музофоти яқинида жойлашган Марв VI—VIII асрларда илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт, ҳунармандчилик ривожланган шаҳар бўлган. VII асрда мўйна, чарм буюмлари, мусиқа асбоблари, айниқса, турли-туман бўз, ҳарир шойи матолари билан жаҳонга шуҳрат қозонган. Ҳатто араблар унга Шохихаҳон (жаҳон шохиси) деб ҳам ном берганлар. Марвда муҳташам кутубхона, илмий марказ, мадрасалар қад кўтарган. XI—XII асрларда Марв Салжуқийлар ҳамда Хоразмшоҳлар давлатининг маркази бўлган. Бағдоддаги «Байтул ҳикма» ёки «Маъмун академияси» деб номланган илмий марказда ал-Хоразмийга ҳамроҳ бўлиб келган Марвазий тахаллусли бир неча риёзиёт ва фалакиёт (астроном) олимлари ишлаган. Анварий Марвазий, Абдуллоҳ Марвазий, Абдурахмон Марвазий, Муҳаммад Солиҳ Музаффар Марвазий, Муҳаммад Кисои Марвазий сингари ўнлаб санъаткорлар ва қомусий билим соҳиблари ҳаё-

тининг асосий қисми Марв билан боғлиқ. Бундан ташқари Фирдавсий ва Табарийлар Марвда дунёга машхур бахшилар, Озодвар Чангий сингари созандалар яшаб ўтганларини қайд этишган.

Бўлажак бастакор ана шу гўзал маданий марказда, Араб ва Ажам мамлакатларидаги мадрасаларда таълим олган. Йигитлик йилларидаёқ халқ куйларини маҳорат билан чалиш ҳамда қўшиқ айтишда ном чиқарган. Замонасининг ҳукмронлари Борбадни ўз саройларига жалб этмоқчи бўладилар. Аммо ёш ҳофиз Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз саройига боришга жазм этади. Зероки, Хусрав адабиёт ва санъатнинг, умуман маданиятнинг тараққиётига жиддий эътибор бериб, кўплаб санъаткорларга ҳомийлик қиларди. Борбад саройдаги ортқича базм-дабдабалар, беҳуда юриш-туришларга қарамай, ижодий ишлар билан жиддий шуғулланади: ёш ҳофиз, мусиқачилар тарбиясига алоҳида эътибор беради. Сосонийлар сулоласи даврида етишган машхур созандалар Некисо Чангий, Озодвар Чангий, Гесўи Новагар, Саркаш ва Саркаблар бевосита ёки билвосита Борбад шоғирдлари ҳисобланадилар. Борбад бастакор ва ҳофизгина бўлиб қолмай, истеъдодли шоир ҳам эди. Унинг аксарият куйлари ўз шеърлари матнига ёзилган. Уша даврдаги ҳижоли (бармоқ вазнига яқин) янги шеърый шаклнинг ихтиро қилиниши ҳам Борбад номи билан боғлиқ.

Табиатан шоир, созанда, бастакор, ҳофиз ва раққос бўлган Борбад ижодининг илк паллаларидан бошлаб, асарларида табиат кўрки, баҳорнинг бетакрор чиройи, ҳаёт нашидасини куйлашга, ифодалашга интилган. Бастакор ижодининг тадқиқотчилари унинг «Гулзор», «Сабз баҳори», «Роҳи гул», «Ороиши хуршеду моҳ», «Абҳари куҳан», «Равшан чароғ», «Полизбон», «Дилангизон» сингари асарларида бевосита табиат гўзаллиги акс этганлигини уқтирадилар. У ҳафтанинг етти кунига нисбат бериб «Хусравоний» оҳанглари тўпламини, ойнинг 30 кунига қиёслаб 30 лаҳн (куй, мақом йўли), йилнинг 360 кунига бағишлаб шунча тарона яратган. Борбаднинг «Сигона»сидаги 19 ва 20-қўшиқлар «Кини Эраж» ҳамда «Кини Сиёвуш» VII—X асрларда Бухоро аҳли томонидан қадимги баҳодирларни хотирлаш маросимида ижро этилган.

Борбад яратган куй ва тароналарнинг кўпчилиги бизнинг замонамизгача ўзгаришсиз етиб келган. Мусиқашуносларнинг аниқлашича, борбат чолгу асбоби-

ни ҳам Борбад ихтиро қилган. Унинг «Зефарканд», «Нуҳуфт», «Гулнӯш», «Оромиши жон», «Дарғам» каби куй ва тароналарини араб, турк созанда ҳамда машиноқлари то ҳануз ижро этадилар. Бастакорнинг араб мамлакатларида Баҳлбад, Борид, Паҳлапаз ва Фаҳлбаз таҳаллуслари билан кенг шуҳрат қозониши ҳам шундан далолат беради. Борбад мусиқий мажмуаларидаги барча қўшиқ матнларини ўзи ижод этган. Шарқ мусиқий билими донишмандларининг уқтиришича, «Яздон офарид», «Сабз андар сабз», «Партави фархор», «Ганжи Бодовард», «Кини Сиёвуш», «Боғи Шаҳриёр», «Роҳрави Шабдиз» сингари тарихий, ҳаётий ҳамда мавсум ва маросим қўшиқлари ана шулар жумласидандир. «Шашмақом» оҳанглари силсиласидаги «Зерафканд», «Хусравони», «Наврӯзи Бузург», «Наврӯзи Аҷам», «Наврӯзи хоро» мақом йўлларида Борбад ижодининг анъаналари бевосита давом этмоқда. Борбад ижоди ўтмиш мусиқашунослари томонидан юксак баҳоланган. «Эрон мусиқаси билан танишиш» китобининг муаллифи Азиз Шайбоний «Борбад Шарқ мусиқаси тарихида ёрқин сиймолардандир. У бу сарзамин халқлари мусиқий илми, нотаси, созу овозининг асосчисидир» деб юқори баҳо беради. Форобий, Ибн Сино, Абдурахмон Жомийлар мусиқага доир рисолаларида Борбаднинг мусиқий истеъдодини эъзозлаб унга юксак баҳо берганлар. Борбад VII асрнинг ўрталарида она шаҳри Марвда вафот этган. Кейинги йилларда тожик олими А. Ражабов Борбад ҳақида махсус китоб ёзди. Биз бу лавҳани янада тўлдиришда ундан ҳам фойдаландик.

САРКАШ НАҚЛИ

Ростини айтсам, Борбад сафимизга келиб қўшилган кундан бошлаб тинчим йўқолди. Қалбимда аллақандай ғашлик пайдо бўлди. Зероки, у фавқулудда истеъдод соҳиби, ҳофиз, бастакор сифатида кундан-кунга ўзини кўрсата бошлади. Ўзи шеър ёзиб, унга куй басталар, табиат эҳсон этган ноёб овоз билан ижро этар эди. Мартабам, обрўйим қўлдан кетаётган, ҳар сонияда у ўрнимни олиб қўяётгандек туюларди менга. Шунинг учун саройдаги хос базмларга Борбадни яқинлаштирмасликка, Хусрав ҳузурида ўз санъатини намойиш этишига йўл қўймасликка интилардим.

Баҳор кунларидан бирида Хусрав аёни давлат, му-

ваккилони мамлакат иштирокида Фирдавс отлиғ боғида гул сайри, шеър саз базми ўтказадиган бўлди. Жиддий тайёргарлик, машқлардан сўнг бир гуруҳ созандаю ҳофизлар билан боққа жўнайдиган бўлди. Борбад ҳам базмда иштирок этишни жуда-жуда истади. Ҳатто ёлворди ҳам. «Ҳали ёшсан. Бунча шуҳратпараст бўлмасанг? Ё эҳсон истайсанми?» — дедим-да, учта тилло танга бериб жўнаб кетдим.

Боғ сайри, гул гаштидан сўнг барчамиз сарвзор ўртасидаги муҳташам кўшкка тўпландик. Шеър баҳси, созу овоз жаранги кўкка ўрлади. Бир тарафда раққослар Борбад янги ўргатган рақсни қиёмига етказиб ўйнамоқда эдилар. Айвон тўридаги шоҳ супада Некисо Чангий бошчилигидаги машшоқлар куй «додини» беришмоқда. Шу пайт айвон ёнидаги сарвлар орасидан бир куй таралди. Кўтаринки, шодиёна руҳдаги бу куй шу даражада ёқимли, сеҳрли эдики, бутун табиат гўзаллиги унда мужассамланган, дейсиз. Бир сонияда йиғилганлар оғзи хандаю шўхликдан, созандалар тори ноладан, раққослар оёғи хиромдан қолди. Куй авж нуқтасига етгач, аста-секин пасайиб, майсазорлар узра ёйилиб бориб, сарвлар ичига ғарқ бўлди.

Хусрав ишораси билан уч киши сарвзорга югурдик. Не кўз билан кўрайким, дарахтлар ичидаги ям-яшил ўтлар устида майсаранг либослар кийиб олган Борбад ўтирганди. Ҳатто қўлидаги сози ҳам яшил рангда эди. Қўлигидан олдимда, кўшк томон етакладим. Ҳамма уни хушвақт пешвоз олди. Мен ҳам таъзим қилдим. Сарвлар орасидан таралган оҳанг устида баҳс бўлди. Ҳамма бир оғиздан куйда табиат кўрки, файзу таровати жозибали, мукаммал акс этганини таъкидладилар. Хусрав Борбаднинг оғзини тиллога, этагини дурру жавоҳирга тўлдирди. Куйни «Сабз андар сабз» деб атадилар. Шу бутундан бошлаб Хусрав Борбадни менинг ўрнимга сарой санъаткорларининг бошлиғи этиб тайинлади. Мен унинг даҳоси олдида бош эгдим ва бир умрга шогирдликча қолдим.

Маълум бўлишича, менинг «шуҳратпараст» деб уч танга беришим Борбаднинг иззат-нафсига теккан экан. У тўғри уйига бориб баҳор манзарасига ўхшатиб майсаранг либослар кийибди, борбатини ҳам яшилга бўябди. Сўнгра боғбон Бомдуй ҳузурига келиб шу кунги базм пайтида боққа киришга рухсат сўрабди. Борбад санъатининг чин мухлиси Бомдуй боғ сайрига киришга ижозат берган экан.

НЕКИСО НАҚЛИ

Баҳор ойлари эди. Биз бир гуруҳ машшоқлар билан Исфаҳонда Наврӯз тантаналарида иштирок этиб, ўз куй ва қўшиқларимиз билан халқ сайлига файз бағишлаб юрар эдик. Иттифоқо Хусрав ўғли Шеруя томонидан ўлдирилганини эшитдик. Мен яшин тезлигида Мадонинга етиб келдим. Лекин, ҳайҳот, кечикибман. Аллақачон Хусрав дафн этилган. Саройдаги алғов-далғовлар ҳақида дув-дув гап. Пойтахт одамни тутиб ейман дейди. Кўҳна ошнолардан ҳеч кимни топа олмадим. Ҳамма зада бўлган қушлардай тумтарақай бўлган.

Не қиларимни билмай довдираб қолдим. Ўзимни қўлга олдимда, тўғри устозим Борбад ҳовлисига қараб юрдим. Етиб келдиму ўз кўзларимга ишонмай донг қотиб қолдим. Эвоҳ, бу қандай кўргилик. Эй фалак, бу не бедодлик! Наҳотки шундай кошонанинг кулини кўкка совурсанг! Қандай куч билан бақирганимни билмайман. Кўз ўнгим қоронғилашиб, бошим айлана бошлади. Гандираклаб юриб, култепаларни айландим. Ҳамма нарса куйиб хоку туроб бўлган эди.

Кечгача шаҳар айландим, қўни-қўшнилардан устозимни сўроқладим. Бир икки йўловчилар бозор бошида девонавор айланиб юганини, дарвешлар жандасини кийиб олганини айтишди. Шундан сўнг шаҳар четидаги карвонсаройларни кездим, дарвешхоналардан қидирдим. Ва ниҳоят, дарвеш ҳужраларидан биридан топдим. Эшиқдан салом бериб киришим билан бурчакда ўтирган Борбад менга қараб, ўрнидан турди. Шамшоддек қомати дол, аргувондек рухсори заъфарон бўлган. Бағрига отилдим, ота-боладек бир-биримизни кучиб саломлашдик. Навбат қўл бериб кўришишга келганда, қўлим олдинги ипакдек майин, ҳамиша оташдек иссиқ кафтларга эмас, аллақандай қаламланган, совуқ навдаларга теккандай бўлди. Бир сесканиб тушдим. Қарасам устозимнинг ҳар икки қўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари тагидан кесилган, ўрни қорайиб, буришиб ётарди. Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Томоғимга бир нарса тиқилиб келарди: «Наҳотки куйга суиқасд қилган бўлсалар?! Наҳотки!»

Нақл этишларича, устозим тонг-саҳарда Хусравга суиқасд қилинганини эшитиб, саройга чошибди. Ўзининг хос хонасида қонга беланиб ётган ҳомийсини кўриб зор-зор йиғлабди. Ўзи юиб-тарабди, дафн маросимида бош-қош бўлибди. Шоҳона мақбарага элтиш йў-

лида машхур «Хусравони» куйини чалиб борибди. Ҳомийсини ўз қўли билан лаҳадга қўйибди. Дафн маросими ҳам ғарибона бир тарзда ўтибди. Устоз назарида маърифат ва адолат офтоби сўниб, дунёни зулмат эгаллагандек бўлибди. Диёнат ва урфон, санъат ва нафосат оламини жаҳолат булути қоплабди. Бундай ҳаётга лаънат ўқиб, бу дунёдан бош олиб кетгиси келибди. У мақбара ёнидан тўғри уйига келиб, аввал созини синдирибди, сўнгра бармоқларини болта билан чопибди, кейин уйига ўт қўйиб, дарвешона ҳаёт кечиришни ихтиёр этибди.

Мен устозимни уйимга элтмоқчи бўлдим. Аммо у ўз қароридан қайтмади. Деярли ҳар кун унинг олдига келиб турардим, ёлғизлатиб қўймасликка интилардим.

Шаҳар ҳамон алғов-далғов, сарой нотинч эди. Ҳамма ёқни айғоқчилар, ғаламислар босган. Хусрав вафотидан олти ой ўтгандан сўнг фитначилар Шеруяни ҳам ўлдириб кетишди. Отасини ўлдирган фарзанд шохликка ярамайди, яраса ҳам олти ойдан нарига ўтмайди, деган қуйидаги ҳикмат ўшандан қолган.

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, зи шашмоҳе напояд.

Кунлардан бир кун келиб устозни дарвешлар кулбасидан топа олмадим. «Марвга кетиб қолдилар» дейишди ҳамхоналари. Орадан кўп ўтмай «Борбад вафот этди» деган хабар келди. Ҳа, мункайиб қолган мўйсафидни ватан хоки меҳри тортган экан... Бориб қабрини зиёрат қилиб қайтдим.

* * *

Борбаднинг айрим куйлари яратилиши тарихи билан боғлиқ ривоятлар ҳам китоблардан китобларга кўчиб юради. «Ганжи гов», «Ганжи бодовард», «Роҳрави Шабдиз» оҳангларининг ижод этилиши билан боғлиқ ривоятлар шулар жумласидандир. Уларнинг айримлари тарихий далиллар билан тасдиқланган.

АЛ-ЖАБР, ЯЪНИ АЛГЕБРА

Халифа Хорун-ар Рашид Хуросонга Амир этиб тайинлаган Маъмун бутун ҳам Марвнинг Жомеъ мачи-

ти пешайвонида қўллари орқасига боғланган собиқ Амир Али ибни Исо устидан халқ арз додини эшитиб, олиму уламолар кенгаши билан уларнинг тортиб олинган мол-мулкани ундириб бермоқда. Оломон орасидан қотмадан келган, саллани чорпеч ўраб, сипогина кийинган йигитча амирга яқинлашди.

— Сенга не азият етди, йигит?! — хитоб қилди амир.

— Мен Али ибни Исонинг Хуросону Мовароуннахр халқига қилган бедодликларини эшитган эдим. Ўзини ҳам бир кўрай деб келдим, ҳеч қандай арзим йўқ, — жавоб берди йигит.

— Бу йигит Мавлоно Мусо бўладилар, тақсир. Риёзатда кўп доно. Марвга таҳсил учун келганлар. Ҳоло у киши Жавҳарий ва ал-Ҳосиблар даврасида илм ўрганиш билан машгуллар, — деди амир ноибларидан бири.

Илм-фан кишиларига хайрихоҳ, ўзи ҳам ёшлигидан илм нужум (астрономия)га меҳр қўйган Маъмун Абдулло Муҳаммад ибни Мусо Хоразмийни саройга жалб этади. 783 йили Хоразмда туғилган Мусо дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади. Кейинчалик ўша даврнинг илм-фан маркази бўлган Марвга келиб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа, илмий кузатишлар билан шуғулланади. Хорун-ар Рашид вафот этгач, Халифанинг ўғиллари Муҳаммад Амин ва Маъмунлар ўртасида тахт учун кураш кетади. Бу курашда Маъмун ғалаба қозониб, 818 йили Бағдодда халифалик тахтига ўтиради. Маъмун Муҳаммад Мусо Хоразмийни ҳам ўзи билан Бағдодга элиб «Байтул ҳикма» («Ҳикматлар уйи») деб номланган ўзига хос Фанлар академияси бўлган илмий марказга бошлиқ этиб тайинлайди. Бу ерда Хоразмий Абдулвафо Бузжоний, Исҳоқ Ибодий, Аҳмад Фарғоний, Абдулаббос Найрезий, Абдужаъфар Хуросоний, Абдулфатҳ Исфаҳоний, Муҳаммад Аҳмад ва Ҳасан ибни Шокирлар билан биргаликда дарс айтади, аниқ фанларнинг турли соҳаларига доир кашфиётлар билан шуғулланади. Ўзининг илк асари «Сурат-ул-арз» («Ер сурати») китобини ёзади. Унда Шарқ мамлакатлари шаҳарлари, тоғлар, дарёю саҳроларнинг жойлашиши ҳақида, экваториал чизиқ остида жойлашган қуруқликлар хусусида аниқ маълумотлар келтирган.

Маъмун Бағдодда Муҳаммад ал-Хоразмий иштирокида расадхона, табиий фанлар ўқитиладиган мадраса, улкан кутубхона қурдирган, қадимги юнон олимлари-

нинг асарларини араб тилига таржима қилдирган. Даврнинг буюк мунажжими даражасига етган ал-Хоразмий умрининг охириги дамларигача шу ерда қолиб, ал-Маъмун, ал-Мўтасим ва ал-Восиқ каби халифалар ҳомийлигида илмий тадқиқот ишларини олиб борган. Халифа Восиқ Хоразмийга катта ишонч билдириб, уни куйи Волга Хазар хоқонлигидаги ваколатхонасига бошлиқ этиб тайинлаган.

Бу вазифани тарк этгач, Хоразмий қадимги ёдгорликлар ва элатлар турмуш тарзини ўрганиш мақсадида сафарларда бўлади. Кичик Осиёнинг Афсус шаҳри яқинида жойлашган машҳур горни текширишда иштирок этади. Аммо Хоразмийнинг асосий вақти Халифа Маъмун номига нисбат бериб «Маъмун академияси» деб юритиладиган илмий марказ «Байтул ҳикма»да ўтади. У дастлаб ҳиндларнинг астрономия ва математикага доир асари «Сидханта»нинг 773 йили бажарилган арабча таржимаси «Синди ҳинд»ни таҳрир қилади.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, тарих, география ва бошқа фанларга доир кўплаб рисоалар ёзди. «Ал-жабр вал муқобала» — «Тенгламалар ва қаршилантириш», «Ҳисоб ал-ҳинд» — «Ҳинд ҳисоби», «Зижи Хоразмий», «Рисолаи мусиқий», «Китобат тарих» — «Тарих китоби», «Китоб ал-амал устурлабат» — «Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб» сингари асарлар илмда янги кашфиёт бўлиб, олимга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Хоразмий ҳар бир асарини ёзишда унинг амалий аҳамиятига жиддий эътибор беради. Олимнинг ўзи тенгламалар ҳақидаги китобида қуйидагиларни ёзади: «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб ёздим. Чунки у одамларга мерос тақсимлаш, васиятнома ёзиш, бойлик бўлиш ва адлия ишлари, савдо-сотик, канал қозиш, геометрик ҳисоблашлар, шунингдек бошқа турли муносабатларда жуда ҳам зарур».

Мазкур китобда алгебранинг қонун-қоидалари содда бир тарзда баён этилган.

Хоразмийнинг тарихга доир китоби араб халифалигининг илк даври, Хуросон, Кичик ва Ўрта Осиёнинг VIII—IX асрлар тарихига доир энг аниқ ҳамда лўнда маълумот берадиган асардир. Олимнинг астрономияга доир китоблари ўздан кейинги асрлар Шарқда астрономия фани тараққиётига сезиларли таъсир этган. Ўша йиллари Бағдод, Дамашқ, Қоҳира

сингари шаҳарлардаги мактабларда ҳандаса, илм ну-жум, риёзиёт, тиббиёт, мусалласот (тригонометрия) фанлари кенг ўқитиларди. Бунда Хоразмий бошчилигидаги Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳрдан борган олимларнинг ҳиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, Хоразмий бошчилигидаги 70 олим жаҳон картасини тузишга киришади. Профессор Ҳ. Ҳасановнинг аниқлашича «Маъмун дунё картаси» деб аталган бу иш 840 йили тугалланган.

Хоразмий «Ҳинд ҳисоби» китобида ҳозир биз ишлатадиган бирдан тўққизгача бўлган рақамлар ва ноль ёрдамида исталган сонни ёзиш, улар билан арифметик тўрт амални бажариш, ўша рақамлар билан ифодаланган сонлардан квадрат илдиз чиқариш қоидаларини изоҳлаб берган.

Таниқли файласуф, профессор Омонулло Файзуллаевнинг таъкидлашича Хоразмий арифметиканинг алгоритмлари бўлган қўшиш, айриш, кўпайтириш ва бўлиш қоидаларини яратган. Шунингдек, турли «жинс»лардаги инсонларни кўпайтириш алгоритминини ҳам ишлаб чиққан. Масалан, минут, секундларни бир-бирига кўпайтириш учун, аввало уларни бир хил шаклга, яъни секундга ёки минутга айлантириб олиш кераклигини кўрсатган.

Ҳозирги замон алгоритм тушунчаси ҳам ал-Хоразмий исмининг лотинча талаффузи «алгоритм» сўзидан олинган. Тенгламалар ҳақидаги фаннинг бир соҳасини ифодаловчи «Алгебра» сўзининг келиб чиқиши ҳам Хоразмийнинг «Ал-жабр вал-муқабала» рисоласи билан боғлиқ. Хоразмийнинг бу асари ҳозирги Испания ва Португалияда яшовчи араблар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар «ж» товушини «г» тарзида талаффуз этиб, «алжабр»ни «алгебр» деганлар. Мазкур китоб лотин тилига таржима қилинган, Фарбий Оврупада ушбу сўз «алгебра» тарзида қабул қилинган ва тенгламалар ҳақидаги фаннинг номи бўлиб қолган.

Буюк математик ватандошимиз Хоразмий 850 йили Бардодда оламдан ўтган. Хоразмийнинг илмий асарлари юнон, лотин, немис, инглиз, голланд, рус тилларига қайта-қайта таржима қилинган.

Хоразмийнинг илмий фаолиятига буюк олим Беруний, шоир ва математик Умар Хайём юксак баҳо берганлар. Олимнинг бой илмий мероси ҳамон ўз қимматини сақлаб, авлодлари олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

ТАБАРИЙ САВОҚЛАРИ

Меҳмонхона мўйсафид қариндошлар, доимий гурунг қатнашчилари — ҳамсоялар билан лиқ тўла. Таомдан сўнг яна Қуръон оятларию Пайғамбар ҳадислари шарҳи атрофида баҳс бўлди. Меҳмонлардан бири:

— Абужаъфар бобосидан ўрганган ҳадислардан ўқиб берсин, — илтимос қилди қўққисдан.

Отасининг розилиги ишорасидан сўнг 6—7 яшар бола ўрнидан туриб Ҳадис айтди:

— Эй мўмин! Баний одамийга яхшилиқ қил, яхшилиқ қила билмасанг, бори ямонлик қилмағайсанким ул ҳам яхшилиқдур.

— Ўғлим «Ёсин»ни кўп яхши қироат қиладилар-да, яна бир эшитсак девдим, — илова қилди бир нуроний мезбон.

Бола Қуръони Каримдан «Ёсин» сурасини чунонам қиёмига ётказиб ўқидиким, аҳли мажлис бир сонияга сеҳрлангандай жим бўлиб қолишди. Сўнгра:

— Илоҳо умринг узоқ бўлсин, Оллоҳ сени маърифат кимёсидан саодатманд этибди, нури илоҳий сени асло тарк этмасин, — деб дуо қилишди.

Бу гўдак Қуръону Ҳадиснинг бўлажак тарғиботчиси, тарихчи олим Табарий эди.

Абдужаъфар Муҳаммад ибни Жарир ибни Язид Табарий 838 йили Табарон вилоятининг Омул шаҳрида зодагонлар оиласида дунёга келади. У она шаҳрида хусусий муаллимлардан таълим олади. Бўлажак олим етти яшарлигида «Қуръон»ни тўла ёддан билади, қадимги тарих, араб тили ва адабиётини ўрганиш билан жиддий шугуллана бошлайди. Табарий тўққиз яшарлигида авлодидаги кексалар оғзидан Пайғамбар ҳадисларию халқ ҳикмат, ривоятларини ёзиб ола бошлайди. Мадраса таҳсилдан сўнг турли ўлкалар бўйлаб саёҳатга чиқади: Бағдод, Шом, Басра, Рай, Кўфа шаҳарларида бўлади; даврнинг машҳур олимларию шайхларининг маърузаларини тинглайди, илмий мажлисларида иштирок этади.

Табарий қаерга бормасин, ноёб китобларни қидириб ўқийди, халқларнинг қадимги тарихи, маданияти, адабиётини ўрганади; ровий, ноқиллардан турли ривоят, воқеаларни ёзиб олиб юради: 867 йили Мисрга келганида Табарий илм-адаб аҳли томонидан эътироф этилган олим даражасига етган эди. Кўп йиллик сафар орасида бир неча марта Омулга бориб қайтган Табарий Бағдодда муқим яшаб қолади. У бу ерда ҳуқуқшунос-

лик мактабини очади, мударрислик қилади. Айни пайтда олим кўҳна тарихий асарларни кўздан кечиради, фикҳ донишмандларидан пайғамбарлар тарихи, улар ҳақидаги ривоятлар, ҳадислар ёзиб олади. Чунончи, Муҳаммад бинни Хумайра ар-Розийдан ўн мингдан ортиқ ҳадис ёзиб олган.

Табарийнинг иқтидору тинимсиз изланишлари, кунига юзлаб саҳифа иш ёзиши, халқ оғзаки ижоди асарларини тўплашдаги жасорати ҳақида шогирдлари ибратомуз фикрларни ёзиб қолдирган. Табарий 923 йили Бағдодда вафот этган. У тарих, фикҳ, ҳуқуқшуносликка, илми бадеъ, тиб илмига доир ўнлаб асарлар ёзиб қолдирган. Аммо бизга қадар олимнинг «Тарих-ар-русул ва ал-мулук» («Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи»), 20 жилдан иборат «Китобу жомеъ-ул-баён фи тафсири-л «Куръон» («Куръон тафсири баёни ҳақида китоб»), «Китоб ихтилоф ал-фуқаҳа» («Ҳуқуқшуносларнинг турли-туман қарашлари») сингари асарлари мукаммал сақланиб қолган. Машҳур арабшунос В. И. Беляевнинг таъкидлашича, Табарий тафсири ўзининг аниқ-ҳаққонийлигига бадиийлиги билан шу соҳа донишмандларини ҳайратга солган.

Табарийга оламшумул шухрат келтирган асари ўн уч жилдан иборат «Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи» китобидир. Зероки, унда олим ўзигача ўтган тарихчилар асарлари, халқ нақллари ҳамда ўзи гувоҳ бўлган далиллар асосида Араб, Ажам, Каспий бўйи, Кавказ, Хуросону Мовароуннаҳр халқларининг энг қадимги даврлардан тортиб 915 йилгача бўлган тарихи ҳақида хийла мукаммал маълумот беради. «Тарихи Табарий»нинг биринчи жилди муқаддима ҳамда Яқин Шарқ халқларининг милоддан олдинги тарихи баёнига бағишланган, иккинчи жилди Эрон сосонийлари ҳукмронлиги тарихига, 3—5 жиллари эса, Муҳаммад пайғамбар саргузашти, фаолияти ҳамда Абубакр, Умар, Усмон, Ҳайдар сингари халифалар ҳокимлиги, улар ўртасидаги ихтилофлар, халифалик ҳудудини кенгайтириш учун олиб борилган босқинчилик урушлари баёнига бағишланган бўлиб, воқеалар хронологик тарзда, изчил ҳикоя қилинган.

Асарнинг қолган қисмлари Уммавийлар ҳамда Аббосий халифалар сулолалари тарихи баёнидан иборат. Китобда Марв, Балх, Хоразм, Сўғд, Ҳутталиён, Хуросону Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарлари тарихига доир далиллар ҳам жуда кўп. Муаллиф араблар-

нинг Мовароуннаҳрга ҳужуми, босқинчиларнинг бу ўлка шаҳарларида қилган хунрезликлари, маҳаллий халқларнинг ажнабий қонхўрларга қарши олиб борган ватанпарварлик курашларини ҳам анча жонли ҳикоя қилган; маздакийлар, бармакийлар ва Бобак қўзғолонлари сингари халқ ҳаракатлари жараёнини яхши ёритган.

«Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи» китобини 936 йили сомонийларнинг донишманд ва маърифатпарвар вазири Бальямий дарий-форсийга таржима қилиб, уни «Тарихи Табарий» деб атади. Таржима жараёнида Бальямий эроний халқлар ҳаётига оид баъзи лавҳаларни, ривоят ва қадимий дostonларни китоб матнига ҳамроҳ қилган. Чунончи, форсий нусхадаги «Баҳроми Чўбина» достони асл арабча қўлёзмаларда учрамайди. Китоб турк, немис, инглиз, ўзбек (XIX асрда) тилларига таржима қилинган. Унинг алоҳида боблари Н. А. Медников, А. Э. Шмидт, В. И. Беляевлар томонидан рус тилига таржима қилинган. 1987 йили «Фан» нашриёти «Тарихи Табарий»дан сайланма қисмларни рус тилида алоҳида китоб ҳолида нашр этди. «Тарихи Табарий» Мухаммад Содик Қашғарий томонидан XVIII асрда уйғур тилига таржима қилинган. Мутаржим иш жараёнида асар таркибига «Мирнома», «Қиссасул-анбиё», «Равзат-ус-сафо», «Меърожнома», «Шоҳнома» сингари асарлардан воқеалар силсиласига қараб баъзи бир лавҳаларни илова қилган. Ана шу таржима асосида Ш. Зокирова ва М. Кутлуқовлар асарнинг «Яздигирднинг ўлдирилиши ва Хуросоннинг босиб олиниши воқеалари», «Қутайбанинг Мовароуннаҳрга ҳужуми» бўлимларини рус тилига ағдариб, «Ўрта ва Марказий Осиё тарихидан материаллар» («Фан», 1988) тўпламига киритганлар. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Б. Аҳмедов «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1991) деган китобига ҳам Табарийнинг Мовароуннаҳр тарихига доир маълумотларининг бир қисmini таржима қилиб киритган.

«Тарихи Табарий»нинг дастхат нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Душанбе қўлёзмалар хазиналарида, Низомий номидаги педагогика университети ўқув музейида сақланмоқда.

Табарийга хос илм ўрганиш йўлидаги заҳматкашлик, фидойилик, халқ қадриятларига меҳр билан қараш, ўтмиш тарихини, оғзаки ижод асарларини, Куръо-

ну Ҳадисларни эъзозлаш, илмий изланишлар йўлидаги, муҳолифлар билан баҳсу талашлар жараёнидаги саботу матонат барчага ибрат бўларлидир.

МУАЛЛИМИ СОНИЙ✓

Шом шаҳри мадрасаларидан бирида арабшунос олимларининг йиғилиши давом этарди. Раислик қилувчи ёш бир йигитчага сўз берди. У араб тили шевасининг товуш хусусиятлари ҳақида маъруза қилди. Маъруза жиддий баҳсга сабаб бўлди. Охирида барча машҳур тилшунос олимлар бу йигитчани араб тили донишманди, деб тан олдилар. Бу толиби илм қомусий билим соҳиби, машҳур файласуф, шоир, адабиётшунос ва мусиқашунос Абу Наср Форобий эди. «Форобий етмиш тилни биларди», деган нақл ўшандан қолган экан.

Абу Наср Форобий 870 йили Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрига яқин Восинч қишлоғида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келган. Бошланғич мактабни ўз қишлоғида тугатган Форобий Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида билим олади. Отаси билан Исфаҳон, Ҳамадон ва Рай шаҳарларига сафар қилади. Сўнг Форобийлар оиласи ўша пайтлари Кичик Осиё, Хуросон ва Мовароуннаҳрда асосий илмий марказ бўлмиш Бағдод шаҳрига кўчиб боради ва бўлажак олим илм ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошлайди. У Абубашир Маттондан қадимий юнон тилини, Юҳан ибни Ҳайлондан тиб илми ва мантиқ бўйича таълим олади. Ёш йигит Форобий ҳам илм ўрганар, ҳам муаллимлик қилар экан. Чунончи, машҳур олим Абу Сирожиддиндан астрономия ва математикани ўрганади, ўзи эса унга мантиқ бўйича дарс беради. Қадимий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Форобий бутун умрини илм ўрганишга бағишлаб, араб мамлакатларидаги мадрасаларда дарс бериш билан камтарона, фақирона ҳаёт кечирган. Биргина Шом шаҳрида унинг мингдан зиёд шогирдлари бўлган. Ҳанимларнинг фитнаси билан ҳаёти хавф остида қолганда, уни қутқазган ҳам шогирдларидир. Форобий Ҳалаб шаҳрида яшаган пайтида шаҳар ҳокими, илм-фан ҳомийси Сайфутдавла унга давлат ҳисобидан маош тўларди. Шуниси қизиқки, олим бу пулдан кундалик тирикчилиги учун етадиганинигина оларди. Форобий 950—951 йиллар орасида вафот этган.

Абу Наср Форобий қомусий билим соҳиби бўлган. У фалсафа, мантиқ, адабиётшунослик, мусиқашунос-

лик, сиёсат, психология, математика, астрономия, геометрия, илм-фаннинг бошқа соҳаларига доир кўплаб рисоалар ёзган. Нафақат фалсафада, балки араб грамматикаси, шевашунослигида ҳам ўз даврининг пешқадам олими эди. Олим ижодини ўрганиш билан машғул бўлган тадқиқотчилар унинг 160 та асар ёзганини таъкидлайдилар. Уларнинг 17 таси турли олимларнинг фалсафий асарларига ёзилган шарҳ, 50 таси алоҳида китоб, бештаси бир қанча мақолаларни ўз ичига олган мажмуалар ҳисобланади. Булар орасида «Сиёсат ва маданият», «Рухнинг моҳияти ҳақида рисола», «Фозил кишиларининг ахлоқий қарашлари», «Ҳажм ва миқдор ҳақида сўз», «Ўлчовлар ҳақида китоб», «Бўлак ва бўлинмас нарсалар ҳақида сўз», «Фалсафанинг муқаддимаси», «Шеър ва қофиялар тўғрисида сўз», «Шеър санъати қонунлари ҳақида мақола», «Осмон ва олам», «Юлдузшуносликка оид рисола», «Олий жисмлар ҳақида китоб», «Илмлар мажмуаси» асарлари машҳурдир.

У юнон илмининг буюк вакили Аристотелнинг барча фалсафий, табиий, илмий асрларига, Птоломей, Эвклид, Гален, Гиппократларнинг рисоаларига шарҳлар битди.

Форобий шеърят ва мусиқа назариясига доир китоблар ҳам ёзган. Қонун мусиқа асбобига бир қўшимча тор илова қилиб, такомиллаштирган, унинг овоз имкониятини оширган. Унинг шеърятга доир рисоласи ўзбек ва рус тилларида нашр этилган. Форобийнинг бу асарлари Шарқ халқлари тарихида алоҳида ўрин тутди. Илм-фанда дунё фалсафасининг асосчиси — биринчи муаллим, қадимги юнон файласуфи Аристотель ҳисобланади. Форобий антик юнон файласуфларидан Платон асарларини таржима қилиб, шарҳлаб, Шарқда кенг тарқалишига катта ҳисса қўшгани ва жуда кўп фалсафий масалаларни ўша олимлар даражасида талқин этгани учун «муаллими соний — иккинчи муаллим» деб ном олган. Унинг ижодини ўрганиш ва араб тилидан таржима қилишда академик М. Хайруллаевнинг хизмати катта.

Ўтмиш мутафаккирлар Форобийнинг ижодига юксак баҳо берганлар. Ун иккинчи асрнинг охири ва ўн учинчи асрнинг бошларида яшаган тарихчи Байҳақий «Исломда унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас. Дунёда тўртта йирик олим бўлган. Уларнинг икkitаси исломгача яшаган. Чунончи, Аристотель ва Буюк

Александр (Афродизий); иккитаси ислом даврида яшаган; Абу Наср ва Абу Али (Сино), Абу Али Абу Насрнинг асарларидан жуда кўп фойдаланган», деб ёзган «Тарихи Масъуд» китобида. XIX аср немис шарқшуноси Фридрих Рюккерт «фалсафани ҳақиқий қатъий илмий асосда ишлаб чиққан киши деб фақат Форобийни ҳисобламоқ лозим», — дейди. Рус шарқшуноси Э. Бертельс бўлса, Форобийни қомусий билим соҳиби сифатида таърифлаб: «Форобий яхши математик бўлган, ўша даврдаги тиббиётнинг барча томонларини билган, мушқна назарияси бўйича бир қатор рисолалар яратган, бастакор сифатида шуҳрат қозонган», дейди.

ФОРОБИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Инсон юксак комолатга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, ҳеч шубҳасиз, ўзи интилаётган сўнгги даражадаги бахт-саодатга эришади.

* * *

Ҳар бир киши касб-корини мукаммал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-атвор, фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам одамлар инсоният туркумига кирганликлари сабабли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

* * *

Инсон ҳар доим қувноқ, хушчақчақ бўлиши ва бахтиёр яшамоғи зарур.

* * *

Илмий масалалар билан етарли шуғулланувчи ҳамда турли-туман ишларга берилган одамларга келганда уларнинг ишларида тартиб ҳам, интизом ҳам бўлмайди.

* * *

Ҳақиқат тарқатиб кет, бўлса имкон.

* * *

Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришиш учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

* * *

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаши, олий даражадаги егукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳикматини ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интиلسин, ахлоқ-одобли бўлсин, сўзининг улдасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ бўлсин.

* * *

Ёмон ишлардан ўзини эҳтиёт қилиб юрганларнигина билимдон, дейиш мумкин.

АСРНИНГ НОЁБ ҲОДИСАСИ

Улоқнўён ва Сектўбўқо бошчилигидаги мўғул аскарлари Сирдарёни кечиб ўтиб, сонсиз лашқар билан шаҳарга ҳужум қилдилар. Халқ тентсиз душман билан ўн кун мардонавор курашди: тунги юришларда душманни таҳликага солди, кундузи қалъа деворлари устидан туриб ғанимлар бошига ўқу тош ёғдирди. Озиқ-овқат танқислигига қарамай қалъа ҳимоячилари сўнгги томчи қонларни қолгунча курашишга аҳд қилишганди. Лекин бир гуруҳ савдогарлар хонлиқ қилиб, кечаси дарвозани очиб бердилар. Халқ нафратидан чўчиган босқинчилар 8 минг асирни олдиларига солиб, шаҳарга бостириб кирдилар, қариялар, хотин-қизлар, фидойи жангчиларни

қириб ташлаб, обод шаҳарни ер билан яксон қилдилар. 50 минг йигит кўприк қуриш учун тоғдан тош ташишга ҳайдалди. Атоқли ўзбек тарихчиси ва олимни Абулғозий Баҳодирхон (XVII аср) «Шажараи турк» — «Турк-ўзбек авлодлари тарихи» асарида таърифлаган бу шаҳар Шарқда «Тирози жаҳон» — «Жаҳон кўрки» номи билан шуҳрат қозонган Хўжанддир. Хўжанд қадим замонлардан Мовароуннаҳрнинг ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, илм-фан тараққий этган обод шаҳарларидан бўлган. Жумладан, X—XII асрларда бу ердан Абу Маҳмуд-Хўжандий, Абу Жаъфар Муҳаммад Хўжандий, Абдужаббор Хўжандий сингари дунёга шуҳрати кетган мунажжим (астроном)лар етишиб чиққан.

Улар орасида Абу Райҳон Беруний томонидан «асрнинг ноёб ҳодисаси» деб таърифланган Абу Маҳмуд Хўжандий алоҳида ўрин тутати. Зероки, Абу Маҳмуд Шарқ илм-фани тарихида астрономиянинг амалий ва назарий масалалари билан шахсан шуғулланган олим ҳисобланади. Бўлажак олим X асрнинг йигирманчи йиллари ўрталарида Хўжандда туғилади. Абу Маҳмуднинг болалик ва ўсмирлик йиллари она шаҳрида ўтади: астрономия, математика, геометрия ва тиб фанларини зўр қизиқиш билан ўрганади. Марв ва Урганч шаҳарларида мадрасада таълим олади ва хусусий муаллимларда таҳсил кўради. Профессор П. Б. Булгаковнинг аниқлашича, Абу Маҳмуд бир оз вақт Хоразмшоҳ Маҳмуд томонидан Урганчда ташкил этилган илмий марказда ишлаган.

Шундан сўнг Абу Маҳмуд халифаликнинг маркази бўлмиш Бағдодга боради. Лекин тез орада Рай шаҳри ҳокими Фахруддавла (976—997) олимни ўз саройига даъват этади. Бу ерда Маҳмуд Хўжандий жиддий ижодий ва амалий ишлар билан шуғулланади. Тахминан 993 йили Таборак тоғида Абу Маҳмуд раҳбарлигида расадхона қурилади ва 994 йилнинг бошларида олим ўзи ясаган радиуси 43 метрли астрономик асбоб — секстант ёрдамида кўёш ҳаракатининг баландлиги ва юлдузлар мувозанатини кузатади. Жумладан, олим кўёш баландлигини ўлчаш ёрдамида Рай шаҳрининг кенглиги 350—35 градусга тенглигини аниқлаган. 22 яшар Беруний худди мана шу даврда Рай шаҳрида Абу Муҳаммад билан учрашиб, дўстлашган, унинг фаолияти билан танишган.

Абу Муҳаммад Хўжандий ўзигача бўлган ва замондош мунажжимларнинг илмий фаолиятини пухта ўрганган. Яқин ва Ўрта Шарқда қурилган барча расадхо-

наларнинг тузилишини синчиклаб кузатган, улар тажрибасидан Таборак расадхонасини қуришда ижодий фойдаланган. Ҳатто талқинчилар Абу Маҳмуд болалигидаёқ бузилиб ётган Хўжанд расадхонаси қолдиқларини ҳам кузатган, деган фикрни баён этдилар.

Абу Маҳмуд кейинчалик ана шу кузатиш ва тажрибалар натижалари ўлароқ математика ва астрономияга доир ўнлаб асарлар яратган, астрономик асбобларнинг ихтирочиси сифатида шuhrат қозонган. Олимнинг «Умумий астрономик асбоблардан фойдаланиш қоидалари», «Мамлакатнинг тузилиши ва жойлашишини аниқлаш ҳақида рисола», «Астрономия қонунлари» сингари бир неча рисолаларигина бизга қадар етиб келган. Абу Маҳмуд Хўжандий 1000 йили Рай шаҳрида вафот этган.

Абу Райҳон Беруний яқин дўсти Абу Маҳмуд Хўжандийнинг астрономик асбоблар ихтирочиси сифатида «асрнинг ноёб ҳодисаси» деган бўлса, унинг вақт бирлиги доирасида «секунд»ни аниқлашини «беқиёс кашфиёт» деб баҳолаган. Абу Маҳмуд Хўжандийнинг илмий ва амалий мероси кейинги асрлар Шарқ астрономияси тараққиётига катта таъсир ўтказди. Чунончи Мароға (Эрон, XIII аср), Самарқанд (XV аср) ҳамда Жайпур (Ҳиндистон XVII аср) расадхоналарига ана шу Абу Муҳаммад секстанти ўрнатилганди. Қўҳна манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мароға кутубхонасида 40 минг китоб сақланган. Самарқанддаги Улуғбек расадхонасини қуришга бевосита раҳбарлик қилган Жамшид Коший ўзининг «Астрономик асбоблар шарҳи ҳақида рисола» китобида ушбу расадхонага ўрнатилган Абу Маҳмуд секстантини алоҳида шарҳлаган: «Тусий йигирма бобининг шарҳи» (XVI асрнинг бошлари) китобининг муаллифи Биржандий Шарқ мамлакатларида яратилган астрономик асбоб ва ускуналарни батафсил шарҳлар экан, Абу Маҳмуд Хўжандий ясаган асбобларни биринчи ўринда таърифлайди.

Буюк бобомиз Беруний томонидан таърифланган ватандошимиз, Рай расадхонасининг меъмори, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан ҳар қанча фахрланса арзийди.

ТўНҒИЧ ТАРИХНАВИС

Илм-адаб аҳли орасида кўпдан бери «Бухоро тарихи», «Наршахий тарихи», «Бухоро хабарлари», «Бухоро ви-

лоятининг таҳқиқи» номи билан машҳур бўлган асарнинг муаллифи Абубакр Муҳаммад ибни Жаъфар Наршахийдир. Наршахий 943 йили Бухоро вилоятига қарашли Наршах мавзесида туғилган. Ёшлигидан қадимги тарих, жугрофия, араб тилини пухта ўрганган, мадрасада таҳсил кўрган. Олимнинг вафот этган йили номаълум. Бизгача унинг «Бухоро тарихи» китоби етиб келган.

Бу асар Ўрта Осиё тарихнавислигининг тўнғич асари бўлиб, Сомоний амирларидан Нух ибни Наср Сомоний (942—954 йиллари ҳукмронлик қилган) топшириғи билан ёзилган. Асар араб тилида битилган бўлиб, асл нусхаси бизгача сақланиб қолмаган ёки ҳали топилмаган. Муаллиф китобни битишда бизгача етиб келмаган айрим арабий китоблар ҳамда ўзининг шахсий кузатишларидан фойдаланган. «Бухоро тарихи» 1192 йили Абу Наср Аҳмад ибни Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий томонидан форсийга ихчамлаштирилиб таржима қилинган; худди шу нусхани 1198 йили Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар қайта таҳрир қилиб, 1178—79 йиллар воқеаларини илова қилган. Кейинчалик ҳам бу китоб бир неча мартаба таҳрир қилиниб, унга мўғуллар истилосигача бўлган даврдаги Бухоро тарихи воқеаларини ҳамроҳ этган. «Бухоро тарихи»нинг ўзбекча таржимасига сўз боши ёзган тарих фанлари доктори А. Ўринбоевнинг уқтиришича, таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасидан мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб кетиш билан бир қаторда асарга катта тарихий қимматга эга бўлган кўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтган Абулҳасан Абдурахмон (ибн) Муҳаммад Нишопурийнинг «Хазойинул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-келмаганлиги маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги сатрларнинг ўзи ҳам Абулҳасан Абдурахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. Бундан ташқари мутаржим ва таҳрирчилар асар воқеаларидан келиб чиқиб, фасл ҳамда сарлавҳалар қўйиб чиққанлар.

«Бухоро тарихи» бошқа шу хилдаги китоблар сингари алоҳида бобларга ажралмайди. Унда Наршахий Бухоро шахри, унга тобе бўлган ноҳиялар, қишлоқлар, маҳалла, бозор, амалдорлар, бинолар, киборларнинг

манзилгоҳлари, Бухоро тангалари, бу ерда жорий этилган олиқ-солиқ турлари, шаҳарни Қутайба ибни Муслим томонидан забт этилиши, Мовароуннаҳрда ислом динининг жорий қилиниши, сомонийлар сулоласи ва ҳукмронлигини ғоятда изчиллик билан тадрижий такомилда баён этган. Бошқа тарих китобларидан бу асарнинг фарқи шундаки, олим ҳар бир манзил халқининг касбкори, одати, диний ва маданий удумлари, ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳақида кенг маълумот беради.

Маълумки, форсий тил ва ундаги адабиётнинг асосчиси Абу Абдулло Рудакийнинг «Жўйи бўйи Мулиён ояд ҳаме» мисраси билан бошланадиган қасидаси орқали Бухорода Мулиён анҳори бўлганлигини билар эдик. Наршахий маълумотларидан бизнинг у ҳақдаги тасаввуримиз янада бойийди. Манзилгоҳларни таърифлаган Наршахий ёзади: «Жўйи Мулиён» ерлари қадим вақтларда Тоғшоданинг мулки бўлиб (Бухоронинг ҳокими — Ҳ. Ҳ.), у ўз фарзанди ва куёвларининг ҳар бирига тақсимлаб берган эди. Марҳум Амир Исмоил Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн ал-Мутасимнинг лашкарбошиси бўлган Ҳасан ибни Муҳаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир Исмоил Жўйи Мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маловийларга (озод этилган қуллар. Улар Амир гвардиясида хизмат қилган — Ҳ. Ҳ.) вақф қилди. У ҳозиргача ҳам вақф. Амир Исмоил доим ўз маволийларига ғамхўрлик кўрсатиб келар эди.

Бир кун Амир Исмоил Бухоро ҳисори (қалъаси)дан Жўйи Мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симоул-кабир — «Улуғ сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «бир вақти келса худои таоло бирор сабаб туғдириб бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса, бу ерларни сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қимматлироқ, яхшироқ ва хушхавороқдир», дейди. Худои таоло насиб этиб амир Исмоил ул ерларни сотиб олиб мавлавийларга берди ва у ерлар Жўйи Мавлиён деб аталди. Кўпчилик халқ эса уни Жўйи Мулиён деб атайдилар».

Биз тарих китоблари, бадий асарларни ўқиганимизда кўпинча риёкор, золим, кишиларни ноҳақ жазога ҳукм этадиган, шоху феодалларнинг лаганбардори қозилар ҳақидаги маълумотларга ёки тасвирга учрар эдик. Наршахий бўлса, Бухорода қозилик қилган

одамлар ҳақида гапирганда уларнинг инсонпарвар, ҳалолу пок, адолатпешалиқларини алоҳида ифтихор билан тасвирлаган: «Яна қозилардан бири Абу Зар Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофийнинг суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва зоҳид эди. Уни барча Бухоро олимлари орасида юқори кўяр эдилар. У кишини яширин пора бериш ва ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирон нарса билан ҳам ўзини булғатмади, балки кундан-кунга ундан адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди... Аҳмад ал-Марвазий ас-Суламий кўп йиллар давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юқтирмади. У барчага баробар адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ҳамда зоҳидликда бутун дунёда унга тенг келадиган киши йўқ эди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Наршахий у ёки бу шаҳар, манзилгоҳнинг, иморатнинг бунёд этилиши ҳақида гапирганда ном ва атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини ғоятда аниқлик билан изоҳлайди, у ҳақдаги нақл ва ривоятлардан фойдаланади, воқеалар тафсилютида ҳолис фикр юритади. Муаллиф маълумотларига қараганда, араблар Бухоро атрофидаги энг обод, серҳосил ерларни халқдан тортиб олган экан. Машҳур Мулиён анҳори бўйидаги хушманзара ерларини ўз она юртининг бир парчасини халифа лашкарбошисидан амир Исмоилнинг сотиб олиши бунга яққол мисол бўла олади. Китобда келтирилган кўтлаб далиллар, босқинчиларга қарши халқ кўзғолонлари, ерли халқнинг жасорати ва матонати тасвирлари ўқувчи қалбида ифтихор ҳиссини, ватанпарварлик туйғусини жўш урдиради.

Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» китоби ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам Фарбу Шарқ олимлари диққатини ўзига тортиб келмоқда. Уни 1892 йили Ч. Шеффер француз тилида, 1954 йили Мударрис Ризавий Тоҳронда, 1897 йили Н. Ликошин Тошкентда французчаси, асли ва русча таржималарини нашр эттирган. 1954 йили уни Р. Фрай Кембриж шаҳрида инглиз тилига таржима қилиб, батафсил изоҳлари билан чоп қилдирди. «Тарихи Наршахий» машҳур шарқшунос А. Расулов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1966 ва 1991 йиллари босилиб чиқарилди. Асарни ўрганиш ва тарғиб этишда машҳур шарқшунослар Б. Гафуров, Б. Аҳмедов ва А. Ўринбоевларнинг хизматлари катта.

ҚОМУСИЙ БИЛИМ СОҲИБИ

Бир куни Хоразмшоҳ от устида туриб Берунийнинг хужрасидан чақиришни буюрган. Нима сабабдандир Беруний бир оз кечиккан. Сабри чидамаган Хоразмшоҳ буни ўзича талқин қилиб, от жilовини Беруний томон бурган ва уловдан энди тушмоқчи бўлиб турганда Абу Райҳон хужрадан чиққан ва шоҳ олдиға тез етиб келиб:

— Худо ҳаққи шоҳим, бундай қилмасинлар, — деб ялинган. Шунда Хоразмшоҳ тамсил тариқасида бундай деган:

— Эға бўлинадиган нарсаларнинг энг шарафлиси илмдир. Барча унга қараб боради-ю, лекин у келмайди. Илм ҳар нарсадан юксак, ҳеч нарса ундан юқори бўлмайди.

«Мен болалик чоғимданоқ, — деб ёзганди Беруний, — ўз ёшим ва шароитимға қараб, имкони борица кўпроқ билим олишға интилдим. Бунинг далили сифатида қуйидагини келтириш kifоя: биз турадиган жойға бир юнон кўчиб келган эди. Мен ҳар хил доллар, урутлар, мевалар ва ҳақозаларни олиб бориб, унга кўрсатиб ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини сўраб, номини ёзиб қўяр эдим». Демак, Беруний ёшлигиданоқ чидам ва матонат билан билим ўрганган, ҳатто юнон тилини ҳижжалаб эгаллаган. Ундаги ақл-заковат, теран билим Хоразмшоҳу Султон Маҳмудларни ҳайратта солган.

Қомусий билим соҳибі Абу Райҳон Беруний 937 йили Хоразмнинг Кот шаҳрида дунёға келади. У дастлабки таълимини она шаҳрида олади, ёшлигидан аниқ фанларға, тил ўрганишға қизиқади. Уша даврнинг машҳур олими Абу Наср ибн Али Ироқдан (астрономия) илми нужум, риёзиёт (математика)дан дарс олади: ўн саккиз яшарлигида ilk астрономик кузатишларини Хоразм обсерваториясида ўтказа бошлайди. Бушкотир деган жойда юлдузларни кузатганда Беруний етук олим даражасига етганди. Беруний қадимги хоразм, сўед, юнон, сурёний ва қадимги ҳинд тили — санскритни пухта ўрганади. Қорахонийлар ва ғазнавийлар зарбаларидан сўнг марказлашган Сомонийлар давлати ларзаға келади. Сомонийларги тобе бўлган Хоразмда лаж-тахт учун кураш кучайиб кетади. Йигирма икки яшар Беруний ватанини тарк этиб, Эроннинг Рай шаҳриға боради: кўп олимлар билан, жумладан, астрономик асбоблар ихтирочиси Абу Маҳмуд Хўжандий билан учраша-

ди. Икки йилдан сўнг Беруний ўз она шаҳрига келади. Бухоролик ёш олим Ибн Сино билан мунозаралар ўтказди. 998 йили Гурганж вилоятининг амири Қобус ибни Вашмгир Берунийни ўз саройига таклиф қилади. У бу ерда Абу Саҳл Масиҳий билан дўстлашади. Масиҳий астрономия ва математикага оид 12 та рисоласини Берунийга бағишлаган.

Беруний бу ерда жиддий ижодий ишлар билан шуғулланади ва Қобусга бағишлаб «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарини ёзади. Бу асарда олим ўзига маълум бўлган барча халқларнинг йил ҳисобини чуқур таҳлил қилган: этнография, минералогия, картография ва бошқа ўнлаб фанлар ҳақида ҳам фикр юритган.

Хоразмшоҳ Али ибни Маъмун (998—1009) ва, айниқса, Абдулаббос Маъмун ибни Маъмун (1009—1017) давлатининг янги маркази Урганч тез ривожланади. Ўз юртига қайтиб келган Беруний Маъмуннинг ҳомийлиги ва хайрихоҳлиги билан бу илмий-маданий марказ тараққиётига катта ҳисса қўшади. 1016 йили Султон Маҳмуд Ғазнавий Маъмундан батамом ўзига бўйсуниб, Хоразмни Ғазнавийлар давлатининг таркибий қисми, деб тан олишни талаб қилади. Хоразмшоҳ Маъмун бунга рози бўлади. Исён кўтарган аскарлар ҳақоратомуз шартномага кўнган Маъмун ва унинг барча амалдорларини қатл этдилар. Бундан фойдаланган Султон Маҳмуд катта лашкар билан Хоразмни забт этади ва Беруний бошчилигидаги олимларни Ғазнага олиб келади. Беруний ўша йиллар «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли», «Геодезия» сингари тадқиқотлар муаллифи бўлиб, олим ва фозиллар орасида обрўйи баланд эди.

Абу Райҳон Беруний Султон Маҳмуд ҳукмронлиги даврида Шимолий Ҳиндистоннинг кўп вилоятларига саёҳат қилди. Умуман, Беруний Шарқнинг Рай, Журжон, Бағдод, Жузжон, Балх, Бомиён, Ғазна, Қобул, Динпур, Пешовар, Жайлам, Лоҳур, Мўлтон, Бадахшон, Аттон каби йигирмадан ортиқ шаҳарларида бўлган. У 13 йил давомида ҳинд халқи адабиёти, маданияти, тарихи, урф-одатини ўрганиш билан шуғулланиб, «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ёки сиғмайдиган таълимотларини ҳақиқатини аниқлаш» ёки «Ҳиндистон» рисоласини ёзади. Беруний умрининг охириги йилларида «Минералогия», «Қонуни Масъудий», «Сайдана» сингари асарлар яратган. Беруний астрономия ва математика фанларига кўп янгиликлар киритади; у тузган три-

гонометрик жадваллар аниқлиги билан бошқа жадваллардан ажралиб турган. Тиббиётга бағишланган «Сайдана»да мингдан ортиқ доривор моддаларни таърифлаган. Уларнинг номини 30 тилда берган Беруний ўз асарларини ўша давр илмий анъанасига кўра араб тилида ёзган, шеърлар битган, араб шоирларининг шеърларини шарҳлаган. У Ғазнада мадрасада дарс берган, шогирдлар етиштирган, расадхона қурдириб, кузатишлар олиб борган. Буюк бобокалонимиз 1048 йили Ғазнада вафот этган.

Абу Райҳон Беруний ҳокимлар ҳузурида катта обрў ва эътиборга эга бўлса ҳам изланиш, ижодни ҳар қандай мансаб-мартабадан устун қўйган, бойликка интилмай камтарона ҳаёт кечирган. Чунончи, Қобус ибни Вашмгир унга вазирлик мансабини инъом этганда қабул қилмайдди. «Қонуни Масъудий» китобини ёзиб тугатганда ғазнавийларнинг сўнгги ҳокими, математика ва астрономияга ихлосманд Султон Масъуд унга бир фил кумуш танга жўнагади, лекин Беруний «бунга меннинг эҳтиёжим йўқ» деб совғани қайтариб юборган.

Берунийнинг 152 та асар ёзгани, 1036 йилгача битилган китоблари рўйхатини шахсан ўзи тузгани бизга маълум. Афсуски, бу асарлардан 30 тасигина бизгача сақланиб қолган. Беруний Шарқ олимлари орасида дунёнинг энг мукаммал харитасини чизган, 995 йили ер шарининг шаклини — глобусни ясаган. Бундан ташқари Беруний «Сайдана»нинг муқаддимасида «Вомиқ ва Узро», «Урмуздёр ва Меҳриёр», «Бомийнинг икки санам», «Додмоҳ ва Кирмондўхт», «Нилуфар» сингари қисса ва дostonларни, Унсурийнинг «Хингбут ва Сурхбут», «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт» маснавийларини форсийдан араб тилига назм ва насрда таржима қилганлигини махсус қайд этган. Берунийнинг бизгача етиб келган аксар байтлари ҳасби ҳол (ўз дарди, кўнглини изҳор қилиш)ни эслатади.

Беруний асарлари Ўрта Осиё, умуман, Шарқ халқлари илм-фанининг кейинги асрлардаги тараққиёти учун бир замин бўлиб хизмат қилди. Олимнинг асарлари ҳамон ўзининг илмий, тарихий, маданий, амалий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Хусусан, «Ҳиндистон» асари ҳинд халқининг қадимги маданияти, тарихи, тиббиётини ўрганишда ҳиндчунослар учун ҳамон ягона манба бўлиб келмоқда. Беруний ижодини ўрганиш ва асарларини ўзбек тилига таржима қилишда А. Қаюмов, А. Расулов, Б. Булгаков,

А. Ирисов ва бошқа олимларнинг хизматлари беқиёс-
дир.

БЕРУНИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Жонли мавжудотнинг барчаси, шу жумладан, ин-
соннинг ўзи ҳам, табиий равишда пайдо бўлган ва у
табиатнинг ривожланиши ҳамда ўзгаришининг нати-
жаси ҳисобланади.

* * *

Киши кўнгли тартибли ва келишган нарсаларга мо-
йил бўлади, тартибсиз нарсалардан нафратланади.

* * *

Нодонлик бедаво дарддир.

* * *

Инсон фаннинг у ёки бу соҳаси ҳақида илмий ама-
лиётга ва аниқ тадқиқотларга суянган қоллагина муло-
ҳаза юритишга ҳақидир.

* * *

Номуродларни камситма.

* * *

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бў-
лади.

* * *

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради.

* * *

Билиминг шундай нарсаки, у яланғоч бўлганинг-
да ҳам ўзингда қолади, ҳаммомга кирсанг сув билан
ювиб бўлмайди. Билим қайтариш ва такрорлаш ме-
васидир.

* * *

Ёмонликнинг шаҳобчалари кўп бўлса, уларнинг асоси тама, ғазаб ва илмсизликдир.

* * *

Эртаю кеч душманга зарару дўстга фойда келтирган киши мардлар мардидир.

* * *

Ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам бориб етади ёки зулмни даф қилишга: қўни-қўшнилари, халқни муҳофаза қилишга ўтади.

* * *

Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказадиган таржимондир.

* * *

Ёлғончилик кишини адолатдан юз ўтиртиради.
Яхшилик жамики одамларга яхшилик қилмоқдан иборатдир.

* * *

Ҳаким ва олимлар ахлоқидан таълим олиш яхши хулқни тиргизади, ёмон қилиқни ўлдиради.

* * *

Тенглик ҳукм сурган жойда сотқинлик, алдамчи эҳтирослар, ғам-ғусса бўлмайди.

* * *

Бугуннинг чорасини кўриб, эртага эҳтиёжи қолмаган киши ақлидир.

* * *

Ҳар бир инсоннинг қадр-қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришидир.

ХАЛҚ ҚАҲРАМОНЛИГИ КУЙЧИСИ

Тонг саҳарлаб Рустам севимли оти Рахшга миниб овга чиқди. У бутазорлар оралаб борар экан, қўққисдан усти ўт-ўланлар билан беркитилиб, ичига ханжарлар қадаб қўйилган чоҳга қулади... Дубулға ва ўқ-ёйи учиб кетди.

— Ҳа-ҳа, энди қалайсан, аҳволинг шу экан-ку, — масҳараомуз овоз эшитилди.

Рустам тепага қаради. Чуқурлик лабида ўғай укаси Шогод тиржайиб турар эди.

— Э-э, сенмисан, ука яхшиям келиб қолдинг, камонимни олиб бер, қарға-қузгун ўтса отаман, — деди Рустам ёлвориб

— Ўзи нима аҳволда-ю, яна ов қилар эмиш, ма олақол, — ҳиринглади Шогод Рустамга қуролини узатаркан.

Ярадор Рустам охирги кучини йиғиб Шогодни мўлжалга олди ва ўқ узди. Ўқ номард уканинг кураги остидан тешиб чиқди.

Эртаси кун Рустамнинг Шогод қазиб қўйган чоҳга кулаб ўлгани хабари бутун мамлакатга ёйилиб, халқ баҳодирнинг азасига тўпланди. Ватан бир неча кун мотам либосида бўлди. Ҳа, элнинг кўзидан нур, белидан қувват кетгандек эди. Бутун ёшлик шижоатини эл-юрт учун бахшида этган халқ қаҳрамони Рустам мардонавор жанг майдонида эмас, номард Шогод макри туфайли ҳалок бўлди.

Абулқосим Фирдавсий ана шундай халқ — Ватан учун фидойи юзлаб баҳодирлар образини яратган бе-назир санъаткордир. Фирдавсий 941 йили Эроннинг Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида тутилган. Бўлажак шоирнинг отаси Тус ҳокимининг «Фирдавс», яъни «Жаннат» номли боғида боғбон бўлган. Фирдавсий аввал қишлоғидаги мактабда, сўнг Тус шаҳри мадрасаларида таҳсил олади. Отаси вафотидан сўнг боғбонлик қилади ва таҳаллус сифатида ўзига шу боғнинг номини танлайди. Фирдавсий ёшлигидан қадимги халқ афсоналари, қаҳрамонлик дostonларига қизиқади. Шарқ халқлари тарихини зўр қизиқиш билан ўрганади. Кўп шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, меҳнаткашлар оғзидан кўҳна ривоятларни ёзиб олади. Ажойиб шоир сифатида элга танилади. У 1025 йили ўз ватанида вафот этади. Лекин руҳонийлар шоирнинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйдирмайдн-

лар. Уни ўз боғига дафн этадилар. Чунки, Фирдавсий исломгача бўлган зардуштийлик-маздопарастлик дини тарафдори эди, халқ озодлик ҳаракатларини, адолатни қўллаб-қувватларди. Феодал ҳукмронлар, уларнинг яқин одамлари бўлмиш руҳонийларга бу ёқмас эди, албатта.

X—XII асрларда Ўрта Осиё халқларининг маданияти, илм-фани, бадиий адабиёти юксак даражага кўтарилди. Форсий гуруҳ шеваларида гапирадиган қабилалар биргалашиб, халқ сифатида шаклланди: уларнинг ягона тили — дарий тили вужудга келди; туркий лаҳжаларда гапирувчи элатлар ҳам бирлашиб, халқ сифатида шаклланди, эски туркий (ўзбек) адабий тили илм-фан, бадиий ижод воситасига айланди. Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Форобий сингари олимлар, Рудакий, Умар Хайём, Носир Хисрав, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий каби шоирлар худди мана шу даврда етишиб, оламшумул обрў ва шуҳратга эга бўлдилар.

Халқ орасида ўтмиш аجدодлар тарихига, қадимги афсоналар, ривоят ва дostonларни қайта тўплашга қизиқиш кучаяди. Ана шу боболар меросига қизиқиш натижаси ўлароқ қадимги воқеаномалар, афсоналар тўпланиб, «Шоҳномаи мансур» номи билан алоҳида китоб ҳолига келтирилади. Сомоний амирлар бухоролик шоир Дақиқийга бу насрий китоб асосида шеърый «Шоҳнома» ёзишни топширадилар. У минг байтдан иборат «Гуштасп» дostonини ёзганда қули томонидан ўлдирилади. Энди бу ишни давом эттириш кўҳна қиссалар донишманди Фирдавсийга топширилади. Фирдавсий 30—35 йил ишлаб «Шоҳнома»ни тугатади. Бу орада сомонийлар давлати қулаб, ҳокимият ғазнавийларга ўтган эди. Шоир асарни Султон Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этади. Ривоят қилишларича, Султон шоирга 120 дона олтин танга бермоқчи бўлади. Лекин жоҳил, ифвогар вазири Аёз «сон-саноксиз лашкарларга кийим-кечак, озиқ-овқат лозим бўлиб турган бир пайтда оддий шоирга шунча олтин бериш ақлли кишининг иши эмас», дейди. Султон Маҳмуд шоирга 120 дона қумуш танга беради. Бундан ғазабланган Фирдавсий тўғри ҳаммомга боради. 60 тангани ҳаммомчига, 60 тангасини эса шаробфурушга бериб, Султон Маҳмудга қарши ҳажв ёзиб бош олиб чиқиб кетади. Буни эшитган Султон шоирни тутиб фил оёқлари остига ташлаб ўлдиришни буюради. Фирдавсий қувғинда юриб, қариб-қартайиб қолганида ўз қишлоғига қайтиб, вафот этади. Умуман,

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»ни Султон Маҳмудга тақдим этиши билан боғлиқ ярим ҳақиқат, ярим чин ривоятлар жуда кўп. Кейинги тадқиқотлар бу ижодкорлар ўртасидаги ғаразғўйликнинг натижаси, атайлаб уюштирилган ғаламуслик эканини тасдиқламоқда. Шунинг учун ҳам «Султон Маҳмуд ҳажвияси»ни Фирдавсий ёзганлиги ҳақиқатдан анча йироқ масала. Бу муаммо жиддий ўрганишни талаб қилади.

Фирдавсий «Шоҳнома»си ҳажми, мавзуси, образлари, гоёвий мотивлари ва бадий қиммати жиҳатидан дунёдаги энг катта эпик асардир. У юздан ортиқ достонлардан ташкил топган бўлиб, уларда мингдан зиёд бир-бирига ўхшамаган образ ва персонажлар тасвирланган. Бу асар мавзу ва гоёвий жиҳатдан ҳам энг зўр асар ҳисобланади. Чунки, шартли равишда мифологик, қаҳрамонлик, тарихий қисмлардан иборат бўлган «Шоҳнома»да Фирдавсий ватанпарварлик, халқларварлик, тинч-тотув яшаш, байналмилаллик, адолат, маърифатпарварлик каби юксак гоёларни илгари суради. Ўзаро қонли урушлар, феодал ички можаролар, зулм-зўрликни, марказлашган давлатга футур етказишга қаратилган исёнларни қоралаган шоир Маздак бошчилигидаги халқ ҳаракатига хайрихоҳлик билан қарайди: ислом ғазавотчилари бўлмиш араб халифалигининг босқинчилигига қарши халқ, ватанпарварлик курашини зўр меҳр билан тасвирлайди. Халқ оддий темирчи Кова бошчилигида қўзғалиб, икки елкасидан илон ўсиб чиққан, инсониятга қиргин келтираётган Заҳҳокни қулатиб, унинг ўрнига одил Фаридунни шоҳликка кўтаради.

Халқ қаҳрамони Рустам бутун умрини Ватан ва халқни бало-қазодан асраш, чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилишга сарфлайди. Ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам халқни Яман сеҳргарлари ва Мозандарон девлари қўлидан халос этади. У бу йўлда етти даҳшатли тўсиқни енгиб ўтади. Ёш баҳодир Бижон дўсти Гургиннинг хоинлигига қарамай арман халқини офатдан, тўнғизлар ҳужумидан қутқаради. Сиёвуш ҳамиша адолат учун, турли халқларнинг тинч яшаши учун курашади, қонли урушлар олдини ақл-заковат билан сулҳ йўли билан олишга интилади. Асардаги Золи Зар, Судоба, Сухроб, Гударз, Гев, Тус, Ҳожир, Гурдофарид, Ҳумой, Манижа сингари образлар ҳам ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «Зол ва Судоба» ҳамда «Бижон ва Манижа» достонларида чинакам байналмилаллик гоёлари илгари сурилган.

Фирдавсий «Исфандиёр», «Шоғод», «Ўн икки муҳораба» дostonларида, айниқса, мамлакатнинг бутунлигига таҳдид солувчи, ўзаро уруш чиқариш учун баҳона изловчи шoҳлар, шаҳзода ва лашкарбошиларни қаттиқ қоралайди. Манманлик, мансабпарастлик, худбинлик, ношукурлик, қасоскорлик ва фитнагарлик Исфандиёр ва Шоғод сингари шавкатли баҳодирларни бевақт ҳалокатга элтди. Буларнинг бебошлиги, калтафаҳмлиги юрт ва эл бошига кўп кулфатлар келтиради.

Абулқосим Фирдавсий феодал ўрта асри шароитида халқ қаҳрамонлигини улуғлади, ватанпарварлик ҳамда халқлар бирдамлиги ғоясини тарғиб этди: маърифат, ақл-заковатни жаҳолатга қарши қўйди. Арзимаган баҳоналар билан уруш чиқаришни қоралаган шоир тинчликни олқишлади.

Фирдавсийнинг мангу барҳаёт «Шoҳнома»си узоқ ўтмишда аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. У Шoҳ Ҳижрон, Ҳомуший (XVIII аср), Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирий (XIX аср)лар томонидан назм ва насрда ўзбекчаланштирилган. Бизнинг замонимизда «Шoҳнома» дostonлари сюжети асосида «Заҳҳоки морон», «Сиёвуш», «Рустам ва Сухроб» сингари саҳна асарлар яратилди, опера ёзилди. Шоирларимиздан Ҳамид Фулом, Назармат, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомухамедовлар «Шoҳнома»нинг янги шеърӣ таржимасини яратдилар. Бундан ташқари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод этган шоир Васфӣй ҳам Фирдавсийнинг бир неча дostonини ўзбек тилига асл вазнида ўтирган, лекин улар чоп этилмаган. Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол тожик ёзувчиси Сотим Улуғзоданинг «Фирдавсий» романини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирди; Р. Инъомхўжаев Сотим Улуғзода насрий баёнини ўзбекчаланштирди.

ФИРДАВСИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисга кетгил.

* * *

Меҳнат тагидадир, эй оқил, ҳар ганж,
Ганж топмас ҳеч кимса топмас эса ранж.

* * *

Ҳунар бирла ақлинг бириккан ҳамон,
Ҳар иш бу жаҳонда юришгай равон.

* * *

Қудратлидир кимки бўлса билимдон,
Билимдан кексалар дили навқирон.

* * *

Нодонликдан ёмонлик келади фақат,
Нодонга ёндошма, босмасин гафлат.

* * *

Икки дўст тураркан елкама-елка,
Тоғларни ҳам осон айлади тилка.

* * *

Кишига яхшилик қил, берма озор,
Қаросин юқтирар доимо қозон.

* * *

Тўғрилиқдан келмиш ҳамма яхши от,
Эғрилиқдан фойда кўрмади бир зот.

* * *

Ширин сўзли бўл, эй сен билимдон,
Тилинг совуқ сўз-ла булғатма осон.

«ОФАРИННОМА» МУАЛЛИФИ

Араб халифалиги ҳукмронлиги барҳам топиб, Хуросону Мовароуннаҳрда маҳаллий Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру умаро, вазиру вузаро она тили ва ундаги адабиётни ривожлантиришга, аждодларнинг қадимий қутлуғ удум-анъаналарини қайта тиклашга аҳд этадилар. Шу мақсадда шаҳару қишлоқлардан олиму фозиллар, шоиру ҳофизларни марказга — Бухорога

йигиб, маҳаллий тилда ижод қилишга даъват этади, улар давлат ҳомийлигига олиниб, маънавий ва моддий жиҳатдан қўлаб турилади. Сарой доирасидаги ана шундай ижодкорлардан бири Абўшукур Балхийдир.

Шоирнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий келиб чиқиши тўла маълум эмас. Эрон олими Саид Нафисий, профессор Холиқ Мирзозода­ларнинг аниқлашларича Абўшукур 915—16 йиллар орасида Балхда туғилган, аввал хусусий муаллимда, сўнг мадрасада билим олган. Йигитлик айёмида Нух ибни Наср (943—954) саройидаги адабий доирага дохил бўлган, Муродий, Рудакийлар билан ҳамсухбат бўлган. Буни шоирнинг ўзи айрим байтларида ҳам қайд этган. Унинг вафот этган йили ҳам номаълум.

Абўшукур Балхий истеъдодли лирик шоир ва достоннавис бўлган. У лирик турнинг барча жанрларида шеърлар ёзган, ишқий, фалсафий мавзуларда тўртта дoston битган. Аммо «Ўубоб-ул-албоб» (Негизларнинг негизи) тазкирасининг муаллифи Авфий ҳамда устод Саид Нафисий таъкидлаганларидек бизга қадар ундan бир қанча қитъа ва рубойлар, 947 йили ёзган «Офариннома» достонининг маълум қисмигина сақланиб қолган, холос.

Шоир ўз рубойи ва қитъаларида, маснавийларидаги лирик чекиниш ва қистирмаларда комил инсонни улуғлайди, унинг гўзалликка, ҳаётга, яшашга муҳаббатини куйлайди; лирик қаҳрамоннинг ишқ-севги хусусидаги нозик кечинмаларини нафис, ўйноқи байтларда тасвирлайди, юксак инсоний фазилатларни улуғлаб, кибру ҳаво, танбаллигу судхўрликни, дилозорлигу таъмагирликни, жоҳиллигу аччиқзабонликни қаттиқ қоралайди:

Дўстнинг дийдорию донишманднинг сўзи,
Инсон қалбидан ғам-андуҳни аритади.
Кимда ким фойдаю манфаатни кўлаб дўстлашса,
Шубҳасиз, уни ўзингга душман, деб бил.

«Офариннома»да шоир инсоннинг турмуш уринишлари, мавжуд ижтимоий тузум билан боғлиқ кўплаб сиёсий, маънавий, маиший масалалар хусусида, ахлоқий-таълимий муаммолар борасида бир мутафаккир файласуф сифатида мушоҳада юритади, ибратли хулосалар чиқаради; ўзининг назарий мулоҳазаларини ҳаёт тажрибасидан, оғзаки ижоддан олинган мўъжаз ҳикоят-

лар билан исботлаб боради, панд насиҳатлар беради; адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради. Хусусан, дostonнинг ҳунар ва илм ўрганишининг фойдаси, яхшилик ва хайру эҳсоннинг шарофати, адолатнинг нафию, зулмининг касофати тасвирига бағишланган бўлимлари катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу дунёга яхшилик уруғини сеп, ўзинг ўтиб кетсанг ҳам, номингни кишилар яхшилик билан зикр этишсин, дейди шоир.

Яхши ном билан ўлсам розиман, ризо,
Танам ўлимга, отим яхшиликка раво,
Зероки Хусрав демиш: «Яхши ном билан ўлмоқ бил,
Душманга таслим бўлиб яшашдан аъло».

* * *

Айтмишлар: тилдан чиқса сўз агар
Ўткирдир мисоли олмосу ханжар.
Сўз қулатажак минбару дорни,
Суҳан инидан чиқарар илонни.

* * *

Қўнглингда сизмагач ўзгалар сири,
Дил сўзингни сақлар қай бир киши.
Ўттиз икки тишингдан чиққан суҳан,
Ўттиз икки қулоғу дилга қўнмиш албат.
Оғиздан чиққан сўз, отилган ўқдир
Қайта ўз ўрнига тушмоғи йўқдир.

Умуман, Абушукр Балхий шеъриятидаги панд-насиҳат X аср адабиётидаги ахлоқий-таълимий йўналишда ўзига хос бир саҳифаларни ташкил этади. Уларни тўплаб, батафсил тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

БИРИНЧИ СУЛТОН ЎФИЛ ЖАЗОГА МАҲКУМ

Низомулмулк лутф этибдур: нақл қилибдурларким
қулардан бир кун бир савдогар Султон Маҳмуд ҳузурига кириб, шаҳзода Масъуд устидан шикоят қилибди:
мен бир савдогар одамман. Кўндан бери бу ерда сар-

сон қолиб кетдим. Ўз юртимга кетолмай юрибман. Чунки сизнинг ўзинингиз мендан 60 минг динорлик молимини харид қилди-ю аммо пулини бермаётир. Сиздан илтимос, орани очик қилиш учун амир Масъудни мен билан қозининг олдига юборсангиз.

Бу хабарни эшитган Султон Маҳмуд жуда хафа бўлибди ва ўзига қуйидаги мазмунда нома йўллабди: савдогарнинг ҳақини дарҳол бергин. Йўқса, унинг олдига тушиб, шарият қозиси ҳузурига боргин, улар қандай ҳукм чиқарса, ўшани тутгин.

Шундан сўнг хабарчи Масъуд уйига, савдогар эса, қозихонага қараб йўл олишибди. Хизматкор шаҳзода хонадонига келиб, номани тутқазибди. Уни ўқиган Масъуд ҳангу манг бўлиб қолибди. У хизматкорни чорлаб дебди:

— Ҳазинани қарачи, қанча пул бор?

Ҳазинабон бориб, пулларни ҳисоблаб кўрибди ва қайтиб келиб дебди:

— Йигирма минг динор қолган экан.

— Ҳаммасини олгину савдогарга элтиб бер ва қолганини уч кундан сўнг олар экансан, дегин, — уқтирибди Масъуд. Ва хабарчига қараб дебди:

— Султонга бориб, йигирма мингини берибди ва қолган қарзини уч кунда узаркан дегин. Мен либосларимни кийган ва этигимни ечмаган ҳолда у кишининг фармонига тайёр турибман, нимани буюрсалар, шуни бажараман. Айтсинлар: қози мажлисига борайми ёки тижоратчи пулини топиб бериш пайдан бўлайми.

Хабарчи бу воқеани Султонга баён этибди.

— Савдогарнинг пулини тўла бермагунча, кўзимга кўринмасин! — дебди ғазаб билан Султон. Бунини эшитган Масъуд тўрт томонга одам юбориб, дўстларидан қарз олиб, аср намозигача савдогарнинг 60 минг динорини элтиб берибди. Бу воқеа бутун оламга ёйилибди: Султоннинг адолатпешалигини эшитган Чину Хитой, Хўтану Миср ва Адану Басрадан Ғазнага қараб савдогарлар оқиб кела бошлабди. Шаҳар бозорлари ажойибу гаройиб матоларга тўлиб кетибди.

Шунинг учун ҳам у замонда оддий фаррошдан тортиб, амалдорларгача Исфаҳон амирию Хуросон раиси шоҳ фармонидан бўйин товлашмас экан.

Қизиқ, «Сиёсатнома», «Чаҳор мақола» (XI аср) «Жоме-ул-хикоят» «Лубоб-ул-албоб» (XIII аср) «Гулзор», «Мифтоҳул адл» (XVI аср), «Жоме-ул хикоеи туркий» (XVII аср) ва бошқа ўнлаб тўплам ҳамда солномалар,

тарихий китоблар таркибида келтирилган ҳикоятларда Султон Маҳмуд адолатли, фуқаропарвар, талбиркор, сермулоҳаза ва келажакни кўра биладиган, ҳар қандай мураккаб муаммоларни ақл билан одилона ҳал этишга интиладиган шоҳ сифатида тасвирланади. Абу Саид Гардизий «Зайн-ал-ахбор»да Мовароуннаҳрнинг халққа жабр-зулм ўтказган ҳокимларини Султон Маҳмуд адолатга ундагани хусусида кўплаб далиллар келтирган. Айрим илмий, тарихий асарларида, бизнинг замонамизда газнавийлар тарихига бағишланган барча хилдаги асарларда эса «Султон Маҳмуд золим, жоҳил», «ашаддий ғазавотчи», «қотилу ботил», «фосиқ», «маърифат кушандаси» қабiliдаги гаплар билан чалғиб, булғаб бир ёқлама баҳоланган. Нега энди сарчашмаларда бир фикру, улар асосида ёзилган китобларда унинг тескариси. Ана шу «нега?» кўплан бери бизнинг фикримизни банд қилиб келарди. Шу боис, Султон Маҳмуд шажараси, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга қирришдик ва мавжуд китоблару тадқиқотларни, нашрий ва дастхат манбаларни кўздан кечириб чиқдик.

ТЕМИР ИНТИЗОМ

Асли сотиб олинган қул бўлган Сабуктегин Сомонийлар лашкарида кўплаб жасорат, мардлиги, қаҳрамонликлари туфайли оддий аскардан бош қўмондон даражасига етади. 977 йилнинг мартаида Ғазна ноийби этиб сайланади. Унинг ноиблиги даврида Ғазна вилоятига Буст, Заминдовар, Куслар, Бомиён, бутун Тоҳаристон ва Ғўр вилоятлари қўшиб олинади. Ҳинд рожаси Жаяпал сўнг эса Кошғар ҳукмдори Бўғрохон қўшинларини тор-мор келтириб, ўз давлати мустақиллигини тиклайди. Бутун Хуросонда ички низоларга барҳам беради. Муаррих Абулфазл Байҳақий Сабуктегинни оқил, одил ва фозил ҳукмдор эди, деб таърифлайди. 994 йили Хоразмшоҳ Абу Али Маъмун (992—997) қўшинларини тор-мор келтиргани учун Сабуктегин халифадан Носируддавла вад-дин унвонини олади.

Абул Фазл Байҳақийнинг ёзишича, Сабуктегиннинг отасини Қора бажкам дейишган. Оти эса Жук бўлган. Туркий тилда Қора Бажкам — Қора Ҳўкиз дегани. Бутун Туркистонда у ўзининг баҳодирлиги ва жасорати билан шухрат топган Сабуктегин 20 йил ҳукм сурди ва 56 ёшида 996 йил ёзида Балх яқинида вафот этди...

Отаси вафоти хабарини эшитгач Хуросон пойтахти Нишопур волийси Маҳмуд Балх ва Фазна волийси Исмоилга таъзиянома юбориб, ўзига бўйсунини талаб қилади. Укаси кўнмайди. Шунда Маҳмуд Хиротга жўнайди. Бу ерда амакиси Қарочоқ (Бугроҷўқ)нинг Исмоилга ён берганлигини билиб, Бўстга ўтади. Маҳмуднинг яна бир укаси Наср Бўст ҳокими эди. У билан бирга Фазнага юради. Фазна яқинида Исмоил билан жанг бўлади. Исмоил енгилади. Исмоилни тутиб Жузжон зиндонига ташлайди. У шу ерда вафот этади. Исмоилнинг онаси Алтегиннинг қизи эди. Маҳсуднинг онаси эса Зобил (Қандаҳор) раисининг қизи эди. Бу даврда 20 ёшда эди. Халифа Қодир номини Хутбага қўшиб ўқитгани учун халифа унга Хуросон тожи, Яминуддова ва амид унмилла лақабини тақдим этади. Қорахонийлар хони Насрнинг қизига уйланади.

Аслида катта ўғил Маҳмуд тахт вориси бўлиши лозим бўлса-да, аммо Сабуктегин беморлик пайтида ўғли Исмоилни валиаҳд этиб тайинлайди. Унинг ҳукмронлиги 7 ой давом этади, холос. Табиатан бетадбир, узоқни кўра билмайдиган, одамларни қовуштириб, бир ишни уддалай олмайдиган, мутакаббир, ландавур Исмоил вилоят ҳокимларининг исёну хуружига бардош беролмайди. Бундан фойдаланган Маҳмуд катта қўшин билан Фазнага бостириб киради ва тахтни эгаллайди. Халифалик ҳам уни марказий ҳокимият бошлиғи сифатида тан олади, инъом-эҳсон жўнатади ва номига хутба ўқитилади. Бу эса Маҳмуднинг обрўсини ошириб, ғайратига-ғайрат қўшади, тарафдорлари кун сайин ортиб бораверади. Натижада у жанг ҳаракатларини кучайтириб, Саистон вилояти ва унинг атрофидаги ерларни ҳам қўлга киритади.

Сабуктегин давридаги келишувга кўра Фазнавийлар билан Қорахонийлар давлати оралиғидаги чегара чизиги Самарқанд яқинидаги Қатвен чўли чегара қилиб белгиланади. Аммо қорахонийлар битимни бир неча марта бузиб келадилар. Султон Маҳмуд Ҳинд юришида эди. Қорахонийлар Илгхони Хуросонни ҳам ўз ерларига қўшиб олиш мақсадида Субоши тегин бошчилигида ўн минг суворийни жўнатди. Субоши тегин Жайхундан ўтиб Балх ва Термизни ва ноҳияларини босиб олди. Бу ҳақдаги хабар Султон Маҳмудга етганда у Мўлтон шаҳрини ва катта ғаниматни қўлга киритган эди. Султон Маҳмуд ҳеч қаерга тўхтамасдан Марвга етиб келди ва амирлари Олтунбош ва Арслон Жозиб

бошчилигида Субошига қарши қўшин жўнатди. Бу қўшин Марв чўлини кесиб ўтиб, қазойи осмонийдек Субоши қўшинларига ташландилар. Уларнинг кўпи қириб ташланди. Қолганлари минг машаққатлар билан қутулиб қолди. Бу ваҳшатли хабарни Илигхон эшитиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Туркистоннинг ҳамма бурчакларидан қўшин тўплашга киришди. Унинг акаси, Қошғар хони Арслонхон уни бу йўлдан қайтаришга уринди: «Маҳмуд иқтидорли ва бахти чоған султон, беҳуда уринма», — деди. 998 йили икки ўртада жанг бўлди. Илигхон енгилиб, бор-будидан ажралди. Иккинчи бор қўшин тўплаш унга муяссар бўлмади. Натижада бу жанг Хуросоннинг ҳаммасини, Чағониён ва Ҳутталиён вилоятларини узил-кесил қўлга киритиши билан тугалланади. Маҳмуд Фазнавий оз фурсатда яшин тезлигида ҳаракат қиладиган улкан лашкарга эга бўлади. Унинг ҳукмронлиги даврида оддий дарвозабондан тортиб вилоят ҳокимиғача, саисхона хизматкоридан тортиб бош қўмондонгача фармони олийга сўзсиз итоат этадиган, подшоҳнинг ҳар қандай кўрсатмаси фақат итоат этилиши ва бажарилиши шартлиги бир эътиқодга айланган эди. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Фазнавий қисқа муддат ичида Мовароуннаҳрдаги ягона мухолифи Қорахонийларни забун этди; Самарқанддан тортиб Исфаҳону Райгача бўлган ерларни забт этиб, улкан бир империяни ташкил қилди. Унинг бу юришларини халифалик қўллаб-қувватлаб турди. Шунинг учун у Ҳиндистонга қилган 13 юришини ислом шуҳратини ошириш, бу минтақаларга ҳам ана шу динни тарқатиш шиори остида ўтказди. Унинг лашкарида махсус, «ғазавотчи» қўшинлар мавжуд бўлган. Ҳарбий хизматчиларнинг ҳаммаси давлат ҳисобидан етарли миқдорда маош билан таъминланган. Султон Маҳмуд давлат идора ҳайъатида ҳам, вилоят ҳокимлари девонидаю қўшин саркардалари орасида ҳам қаттиқ интизом ордасидан жиддий назорат ўрнатган; маҳаллий ҳокимларнинг ички ва ташқи аҳволидан маълумот етказиб турувчи махсус маҳкама тузган; унинг лашкарида 700 дан 1300 гача жанговар ҳамда ҳарбий ноғора ортилган филлар, қўрғонларни қўраб олганда тош, нефть қуйилган идишлар отадиган манжаниқлар дарёларни кечиб ўтиш учун сузувчи кўприклар, махсус паромлари бўлган; Чистон ва Марвда бир қорхона паром ҳамда осма кўприклар учун алоҳида палма пўстлоғи ва ипакдан арқон ишлаб чиқарган. Султон қўшинининг асосий

қисмини ҳарбий ҳунарлар ўргатилган қуллар ташкил этган. Бундан ташқари сарҳанглар таркибида махсус дурадгорлар, темирчи ва қуролсозлар, айғоқчи-айёрлар гуруҳи бўлган. Хуллас, Султон Маҳмуд энг замонавий қуроллар билан мусаллаҳ этилган, 32 ҳарбий ҳунар ўргатилган, юксак жанговар руҳдаги юз минглаб суворий ва пиёда лашкарга эга эди. У ҳар бир жанг олдида аскарнинг тайёргарлигини шахсан ўзи кўриқдан ўтказарди. Масалан, Ҳиндистоннинг Нанда қалъасига ҳужум олдида 50 минг суворий, 300 фил, 30 минг пиёда бир неча минг «оташбарон»ларни назардан ўтказди.

Бизга маълумки, Хоразм воҳаси халқи ҳамиша мустақилликка интилиб, ҳукмронлари «хоразмшоҳ» унвонини сақлаб келган. Маҳмуд Ғазнавий ҳокимиятининг дастлабки йилларида хоразмшоҳлар билан қуда-андачиликни йўлга қўяди. Маъмун ўлдирилгач, «уларни қорахонийлар тажовузидан ҳимоя қилиш» баҳонаси билан Хоразмни ҳам ўз давлатига қўшиб олади ва «Маъмун академия»сини Ғазнага кўчиради. Маҳмуднинг назарида мамлакат аҳолиси асосан икки гуруҳга лашкар ва оддий халққа бўлинади. Бошқа тоифалар ана шу икки гуруҳ таркибига киради.

Ҳар қандай юртгирлик, марказлашган ягона давлатни тузишга интилиш қирғинсиз, турли ўлкалар ва халқларни талашсиз юзага келмайди. Метиндек интизом, қаттиққўллик ва даҳшатли қўрқитув сиёсатига асосланган Маҳмуд Ғазнавий юришлари ҳам кўп халқларга кулфат келтирди. Ғазна ва Марв шаҳарларини обод қилиш учун турли ўлкалардан қўплаб бойликлар келтирилди, юзлаб ҳунармандлар, усталар, қуллар ҳайдаб келинди. Масалан, Ҳиндистонга қилган 1019 йилги юриши пайтида қўплаб қимматбаҳо тошлар, олтин, қумуш ва бошқа металллардан ясалган бутлар, 350 фил, 57 минг қулларни келтирган, ўлжага олинган бойликларнинг сон-саногини бўлмаган. Биргина Пешовар ҳокими Жаяпалнинг бўйнидаги тақинчоқ 180 минг динорлик бўлган.

Абу Саид Гардизий «Хабарлар зийнати» китобида Ҳиндистоннинг Матхура вилоятининг Султон Маҳмуд томонидан забт этилиши баёнида қуйидагиларни ёзди:

«... У ердан амир Маҳмуд ҳиндларнинг пайғамбари Кришна туғилган Матхура қўрғонига қараб юрди. Оллоҳ охиратини обод қилгур Маҳмуд Матхурага келганда ҳеч ким унга қарши жангга чиқмади. Амир ўз қў-

шинига бу мулкка ҳужум қилишни буюрди. Барча ёд-горликлар бузиб ташланди, ғорат қилинди, бутлар парчалаб юборилди, сон-саноқсиз бойликлар таланди. Амир Маҳмуд бу вилоят хазиналаридан шунчалик кўп ўлжа олдики, ҳеч ким унинг саноғига етолмади. У оғирлиги тўрт юз эллик мисқол келадиган яхонтни қўлга киритди. Ҳали инсоният тарихида ҳеч ким бунчалик улкан рангли тошни кўрмаган. Бу ердаги қумуш ва олтин бутлар ҳам ҳисобсиз эди. Худо раҳмат қилгур Маҳмуд бир олтин бутни майдалаб тортишни буюрди. Тортиб кўришса, 98 минг 300 мисқол чиқибди». (Абу Саид Гардизий, «Зайн-ал-ахбор», Т., «Фан», 1991, 98—99-бетлар).

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Султон Маҳмуд баъзан урушдан кўра сулҳни маъқул кўрган. Гардизий асарида бунга кўпгина мисоллар мавжуд. «Амир Маҳмуд у ердан Калонжар вилоятига ўтиб, Нанда кўрғонини куршади... Қалъани ҳалқа сингари қисиб, бутун йўлларни тўсиб қўйган улкан қўшинни кўрган Нанда сулҳ йўлини тўтиб, элчилар жўнатди. Музокаралар натижасида Нанда жузга тўлайдиган ва 300 та сара филлардан юборадиган бўлди. Нанда ўша заҳотиёқ кўрғондан уч юз филни ҳайдаб чиқаришни буюрди. Маҳмуднинг фармонида кўра қўшиндаги турклар ва бошқа аскарлар филларни ўртага олиб, тўтишди. Ҳиндлар уларнинг жасоратига қойил қолишди». (Ўша асар, 101-бет).

Султон Маҳмуд баъзан ўта кўнгилчан, одамларга меҳрибон, инсон қадрига етадиган амирлардан бўлган экан. Гардизийнинг ёзишича, Нанда Маҳмудга шеър — васф ёзади. Султон уни форс ва араб тилларига таржима қилдириб, замонасининг улкан шоирларига кўрсатади. Улар шеърни юксак баҳолайдилар. Султон Нандага кўп инъом жўнатади. Султон Маҳмуд Мовароуннаҳрда бўлганида 4 минг хонадон туркман сарҳантлар ўз бошлиқларидан шикоят қилиб, Хуросонга ўтиб яшашга рухсат сўрайди. У бунга рози бўлади. Келажакда ана шулар унинг авлодларини қон қақшатади.

Манбаларнинг хабар беришича Ғазна атрофида қулар манзилгоҳлари қурилган экан. Ана шу тўпланган сонсиз бойликлар, текин ишчилару усталарни Ғазна шаҳрини қайта қуриш ва обод этишга, Балх яқинидаги машҳур қароргоҳини ривожлантиришга сарфлаган, сафарбар этган. Кўҳна китоблардаги маълумотларга қараганда Маҳмуд Ғазнавий урушдан бўш вақтларида асосий эътиборни пойтахтни ривожлантиришга, қарвон-

саройлар, масжид ва мадрасалар қуришга қаратган. Жумладан, унинг бевосита назорати остида қурилган Ғазнанинг Жомеъ масжиди ва машҳур Султон мадрасаси Ҳинду Хуросоннинг энг нозиктабъ меъморлари томонидан, минглаб қуллар меҳнати эвазига қурилди. Уларга ишлатилган қимматбаҳо ёғочлар, тошу оқ мрамрлар юзлаб фарсах ерлардан қўлда тайёрлаб, ташиб келтирилган.

Бундан ташқари Ғазнада улкан маданий марказ, минглаб нодир китоблар сақланадиган китобхона қурилади. Нишопур, Балх ва Рай сингари шаҳарларда қўлаб масжид, мадрасалар бунёд этилади. Масалан, Нишопурда Хожа Абуали Ҳасан, «Саидия» сингари бир неча мадраса қад кўтарди; Султон Маҳмуднинг ўғли Муҳаммад ўз тасарруфидаги Гургон вилоятида Жомеъ масжиди, мадраса қурдиради, ариқ чиқаздиради. Бу ҳақда шоир Фаррухий бир қасидасида қуйидагиларни ёзган:

Дар диёри Гузгонон андар ин аҳди қариб,
Чор чизи номвар кард аз паи музду савоб;
Масжиди одинаву олийманори маймуна,
Садди руди сулбу чўи оби кавсароб.

(Бу хушбахт замонда Гургон диёрида савоб учун тўрт улуғ ишни амалга оширди; бири Жомеъ масжиди, иккинчиси бахт минораси, учинчиси улкан девор ва тўртинчиси зилол сувли анҳор).

Айрим бинолар бир неча йиллар давомида қурилган. Жумладан, Султон Маҳмуднинг чизгиси асосида тикланган «Кўшки Ғазнин» тўрт йилда қуриб битказилган; шу йиллар Эрону Хуросон, Мовароуннаҳрдаги кўҳна марказий шаҳарларда адабий, маданий ҳаёт нисбатан сустлашиб, Ғазна асосий адабий доира маскани бўлиб қолади.

Бу даврда Ғазна Шарқнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланади. Шунингдек, Маҳмуд Ҳиндистоннинг ўзи вайрон қилган, талаган шаҳарларида, бутхоналар ўрнида ҳашаматли масжидлар, хонақоҳлар ҳамда мадрасалар қурдирган, ерли аҳолига ислом қондаларини ўргатиш учун юзлаб мударрис ва муаллимларни сафарбар этган. «Маҳмуд ўз даврининг билимдон кишиларидан эди. У уч тилни, жумладан, араб тилини мукамал биларди. Султон Маҳмуд қонли жанглардан бўш вақтларида тавсир яратган. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, унинг илми бадеъни билмаслиги асло мумкин

эмас». (Е. Э. Бертельс, История литературы и культуры Ирана, М., «Наука», 1988, 203-бет). Султон Махмуд Газнавий 1030 йили узоқ давом этган касалликдан сўнг вафот этади.

ОЛТИННИ ДЎСТ ТУТМА

Низомулмулк келтирибдур: эшитишимча кунлардан бир кун Ғазна нонпазлари ишламай, нонвойхоналарнинг эшигини беркитиб қўйибдилар. Бундан бева-бечоралар, хусусан, қаландарлар азият тортибдилар. Улар тўпланишиб, Султон Махмуд даргоҳига шикоятга келибдилар. Султоннинг фармониға кўра нонвойлар сардорини тутиб келиб, филнинг оёқлари остига ташлаб ўлдиришибди. Унинг мурдасини фил тишларига боғлаб-осилтириб шаҳарни айлантиришибди ва «кимдаким нонвойхонасини очиб нон сотмаса, бошиға шу кун тушади» деб жар солишибди.

Аср намози вақтиға келганда барча нонвойхоналар очилиб, пештахталарида нонлар тахлаб қўйилибди.

Келтирибдурларким, Султон Махмуд ғозий бадбашара, чўтир, чўкка бурун, бўйни узун, кўса бир киши эди; доим шароб ичиб юришиға қарамай, ранги сапсарик эди. Раҳматли отаси Сабуктегин оламдан ўтгандан сўнг у подшолик тахтиға ўтириб, Ҳиндистонни ҳам ўзига тобеъ қилди.

Кунлардан бир кун Султон намози бомлод пайти ўзининг хос хўжрасида жойнамоз устида ўтирганида вазири Шамсулмукофот Аҳмади Ҳасан кириб келди. Унга бош қимирлатиб, «ўтир» деган ишора қилди. У Махмуднинг ёнида ўтирди. Намоздан фориг бўлган Султон чопонини кийиб, кулоҳини бошиға қўйиб, этигини кийгач, ойнаға қаради ва башарасини кўриб, мийиғида кулди.

— Ҳозир дилимдан нима ўтганини биласанми? — кўкқисдан сўради Махмуд.

— Уни худонинг ўзи биледи, — жавоб берди Ҳасан.

— Халқ менинг башарамға қараб ҳурмат қилмай қолади, деб кўрқаман. Авом одатда хушчеҳра, очик юзли подшоларни яхши кўради. Нима қилсам бўлар экан-а?! — гапини давом эттирди Султон.

— Сен олтин, бойликни ўзингга душман тутсанг, ундан қўлингни йиғсанг, халқ сени севади, — таъкидлади Ҳасан.

Вазирнинг гапи Маҳмудга хуш ёқди ва деди:

— Шу бир сўзнинг остида минг хил маъно ётибди.

Шундан сўнг Маҳмуд халққа таом улашиш ва хайроатлар беришга қўл узатди ва халқ уни севиб қолди. Натижада у улкан ишларни уддалади, ҳисобсиз бойликлар қўлига кириб келаверди. У Суманотга бориб, у ерни кашф этди. Самарқандни мусаххар этди ва Ироққа юз тутиб, зафар кучди. Кунлардан бир кун Маҳмуд Ҳасанга деди:

— Мен зардан қўл йиққаним учун икки жаҳон илкимга кирди, дунёни хор тутган эдим, икки жаҳонда азиз бўлдим.

Унга қадар «султон» калимаси бўлмаган. Ислом оламида ўзини «Султон» эълон қилган биринчи подшоҳ Маҳмуд эди.

Машҳур тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» асарида ёзибдур: Айтишларича, Султон Маҳмуд ўлимдан икки кун олдин хизматкорларига хазинасидаги кумуш дирамлар тўлдирилган қоғларни, олтин динор тўла халталару ранг-баранг ноёб рангли тошлар сақланган қутичаларни ҳамда бисотидаги барча қимматбаҳо нарсаларни — шоҳлиги давомида тўплаган бойликларни келтириб, рўпарасидаги майдончага ёйишни буюрибди. Хизматкорлар шундай қилишибди. Бу майдонча бир пасда қизил, сариқ, савсар, пушти ва бошқа хил гуллар билан безанган гулзордек жилваланибди. Султон уларга афсус ва надоматлар билан боқибди ва ҳўнграб йиғлаб юборибди. Узоқ йиғидан сўнг уларни йиғиб, хазинага элтиб қўйишни буюрибди. Аммо шунча бойликдан бирон кишига бир мири ҳам бердирмабди».

Халқ ҳикоят ва ривоятларида Султон Маҳмуд бу даражада одил ва халқпарвар этиб тавсифлансаю тарихий китобларда ўта зиқна, мол-дунёга ҳирс қўйган шахс этиб тасвирланса. Ажабланарлиси шундаки, халқ яратган асарларнинг биронтасида Султон Маҳмуд Ғазнавий бадном қилинмайди. Ёки ҳикоятлар махсус ровийлар томонидан тўқилиб, халқ орасида тарқатилди-ми?! Агар шундай бўлса, Низомулмулк ва Кайковус, Низомий Арўзий Самарқандийдек адолатли, маърифатли зотлар бундай ҳикоятларни пандномаларида ибрат намунаси сифатида келтирмаган бўларди. Афтидан, Султон Маҳмуднинг исломпаноҳлик шиори остида олиб борган урушлари, улардаги узлуксиз зафарлар, ҳалсиз ўлжалар ёвазига шаҳарларни обод қилишга интилиши, олиму фозилларни ўз атрофига жамлаш йўлидаги ово-

залаар унинг шахсини халқ орасида идеаллаштириб юборган кўринадди. Ўттиз йилдан зиёд давр орасида шаҳаншоҳлик тахтида ўтириши ҳам унинг халқ наздидаги обрўсига шуҳрат қўшган. Гардизий Султон Маҳмуднинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдан айрим ҳокимлар устидан шикоят қилиб келган халқнинг додига қулоқ солганини ҳам алоҳида ёзиб қолдирган. Натижада у оддий меҳнаткаш назарида юртнинг пушту паноҳи, адолатсизлик олдини тўсадиган саддек бўлиб кўринган ва номи оғиздан-оғизга ўтиб, тилларда дoston бўлиб, халқ оғзаки ижоди образларидан бирига айланди. Бундан ташқари халқ қаттиққўл подшони ёқтиради. Зероки, осойишталик ва интизом учун метиндек қонун шарт.

МЕЗОН — ХОЛИСЛИК

Низомулмулк ёзибдур: Султон Маҳмуднинг шундай одати бор эрди: у ўз лашкарини туркийлардан, хуросонлигу ҳиндлардан, ғурию дайлампилардан саралаб тузарди ва алоҳида бир даста тузиб, тун бўйи уларни назоратда тутарди. Шунинг учун лашкарлар бир-биридан ва соқчилардан ҳадиксираб ўринларидан қимирламас, ҳамиша зийрак, жасорат кўрсатишга тайёр туришарди. Улар бир-бирининг устидан «фалоний жангда бўшанглик қилди» деган гап тарқалишидан кўрқиншарди. Шу боис Султон Маҳмуд лашкарининг бари жасур, шижоатли ва номдор эдилар. Улар қўлига қурол олгач, душманга шикаст етказмасдан орқага қайтишни ҳаёлига келтиришмасди. Султон лашкари ҳужумга ўтиб душман устидан зафар қозонгач, шундай даҳшатли қирғин бўлардики, муҳолифнинг минг отлиқ йигити, буларнинг юз отлиғ лашкарига юзланолмай қоларди. Натижада чор атрофидаги юртлар бу подшоҳдан кўрқиншар ва унга қарши бош кўтаришга юраги дов бермасди.

Демак Султон Маҳмуд лашкар танлаш, жангларда улардан қандай фойдаланиш, назорат ва интизом, қарбий бурчга садоқат, муҳораба сиёсати масалаларида ҳам ўзига хос йўл ҳамда усуллари қўлаган. Масалан, баъзан муҳолиф томон лашкари орасида ваҳима кўзғаш учун 300 маст филга юкланган ноғораларни чалдириб, ҳайқириғу қийқириқ билан жанг бошлаган; оташ ва ўқ отувчиларни олд қўшинга жойлаб, ҳужумга ўтган. Биз бу ерда Султон Маҳмуднинг 13 йил давомида Ҳиндистонда мағлубиятсиз уруш олиб бориб, кўп ерларни забт

этиб, обод шаҳарларни вайрон этгани, маданий обидаларни нест-нобуд қилгани, мусулмонлаштириш сиёсатини олиб боргани, у туфайли кўҳна ҳинд ерига ислом маърифати кириб боргани ёки Султоннинг маҳрами Аёз билан муносабати, унинг чақимчилиги туфайлик кўп олиму фузало, аркони давлатнинг ёстиғи қуригани ва бошқа масалаларни тадқиқ этмоқчи эмасмиз. Фақат Султон Маҳмуд ўта жоҳил, қонхўр, бекорга қирғин қилувчи, ишратбоз, шаробхўр бўлганда бу даражада шуҳрат қозонмаган, тилларда дoston бўлмасди, демоқчимиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, фақат гайриинсоний ҳислатга эга шахс шунча улкан империяни туза олармиди? 30 йилдан зиёд вақт давомида уни темир интизом билан бошқара олармиди? Нима учун фақат ислом аҳкомларига суяниб иш кўрган биринчи Султон биргина пойтахт — Ғазнада 408 (Давлатшоҳ Самарқандий) шоир ва олимларни давлат ҳомийлигида асради? Асли туркийнажод бўла туруб, форсий тил ва ундаги маданияту адабиётни ривожлантиришга бу қадар эътибор беришининг боиси нимада? Ўзига ҳамду сано ўқитиш учунми?! Йўқ. Бизнингча у маънавиятнинг жамият тараққиётида, салтанат қудратида тутган ўрнини тўғри тушунган, маданият, илм-фан, бадий адабиёт давлатининг шонига шуҳрат қўшажагини англаган, ҳис этган. Ўтмишда «фалон амир» ёки «фалон подшо саройида мунча шоиру олим бор» дейишнинг ўзи ўша давлатнинг шавкатини кўрсатган. Қолаверса, у чор атрофда маънавият ҳомийси сифатида донг таратган. Ҳатто Султон Маҳмуд турли шаҳар ва ўлкаларга киши юбориб, шоиру олимларга пул, инъом-эҳсонлар бериб, уларни ўз пойтахтига даъват этар, жалб қилар экан. Шунинг учун ҳам у ва ўғли Масъуд даврида маданий, адабий ҳаёт бошқа жойларга нисбатан бу ерда равнақ топади. Унсурий, Фаррухий, Манучехрий, Асҷадий, Маншурий, Уторидий, Масъуди Розий, Лабийий, Зийнатий, Масрур сингари ўнлаб соҳибдевон санъаткорлар ижоди ғазнавийларнинг сулоаласи даврида авж чўққисига кўтарилди. Айниқса, бу сулола замонида қасида ва маснавий адабий доирада етакчи жанрларга айланади; форсий тилда энг кўп қасида шу даврда яратилади, наср жанр сифатида тўла шаклланади.

Шу ўринда Фирдавсий ва Султон Маҳмуд ўртасидаги можарога ҳам ўз муносабатимизни билдириб ўтишни лозим кўрамиз. Зероки, бу масала ҳамон ҳолис баҳосини, ечимини олмай келмоқда. Маҳмуд Ғазнавий

илм-фан, адабиёт ва санъатга жиддий эътибор берган. Беруний атрофида ўнлаб олимлар ишлагани, буюк олим Ҳиндистон юришларида ҳамроҳ бўлиб, 13 йил давомида қадимги ҳиндларнинг тили, маданияти, илм-фани, адабиёти, урф-одатлари, ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, тарихи, жуғрофияси, тоғларини дарёларини ўргангани маълум. Хусусан, шахзода Масъуд даврида Берунийга катта ижодий шароит туғилган. Унсурий сарой доирасидаги олиму адибларга садор бўлган. Маҳмуднинг вазири даражасидаги обрўга эга бўлган атоқли шоирга пойтахтдаги адабий ва илмий доирага дохил бўлиш орзусида юрган ҳар бир ижодкорни имтиҳон қилиш вазифаси топширилган. Унсурийнинг синовидан ўтиб, унинг фатвосини олган қалам соҳибига Ғазна маънавий муҳитига қабул қилинган.

Маълумки, Хуросону Мовароуннаҳрда араб халифалигининг 200 йиллик ҳукмронлиги тугаб, ҳокимият маҳаллий феодаллар қўлига ўтиб, Сомонийлар давлати вужудга келгач, амиру зодагонлар қадимги аждодлар анъанасини қайта тиклашга интилиб, дарий (форсий) тилни давлат тили деб эълон қиладилар ва олиму адибларни шу тилда ижод қилишга даъват этадилар. Улар энг қадимги афсоналар, ривоят тарихий далилларни тўплаб, бир китоб ҳолига келтиришга киришадилар. Натижада «Шоҳномаи мансур» номли бир ёднома вужудга келади. Бухоро амирлари ана шу китобни назмда қайта яратишни шоир Дақиқийга топширадилар. У «Гуштасп ва Аржасп» достонини ёзиб бўлгач, бир базмда қули томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг бу муҳим вазифа туслик шоир Абулқосим Фирдавсийга (941—1024) топширилади. Фирдавсий, «Авесто», қадимги ёдномалар ва бошқа китобларни ўрганиб чиқади. Нишопур, Марв, Сиистон, Балх, Бухоро, Чоч ва бошқа юртларни кезиб чиқиб, бахши, равий, нақиллардан кўҳна ривоятларни, қаҳрамонлик достонлари мазмундорларини, тарихий шахслар ҳақидаги ҳикоятларни ёзиб олиб, «Шоҳнома» ёзиш билан жиддий шуғулланади.

Натижада, Абулқосим Фирдавсий 35 йил меҳнат қилиб, 200 йиллик Ажам тарихини шеърда тирилтириб, «Шоҳнома»дек дунёда энг катта достонлар мажмуасини Ғазнага келтирганда Унсурий ҳам икки достон ва бир девон муаллифи эди. Бу асар лашкарининг ҳаммаша жанговар руҳда бўлишини, доим олдинга — ғалабага интилиш тактикасини қўллаган Маҳмудга шубҳасиз маъқул бўларди. Зероки, Ғазна адабий доирасида қў-

шинни жасорат, шижоат, мардлик ва матонатга ундовчи сара жангномалар ҳали яратилмаган эди. Бундан ташқари, Фирдавсий Асжадий, Фаррухий ва Унсурийларни даҳанаки мушоирада ўзига тан бердиради. Ана шуларни ҳисобга олиб, ўз обрўсининг пасайишидан қўрқиб, «маликушшуаро» Унсурий Султон Маҳмуд ҳузурида «Шоҳнома»нинг қадрини пастга уради, бир қишлоқи шоирнинг мамдуҳи назарига тушиб қолишига бахиллик қилади. Шундай улкан асарни ўқиб чиқишга эса, Султон Маҳмуднинг вақти йўқ эди. Бу эса буюк шоир иззат-нафсига тегади. Домла Е. Э. Бертельснинг Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни қадрсизлантиришни ўзи уюштирган. Чунки, у ўзини Рустами Достон ўрнида кўришни истарди, деган гапларига қўшилиб бўлмайди. Зероки, анча зукко, шеърят қадрини биладиган ва тушунадиган шаҳаншоҳнинг бундай қилиши мантиққа зиддир. Бунинг устига бу даврда Султон Маҳмуд аллақачон шухрат чўққисига эришганди. Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажвияси» масаласига келсак, бу ҳам ниҳоятда чигал ва жумбоқ муаммо. Чунки, ҳажвиянинг бу қадар тез ёзилиши ва ўша кунгач Султонга бориб тегиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса. Бу ғаламуслик ва атайлаб тўқилган фитна маҳсули бўлиши керак. Анварий ҳали Балхга етиб келмасданок, унинг номидан шаҳар халқини масхараловчи ҳажвий шеър ёзилиб тарқатилиши, Ҳоқоний Шервоний Ҳаж сафаридан қайтиб, дўстлари ва болаларини кўриб улгурмасданок, унинг имзоси билан Исфаҳон ҳақида ҳажвий қасида ёзилиб, бир неча нусхада у ерга юборилишини эслайлик. Буларнинг бари у ёки бу адабий доирадаги ижодкорларнинг бир-бирини кўра олмаслиги, туғма истеъдод соҳиблари билан ўртамеъна ижодкорлар орасидаги зиддият, ижодий рақобат ва маънавий ғаламуслик оқибатидир. Мазкур масала, у билан боғлиқ бўлган ҳикоят ривоятларнинг асл моҳияти узоқ ва жиддий тадқиқот олиб боришни тақозо этади.

Охир-оқибатдаги ниятимиз шуки, биз келажакда Султон Маҳмуд Ғазнавий фаолиятини холис ўрганишимиз, унинг жаҳонгирлик йўлидаги жангларию халқ бошига солган кулфатларини ҳам, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари ҳарбий ҳунарларини ривожлантиришдаги ўрнини ҳам, илм-фан, маданият, адабиёт, шаҳарларни қайта қуришга ҳомийлигини ҳам бирдай ўрганиб, халққа бор бўй-басти билан кўрсатиб бериши-

миз зарур. Токи авлодларимизнинг бу беқиёс тарихий шахс ҳақидаги тасаввури бир ёқлама бўлиб қолмасин.

ҲАЙРАТАНГЕЗ ИСТЕЪДОД

Ғазнавийлар сулоласи даври адабий муҳитнинг йирик вакилларида бири Абдулҳасан Али ибн Чулуғ Фаррухийдир. У 980 йили ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги Сиистон вилоятида камбағал оилада дунёга келади. Бўлажак шоир ўз шаҳрида ўқиган, хусусий муаллимлардан мусиқа ва илми бадеъдан дарс олган; йирик заминдор-деҳқон қўлида ишлаган. Абдулҳасан 12—14 яшарлигиданёқ серзавқ шоир, хушовоз хонандаю салиқали чангнавоз сифатида шуҳрат қозонади.

Маълумки, ўтмишда аксарият истеъдод соҳиблари илмий, маданий марказларга интилиб, у ёки бу ҳукмрон даргоҳи билан боғлиқ бўлган адабий муҳитга киришга, ўзларига ҳомий топишга ҳаракат этишган. Ёш Фаррухий ҳам ўзига пушту паноҳ излаб Чағониёнга келади ва амир хизматкори Амид Асъадга учраб, бир қасида билан ўз истеъдодини намойиш этади. Асъад ёш йигит қобилиятига шубҳа билан қараб, ҳоким Абдулмузаффар табиатнинг сўлим гўшаси — дала қароргоҳи — Доғтоҳида дам олаётганини айтади. Шунда фавқулодда салоҳият соҳиб Фаррухий қўидаги байтлар билан бошланадиган машҳур «Доғтоҳ» қасидасини ёзади:

Чун паранди нилгун бар рўй пўшад марғзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кўҳсор.
Ҳокро чун нофи оҳу мушк зояд беқиёс,
Бедро чун парри тўти барг рўяд бешумор.
Дўш вақти субҳидам бўи баҳор овард бод,
Ҳаббазо, боди шамолу хуррамо бўи баҳор.

(Яйловлар нилий ҳарирдан либос кийган, тоғлар боши камалак рангли гилам ёпинган, оҳунинг кўкраги тупроққа мушк бахш этган. Толда эса тўти қанотлари сингари барглар қайнаб чиққан. Субҳидам чоғи баҳор ели димоғимга хуш ҳид келтирди. Эй баҳор насими, оромбахш ҳид таратишни тарк этма).

Хизматкор шеърни ўқийди-да шоирни тўғри амир боғига бошлаб боради. Илм-адаб аҳлини эъзозлаб, ўзи ҳам баъзан ғазаллар ёзиб юрадиган Абдулмузаффар Фаррухийни хуш қабул қилади ва қасидани юксак баҳолаб,

муаллифга шоҳона чапон, от ва пул инъом этади. Фаррухий бир йил давомида саройда ишлайди. Бу ҳол унинг ижодий камолотига сезиларли таъсир этади. Низомий Арӯзий Самарқандий «Чаҳор мақола» (XII аср) китобида бу ҳақда махсус ҳикоя келтирган.

Марказлашган давлат Султон Маҳмуд қўлида мустақамлангач Фаррухий Ғазнага келади ва сарой адабий доирасига дохил бўлади. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс ёзишича Фаррухий Чағонийенда бир йил тургач, Султон Маҳмуднинг биродари, Хуросон ҳокими Абӯяқуб Юсуф хизматида ўтади. Адабиётшуносликка доир асарлар ҳамда тарихий манбалар муаллифлари Фаррухийни чинакам мадҳгўй, сарой вассофи сифатида тилга олади. Шоир таржеъбандларининг барчаси девонга кирмай, турли тазкира ва қўлёзма баёзларда пароканда қолиб кетган. Фаррухий ижодини талқин этиш ва оммалаштиришда профессорлар Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев ҳамда доцент М. Муллааҳмадовларнинг хизматлари катта. Аммо шоир девони бизда ҳали мукамал нашр этилмаган.

Ҳақиқатда ҳам юзаки қаралса, Фаррухий Султон Маҳмуд ва ғазнавий амалдорларни мадҳ этувчи қасидалар муаллифидек туюлади. Зероки, у аксарият қасидаларини султон ва унинг зодагонларига бағишлаган ва улардан мурувват кўрган. Аммо шоир асарларини синчиклаб ўрганилса, улар тематика, жанр, ғоявий йўналиш, хусусан, бадиийлик нуқтаи назаридан ўзига хос бир янгилик эканини сезиб олиш мумкин. Чунки, шоир ўз қасидаларида бир томондан, ҳукмрон табақаларни мақтайди, уларда мавжуд бўлган ва бўлмаган сифатларни атайлаб бўрттириб санаб, энг одил, раиятпарвар, тadbиркор, жасоратли ҳукмдорлар, деб таърифлайди, яъни мамлукларини ўзи орзу қилган тафаккурида тажассум этган давлатдор даражасида бўлишини умид қилади, шунга даъват этади. Демак қасидаларнинг кўпида инсондўстлик, ҳаётсеварлик, ватанпарварлик ғоялари ҳам ўз аксини топган.

Иккинчидан, Фаррухий чинакам табиат ошиғи, она юрти Сиистон ва Ғазнанинг шайдоси. Шунинг учун ҳам шоир девонида юздан ортиқ баҳор, наврӯзи олам, олтин куз, кофур қиш тасвирига бағишланган қасидалар мавжуд. «Доғтоҳ»дан тортиб деярли барча қасидаларида табиатнинг бетакрор, турли-туман кўринишларию жозиб лавҳалари фақат Фаррухийга хос образлиликда тасвирланган, тазод, ташбеҳ, итроқ, гулу, тарсеъ,

талмех сингари шеърӣ ҳамада лафзӣ санъатлардан; ўнлаб халқ иборалари, мақол ва ҳикматли сўзлардан фойда усталик билан фойдаланган. Ҳар бир баҳорӣ характеридаги қасида табиат гўшасининг бир парчасини китобхон кўз ўнгига намоён этади. Шоир манзара тасвирида кўпинча муайян жой-юрт, шаҳар, боғ кўри-нишини, Сиистон, Ғазна, Балх, Гургоннинг беаткор баҳорининг сержило фойзини чизишга интилади, китобхоннинг она заминга меҳрини оширади. «Марҳабо эй Бомӣён Баҳори, марҳабо! Нўшод дарасидан кел-дингми ёки Навбаҳор боғидан чиқдингми, хуш келиб-сан Балхнинг сўлим навбаҳори, баҳор Балхдан бошланганлиги учун ўзгача гўзалдир» каби фикрлар билан бошланади «уммул билод» — шаҳарлар онаси Балх тасвирига бағишланган бир қасида. Барча тадқиқотчилар Шарқ мадҳ қасидасининг энг таъсирчан қасида-марсия ҳақида гапирганда «Султон Маҳмуд мотами» қасидасини тилга оладилар. Ҳақиқатдан ҳам бу қасидаларнинг бирида табиат гўзаллиги кўтаринки руҳда тасвирланса, иккинчисида, ғазнавийлар хонадони, сарой аъёнлари бошига тушган мусибатнинг мунгли оҳанглари назм риштасига тортилган.

Фаррухий қасидаларини нашр ва тадқиқ этган олимлар бу асарларда табиатта, ватанга меҳр уфуриб туришини айтиб, улар шу санъаткоргагина хос-саҳлу мумтанеъ (осону номумкин) усулида яратилганлигини уқтиришади. Ҳар бир қасидада мавзу, образ, ғоя, қофия, бадийий унсурлар мутлақо янги.

Шу билан бирга шоир қасидалари катта маданий тарихий аҳамиятга ҳам эга. Чунки, бир қанча қасидаларида муаллиф турли йилларда Ҳиндистон, Хуросон, Мовароуннаҳр сингари минтақаларда рўй берган воқеаларни тасвирлайди, саналарни хронологик тарзда беради; шу ўлкалар халқлари касб-корига доир кўплаб қизиқарли далилларни келтиради. Барча ғазнавий ҳукмронларининг сафарию зафарларида ҳамроҳ бўлган шоир ўз қасидаларида тарихий ҳақиқатни ёзган. Фаррухий XI аср форсий шеърӣида кўп қасида ёзган санъаткорлардан бири ҳисобланади. Унинг қасидалари сюжет ва композицияси нуқтаи назаридан мутлақо ўзига хосдир. Баҳор васфидаги қасиданинг муқаддима байтларига эътибор беринг:

Яке ҳуфта дар паранд, яке ҳуфта дар ҳарир,
Яке раста аз нуҳуфт, яке часта аз ҳисор,

Зи булбул суруди хуш, зи сулсул навон нағз,
Зи сари ҳадиси хуб, зи қумри хурӯши зор.
Яке бар канори гул, яке дар миёни бод,
Яке зери шохи сарв, яке бар сари чанор.

«...Бири тош қабрида ётарди, яна бири ҳарирга бурканиб ухларди, бири маст уйқудан турди, бошқа бири эса улкан қўрғон бўғотидан чиқди. Булбулнинг хушнаво нағмаси, сулсулнинг эса хуш оҳанглари. Как-ку, яхши ҳадис айтади, қумри эса нафис хониш этар, бири гул бағрида, ул бири эса мажнунтол қуршовида. Бири сарв тубидаю бошқа бири чинор шоҳида мастона куйлайди.»

Қасиданинг насибу гурезгоҳи ҳам, муқаддимову хотимаси ҳам баҳор келишида бошланган табиат кўрки, хушилхон қушлар базми таърифига бағишланган. У ўқувчи қалбида Наврӯзи оламга нисбатан рағбат, шуқуҳли оламга муҳаббат уйғотади.

Фаррухийнинг ғазал ва рубоийлари ҳам айрича тароват, оҳангга эга. Уларда шоир ишқ мавзусини хосса бир услубда тасвирлаган. Ёр мижгонларию қоши, оташин яноғию, исонафас гуфтори, жонбахш лаъли, мушқин сочию сарву тубини шарманда қиладиган алифдек қомати нафис чизилади; ошиқ учун висол нашъаси қанчалик тотли бўлса, айрилиқ дарди, ҳижрон азоби ҳам шу қадар руҳафзодир:

Сиёҳчашмак меҳри ту ғамғусори ман аст,
Бар рӯзгори хазон рӯй ту баҳори ман аст.
Дилам шикори сиёҳчашмакони туву равост
Аз онки ду лаби ширини ту шикори ман аст.

(Қорақўзлим сенинг меҳринг менга ғамғусордир, ҳаётим хазонрезгисид сенинг юзинг баҳоримдир. Менинг қалбим сенинг чарос кўзларингни овлашга интилса, раводир, зероки истагим икки ширин лаъли лабинга эришмоқдир).

Баъзи тадқиқотчилар Фаррухийни жонли халқ тили билан адабий тилни бир-бирига яқинлаштирган санъаткор сифатида алоҳида эъзозлайдилар. Чунки шоир асарларида оддий халқ орасида, турли шеваларда қўлланиладиган кўплаб сўз, ибора, ном, гиёҳ, ўсимликлар, паррандалару набототга доир атамаларни моҳирлик билан қўллаб, она-тили лексик қатламига олиб кирган. Демак Фаррухий хушовоз хонандаю нозиктабъ машшоқ,

чинакам табиат ва гўзаллик вассофи-санъаткор, газнавийлар даври адабий-маданий ҳаётининг забардаст арбоби сифатида ҳамisha ардоққа лойиқдир.

ГАЗНАВИЙЛАР МАЛИКУШШУАРОСИ

Султон Маҳмуд (978—1030) Исмоил Сомонийдан сўнг мамлакатни тадбиркорлик ва қаттиққўллик билан бошқарган ҳокимлардан ҳисобланади. Унинг даврида газнавийлар давлати равнақ топди. Ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик, маданий ҳаёт тез ривожланди. Иқтисодий жиҳатдан қудрати кучайган давлатнинг обрўси ошди, ислом дини жанубий Ҳиндистонгача ёйилди. Кўпроқ юртгирлик билан банд бўлган Султон Маҳмуд мамлакат ҳудудида илм-фан, маданият ва адабиёт ривожига ҳомийлик қилиш, эътибор беришга ҳам вақт топди. Муҳаммад Авфий (XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандий (XVI аср) сингари тазкиранавислар газнавийлар саройи доирасида 400 дан зиёд шоир жамлангани ва «мамлакат ҳудудидаги барча ижодкорларга Унсурий Маликушшуаро эканлигини» алоҳида таъкидлашган. Бу сулола ҳукумронлиги даврида Эрону Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги қадимий марказий шаҳарларга нисбатан Ғазна гуркираб ривожланади, ягона маданий, илмий, адабий марказга айланади.

Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий 970—980 йиллар орасида Балх шаҳрида туғилган; унинг болалик ва ўқиш йиллари Хуросоннинг энг гўзал ва гавжум шаҳарларидан бўлган она шаҳрида ўтган. У ибтидоий маълумотни ҳамда мадраса таҳсилини Балхда олган. Давлатшоҳ Самарқандий ва Низомий Арўзий Самарқандийлар Унсурийни «замонасидаги барча илм-фанда камолот касб этди» деб ёзиб қолдиришган.

Шундан сўнг у Султон Маҳмуднинг укаси амир Наср Сабуктегин даргоҳида хизмат қилади. Амир Наср вафотидан кейин эса шоир Ғазнага келиб, Маҳмуд саройидаги адабий муҳитга дохил бўлади. У ўз қасидалари ва зуккотаблиги билан султонга маъқул тушади. Натижада шоир унинг «Маликушшуаролик» унвонига эга бўлиб, Маҳмуд Ғазнавийнинг барча юришлари-ю базму тарабларида ҳамроҳ бўлади. Унсурийнинг обрўси кундан-кунга ошиб боради. У Султон Маҳмуд мамлакат ижодкорларининг сардори даражасига етиб, «бир надимдек» (Давлатшоҳ Самарқандий) обрў ва таъсирга

эга бўлади. Шунинг учун ҳам у кўп оғир ва ғамгин ҳолларида лутф ёки донишмандона айтилган байтлар билан Султоннинг таъбини хуш этиб, инъом-эҳсонларга сазовор бўлади. Унсурий Фазнадаги энг бой кишилардан ҳисобланаркан. Унинг 4000 қўйи, 400 туяси, сон-саноқсиз мулки, зару қумушлари бўлган экан. Бу ҳақда тазкиралар, кўҳна сарчашмаларда кўп ҳикоятлар мавжуд. Нақт қилишларича кунлардан бир кун кечаси Султон Унсурийни чақириб келишга одам юборибди, Унсурий шундай жавоб берибди: «Султонга бориб айтинглар, биз у киши давлати бахти соясида соғар ичмоқдамиз, тонг саҳарлаб ҳузурларида ҳозир бўлурмиз». Хизматкорлар бу хабарни Султонга етказишган экан, у «гиламга солиб кўтариб келинглар» дебди. Тўрт киши бориб шоирни бир гиламга ўтиргизиб, тўрт бурчагидан кўтариб келтиришибди. Султон хушёр экан. У Унсурийни синаб кўрмоқчи бўлиб олдига борибди ва сўрабди:

— Мен кимман?

Унсурий дарҳол бадеҳа тарзида қуйидаги байтларни ўқибди:

Ту он шоҳе, ки андар Фарбу Шарқ,
Чуҳуду тарсову габру мусулмон.
Ҳамеғуянд дар тасбеҳу таҳлил,
Илоҳр, оқибат Маҳмуд гардон.

(Сен шундай бир шоҳсанки Фарбу Шарқда жуҳуд ҳам, габру тарсо ва мусулмонлар ҳам сажда ва тасбеҳ, ўгириш пайтида, эй худо, Маҳмудни ўзинг асра, деб дуо қилишади).

Бу суҳан Султонга ғоятда хуш ёқибди ва шоирнинг оғзини гавҳарга тўлдирибди. (Кўҳна Шарқ подшоҳларида энг эъзозли кишиларни оғзига гавҳар тўлдириб, ардоқлаш одати бўлган).

Ушбу ҳикоя, бир томондан, Унсурийнинг Маҳмуд Фазнавий салтанатида нақадар обрў ва мартабага эга эканлигини кўрсатса, иккинчи томондан, шоирнинг жуда катта фавқулодда истеъдод соҳиби эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди. У ғоят хушёр, заковатли, ҳозиржавоб бўлган; илмий мажлисларда замонасининг анчайин алломалари унинг нозикбинлигига тан беришган. Бундан ташқари Унсурийнинг шахсияти, Яқуб Юсуфи ибни Сабуктегин билан муносабати ҳақида ҳам бир қанча ҳикоят ва ривоятлар мавжуд. Уларнинг

айримлари Абулфазл Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» китобида ҳам турли муносабатлар билан келтирилган. Унсурий 1039—40 йиллар орасида Фазнада вафот этган.

Унсурий ўз даври адабий ҳаётида расм бўлган жанрларнинг барчасида мумтоз асарлар яратган. Аммо бизга қадар унинг кичик ҳажмдаги бир шеърлар девони, уч достонигина етиб келган, ҳолос. Ризоқулихон Ҳидоят, Е. Э. Бертельс ва А. Абдуллаев каби шарқшуносларнинг таъкидлашларича, бизгача етиб келган асарлар Унсурий меросининг учдан бир қисми ҳам эмас экан. Муҳаммад Авфий «Унсурий соҳибдевон устод эди» деса, Давлатшоҳ Самарқандий «унинг девони яқин ўттиз минг байтдан иборатдир» сингари аниқ фикрларни баён этган. Бизга қадар сақланиб қолган ихчам девонидан қасида, рубои, қитъа ва ғазаллар жой олган. Низомий Арўзий Унсурий қасидалари «мадҳиянинг энг олий намунасидир» деб баҳо берган.

Ҳақиқатда ҳам шоир қасидалари бу жанрнинг барча талабларига жавоб беради, улар мазкур шеърӣ кўриниш инкишофида янги бир босқич ҳисобланади. Зероки, Унсурий қасидаларида, бир томондан, табиатнинг ранго-ранг кўринишлари нафис бир тарзда, бетакрор ҳолатларда тасвирланса, иккинчи томондан, уларда турли тарихий воқеалар, айрим муҳим саналарнинг, халқ удумларининг моҳияти ҳаққоний тарзда ўз ифодасини топган. Масалан, энг қадимги мифлар, «Авесто» ҳамда «Шоҳнома»даги маълумотларга кўра халқнинг исломгача бўлган расмӣ байрами Меҳржон, Сада каби байрамлари Жамшид ва Фаридунлар даврида расм бўлган. Унсурий бир қасидасида ана шу халқ ийди тарихи, уни ўтказиш русумларини батафсил тасвирлаб, Маҳмуд Фазнавий замонида ҳам бу қутлуг анъанага, хусусан, ҳосил байрами Меҳржонга эътиқод кучли эканлигини жўшқин тасвирлаган. Бошқа қасидасида эса шоир Наврўзни «деҳқонлар байрами» деб атаган. Маълумки, Унсурий Султоннинг барча юришларида, зафарларида рикобдор сингари ҳамроҳ, ҳамнафас бўлган. Шунинг учун ҳам шоир йигирмадан зиёд қасидасида бевосита ўзи шоҳид бўлган тарихий воқеаларни юксак кўтаринки руҳда акс эттирган. Улар ажойиб шеърӣ лавҳалар бўлиш билан бирга, у ёки бу тарихий воқеа ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс шоир қасидаларини таҳлил қилар экан, Унсурийнинг 162 байтдан

иборат бир қасидасида Султон Маҳмуднинг Хуросону Мовароуннаҳрда 998 йилдан 1014 йилгача олиб борган жанглари тадрижан тасвирланганлигига эътибор қаратиб, бу шеър шоир ижодий биографиясини, Ғазнавийлар салтанатида тутган мавқеини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида қайд этган. Чунки, уларда шоир ҳам, Султон Маҳмуд ва унинг лашкарлари юртгирлик жараёнида кўрсатган мардлик, жасорат ҳам, забт этилган ўлкаларнинг тарихи, халқ урф-одати, маданияти, табиати манзаралари ҳам аялақандай бир кўтаринки руҳда тасвирланган, жанглар, воқеалар ривож айнан ҳаққоний акс топган. Унсурий қасидаларида баҳория характеридаги тасвирларнинг кўплаб учраши ҳам унинг турли ўлкалар табиати жозибасидан олган таассуротларининг бир инъикосидир. Шоир лирикасида табиат, Наврўзи олам тасвирининг ранго-ранг кўринишларининг кўзга ташланиши ҳам унинг чинакам табиат ошиғи эканлигини кўрсатади.

Унсурий девонидаги қитъа, рубоий, ғазалларда (ғазал бир нечтагина холос) севги мавзуси ўзига хос бир тарзда нозик тасвирланган. Шоир арузнинг енгилроқ баҳрларида ижод қилган. Ғазалнинг аксарияти 5—6 байтдан иборатдир. «Ўтажак», «Очилибдур», «Нега?», «Ойсан», «Пинҳондур» радифли ғазалларда гўзалликда беҳамто маъшуқа чиройининг бир жиҳати: мушк ҳидини таратадиган тим қора сочи, ойдек юзи, жонбахш лаби, тўбию сарвни шарманда этадиган алифдек қома-ти тасвири берилиб, китобхонга олам-олам завқ, фараҳ бахш этади. Унсурий ғазалларида мавзу яхлитлиги, фикрнинг тадрижий такомилда, якпораликда берилиши хийла устундир.

Рубоий ва қитъаларида шоир мўтлақо бетакрор санъатларни, сўз ва ибораларни қўллаб, тўрт ёки олти мисрада яхлит, лўнда фикрларни ифодалашга эришадди; камёб сўз ўйинларини қўллаб, табиий ички оҳанг ҳосил қилади. Масалан, бир рубоийсида Унсурий изтиробда нола чекаётган ёр дийдасидан оқаётган қон ёшларини ёрнинг гулгун юзидан ошиқ кўз ёшларининг ранг олгани натижасидир, деб тасвирласа, қуйидаги тўртликда эса ўзгача манзара яратган:

Гуфтам: санамо, дилам туру чўён аст,
Гуфто: ки лабам дарди туру дармон аст.
Гуфтам: ки ҳамеша аз манат ҳичрон аст?
Гуфто: ки парён аз одамиён пинҳон аст.

Дедим: эй санам, дилим сани қидирмоқда.
Деди: лабларим дардингга дармондир.
Дедим: қачонгача мени ҳижронда сақлайсан?
Деди: парилар одамзоддан пинҳондир.

Унсурий Шарқ адабиётида ажойиб дostonнавис сифатида ҳам ном қозонган. Унинг «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт», «Хингбут ва Сурхбут», «Вомиқ ва Узро» сингари дostonлар битгани Низомий Арӯзий, Муҳаммад Авфий, Абутоҳир Тартусий, Давлатшоҳ Самарқандийлар томонидан зикр этилган. Бу уч маснавий Маҳмуд Ғазнавийга бевосита тақдим этилгани сабабли ўша даврдаёқ «Хизонаи Яминуддавла» («Маҳмуд хазинаси») номи билан шуҳрат топган. Шунинг учун ҳам Эрон олим Забиҳулло Сафонинг маълумотига кўра «Хингбут ва Сурхбут» ҳамда «Шодбаҳр ва Айнулҳаёт»ни Беруний араб тилига таржима қилган экан. Бу икки дoston халқ оғзаки ижоди сюжетлари асосида яратилган бўлиб, «Вомиқ ва Узро»нинг мазмуни қадимги юнон афсоналарига бориб тақалади. Афсуски, Ғуз ҳукмдорларидан Алоуддин Ҳусайн Жаҳонсўз томонидан Ғазнага ўт қўйилганда бошқа нодир ёдгорликлар қатори Унсурий асарларининг дастхатлари ҳам куйиб кул бўлган.

Нақл қилишларича юнон амалдорларидан бири Фулуқротнинг Узро номли қизи бўлган экан. Фулуқротнинг бошқа шаҳарда Макзитус номли қариндоши бўлиб, унинг яккаю ягона ўғли Вомиқ ёшлигидан онадан етим қолибди. Ўғай онаси болани кўп қийнаб отасига чақиб, ёмон кўрсатиб қўйибди. Оғир аҳволда қолган Вомиқ уйдан бош олиб чиқиб кетибди. Кўп сарсон-саргардонликлардан сўнг Вомиқ Фулуқротнинг юртига келиб, тасодифан Узрони кўриб, икки ёш орасида ишқ пайдо бўлибди. Аслида ақлли, чаққон Узро 32 ҳарбий ҳунарни эгаллаб, ўз даврининг энг зўр баҳодири ва чавандози даражасига етган экан. Икки ёш бошларидан кўп воқеаларни ўтказишибди, йўлларида учраган ёвуз кучларни, тажовузчиларни мардонавор енгиб, охир-оқибатда муроду мақсадларига етибдилар. Дoston китобхонни садоқатли, вафодор, ҳалолу пок, мақсад йўлида жонфидо бўлишга, ҳамиша инсонларга яхшилиқ қилишга интилишга ўргатади, ҳушёрликка даъват этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Унсурий шеърятининг характерли хусусиятларидан бири улардаги ахлоқий-таълимий, маърифий ҳислатларнинг бўртиб туришидир. Агар шоир шеърларида мақолларни

кўп қўлласа, маснавийларида бевосита дидактик лавҳаларни учратамиз. Уларда юксак даражадаги ахлоқий-таълимий фикрлар ўз ифодасини топган.

Феъли олуда гавҳар олояд,
Аз хуми сирка сирка полояд.
(Бадфъел киши қўлида гавҳар булғанади,
Сиркали хумдан сирка олинажак).
Ҳар киро роҳбар заған бошад,
Манзили ў ба марғзин бошад.
(Кимнинг феъли олақаргага ўхшаса,
Қўниш жойи гўнгтепа бўлади).

Унсурий ўз асарларида ранг-баранг тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланган санъаткордир, у ташбеҳ, жами таҳсим, истиора, таносиб, тардиакс, талмеҳ, тақрор, тавсиф, тажнис, игроқ, ирсолу масал, лаф ва нашр каби лафзий ва шеърий санъатларни кўп ва турли-туман қўринишларда ишлатадиким, улар фақат шу шоир услубига хосдир. У баъзан бир ғазалда бир неча санъатдан истифода этишнинг юксак намунасини яратган. Тадриж санъати ғоятда мукаммал қўлланилган бир қасидасида Унсурий қуйидаги байт билан бошланган ғўзал «тавсиф» яратилган:

Паризоде, парирўе, паричехре, парипайкар,
Дилороме, дилорое, ғаманжоме, ғамафзое.

Хулоса қилиб айтганда, Унсурий XI аср форсий тилидаги шеърятни, хусусан, қасида жанрини санъаткорлик жиҳатдан ғоятда бойитган шоирдир. У ўз маснавийларида ҳам, ғазал ва қасидаларида ҳам давр ижодкорларида учрамайдиган сўз сеҳрини кашф этгани билан алоҳида ажралиб туради. Унсурий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ҳамон галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

ТИББИЁТ БОБОКАЛОНИ

Шайхур раис — донишмандлар устози номи билан шуҳрат қозонган табиб, шоир, қомусий билим эгаси Абу Али Ҳусайн ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Сино 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилади. Отаси Абдулло асли Балхлик бўлиб, Сомо-

ний ҳукмдорлар маҳкамасида хизматчи бўлган, онаси Ситора эса афшоналик эди. Ибн Сино 5 ёшга киргач, болани ўқитиш учун оила Бухорога кўчиб боради. Аввал хусусий муаллимдан — Абу Абдулло Нотилий ва Исмоил Зоҳидлардан мантиқ асосларини, риёзиёт, фалсафа, фикҳ-диншуносликни мукаммал ўрганади, кейин мадрасада таълим олган Ибн Сино ўткир зеҳни, фавқуллодда қобилияти билан алоҳида ажралиб туради. У қунт билан мустақил мутолаага берилади.

Ибн Сино ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида илм ўрганиш борасида чеккан заҳматларини қуйидагича баён этади:

«Кейин яна бир ярим йил илм ва мутолаага берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг барча қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Ўша кезларда мен кечалари кам ухлаб, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Агар бир оз уйқуга кетсам тушимда ҳам ўнгимдаги ўша масалаларни кўрардим, кўп масалалар ечими тушимда аён бўларди. Ана шу зайдда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим.

Бир кун шохдан (Бухоро амири Нуҳ ибни Мансурдан) кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шох менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳшуносликка доир асарлар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада бир фанга оид китоблар тўпланган эди. Кейин биздан олдин ўтган китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик уларнинг ҳатто номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Бу китобларни ўзим ҳам аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим».

Ўн учинчи асрнинг бошларида минг сандиқ китоб сақланган ана шу қироатхона, ҳар бири ўн мингдан зиёд китоб фондига эга бўлган Ўтрор ва Марв кутубхоналарини мўғул босқинчилари ёқиб, кулини кўкка совурган.

Ибн Сино мустақил мутолаа билан шуғулланиб, математикани, астрономияни, физикани, араб ва форс тилларини пухта билиб олади. Машҳур табиб Абу Ман-

сур Қамарийдан илми тибни ўрганади. Ўн етти яшарлигида Ибн Сино атоқли олим ва табиб сифатида донг чиқаради. Қўшниси Абулҳасан Арузтоға турли билимларни ўргатишга ёрдам берадиган «ал-Мажмӯъ» («Тўплам») рисоласини, Абу Бакр Барақийга йигирма жилд келадиган «Саховат ва жиноят ҳақида китоб» қўлланмаларини ёзиб беради. Бухоро амири Нух ибни Мансурнинг ошқозон касалини даволашга муваффақ бўлади. Афсуски, юқоридаги китобларнинг дастхати ўша одамлар қўлида қолиб, йўқолиб кетган ёки ҳали топилмаган.

Ибн Сино аввал Урганчга, кейин Афғонистон ва Эронга ўтиб кетишга мажбур бўлди. У Гургон, Рай шаҳарларига боради, бир оз вақт Ҳамадон ҳокими Абутоҳирга вазир бўлади. У ердан Исфажонга ўтиб 1023 йили «Китоб-ун-нажот», «Ишора ва танбиҳлар», «Донишнома» сингари асарларини ёзади. Ўн етти ёшида Ибн Сино мактуб орқали Беруний билан табиат ҳодисалари хусусида мунозара қилган; даврнинг Абусаҳли Масеҳий, Абунастри Ироқ, Абулхайри Ҳаммор сингари машҳур олимлари суҳбатида бўлган. Ушбу далиллар ҳам Ибн Синонинг фавкулудда истеъдод соҳиби эканлигини кўрсатади. Умрининг охиригача саргардонликда юриб, 1037 йили Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Унинг қабри устига ўн икки қирра устунли мақбара ўрнатилган.

Ибн Сино умрининг кўп қисмини дарбадарликда ўтказганига қарамай, муттасил ижод қилди. Дориворлар тайёрлаш, юрак касаллиги, жарроҳлик каби тиббиёт масалаларига, мантиқ, фалсафа, мусиқа, адабиётшунослик, тил билими, табиёт, астрономия ва бошқа соҳаларга доир 400 дан зиёд асар ёзди. Ибн Синонинг йигирма жилдан иборат «Китоб-ун-инсоф» асари ҳали топилмаган. Унинг «Тиб қонунлари» номи билан шуҳрат қозонган асари ўтмишда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам тиббиётда асосий қўлланма ҳисобланган. Олимнинг тиббиётга доир кашфиётлари, айниқса, турли ўсимликлардан кимёвий йўл билан дори-дармонлар тайёрлаш ҳақидаги фикрлари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Ибн Сино олим бўлиш билан бирга истеъдодли адиб ҳамдир. Унинг форсий тилда ёзган шеърлар девони, турли билимлар бўйича баҳс юритиладиган «Донишнома» китоби, араб тилида ёзилган «Саламон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси», «Куш» ва бошқа қиссалари бизга қадар етиб келган. Ибн Сино халқ оғзаки ижодидаги

термалар асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди; араб ва форс тилида шеърлар ёзди. Ўз ғазал ва рубоийларида шоир ғўзалликни, илм-фанни тарғиб этади, жаҳолат, зулм-зўрликни қоралайди. Бир рубоийсида илмда камолот чўққисига етишса-да, ҳамон қадрланмаганидан шикоят қилса, бошқа бирида ўз илмий қудратини таъкидлайди.

Қора ер қаъридан то авжи Зуҳал,
Коинот мушкулни барин мен қилдим ҳал.
Кўп чигал тутунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолган биргина ажал.

Ўз қиссаларида Ибн Сино мардликни тарғиб қилиб, мунофиқлик, серғаплик, ёлғончилик, ишёқмасликни, риёкор имомларнинг иккиюзламачиликларини фош этади. Ибн Сино кишиларни илм-фанни ўрганишга, касб-хунар эгаллашга даъват этади. Ибн Сино асарлари Ўрта Осиё халқлари педагогик қарашлари, фани тарихини ўрганишда ҳам энг муҳим сарчашмалар ҳисобланади.

Улуғ олим ва истеъдодли адибнинг нодир асарлари биз учун ҳамиша азиз ва мўътабардир.

ИБН СИНО ҲАҚИДА ИККИ РИВОЯТ

Узук воқеаси

Абу Али ибн Синонинг онаси уни чақалоқлигида чўмилтираётганида қимматбаҳо узугини йўқотиб қўйган экан. У узугини кўп қидирибди. Лекин ҳеч қаердан топа олмабди. Кейин уни канизак олган, деб гумон қилиб, бечора канизакни роса калтаклашибди. Канизакни уришаётганда Абу Али йиғлай бошлабди, калтаклашдан тўхташса, чақалоқ ҳам йиғидан тўхтабди. Ҳамма бундан ажабланиб, узукни йўқолдига чиқаришибди.

Ибн Сино тилга кирганида, биринчи айтган гапи шу бўлибди:

— Сизлар ўша вақтда канизакни ноҳақ урган эдинглар. Онам мени чўмилтираётганда, узуги тоғорага тушиб кетган эди. У тоғорани ағдарганида узук ҳам сув билан бирга кир ўрага тушиб кетган. Менинг тилим чиқмаганидан, сизларга айтолмаган эдим. Канизакни

урганингларида йиғлаб, тўхтаганларингда йиғидан тўхтаганимнинг сабаби шу эди.

Шундан кейин ўрани кавлашган экан, узук топилибди.

Бу воқеани эшитгану билганлар Ибн Сино зехнига қойил қолишган экан.

«Мен ҳўкизмани»

Бухоролик бир киши касал бўлиб, «Мен ҳўкизмани; мени сўйинглари» дейдиган бўлиб қолибди.

Касалнинг қариндош-уруғлари буни Абу Али ибн Синога айтишибди. Абу Али касалнинг олдига қассоб бўлиб келибди ва «Қани сўядиган ҳўкизинглари!» — деб бақирибди. Бемор унинг олдига чопиб бориб, «Сўйиладиган ҳўкиз менман», дебди. Абу Али дарров беморнинг қўл-оёғини боғлатибди, сўнг қўлида пичоқни ўйнатиб, беморнинг биқинидан ушлаб кўрибди-да:

— Ҳўкизимиз семиз демабмидиларинг, бу жуда ориқ-ку, буни мен ҳозир сўймайман, сал семирсин, кейин сўяман, — дебди.

Бемор бу гапни эшитиб: «Қани менга овқат беринглари, мен семирай» деб овқат талаб қилаверибди.

Абу Али ибн Сино беморнинг оиласига дори қолдириб, уни овқатга қўшиб, беморга беришни уқтирибди. Уйдагилар шундай қилишибди. Натижада бемор ҳадемай тузалиб кетибди. Кейинчалик Абу Али ибн Сино беморнинг уйига келиб:

— Семирган ҳўкизинглари қани, сўйиб берай, — дебди ва соғайган беморга кўзи тушиб:

— Э, анча семирибсан-ку, энди сўйса бўлади, — дебди.

Бемор табибнинг галидан жуда таажжубланибди ва:

— Мени сўядиганнинг боши ўнта, тегиб кўрчи, менга, — дея дўқ урибди.

Йиғилган қариндош-уруғларнинг ҳаммаси аввалги воқеани эслаб хоҳолаб кулиб юборишибди.

* * *

Ибн Синонинг бадиний ва илмий асарларини ўзбек тилига таржима қилиб нашр этишда арабшунослардан А. Расулов, У. Каримов, А. Ирисов ҳамда Ҳ. Ҳикматуллаевлар заҳмат чекиб келмоқдалар. Жумладан, А. Ири-

сов шоирнинг «Уржуза» деб аталмиш тўққизта тиббий мавзудаги дostonларини ҳам ўзбекчалаштирган.

БАЙҲАҚИЙ—БОШ МИРЗО ВА ТАРИХЧИ

Султон Маъсуд аъёнлари, лашкарбошилари, ўз томонига ўтган Хирот зодагонлари билан муҳташам саройда ўтирганди. Мулозимлар шаҳарнинг олдинги Хос Ҳожиби Али ўз одамлари билан келганлигини айтишди. Султон киришга ижозат этди. Али хизматкорлари билан ичкарига ташриф буюриб, таъзим қилди, ер ўпди, султон этагини юз-кўзларига суртди; унинг оёғига икки халта олтин тангаларни нисор этди. Маъсуд ҳам меҳмонга керагидан ортиқ илтифот қилди: ўнг қўлидан — юқоридан шоҳона курси кўрсатди. Қизгин суҳбат ва зиёфатлардан сўнг Али кетишга ижозат сўради. Султон ишораси билан уни кузатиб чиқдилар. Ҳовлидаги катта издиҳом ичидан икки киши келиб Алининг қўлларини орқасига қайирди, учинчиси либосларини ечди ва гарданидан босиб туриб, калласини олиб ташлади. Ўзининг қаттол муҳолифи ҳузурига инъом-эхсон келтирган ҳар бир кишининг тақдири шундай бўлади. ХІ асрнинг машҳур мирзобоши ва тарихчиси Байҳақий ўз фаолияти давомида ана шундай юзлаб воқеаларнинг гувоҳи бўлган, жангу жадалларни кузатган.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда ғазнавийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ўнлаб шоир, олим ва давлат арбоблари етишиб чиқди. Ўзи астрономия ва математикага қизиққан Султон Маъсуд Ғазнада олимлар учун махсус ижодхона — қаср ҳам қуриб берган. Абул Фазл Байҳақий ана шу Ғазна муҳитида ижод қилган олимлардан биридир.

Абул Фазли Маҳмуд Ибни Ҳусайн Байҳақий тахминан 994—96 йиллар орасида Хуросоннинг Байҳақ мавзеида амалдор хонадонида туғилган. Отаси Султон Маҳмуднинг Сиистондаги надимларидан бўлган. Унинг ўқиш ва йигитлик йиллари Нишопурда кечган. У аввал мактабни, сўнгра Нишопур мадрасасини тугатган, замонасидаги барча билимларни, жумладан, давлат идораси ишларини пухта эгаллаган. Шунинг учун ҳам Байҳақий 25—26 ёшларида Султон Маҳмуд саройига дабирлик вазифасига, кейинчалик бош мирзолик лавозимига қўтарилган.

«Сиёсатнома» ҳамда «Қобуснома» муаллифлари да- бирнинг сифати, бурчи ҳамда вазифалари ҳақида гапи- риб, у ўз давридаги барча билимлардан тугал хабардор бўлиши, бир неча тилни, хусусан, араб, форсий тил- ларни мукамал билиши, хушсухан, воиз, нотик, хуш- хат, ишбилармон, турли давлат элчиларини қабул қила оладиган, ўз нутқида Куръони Карим ва Пайғамбар ҳадисларидан далиллар келтира оладиган ва ҳуснихат эгаси, истаган пайтда чиройли гапирадиган, шеър ай- тиб, бадиҳагўйликда бошқаларга ибрат бўла оладиган комил инсон бўлиши керак, дейишган. Байҳақий ана шундай фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ёш ар- боб эди. Шунинг учун ҳам у узоқ вақт давлат котибо- тининг бошлиғи — Мирзобошининг ўнг қўли вазифа- сини бажарди. Бош мирзо Абу Наср Мишкан вафоти- дан сўнг бу ишга Абу Саҳл Завзаний тайинланади. Абул Фазл Байҳақий Мишканга яқин бўлгани учун Завзаний уни унчалик хуш кўрмайди. Ораларида жид- дий келишмовчилик бўлишига қарамай Байҳақий Сул- тон Маъсуд хоҳишига кўра Завзаний билан узоқ муд- дат бирга ишлашга мажбур бўлади.

Лекин Султон Маъсуд салжуқийларга қарши жанг- ларда кетма-кет мағлубиятга учрайверди. Байҳақий Му- ҳаммад, Мавдуд ва Фаррухзодалар ҳукмронлиги даври- да ҳам бош мирзолик лавозимида ишлайди. Бу орада саройдаги ва юқори ҳарбий лавозимлардаги фитналар натижасида бир неча йил ҳибсда ҳам ётади. «Маъсуд тарихи»ни рус тилига мукамал таржима қилган маш- ҳур олим А. К. Арендс Байҳақийнинг тўла ижодий биографиясини яратишга интиларкан, унинг нима са- бабдандир маълум вақтларда фитначиларга ён босган- лигини ҳам уқтирган. Олим ва давлат арбоби Байҳақий тахминан 1076—77 йиллар орасида вафот этган.

Байҳақий беш султонлик даврида яшади ва ишла- ди. Ундан 11 йил Маъсуд салтанати даврида бош Мир- зо муовини вазифасини ўтади. Султонларнинг тож-тахт талаши, Завзаний билан доимий зиддият, салжуқийлар- нинг марказий ҳокимиятни қўлга киритишга интили- ши — жиддий сиёсий курашлар жараёни Байҳақийнинг кексалик йилларига тўғри келди; у шахсан Беруний билан кўришган бўлиши мумкин ва унинг асарлари билан таниш бўлган.

Айрим тадқиқотчилар Байҳақийнинг илмий, ижо- дий мероси 30 жилддан зиёд дейдилар. Тарих фанлари доктори А. К. Арендс эса, олим асарларининг олти жилдигина бизгача етиб келганини аниқлаган. «Котиб-

лар зийнати», «Сабуктегиндан султон Иброҳимгача бўлган давр тарихи», «Тарихлар мажмуи», «Сабуктегин тарихининг сайланмаси», «Маъсуд тарихи» ёки «Байҳақий тарихи» китоблари шулар жумласидандир. Афсуски, — дейди Арендс, — бу китобларнинг кўпчилиги муғул истилосигача бўлган бошқа илмий асарлар сингари бизгача сақланиб қолмаган. Аммо улардан баъзиларининг номи ёки парчалари Муҳаммад Авфийнинг «Жомеъ-ут таворих» (1261), Қози Минҳожӣ Сирожнинг «Табақоти Носирий» (1333), «Тарихи Ҳофизӣ Аб-рӯ» (1427), Сайфиддин Уқайлийнинг «Осор-ал-вусор» (1430) сингари асарларида тилга олинади.

Бизга қадар Байҳақийнинг «Маъсуд тарихи» тўла сақланиб қолган. Бу ва бошқа асарларини ёзишда олим ўз тажриба ва кундаликларида ташқари Маҳмуд Варроқнинг бизгача етиб келмаган асарлари, Берунийнинг «Ҳоразмнинг машҳур кишилари», «Хватайнамак» («Худойнома»)нинг Ибни Муқафа қаламига мансуб арабча таржимаси ҳамда «Қадимги Ажам шоҳлари тарихи» китобларидан фойдаланган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи турли муносабатлар билан маълумот бериб ўтган. «Маъсуд тарихи»ни рус тилига ўгирган шарқшунос А. К. Арендс Байҳақийнинг ижтимоий келиб чиқиши, уни вояга етказган маданий-илмий, сиёсий муҳит, давлат арбоби сифатидаги фаолияти ва ниҳоят ижодий мероси-асарларининг ёзилиши тарихи, санаси, унда қамраб олинган давр ҳамда воқеалар сираси, олим ижодининг ўрганилиши тарихини ҳийла синчковлик билан тадқиқ этган.

Маълум бўлишича, Байҳақий «Маъсуд тарихи»да Султон Маҳмуднинг отаси Сабуктегиндан бошлаб 50 йиллик воқеани қамраб олмоқчи бўлган. Лекин асарнинг ёзиш жараёни бир текисда кечмаган. Кейинчалик олим умрининг охириги йиллари воқеаларини ҳам айрим боб-дафтар сифатида унга қўшган. Баъзан воқеаларни ровий номидан ёки замондошлари тилидан «У менга шундай деб ҳикоя қилган эди», «Мен бу воқеа тафсилотини ундан эшитиб эдим», «Абу Али Исҳоқдан шундай эшитиб эдим», сингари киритмалар билан баён этади. Муаллиф ёзганларининг тарихан тўғри ва рост эканлигини бир неча ўринда қайта-қайта таъкидлаган.

Китоб ғазнавийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келишидан таназзулигача бўлган давр ҳақида ҳийла пухта маълумот беради; ғазнавий ҳукмронларининг салтанатдорлиги, уларнинг бошқа ўлкалар, вилоят ҳоким-

лари билан муносабатлари, жангу жадаллари, турли фармонлар, дипломатик алоқалар айнан ҳикоя қилинади, келтирилади. Ора-сира муаллиф ўзидан олдин яшаган Рудакий, Абуллай, Абу Дулаф, Румий ва ўша даврда ижод этган шоирлар, олимлар ҳақида маълумот беради, шеърларидан намуналар келтирилади, халқ орасида кенг тарқалган ҳикоят ва ривоятлардан фойдаланган, уларга ишора қилинган. Чунончи, Али фожиасида Абомуслимнинг ўлдирилиши эслатилади. Бу эса китобнинг адабий-бадий қимматини, таъсирчанлигини оширган, ўқишли қилган. «Масъуд тарихи», араб, инглиз, француз тилларига таржима қилинган; Калкутта, Лондон, Қоҳира, Техрон ва Тошкентда чоп этилган. У ҳақда академик Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихининг манбалари» (1992) китобида ҳам қисқача маълумот берилган.

Хуллас, Абулфазл Байҳақийнинг асарлари Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари тарихини, хусусан, газнавийлар сулоласи салтанатдорлиги даври воқеалари, маданий, илмий ҳаётини, халқ турмуш тарзини ўрганишда муҳим хазинадир.

МАЪРИФАТПАРВАР ВАЗИР ВА ОЛИМ

Кўҳна Шарқ маданияти тарихида шундай буюк сиймолар борки, улар халқ, илм-фан, маърифат йўлида жонфидалик қилган, жаҳолат ва разолатга тик қарши борган. Низомулмулк ана шундай улкан маънавият ва сиёсат арбобларидан биридир.

Абуали Ҳасан ибни Али ибни Исҳоқ Низомулмулк 1017 йили Хуросоннинг Тус вилоятида амалдор оиласида туғилади. У ўз даврининг тил, адабиёт, сиёсат, фалсафа, риёзиёт, ҳуқуқшунослик, нужум ва бошқа билимларини эгалдайди. Низомулмулк салжукӣ ҳукмдор Алпарслон ва кейинчалик Маликшоҳи Салжук саройида ишлаб, вазирлик даражасига кўтарилади. Унинг даврида барча катта шаҳарларда мактаблар очилади, янги мадрасалар қурилади; илм-фан, маданият тез равнақ топади; олим ва адибларга давлат ҳисобидан махсус маош тайинланади, уларга ижодхоналар қуриб берилади. Исфакон расадхонаси бевосита олимнинг раҳбарлиги ва маблағи ҳисобига барпо этилади.

1079 йилнинг 15 мартидан машҳур олим ва шоир Умар Хайём ҳамкорлигида тузилган янги тақвим жо-

рий қилинади. Ана шу календарь Фарбий Оврўпада Папа Григорий 13 томонидан 1582 йили амалга тадбиқ этилади. Аммо 1090 йили Маликшоҳнинг махрами То-жумулук ва хотини Турконхотун фитнаси туфайли Ни-зомулмулк ҳибсга олинади ва 1092 йилнинг 15 октяб-рида Бағдод сафарида, йўлда ўлдирилади. Унинг жаса-ди Исфаҳонга дафн этилади.

Давлат арбоби ва маърифатпарвар адиб Низомул-мулк XI аср Эрону Хуросон илмий, маданий ва сиёсий ҳаётида жуда катта мавқега эга эди. Унинг хайрихоҳли-ги, моддий кўмагида ўнлаб шоир ва адиблар балогат нуқтасига етдилар. Ўзи ҳам расадхонада илмий куза-тишлар олиб бориб кўплаб илмий рисоалар ёзган, аммо бизга қадар унинг «Сиёсатнома» асари етиб кел-ган. Бу асар Шарқ сиёсатшунослигида давлатни бош-қаришга доир илк махсус китобдир. Унда шоҳ, қози, вазир, лашкарбоши, элчи, хазиначон, сарой амалдор-лари, бош кўмондон, лашкарбошилар, девонбеги ҳам-да бошқаларнинг вазифалари, ҳунармандлар, савдогар-лар, кенг халқ оммаси билан муносабат, қўшин ва қурол-яроқни сақлаш, улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, фуқаронинг арз-додини эшитиш, солиқ-ларни тартибга солиш, унинг ундирилишини назорат қилиш, мамлакатнинг бутунлиги, давлатдорларнинг адлу инсофи, ҳиммат, эҳсон, тўғрилиқ, хайрихоҳлик, маъри-фатпарварлик, инсондўстлик, раиятпарварлик ҳақида эллик фаслда адолатпеша сиёсатдон сифатида фикр юритади. Ҳатто, ёзувчи айрим ҳикоятлар орқали амал-дорларни хусусий ишларда, қуллари, хизматкорларини жазолашда ҳам қонунга, юксак ахлоқ меъёрига риоя қилишни уқтирган; жамият тараққиётида амалдорлар-нинг ҳалоллигию поклигининг муҳим омиллигини қайд этган. Бунда у 27 йиллик вазирлик фаолияти давомида орттирган тажрибасига суянади; ҳар бир мулоҳазаси-нинг исботи учун Доро, Искандар, Баҳром Гўр, Анўширвони Одил, Исмоил Сомоний сингари ўтмиш шоҳлар, ҳалифалар, вазирлар, давлат арбоблари фао-лиятидан қизқарли, ибратомуз ҳикоятлар келтиради. Низомулмулкнинг фикрича, давлат бошлиғи дониш-манд, тадбиркор, маърифатли бўлиши, юртни олимлар кенгаши маслаҳати билан, қонун асосида, ўтмиш дав-латдорлигининг илғор тажрибаларидан фойдаланган ҳолда бошқариш зарур; шоҳу қозининг ҳукми одил бўлмоғи лозим.

«Сиёсатнома»да салжуқийлар салтанатдорлиги, Шарқда турли даврларда юз берган халқ ғалаёнию қўз-

голонлари ҳақида қимматли маълумотлар бор. У XI аср Эрону Хуросон халқларининг тарихини, турмуш тарзини, форсий тилдаги наср тарихини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Зероки, Низомулмулк ўз сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, фалсафий қарашларини нуктадон ёзувчи сифатида ғоятда нафис, турли-туман бадий-тасвирий воситалар орқали ифодалаган. Ибрат тариқасида келтирилган ҳикоятлар мумтоз ва жозибдир. Ҳикоятлардан олдин ёки сўнг Ҳасан Басрий, Софвон Сурий, Фузайл, Абу Али Даққоқ, Абу Али Илёс, Лукмон, Ибни Аммор, Боязид Бастомий, Жунайд Бағдодий сингари донишмандларнинг ҳикматларидан келтирилади. Масалан «Анўширвон ва 90 яшар боғбон», «Хусрав ва созанда», «Бахроми Чўбина ва Парвиз» ҳикоятларида ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, чин эътиқод, вафо ҳамда садоқат, баний одамига яхшилик қилиш, рост гапнинг фойдаси тарғиб этилади.

Шуниси характерлики, «Сиёсатнома»да эслатилган юзлаб тарихий шахслар, жой номлари, атамалар, дин, санъат, тарих, мусиқа, ахлоқ, ҳикмат, ҳадис, сўфизм, фалсафа, табиий фаннинг барча соҳалари Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихию жуғрофияси, маданиятию мусиқаси, ақлдасию ахлоқини ўрганишга қўмаклашади. Уларнинг шарҳи ва изоҳининг ўзи катта бир рисола бўлади.

Китоб ўгмишда араб, инглиз, немис, француз тилига таржима қилиниб, асли билан чоп этилган. 1949 йили уни ёзувчи ва олим Б. Н. Заходер рус тилига мукаммал изоҳлар билан тўла таржима қилган. «Сиёсатнома»дан баъзи ҳикоятларни Б. Аҳмедов ўзбек тилига ўгириб, «Аждодлар ўгити» (1991) тўпламига киритган.

Шуниси характерлики, «Сиёсатнома» Шарқ халқлари насрида, хусусан кичик ҳикоя жанрида анъана ва ўзига хослик масаласини ўрганишда биринчи манба ҳисобланади. Зероки, китобда учрайдиган Анўширвони Одил, Хусрав Парвиз, Борбад, Бахроми Чўбина, Султон Маҳмуд ва Қози, Султон Маҳмуд ва Кампир, Исмоил Сомоний ва амалдорлари хусусидаги ўнлаб ҳикоялар кейинги асрларда яратилган турли асарларда учрайди. «Жомеъ-ул ҳикоеъ» (XIV аср), Хондамирнинг тарихий асарлари, Пошшоҳўжанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл», Кошифийнинг қатор китобларида (XVI аср) айнан ёки қисман ўзгартиришлар билан келган. Демак, бу ҳикояларни Низомулмулк халқ ижодидан олиб,

ўз китобиға киритган. Натижада ўша мазмун ва мавзу асардан-асарға кўчиб, сайёр ҳикоятларға айланган.

Илму урфон ҳомийси, нужум аҳли пешвоси, адиб, Шарқ давлатшунослиғи назариясининг асосчиси Низомулмулкнинг фаолияти ва «Сиёсатнома» асари фан тарихида, хусусан, ҳуқуқшунослик тарихида энг ёрқин саҳифалар бўлиб қолаверади. Асарни «Адолат» нашриёти А. Эркинов ва Шодмон Юсуф таржимасида 1997 йили чоп этди.

РИЁЗИЁТШУНОС ФАЙЛАСУФ

Юлдузлар асрори ҳақидаги баҳс ярим тунгача давом этгани учун дўстлар донг қотиб ухлаб ётишарди. Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Соҳиби хона эшикни очди:

— Устоз қани, устозни чорланг, — ўпкаси тўлганча ичкарига отилди келган одам.

Бу орада ҳамма уйғониб, зўрға юз-қўлини ювишға улгурди.

— Тез бўлинглар, бу ерда қолиш хавфли. Оломон расадхонани бузди, хизматкорларни ур-қалтак қилишди. Низомулмулкни ҳибсға олишибди, — гапида давом этди кўз ёшларини артатуриб ҳалиги киши.

— Устоз, ҳозир карвонсаройдан бир гуруҳ уламолар ҳажға жўнамоқчи, уларға қўшилиб Макка тавофига бормоқ жоиз, — маслаҳат берди дўстлардан бири.

Тўртовлон шошилишча шаҳар четидаги карвонсаройға бориб, издиҳомға қўшилиб ҳаж йўлини тутдилар.

Бу устоз машҳур риёзиётшунос олим, файласуф шоир Умар Хайём эди.

Ғиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибни Иброҳим Хайём 1048 йили Нишопурда ҳунарманд оиласида дунёға келди. У ёшлигида Балхға келиб ўша давр уламоларидан бўлмиш Муҳаммад Мансур қўлида тарбия кўради. Салжуқийларнинг тож-тахт учун кураши кучайган бир пайтда Умар Хайём Балхни тарк этиб, аввал Самарқанд қозикалони Абутоҳир паноҳида, сўнгра эса Бухоро ҳокими Шамсулмулк Қорахоний даргоҳида яшайди. Умар Хайём 26 ёшарлигида салжуқий ҳукмронлардан Жалолиддин маликшоҳ ва унинг маърифатпарвар вазири Низомулмулк таклифига кўра Исфаҳонға келиб расадхона ташкил этишға киришади. Демак, бунга қадар Хайём астрономия, геометрия, математика, жуғрофия, физика, кимё фанларида баркамол олим даражасига етган

эди. Бундан мақсад Яздигурд III даврида, яъни 632 йили жорий этилган зардуштийлик йил санасини ислоҳ қилишни бошлаш эди. 1074—1079 йиллар Абуҳотам Музаффар Исфазорий, Абулаббос Лукарый, Абдурахмон Ҳазиний, Маймун ибни Нажиб Воситий сингари олимлар Хайём бошчилигида нисбатан янги, мукамал йил тақвимини ишлаб чиқадилар. 1092 йили Маликшоҳ вафот этгач, у қурдирган расадхона, маданият ўчоқлари ер билан яксон этилади, Низомулмулк ўлдирилади. Хайём касбдошлари билан ҳажга бориб, қайтишда салжуқийларнинг янги пойтахти Марвга кетишга мажбур бўлади. Умрининг охириги йилларини Нишопурда ўтказган Хайём 1131 йили вафот этади. Буюк олим ва шоир ижодининг ишқибозлари унинг қабри устида муҳташам мақбара бунёд этилади.

Умар Хайём Шарқу Фарбда улкан олим, бетакрор санъаткор сифатида барча қарнларда эъзозлаб келинган. Зероки, Хайём шоир сифатида форсий тилдаги шеърятда рубоий жанрини янги тараққиёт чўққисига кўтарилади. У ўз рубоийларида ҳаёт ва коинот, инсон ва табиат, борлиқнинг ҳудудсизлиги гўзалликка, ҳаётга муносабат, имон-эътиқод, яшаш, ҳушчақчақлик, ғам-ҳасратни даф этиш воситаси бўлган май ҳақида мушоҳадалар юритди. У разолат ва жаҳолатни, риёкорлиги дилозорликни, мўъминларнинг бекорга қонини тўкилишини қоралади, илм-маърифат, ақл-заковату комил инсонни улуғлади. Шоирнинг ақидасича, дунёнинг самари бўлган инсон умрини шоду хушрамлик билан ўтказмоғи, ҳар жиҳатдан камолат сари интилмоғи зарур; май, шодликни тавсиф этишдан мурод инсоннинг умри мақсади, ҳуш ўтказишга даъватдир.

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси-жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи-гавҳари ҳам биз.

Умар Хайём рубоийларида ишқ ва ҳаётни жўшқин мадҳ этиш билан бирга инсонпарварлик, маърифат, касб-корни тарғиб этди. Бир рубоийсида «ток қонини ичадиган» комил инсонни «одам қонини сўрадиган» золим, риёкор муфтига қарши қўйса, бир қанча тўртликларида инсон тафаккури қудратини улуғлайди, ҳақиқий маърифатни олқишлайди, дўстлик, биродарликни тараннум этади; панд-насиҳат беради:

Дўстлар иноқликда бўлингиз обод,
Тез-тез дийдор кўриб этингиз дилни шод,
Соқи тоза майни сузганда айланг —
Мен бечорани ҳам дуо бирла ёд.

* * *

Бир кун келар экан қўлингдан зинҳор,
Азизлар хотирин шод эт, эй дилдор.
Нокасдан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоққа чоғла.

Хайём рубоийларида кулол, кўзагар, хумдон, гишт куювчи, хунарманд образлари, унинг иш жараёни билан боғлиқ лавҳалар ҳам кўп тилга олинади. Авваламбор, улар санъаткор гоёвий ниятини ифодалайдиган бир восита, унинг илмий-фалсафий қарашлари, моддий оламнинг азалийлиги ҳақидаги мушоҳадаларини инъикос эттиради. Чунончи, инсон туғилади (диний ақидага кўра унинг асл мояси тупроқдан яратилган), маълум замон ва маконда яшайди. Охир-оқибат ўлғач яна тупроққа айланади; шоҳ ҳам, гадо ҳам, хунугу гўзаллар ҳам бир. Кулол ўзининг ҳам шу ҳолга айланишидан бехабар, лойни тепкилаб, муштлаб кўза, идиш ясайди:

Бозорда бир кулол кўрсатиб хунар,
Бир бўлак хом лойни тепиб пишитар,
Лой инграб айтади: ҳой, секинроқ теп,
Мен ҳам кулол эдим, сендек биродар.

Маълумки, Шарқ классик шеъриятида май ва ринд образи анъанавийдир. Умар Хайём ана шу азалий тим-соллардан ўзгача бир маҳорат, ўта жўшқинлик, кўтаринкилик билан фойдаланган. Шоир майда — ҳаёт рамзи, хушчақчақлик омилини кўради. У шоир учун замон жабри, турмуш азиятларини унутиш, нобоп, мунофиқ кишилар дийдоридан етадиган малолликни унутиш, баҳор нашидасию гўзаллар яноғининг тафтини хотирда тутиш, самимий дўстларнинг қайноқ суҳбатю гул гаштини қўмсаш воситаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам кишини бадмаст қиладиган, оғзидан нобоп сўз чиқишга, нолойиқ ишларга қўл уришига сабаб бўладиган шаробхўрликни қаттиқ қоралайди. Хайём забардаст олим сифатида геометрия, тригонометрия, ал-

гебра, дин, маданият, мусиқага доир 15 та илмий рисоалар яратган. Улардан «Зижи Маликшоҳий», «Наврӯзнама», «Рисола фил барохим ало масоҳил ал-жабр вал муқобала», «Рисола фи шарҳи мо ашкала мин мусодарат китобул Иқлидис», «Мушкилот ул ҳисоб», «Рисола фи куллийтул вужуд» ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда. Бу рисоаларида Хайём, бир томондан, қадимги юнон олимларининг аниқ фанларга доир китобларидаги назарий фикрларни араб тилида мукамал шарҳласа, иккинчи томондан, тенгламалар ҳақидаги фикрларни давом эттириб, физик, геометрик ва тригонометрик тенгламаларнинг муодилларини топди. Умуман, Хайёмнинг математика, геометрия ва тригонометрия соҳасидаги назарий фикрлари, кашфиётлари (хусусан, тўртбурчак, тўғри тўртбурчак, тўғри чизик ва кесма чизик), ҳулосалари астрономия, меъморчилик кенг тараққий эта бошлаган ўша давр талабига бир акс-садо сифатида вужудга келган эди.

Умар Хайёмнинг «Наврӯзнама» асари жуда катта тарихий, маърифий аҳамиятга эга. Зероки, унда муаллиф Шарқ халқларининг қадимий удумларини, хусусан, Наврӯзнинг халқ байрами сифатида расм бўлиши тарихини батафсил ёритган, у билан боғлиқ нақту ривоятларни келтирган. «Наврӯзнама» омиёна тил — халқ жонли тилига яқин бир ибораю ифодаларда ёзилгани учун энгил ўқилади. У XII аср форсий тилдаги насрнинг энг яхши намунаси ҳисобланади.

Хайём рубойилари ўрта асрлардан бери илм-адаб, адабиёт ва санъат аҳлини сеҳрлаб келмоқда. Унинг Жалолиддин Румий, Паҳлавон Маҳмуд каби пайравлари пайдо бўлди. Шоир асарларининг дунё тилларида шеърӣ, насрий таржималари, шарҳлари яратилди. Америкада Хайём рубойилари асосида театрлаштирилган сахна асари, Лондонда махсус хайёмхонлар саройи мавжуд. Уларда шоир рубойилари ҳам аслида, ҳам таржимасида бадиий сўз усталари, машҳур наттоқлар томонидан қироат қилинади, икро этилади. Бу саройларга кириш патталари бир неча ҳафта олдин сотиб бўлинади. Шарқда бундай сахна асари — «Ўз-ўзим билан суҳбат» Тожикистон халқ артисти Маҳмуджон Воҳидов томонидан яратилди, тасмага ҳамда грампластинкага ёзилди. 1976 йили Маҳмуджон Воҳидов Покистон, Эрон ва Ироқ мамлакатлари бўйлаб ижодий сафарга чиқади. Машҳур санъаткор Покистон ва Эрондаги ҳашаматли санъат саройлари-

да хайёмхонлик қилади, шеърят мухлислари уни оёқ-да тикка туриб қарсаклар билан олқишлайдилар. Лекин мутаассиб кишилар рубойлардаги «худо», «муфти», «сўфи», «тангрига хитоб»ларни нотўғри талқин этиб, унинг изига тушадилар. Ироққа келиб Бағдод меҳмонхоналаридан бирида танҳо яшаётган Маҳмуджон Воҳидовни номаълум шахслар тўртинчи қаватдан ташлаб юборадилар. Ҳамроҳлари унинг сафардан ўлигини келтирадилар. Лекин ҳамон санъаткорнинг жозибали, майин овози Хайём рубойларини ватанидаги ҳар бир хонадонга олиб кирмоқда.

Хайём ижодий мероси ўтган асрларданоқ ўзбек адабиёти муҳибларининг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Жумладан, 1914 йили «Шўро» журналининг бир неча сониди бир қанча рубой тўлиқ илмий шарҳи билан насрий таржимада эълон қилинади. Кейинчалик Фитрат, О. Шарафитдинов ва Абдурахмон Саъдийларнинг мақолалари ҳамда Фаттоҳ Абдуллаевнинг 14 та рубойининг ўзбекча шеърӣ ағдармаси чоп қилинди. Аммо, шоир рубойларини ўзбек китобхонларига яқинлаштиришда машҳур шарқшунос, профессор Шоислом Шомуҳамедовнинг хизматлари беқиёсдир. Заҳматкаш устоз дастлаб «Умар Хайём» рисоласини (1963) ёзди, кейин эса 300 дан ортиқ рубойларни маҳорат билан ўзбекчалаштирди. Бу таржима ҳозиргача уч марта чоп қилинди. Зукко ўзбек илм-адаб аҳли орасида Хайёмдан гап кетса, албатта, биров шоир рубойларидан беихтиёр намуна ўқийди. Бу эса, буюк шодлик куйчисининг халқимиз орасида нечоғлик ардоқланишининг нишонасидир.

ХАЙЁМ ҲИКМАТЛАРИДАН

Бир сўнгакка сордек қафоат қилгон,
Афзалдир нокасга бўлгандан меҳмон,
Нокасининг шиннилик нонидан яхши,
Ўзинг топиб еган бурда арпа нон.

* * *

Токай пастлар хизматин этасан бажо,
Ҳар емишга пашшадек қилма жон фидо,
Бир нонни икки кун е, тортма ҳеч миннат,
Ўзга нонидан ўз дил қонинг кўп аъло.

* * *

Бир нон топиб агар есанг икки кун,
Синиқ кўзанг бўлса сув ичмак учун,
Ўзингдан пастларга ёлланмоқ нега,
Ўзингдек хизматин қилмоқлик нечун.

* * *

Хушвақт бўл, ғуссанинг чеки йўқ бир он,
Бу чарх юлдузларга солади қирон.
Сенинг тупроғингдан ясалган гиштлар,
Бўлар ўзгаларга манзилу макон.

* * *

Нокасдан сир беркит, тилингни боғла,
Аблаҳдан яширин бўлмоқни чоғла.
Кишилар жонига ўз қилмишин кўр,
Сен ҳам шунга кўз тут, шуни сўроғла.

* * *

Дил унинг дардига тўлса яхшидур.
Бош—йўлин тупроғи бўлса яхшидур.
Ғам—тигин дўст отса, унга ранжима,
Ҳар нарса дўстингдан келса яхшидур.

* * *

Ҳар сирни дилида сақласа доно,
У яширин бўлсин мисоли анқо,
Садафнинг ичида қатра дур бўлур,
Сир қилиб қалбида яширган дарё.

ТИЛ БИЛИМИНИНГ ДОНИШМАНДИ

...Кемага тушиб Ила дарёсида сузиб бораётганимизда ўнг томонда узоқда бир қуруқлик-манзилгоҳ кўзга ташланди. Уйғурлар юртига кетаётган бўлсак-да, кемани ўша томонга бурдик. Одамлар бизни яхши кутиб олишди. Кейин билсак, бу ер Минглоқ эли экан. Ҳозиргача уни ҳеч ким билмас эди:

Кема ичра ўлтириб,
Ила сувин кечдик биз.
Уйғур томон юзланиб,
Минглоқ элин очдик биз.

Мазкур фикр Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») китобида зикр этилган. XI асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Қошғарийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида етарли маълумот сақланиб қолмаган. Уни тахминан 1029—1030 йиллар орасида туғилган, деган фикр мавжуд. Олимнинг тўлиқ исми Маҳмуд ибни Муҳаммад Қошғарий. Буvasи Муҳаммад ва отаси Хусайн Қашғардаги Бегон шаҳридан бўлиб, ўз замонасининг донишмандларидан бўлган. Қошғарийлар oilаси Баласоғунга (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри) кўчиб келишганда Маҳмуд ҳали ёш бола эди. Бўлажак олим бу маданий ва илмий марказда кунт билан ўқийди, араб, форс тилларини ўрганади. У Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур шаҳарларида бўлган, Бухоро медресаларида таҳсил кўрган. Маҳмуд ёшлигидан халқ жонли тилидаги сўз ва ибораларни, ҳикматли сўз, мақолларни ёзиб юради, уларни шарҳлаш, маъносини англашга интилади. Ана шу қизиқиш туфайли у туркий халқлар тарихи, тили, урф-одатларини пухта ўрганиш мақсадида бутун Ўрта ва Кичик Осиёни кезиб чиқади. Бағдод шаҳрига келиб, араб тили ва адабиётини чуқур ўрганади, арабшуносларнинг илмий ишларини кузатади. Кейинчалик ана шу тўплаган далиллари асосида ўз даврининг энг чўнг олими Маҳмуд Қошғарий «Жавоҳирун наҳв фи луғати турк» («Туркий тилларнинг синтаксиси дурдоналари») ва «Девону луғотит турк» асарини ёзган. Олимнинг биринчи асари йўқолган ёки ҳали топилмаган. Маҳмуд Қошғарийнинг 1072—1078 йиллар орасида ёзилган «Девону луғотит турк» асари муқаддима ва луғатдан иборат. Муқаддимада олим сўзларнинг тузилиши, турк қабилалари табақаларининг номини, турк тилларининг баёнини беради.

Маҳмуд Қошғарийнинг бу асари ўша даврдаги Ўрта Осиё халқлари тарихи, турмуши, маданияти, урф-одатлари, адабиётини ўрганишда энг ноёб манбадир. «Девону луғотит турк»да туркий халқлардан ташқари араб, форс, хитой, рус халқлари ҳақида ҳам маълумот бор.

«Девону луғотит турк» асарида туркий халқлар оғзаки ижоди ва ёзма адабиётига доир 300 дан зиёд шеър, парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар ва лавҳалар берилган. Бу намуналар мавзуи, ғоявий йўналиши ва бадийлиги жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, қадимги туркий халқлар оғзаки ижодини, айрим лирик тур жанр-

ларини, ҳатто баъзи адабиётшунослик атамалари тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга молик. «Девон»нинг беқиёс қиммати яна шундаки, олим ўз асарига дунё харитасини илова қилган. Ўз харитаси ва унда қабилаларнинг жойлаштирилиши ҳақида олим қуйидагиларни ёзади: «Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача мусулмон ва бошқаларини кўрсатдим. Румга яқин биринчи қабила бейәнэн, сўнг қипчоқ, ўқуз, яман, бошғирт, басмил, сўнг қаў, сўнг ябаку сўнг татар, сўнг қирғиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилаларнинг ҳаммаси Рум яқинидан кун чиқар томонга чўзилгандир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма. Хитой «Чин»дир. Сўнгра тавғач: бу «Мочин»дир. Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим».

Машҳур географ олим, профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг аниқлашича, Маҳмуд Қошғарий ўз харитасида ер юзининг марказини Урта Осиёга — она юрти Иссиққўл билан Болосоғун оралиғида бўлган ерларга тўғрилаган. Ўша даврларда тузилган хариталарда ер юзи одатда Ислом маркази Макка ва Мадинадан бошланарди. Маҳмуд Қошғарийнинг ана шу анъанани ўша даврда бузиши катта жасорат ва ибратлидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари давр тақозосига кўра араб тилида ёзилган. Уни немис олими Карл Бреккелман 1928 йили немис тилига, шарқшунос Босим Аталой 1939 йили турк тилига таржима қилган. Асар озарбайжон тилига ҳам таржима бўлган. 1960—1963 йиллари эса С. Муталлибов уни ўзбек тилига ўгирди. Ундаги сўз ва ибораларнинг изохли луғатини тузди, мақол ва ҳикматли сўзларни тўплаб нашр этди. Шеърларни эса А. Қаюмов ағдарган. Машҳур рус шарқшуноси В. В. Бартольд таъкидлаганидек, «Маҳмуд ҳаёт воқеаларини, факт ва далилларни ўз кўзи билан кўриб, библия ёзгани учун» бу асар ҳамон ўзининг илмий, тарихий, маърифий қимматини сақлаб келмоқда.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»ДАН

Эшитиб ота-онангнинг
Сўзларини қадрла.
Молу мулкинг кўпайса,
Мағрурланиб қутирма.

* * *

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз, бахилга.
Ёқимли бўл, хушхуқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга.

* * *

Қулса киши юзингга,
Қўрқлик бўлиб кўрингил.
Ширин, очик сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингил.

* * *

Ундаб улуг чақирса,
Тезлик билан чопиб кел.
Очликда бирга бўлгил,
Не ҳолда бўлса юрт, эл.

* * *

Суқ одамлар мол-мулкка интилар,
Ўлимтиikka ташлангандек қузғунлар.

* * *

Кенг тўн тўзимас,
Кенгашлик иш бузилмас.

* * *

Ботир жанг-да, доно мажлисда синалади.

* * *

Одобнинг боши тил.

ДОСТОННАВИС ВА ЛУҒАТШУНОС

Шарқ маданияти тарихида шундай алломалар борки, улар яратган илмий, бадий асарлар маданий ҳаётнинг барча соҳалари тараққиёти, истиқболида муҳим роль ўйнаган, келажак авлод учун муайян соҳа калити вазифасини ўтаган. Ана шундай серқирра ижодкорлардан бири Асади Тусийдир.

Асади Тусий 1005 йили бобомиз Алишер Навоий канал қаздириб, обод этилишига катта ҳисса қўшган қадимий Тус шаҳрида туғилган, Тус ва Нишопур шаҳарларида таълим олган. Ғоятда фақирона кун кечирган шоир ёшлигидан қадимги эроний тиллар, халқ оғзаки ижоди, тарих, жуғрофияга қизиққан. Асади Тусий профессор Ҳ. Ҳасановнинг таъкидлашича, турли шаҳарларга саёҳат қилган, Нахичеванга бориб, бир оз вақт Абудулафи Дайроний даргоҳида ишлайди. У 1073 йили ўз ватанида вафот этган.

Асади Тусий шоир, ёзувчи, адабиётшунос, тилшунос, юлдузшунос, географ, диншунос, дostonсаро сифатида ўзидан кейин катта мерос қолдирган. У 1065—66 йиллари Нахичеванда эроний халқларнинг оғзаки ижоди асосида, буюк Фирдавсий «Шоҳнома»га эргашиб 9000 байтдан иборат «Гершаспнома» дostonини яратди. Уни ёзишда шоир Абулмуайяд Балхийнинг «Китоби Гершасп» ва «Тарихи Сиистон» сингари китоблардан ҳам баҳраманд бўлган. Дoston худо, пайгамбар, тўрт халифага бағишланган ҳамд ва наътлардан сўнг Сом, Наримон, Зол, Рустам сингари Сиистон баҳодирларидан бўлмиш Гершаспнинг қаҳрамонлигию севги саргузашти тасвирига бағишланган. Унда бош қаҳрамондан ташқари ўнлаб ёрқин яратилган образлар мавжуд. Шоир асарда халқ қаҳрамонлиги, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини илгари сурди.

Тур, Шидасп, Тувург, Шам, Атрат, Мехрож, Баху сингари образларнинг ҳаёти ва тақдири тасвири бош қаҳрамон сиймосини янада мукаммал ифодаланишига хизмат қилади. Дostonда «Шоҳнома» қаҳрамонларидан Жамшид, Заҳҳок, Рустамлар тилга олинади, ҳолос. Воқеа Турон, Сарандиб, Ҳиндистон ва Рум ўлкаларида кечади. Гершасп Ҳиндистонни забт этиш, Шикванд тоғидаги аждарни ўлдириш ва Рум шоҳи шартларини бажаришда чинакам қаҳрамонлик кўрсатади. Асади Тусий асарда кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий мулоҳазаларни ҳам илгари сурган:

Маяндоз санги гарон аз барад,
Ки чун баргардад, фитад бар сарад.

(Этагингдаги оғир тошни осмонга отма, чунки қайтиб ўз бошингга тушиши мумкин.)

Эрта қиёмат куни «имону яхшилигинг» сента асқо-

тади, деган шоир бошқа бир байтида шундай таъкидлайди:

Гиристан ба ҳангом бо сўзу дард,
Беҳ аз хандидан ба ҳангоми сард.

(Бемаҳал кулгандан кўра, ўз ўрнида ҳўнграб йиғлаган афзал.)

«Гершаспнома»ни машҳур француз шарқшуноси Ҳ. Массэ 1953 йили француз тилига ағдариб, нашр этди. Унинг энг қадимги (XIII асрга оид) нусхаси ҳам Париж кутубхонасида сақланади. Шундан сўнг достоннинг алоҳида боблари дунёдаги кўп тилларга таржима қилинган. Ўзбек тилида ҳам насрий «Гершаспнома» мавжуд. Лекин у ҳали ўрганилмаган, қайси манбалар асосида яратилганлиги номаълум. Давлатшоҳ Самарқандий тазкираси ва бошқа сарчашмаларда Асади Тусий ва «Гершаспнома»нинг яратилиши ҳақида бир қанча ривоятлар мавжуд. Улар тарихий ҳақиқатга тўла мувофиқ келмаса ҳам, шоирнинг шухратидан далолат беради.

Ғами он касе хўрдан оин бувад,
Ки ў бар ғамат низ ғамгин бувад.

(Сенинг ғамингта шерик бўлган кишининг ташвишини тортсанг бўлади.)

Шоир форс-тожик адабиётида мунозара жанрининг асосчиси ҳисобланади. У халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт ва араб адабиёти анъаналаридан ижодий фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий, диний, ахлоқий-таълимий руҳда кўплаб мунозаралар битган. «Тун ва кун мунозараси», «Камон ва найза мунозараси», «Мўъмин ва ғайридин мунозараси» сингари асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар кейинги асрларда Шарқ адабиётида мунозара жанрининг пайдо бўлиши ва такомиллашишида муҳим ўрин тутди.

Олим халқ жонли тили материалларини, кўҳна адабиёт намуналарини йиғиш борасида ҳам улкан ишларни амалга оширган. У 1068—1070 йиллар орасида «Луғати фурс» номли машҳур асарини яратган. Унда Асади Тусий, бир томондан қадимги эроний тил, унинг лаҳжаларига оид минглаб сўзларни илмий — филологик таҳлили, шарҳларини берган; иккинчидан, ҳар бир калиманинг маъносини изоҳлашда форсийзабон

халқларнинг шифойи шеърятидан, Дақиқий, Рудакий, Робиа Балхий, Абушукур Балхий, Шаҳиди Балхий, Фирдавсий, Унсурӣ, Лабибий сингари X—XI асрларда яшаган шоирлар асарларидан минглаб мисраларни келтирган. Шарқшунослар Рудакийнинг «Синдибоднома» ҳамда «Калила ва Димна» каби дostonлари хусусида фикр юритганда ана шу манба орқали сақланиб қолган парчаларга суянадилар. Бундан ташқари, мазкур китоб қадим эроний тил морфологияси, лексикаси ва грамматик қурилишини ўрганишда ягона, камёб манба сифатида хизмат қилмоқда.

Асади Тусий хушнавис ҳаттот сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельснинг аниқлашича, Абумансур Муваффақ Хиротийнинг доришуносликка доир «Китоб-ул-абния» асарининг энг қадимий нусхаси олим томонидан 1056 йили китобат қилинган. Профессор Е. Э. Бертельс шоир ижодини «Форс-тожик адабиёти тарихи» асарида биринчилардан бўлиб анча батафсил ёритган.

Буюк адиб ва олим беморлик тўшагида ётганида шогирдларидан бири сўрабди:

— Устоз, илмнинг барча соҳаларида камолотга етдингиз, кўплаб ўринбосарлар етиштирддингиз, ўтган умрингиздан розимисиз?

— Йўқ, умрни бекор ўтказганимдан афсусланаман. Оллоҳ менга ҳозиргача ҳеч нарса билмаганимни энди англатди, — деб жавоб берибдилар аллома.

Ҳа, киши қанча ихтиролар қилмасин, билим чўққиларини ишғол этмасин, бу дунёю у дунёнинг янги-янги сирру синоати унинг қаршисида забт этиб бўлмайдиган чўққидек намоён бўлаверади. Асади Тусийнинг фаолияти ва охир-оқибатдаги хулосаси бунга далилдир.

ФИДОИЙ ЭЪТИҚОД

Шаҳар қозиси маҳбусни шариятга шак келтирганликда, даҳрийликда айблаб, Хўжаи Аламдор тоғидан ташлаб ўлдириш хусусида ҳукм чиқарди ва ҳукмни ижро этишни икки жаллодга топширди. Жаллодлар икки қўли орқасига боғланган маҳбусни ҳайдаб тоғ этагига келдилар ва гуноҳқорни олдинга ҳайдаб тоққа чиқа бошладилар. Тоғ йўли ниҳоятда тик ва тор бўлганидан қиличларини ялонғочлаб олган қотиллар маҳбус боғ-

ланган арқонни қўйиб юбориб, юз машаққат билан тепага интилишарди. Шу пайт баландроққа чиқиб олган маҳбус улкан бир харсанг тошни силжитиб юборди. Ҳалиги тош икки қонхўрни пастга суриб кетди. Маҳбус бўлса тоғма-тоғ қочиб юриб, умрининг ўн беш йилини Бадахшондаги Юмғон қишлоғи ғорида ўтказди. Бу киши файласуф шоир, маърифатпарвар адиб Абӯмуиниддин Носир Хисрав эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Носир Хисрав 1004 йилда ҳозирги Тожикистоннинг Кубодиён шаҳрида деҳқон оиласида туғилади. Бўлажак халқпарвар шоир дастлаб ўз она шаҳрида ўқиб, яхшигина билим олади, кейинчалик Марвга бориб, мадрасада ўқийди, мустақил мутолаа билан шуғулланади. Носир Хисрав фалсафа, мантиқ, математика, тил билими, жуғрофия, табиётшунослик, тиб, адабиётшунослик, фикр, астрономия ва бошқа фанларни пухта ўрганиб олади. Бир шеърда шоир доим ўқиб, ҳамма илмларни ўрганишга интилганлигини қуйдагича қайд этган:

Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекорга ўтказмадим умримни бир дам...
Қайдаки, эшитсам илму донишни,
Эшиги тагида ўлтурдим маҳкам....

Илмда камолотга эришган Носир Хисрав Балх, Марв шаҳрида давлат идораларида ишлайди, бир неча йил Марвда солиқ йиғувчиларга бошчилик қилади. Маҳмуд ва Масъуд Ғазнавийларнинг мажлисларида иштирок этади, салжуқийлар маҳкамасида ҳам хизмат қилади. Мана шу лавозимдалигида у шаҳар ва қишлоқлардаги меҳнаткаш халқнинг оғир иқтисодий аҳволини, хонавайрончилигини ўз кўзи билан кўради, виждони қийналиб, вазифасидан воз кечади. Шундан сўнг шоир 1046 йили укаси ва шогирди билан етти йиллик сафарга чиқади. У Шарқнинг жуда кўп мамлакатларида бўлади. Қоҳирада икки йил яшайди. Бу сафар шоирнинг меҳнаткаш халққа бўлган меҳр-муҳаббатини ошириб боради, у ўз даври учун прогрессив бўлган халқ ҳаракатини мавжуд тузум, ҳукмрон синфларга нисбатан норозилигини қўллаб-қувватлайди, илғор фикрларни тарғиб этади. Ҳукмрон синф ва руҳонийлар эрксевар шоирни қувғин қиладилар, таҳқир этадилар. Балх ҳокими ва уламолар уни қатл этиш ҳақида фармон чиқарадилар. Носир Хисрав дарбадарликда юриб, охири, 1063 йили укаси Абу-

саид билан Бадахшоннинг Юмгон ноҳиясидан паноҳ топади. Бадахшоннинг ўша вақтдаги ҳокими Али ибн Асад исмоилия мазҳабини қабул қилгани учун шоирни ўз ҳимояси остига олади. У 25 йил давомида барча асарларини шу ерда битади, муаллимлик қилади.

Айрим ривоятларга кўра, шоир ғорда яшаган. Носир Хисрав 1088 йили шу ерда вафот этади. Ҳазрати Саййид қишлоғидаги минорали мақбараси халқ зиёратгоҳидир.

Носир Хисравдан бизга қадар катта ҳажмда адабий ва илмий мерос сақланиб қолган. «Сафарнома», «Саодатнома», «Рўшноинома», «Ҳикматлар мажмуаси», «Мусофирларнинг йўл озуқалари», «Важҳидин», «Кушоиш ва раҳоиш», «Хон-ул-ихвон» («Биродарлар хони»), араб ҳамда форс тилларидаги иккита шеърлар девони шулар жумласидандир. Ўз асарларида шоир илм-фанни, касб-ҳунар, фойдали меҳнатни улуғлайди, илм ва касб ўрганишни тарғиб этади. Илмни бахт-саодат калити, деб билган шоир донишманд ва олимларни, билимдонларни таърифлайди, кишиларни улардан таълим олишга чақиради. Маърифатпарвар шоир зулм-зўрлик, жаҳолат ва нодонликни, талончилик ва товламачиликни қоралайди: халқ меҳнати, бойлиги эвазига айш-ишрат билан шугулланувчи, бойлик орттирувчи ҳукмронларни танқид қилади. Хуросон амирларини бўрига ўхшатади:

Гурги ту, на мир Хуросонро,
Султон набувад чунин, ту шайтон.

(Сен Хуросоннинг амири эмас, бўрисан, султон эмас, шайтонсан.)

Носир Хисрав меҳнаткаш халқни, ҳунарманд, бинокор, деҳқонлар ва бошқа касб-кор эгаларини алоҳида таърифлаб, уларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар, деб билади:

Жаҳон шодлигининг боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор, боғу бўстон.
Бу ишдин яхши оламда не бордур,
Одам наслига бу иш ёдгордир.

Носир Хисравнинг «Сафарнома» асари алоҳида қимматга эга. Чунки унда адиб Озарбайжон, Афғонистон, Эрон, Сурия, Фаластин, Ироқ, Туркия, Миср

сингари мамлакатларнинг географияси, табиати, илм-фани, хўжалиги, архитектураси, турли халқларнинг турмуш маданиятига доир қимматли маълумотлар берган, қизиқarli воқеаларни ёзиб қолдирган, ҳолис баҳолаган.

Эркесвар шоир Носир Хисрав ўзи олқишлаган халқпарварлик, маърифатпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғоялари билан ҳамиша бизга яқин ва меҳрибондир.

НОСИР ХИСРАВ ҲИКМАТЛАРИДАН

Доно суҳбатидан сира қочмагил,
Таъсирин ўтказар сенга ҳам у тил.

* * *

Ақлга илм бирла бергил кўмак,
Ақл бу илмга харидор, демак.

* * *

Ақлнинг олтиндан ортиқлиги бор,
Одам олтин билан бўлолмас хушёр.

* * *

Косибдан шоду хуррам йўқ жаҳонда,
Ҳунардан яхши дур ҳам йўқ жаҳонда.

* * *

Кимки шогирдликка чин дилдан шод,
Бир кун и ўзи ҳам бўлгуси устод.

* * *

Илм бирла етиш мумкин, биродар,
Заррачадан чиқиб кўёшга қадар.

* * *

Жаҳолат аҳли бирла кўрма суҳбат,
Етар ҳар дам бу ишдин жона заҳмат.

* * *

Ҳамиша халқингга меҳрибон бўлгил,
Яхшиликка тириш ва омон бўлгил.

* * *

Тутгил қариларнинг қалтироқ қўлин,
Қаригач билурсан кексалик йўлин.

* * *

Ёшлик, телбаликни чиқар бошингдан,
Онанг хизматида бўлгил ёшингдан.

* * *

Дўст топсанг сақлагил фидо этиб жон,
Дўст этагин қўлдан чиқарма осон.

«САФАРНОМА» ДАН

Искандария шаҳри Нил дарёси соҳилида жойлашган. Шу ердан Мисрга кема орқали мева олиб борадилар. Бу шаҳарда ғаройиб бир минора кўрдим. Миноранинг қуббаси — учига қандайдир бир ойна жойлаштирилган бўлиб, ўзидан кучли нур чиқарарди. Румдан, яъни Истанбулдан чиқиб дарё орқали шу томонга келаётган ҳар қандай кема ана шу минора қаршисига келгач, ҳалиги нурда куйиб кетаркан. Румликлар (турклар) турли ҳийла ва жосусликлар билан бу ойнани синдирибдилар. Бир киши Миср султонига ўша ойнани аслига келтиришни ваъда берибди. «Бунга ҳожат қолмади, турклар усиз ҳам бизга совға-саломлар бераптилар, таъзим бажо келтираёттирлар», деб жавоб берибди султон...

Тунис шаҳрида буқаламун номли заррин мато тўқиларкан. Бу матодан тикилган либос бир кунда бир неча тусда товланаркан. Бундай матони бошқа ҳеч бир мамлакат халқи ишлаб чиқмас экан. Шунинг учун Тунис буқаламуни Мағрибу Машриқда шухрат қозонибди.

Макка шаҳрининг ҳавоси ҳаддан ташқари иссиқ бўлади. Қишда ҳам Макка бозорларида таррак, бодринг, бодинжон (помидор) кўрдим.

БИЛИМЛАР ХАЗИНАСИ

Ўн биринчи асрнинг ўрталарига келиб ҳозирги Фаргона водийси ва Қашқар ерларини ўз ичига олган Қорахонийлар давлати вужудга келади. Бу давлат ҳудудида яшовчи элатларнинг кўпчилигини туркий шеваларда сўзлашадиган уруғлар ташкил қиларди. Қорахоний феодаллар бу тилни ўзаро сўзлашув курали, илм-фан, бадиий ижод тили сифатида жорий қиладилар. Ҳокимлар турли қишлоқ ва шаҳарлардан олимлар, ижодкорларни саройларга йиғиб, уларни шу тилда ижод этишга ундар эдилар. Натижада X—XI асрларда Аҳмад Юғнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий каби бир неча санъаткорлар етишиб чиқиб, туркий тилда ижод этдилар ва унинг тараққиётига муносиб улиш қўшдилар.

Ўз даврининг қомусий билим соҳибни, давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожиб ана шу туркийғўй ижодкорларнинг пешқадамидир. Юсуф 1020 йили қорахонийларнинг марказий шаҳарларидан бўлмиш Болосоғунда зиёлий оиласида дунёга келди. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, қорахоний ҳукмдорларнинг, феодал зодагонларнинг сайргоҳи дала ҳовлиси шу шаҳар атрофида жойлашган экан. Давлат бошлиғининг ёзги қароргоҳи ҳам шу шаҳарда бўлган. Болосоғун Шарқ билан Ғарб ўртасидаги савдо йўли устида жойлашгани учун савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, илм-фан анча тараққий этган, кўплаб мактаб ва мадрасаларга эга бўлган шаҳар эди. Юсуф ана шу маданият ўчоғида вояга етди, араб, форсий тил ва ундаги адабиётларни пухта ўрганди. Фалсафа, мантиқ, математика ва бошқа билимларни мукаммал эгаллади, давлат ишлари, идора қоидалари билан қизиқди. Шарқ донишмандларининг бу борадаги фикр-мулоҳазаларини кузатди. Юсуфнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақидаги маълумотлар жуда оз. У 1069 йили «Қутадғу билиг» («Саодатга элтувчи билим») асарини Болосоғунда ёза бошлайди ва 1070 йили Қашқарда тугатиб, ҳоким Буғраҳонга тақдим этади. Китоб Буғраҳонга маъқул бўлади ва у Юсуфга «Хос Ҳожиб» унвонини беради. Ушандан бошлаб шоирни Юсуф Хос Ҳожиб деб атай бошлайдилар. Манбаларда, тадқиқотларда Юсуф Хос Ҳожиб умрининг охириги йилларини қандай ўтказганлиги ҳақида бошқа маълумотлар йўқ.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ҳамда унинг «Қутадғу

билиг» достони В. Радлов, С. Е. Малов, А. Фитрат, А. Валитова, Н. М. Маллаев сингари йирик олимлар томонидан анча пухта ўрганилган. Филология фанлари номзоди Қ. Каримов Наманган, Ҳирот — Вена, Қоҳира нусхаларини узоқ йиллар жиддий қиёсий ўрганиб достоннинг танқидий матнини нашрга (1971) тайёрлади. Асарнинг тўла русча таржимаси икки марта нашр этилган. Бундан ташқари «Қутадғу билиг»нинг поэтикаси, тил хусусиятларига бағишланган докторлик диссертацияси ҳам ёқланган. Шунинг ҳам мамнуният билан қайд этиш керакки, профессор Боқижон Тўхлиев достоннинг болаларбоп ихчам нусхасини яратди.

Юқорида таъкидланганидек, достон муқаддимасида шоир «Қутадғу билиг»ни 50 ёшида, яъни 1069—1070 йиллар орасида ёзиб тугатгани ҳақида маълумот беради:

Тегурди манга элги эллик яшим,
(Эллик ёшим менга қўлини тегизди)
Ўқир алтмиш менга эмди манга кел тею.
(Эмди олтмиш манга кел дея чорлаётир).
Йил алтмиш ики эрди тўрт юз била,
(Тўрт юз олтмиш иккинчи йил эди)
Бу сўз сўзладим ман тутуб жон сура.
(Бу сўзни жонга яқин тутиб битдим).
Тугалўн саккиз ойда айтим бу сўз,
(Саккиз ой давомида тутатиб бўлдим).
Ўзурдим, азирдим сўз эвдим тера.
(Терлаб, ҳориб-чарчаб сўзни териб тиздим).

Асарда шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида бундан бошқа аниқ бир ишора йўқ. «Қутадғу билиг» туркий тилда ёзилган илк дидактик достон, пандномадир. Муқаддима ҳам хотимадан ташқари 73 бобдан иборат бўлган бу асарда шоир ахлоқ-одоб, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тутиш, сўзнинг аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қоидаси, турмуш тарзи, инсон маънавий оламининг кўп масалалари ҳусусида бир маърифат жарчиси сифатида фикр юритади. Юсуф Хос Ҳожиб достонда марказлашган давлат учун кураш, донишманд, адолатли ҳукмрон ғоясини илгари суради, халқ ва давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳоким, қўшни давлатлар билан иқтисодий маданий алоқалар, ҳукмрон табақаларнинг ҳокимият, халқ олдидаги бурчи ҳақида дав-

ри учун ғоятда илғор бўлган ижтимоий-фалсафий мушоҳадалар юритган. Деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчи тоифалар сифатида алоҳида таърифлаган. Фирдавсий, Ибн Сино, Беруний, Носир Хисрав анъаналарини давом эттирган Юсуф Хос Ҳожибнинг мазкур асарида математика, астрономия, география, фалсафа, мантиқ, сиёсат, тиббиёт, туш таъбирини айтиш, ҳуллас, ўша замоннинг барча билимларига доир фикрларни учратиш мумкин. Бу эса Юсуфнинг чуқур ва кенг билимли бир санъаткор эканлигини кўрсатади.

Асарнинг айрим бобларидаги мулоҳаза ва қайдлар сингиклаб кузатилса, Юсуф Хос Ҳожиб умрининг сўнгги йилларини хор-зорликда ўтказганлигини илғаб олиш қийин эмас. Жумладан, «Китоб эгаси Юсуф-Улуғ Ҳожиб ўзига панд беради», «Замонга бузуқилигини, дўстлар жафосини айтади» бобларида шоирнинг моддий аҳволи, яшаган ижтимоий ҳаёт ҳақида жиддий фикрлар бор. Ўқувчилар тўла тасаввур ҳосил қилиши мақсадида «Қўтадғу билиг»нинг Қ. Каримов ҳозирги адабий тилга табдили билан нашр этган нусхасидан ўша ўринларининг мазмунини келтирамыз:

Турайин, борайин, оламни кезайин,
Вафоли ким экан оламда, қидирайин...
Вафо қаҳати бўлди, дунё жафо билан тўлди,
Вафо кимда экан мен озроқ сўрайин.
Агар мен бирорта вафоли, оламни топсам,

Елкамга кўтарайин, юзимга сурайин,
Агар мен вафоли одамни топа олмасам,
Ёввойи кийик билан тириклик қилайин.
Емишим ўт бўлсун, ичишим ёмғир бўлса бас.

Қум тепада тунайин, қоп тўн кияйин,
Ё мен ваҳший бўлиб, биёбонларда югуриб,
Одамлардан йироқлашайин, оламдан йўқолайин.
Бу ҳам етмайдиган бўлса, дунёни мутлақ тарк этдим,

Дарёдек оқайин, тўзондек тўзайин.
(Эй) эгам, мунгга гирифтор бўлдим, вафосизларга
дуч келдим.

Вафоли ким экан, севикли жонни бағишлайин.

Одамнинг оти қолди, кишиларни (яхши) феъли кетди,
Бу феъл қаерга кетди, кетидан мен (ҳам) борайин.
Дунёда меҳрибон одам йўқ, (анчайин) қидирдим,
Меҳрсиз(лар)га кўнглимни қандай қилиб боғлайин.
Кимни ўзимга кўздек яқин тутган бўлсам,
Шайтондек душман бўлиб чиқди, шайтонни нима
қилайин.

Кимни севган бўлсам, ширин жон каби тутдим,
Ундан жафо келди, бас кимни севайин.

Шундан сўнг шоир энг севикли кишилари, ёру биродарлари, қариндош-уруғлари, ош-тузини ичганлари ҳам ундан юз ўтирганларини бирма-бир санаб ўтиб, чин одам топа олмай ёлғиз изтироб чекаётганини, одам ҳам, олам ҳам бузилганини баён қилади:

Ҳамма эзгу(лар) ўлди(лар), (эзгу) қонун-қоида, одатларни ўзлари билан олиб кетдилар.

Одам(лар)нинг энг пасти қолди, қанақа эзгу топайин.
Ушбу қомат кериб юрганлар барчаси одам бўлса,
Улар (яъни, ўлганлар) фаришта эканларми, қаердан билайин.
Улар ўлиб кетдилар, мен булар билан қолдим,
Қандай юрайин, қайси феълим билан ярайин.
Мен қанча сўзлаганим билан барибир сўз тутмайдим,
Мана шунчаси бас, яна сўзнинг нимаси, кўздан ғойиб
бўлайин.

Ўзим учун бундан яхшироқ ҳеч нарса топмадим.
Қишлоқ, шаҳарни тарк этайин, одамлардан йироқлашайин.

Отимни билмасинлар, ўзимни кўрмасинлар,
Излаб топмасинлар, сўзимни тугатайин.
Чаёндек чақадилар, чивиндек сўрадилар,
Кўппакдек қопадилар, қайси бирини урайин.
Жабру жафо барчаси менга тегмасин,
Тубан, бевафо(лар)дан четроқда юрайин.

Кўриниб турибдики, шоир мавжуд ижтимоий муҳитдан, замондан, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақалардан қаттиқ шикоят қилмоқда. Афтидан, Юсуф Хос Ҳожиб ҳаётининг сўнгги йиллари марказлашган Қорахонийлар давлати парчаланиб, ўзаро феодал урушлар авж олиб олдинги ҳукмронлар қувғин қилинган бир даврга тўғри келган. Чунки, юқоридаги парчаларда муаллиф зулм-зўрлик кучайган, вафо ва садоқат, осойишта турмуш, дўстлик қаҳати бўлган замона «чаён-

дек чақадиган», «кўппакдек қопадиган» кишилар билан тўлган давр ҳақида гапирмоқда. Тўғри, ўтмишдаги барча гуманист санъаткорлар ҳам чархнинг кажрафторлигию, зулм-зўрлик, вафосиз, беоқибат дўстлардан зорланишган, мавжуд тузум иллатларини қаттиқ танқид қилганлар. Лекин Юсуф Хос Ҳожибдаги шикоят бошқача. Шоир ўтмиш, осойишта даврни, қўлдан кетган мавқени қўмсамоқда, марҳум маслакдошларини изламоқда. Демак, бу даврда Юсуф мансабдан кетиб, барча имтиёзлардан маҳрум бўлган. Энди ҳеч ким уни назарписанд қилмайди, таҳқир этади, камситади, баъзи яқинлари, дўст деб юрганлари ҳам душманлик қиладилар. Шунинг учун у ўзи яшаётган муҳитни рад этади, дашту саҳроларга бош олиб чиқиб кетгиси келади. Бундай ҳаётдан ўлимни афзал кўради. Адабиёт тарихида бу хилдаги фактлар кўп учрайди. Чунончи, юз элининг юқори табақаларидан бўлмиш Турди Фароғий Абдулазиз даргоҳида хизматда эканида катта обрўга эга эди. Ҳокимиятнинг Субҳонқулихон эгаллагач, шоир саройдан четлаштирилади. Энди барча дўстлари, қариндош-уруғлари Турдидан юз ўтиради. Шоир халқ томонига ўтади, қўзғолонларда иштирок этади, зулм-зўрлик, номардликни лаънатлаб, ўзбек элатларини бирликка чорлайди. Белдан кучи, кўзидан нури, ҳунаридан барака кетгач, Мужрим Обиднинг уруғ-аймоқлари ҳам, бир ўғил, беш қиз ва хотини ҳам унга қайрилиб боқмай, шоир дарбадарликда умр кечирган.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам мансаб-мартабадан маҳрум бўлгач, феодал зодагонлар назаридан қолган, олдинги самимийлик, одамийликдан асар ҳам йўқ. Натижада шоир «мудом мунг чекиб» ҳасрат-надоматда, ҳаётдан қатъий норозиликда яшаган.

Бас шундай экан, Бугрохонга тақдим этилиб, Хос Ҳожиблик мансабига сазовор қилган «Қутадғу билиг» таркибига бу шикоятнома қандай қўшилиб қолди, деган савол туғилади. Бизнингча, асарнинг бир нусхаси шоир тасарруфида бўлган. Ҳаётининг ғам-ҳасрат тўла кунларида китоби унга ҳамдаму ҳамроҳ бўлган. Ана шу пайтларда асарнинг охирига ҳасби ҳол характеридаги мазкур бобни илова қилган.

Достоннинг ҳозирги қўлёзмалари шоир қўлидаги дастхатдан кўчирилган нусхалар бўлиши керак. Профессор Б. Тўхлиев «Қутадғу билиг»нинг бадий қимматини тадқиқ этган бўлса-да, унинг кўп жиҳатлари ҳамон ўз ечимини кутмоқда.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ҲИКМАТЛАРИДАН

Билимни буюк, ўқувни улуғ бил,
Бу якки нарса инсонни улуғлайди.
Заковат қаерда бўлса улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса буюклик бўлади.

* * *

Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин.

* * *

Сен ўзингга эсонлик тиласанг
Тилингдан яроқсиз сўзни чиқарма.

* * *

Билиб сўзлаган сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.

* * *

Сўзни кўп сўзлама, бир оз сўзла,
Туман сўз маъносин бир сўзда кўзла.

ҲИКМАТЛАР АТРИЁТИ

Нақл қилишларича бурунги ўтган замонда бир ба-
давлат одам яшаган экан. У умр бўйи йиққан бойлик-
ларини олтин тангаларга айлантириб бир ҳамёнга тўп-
лаб юрар экан. Иттифоқо ўша давлатманд вафот этиб-
ди. Кунлардан бир кун ўғилларидан бири туш кўрса,
отаси мушукка айланиб қолган эмишу ўша ашрафий
тангалар солинган ҳамённи беркитган жой атрофида
айланиб юрганмиш.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз, Сизни ким бу
кўйга солди, отажон, — сўрабди ўғли.

— Қимдаким дунё молига ҳирс қўйиб, йиғса, шуб-
ҳасиз мушук сичқонни пойлагандек, бойлиги атрофида
саргардон юради, — дебди отаси.

Шундан сўнг ўғиллари отадан қолган бойликни бе-
ва-бечоралару мадраса талабаларига тақсимлаб бериб,

нафси амморини чеклаб, ишқи илоҳий йўлида фидойилик билан рибозат чекиб, яшай бошлабдилар.

Ривоят қилишларича бир Хожа кундан-кунга бойиб кетаверибди, замонасидаги энг гўзал қизга уйланибди. Фавқуллодда омад, гўзал маликага эришган Хожа босартусарини билмай қолибди, ортиқча айш ишратга, исрофгарчилигу қиморга берилибди. Натижада орадан кўп ўтмай бойлигининг кули кўкка совирилибди, ночор қолганидан хурлиқодек хотинини ҳам қул сифатида сотибди. Энди ҳеч иши ўнгилан келмай, қилмишидан афсус, надоматлар чекиб дунёдан ўтибди. Ношукрлик, нотежамлик, такаббур уни шу кўйга солибди.

Бу икки ҳикоят форс-тожик адабиётининг даҳларидан бири, Шарқнинг буюк мутафаккири Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома» китобида зикр этилган. Шоир асарларини кўздан кечиран эканмиз уларда инсонларни раҳмоний йўлга даъват, шайтоний йўлдан парҳез қилишга ундаш етакчи эканлигини билиб оламиз. Бўлажак беҳамто санъаткор Фаридиддин Абўҳамид ибни Абубакр Иброҳим 1145 йили Нишопур вилоятининг Кадакон қишлоғида аттор ва табиб оиласида дунёга келган. Бир шеърда Аттор доришунос ва дўкандор бўлган «отам ҳузурига баъзан беш юз киши тўпланарди», дейди. Адиб болалиги ана шу шоиру фузало, олиму ҳозиклар даврасида ўтади, хусусий муаллимда замонасидаги барча билимларни ўрганади. Бир тўртлигида Аттор билимларининг поясини «фикҳ, тафсир ва ҳадис ташкил этади» деган бўлса-да Нишопур ва Машҳад мадрасаларида таҳсил кўриб, нужум, ҳайбат, табобат, фалсафа, мантиқ каби билимларда ҳам камолот касб этган, забардаст шоир, олим, хаттот, машойих даражасига этади. Аммо ота касби дорифурушлик, атторлик билан кун кўради. Фаридиддин дўкандорлик билан бирга муттасил бадий, илмий ижод билан шуғулланган. Барча тазкиранавислар унинг меросини 71—149 та асардан иборат деб кўрсатишади. Лутфалибек Озар «Мусибатнома», «Илоҳийнома», «Асрорнома»— шогирди Жалолиддин Румийга бағишланган, «Мухторнома», «Мантиқут тайр», «Хусравнома», ғазаллар девонигу рубойларининг миқдори 50 минг байт, деб таъкидлаган. Шоир рубойларининг ўзи 5000 минг байтдан ортиқдир; юзлаб қасидаю мингдан зиёд ғазалларни ўз ичига олган шеърлар девони бизга қадар мукаммал етиб келмаган. Адибнинг насрий асарларидан фақат «Тазкирот-ул-авлиё»гина бизгача тўла сақланиб

қолган. Шоир 1221 йили Нишопурда вафот этган. За-
монасининг кўп шоҳу зодагонлари Атторни ўз даргоҳ-
ларига тортмоқчи бўлган. Лекин мутасаввиф шоир бу
таклифларни рад этиб, ота дўкониди умргузаронлик
қилган.

Фаридиддин Аттор ўз ғазалларию рубойларида кўп-
роқ мажозий ва ҳақиқий ишқни тарғиб этган, ирфо-
ний маърифатни мўъминлар руҳиятига сингдиришга ин-
тилган. Аксарият ғазалларида шоир ҳаёт маъбудасини
мадҳ этади, ундан нозу карашмали висол онларини
дарег тутмасликни, ҳеч бўлмаса жаврини кам қилмас-
ликни илтижо этади. «Офтоб», «Бу кеча», «Дам урма-
гил», «Келибдур», «Биздан», «Ишқинг» каби радифли
ғазалларида ишқ дардида «қалби бирён», «дида гирён»,
«жигарсўзон» бўлган ошиқнинг ранг-баранг руҳий ҳо-
латлари, шодликлари ўйноқи байтларда ғоятда нафис
тасвирланган; табиат жозибаси, Наврўзи оламнинг бе-
такрор фусункорлиги васф этилган:

Надидам ҳеч вақте лаъли хандонаш,
Ки хун аз чашми гирёнам наёмад.
Чи тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар жонам наёмад.
Басе достон бикардам, лек дар даст,
Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
Вале як раҳ ба поёнам наёмад.

(Лаълингни ҳеч кўрмадим, шунинг чун кўзимни қон
ёшсиз кўрмадим. Зулфинг гажаги тобланган билан, жо-
нимга бир ором бермади. Қўлларимни неча илтижо
билан узатсам ҳам, сочлари кўлимга келмади. Зулфига
етмоқ йўли олис бўлгани учун, бу йўл бизга ҳечам
яқин келмади.)

Бошқа бир ғазалида шоир «ёрим дардида бир оҳ
тортсам, даҳонимдан чиққан тутундан оламни зулмат
қоплайди» — дейди. Баъзи ғазалларида шоир ҳақи-
қий ишқни ўзига хос йўсинда тасвирлаб, китобхон
қалбида ҳақ нурига талпиниш ҳиссини уйғотса, бир
қатор шеърларида замона иллати-ю кишилар ўртаси-
да юз берадиган каззобликни рўйрост танқид қила-
ди, уларга шайтоний йўлдан раҳмоний йўлга кириш-
ларини кўрсатади.

Аммо Фаридиддин Атторга жаҳоний шуҳрат кел-
тирган асарлар унинг рубойлари, маснавийларию «Таз-
кирот-ул-авлиё»-сидир. Зероки бу асарларида адиб, бир

томондан, сўфизм таълимотидаги таваккул, ишқ, маърифат, шариат, тариқат, шукр, ризо, қаноат, нафс, тавҳид, ҳақиқат, адолат, ҳиммат, хайр-сахо, жавонмардлик сингари талаб ва йўлларни ташвиқ этади, мутлақ мояга етмоқ учун заҳмат-риёзат чекмоқ шартлигини уқтиради, иккинчи томондан эса, ўз илмий-назарий фикрлари, таълимотини асослаш, тасдиқлаш учун тарихий воқеалардан, ўз ҳаётий тажрибаларидан, ўтмиш машойихлари кечмишларидан юзлаб ҳикоялар, масаллар, маъвизалар келтиради. Жумладан «Илоҳийнома» достонидаги воқеанинг асосини 6 ўғилнинг отаси билан савол-жавоби ташкил этади. Ўғиллар мажозий титимсоллар бўлиб, нафс, шайтон, ақл, илм, фақр ва тавҳидни билдиради. Савол-жавоблар асносида санъаткор ўзидан олдин ўтган машойихлар, тарихий шахслар ҳамда замондошлари ҳаёти билан боғлиқ 282 та ҳикоят келтиради. Уларнинг айримлари тарихий ва илмий аҳамиятга ҳам моликдир. Жумладан, Фаҳриддин Гургоний, Маҳастӣ Хўжандий, Робиа Балхий ҳақидаги ҳикоят у равишти бу санъаткорлар ҳаёти, ижодий биографиясини яратишда ҳам қимматлидир.

Гарчи шоир «Манتيқут тайр» достонида ўттизта қуш саргузашти орқали ишқи илоҳийни куйлаган бўлса-да, аммо асар таркибидаги «Шайх Санъон» қиссасида дунёвий севги тамойиллари хийла кучлидир. Буни биз Шайх Санъон томонидан Тарсодахтар қўйган шартларни бажаришдаги садоқати, охир-оқибатда христан-канинг ҳам мўйсафид фидойилигига акс жавоби, уни излаб Маккага бориши лавҳалари тасвирида кузатамиз.

Юқорида таъкидланганидек ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Асрорнома» Мавлавий Румийга бағишланган. Зероки, Румий отаси билан ҳаж сафари пайтида бир неча кун Нишопурда Аттор суҳбатларидан баҳраманд бўлган, унинг меҳрини қозонган. Румийдаги билимга чанқоқлик, теран мушоҳидаю ҳалимлик шоирга хуш ёққан. Жалолиддин Румий ҳам ўз асарларида Атторни кўп тилга олади, ундан мурувват кўргани, файз топганлигини алоҳида уқдиради. Ун икки мақолатдан иборат бўлган мазкур дostonда тасаввуф таълимоти ҳақида маълумот берилади; сўфизм истилоҳлари шарҳланади, жавонмардлик таълимоти кенг изоҳланади. Мақолатларда келтирилган ҳикоятларда Аттор ақл-заковат, ҳушёрлик, сир сақлаш, яхшилик, эҳсон, ширинсуханлик, ростгўйлик, вафодорликни ташвиқ этиб, зулм, ғафлат, ғаразгўйлик, фитна, ғийбат, ёлғончилик ва гина-кудратни танқид қилади.

Фаридидин Аттор сўфизмдаги солик ва пир муносабатларини муқаддима ва хотимадан ташқари 40 мақола (боб)дан иборат «Мусибатнома» достонида хийла батафсил ёритган. Достон инсоннинг спермадан пайдо бўлиб, то камолот чўққисига етгунча қадар бўлган босқични батафсил тасвирлашга бағишланган. Инсон балоғат ёшига етгач, ўз аслини англаш пайига тушади; оламнинг тузилишини ақл тарозуси билан ўлчаб бошлайди. Шунда уни тўғри йўлдан бошловчи бир пир пайдо бўлади. Шоир ана шу раҳнамо тилидан сўфизм тарафдори, шогирд-солиқнинг қандай бўлишини, бурч ҳамда вазифаларини бирма-бир баён этади. Натижада ўзининг ҳаёт ва коинот, инсоннинг ўзлигини таниши; ҳаққа етмоқ учун ҳис, ҳаёл, ақл, дил ва жон водийларини босиб ўтиш хусусидаги, ақлий ва қалбий фикр ҳақидаги мураккаб назарий мулоҳазаларини изҳор этади. Булар «Баҳтул», «Мажнун», «Девона қиссаси», «Нух ибни Мансур», «Маъсуд Ғазнавий», «Хизматкор ва шоҳ қизи», «Наср бинни Аҳмад» сингари 340 та ҳикоят ва масаллар орқали тасдиқланиб, зийнатланиб борилади.

Муаллиф нафс ва уни асраш, маърифат ва одамийлик, саховат ва жавонмардлик хусусида «Мухторнома»да фикр юритар экан, юздан ортиқ сўфистик истилоҳларни изоҳлаб-шарҳлаб ўтади; замонасидаги айрим ҳукмронлар, уламолару руҳонийларда учрайдиган зулм, разолат, риёкорлик, фисқу фужур, ҳаромхўрлигу таъмагирчиликни қаттиқ қоралайди. «Мухторнома» сўфизм назариясига доир жиддий қўлланма бўлиш билан бирга пиру солиқ ўртасидаги садоқат хусусидаги бир панднома ҳамдир. «Хусравнома» достони ҳам ижтимоий-фалсафий, ахлоқий таълимий, комил инсон масалаларига бағишланган.

Аттор ижодининг фалсафий, ирфоний жиҳатларини машҳур олимлар Е. Э. Бертельс ва А. Муҳаммадхўжаевлар томонидан махсус ўрганилган; профессор Н. Комилов «Илоҳийнома»нинг бир қисмини насрда таржима қилиб, «Тавҳид асрори» тадқиқоти билан (1994) бирга нашр эттирди; олим Маҳкам Маҳмудов «Аттор ва Навоий» номли мақола эълон қилди.

Юртимизда маънавият ва маърифат тарғиби, таълимига махсус эътибор берилаётган шу кунларда бобомиз Навоийдек даҳоларни ўзига ром этган Фаридидин Аттор ижодини ҳар томонлама ўрганиб, тарғиб этиш фақат наф келтиради, холос.

МАЪНАВИЯТ ПЕШВОСИ

Кунлардан бир кун бир Қурбақа анҳор бўйига сувдан сакраб чиқса, уясида чикиб турган Сичқон салом берибди. Қурбақа алик олибди. Икки орада дўстлик пайдо бўлибди. Сичқон дўсти билан суҳбатлашиб тургиси келаркан. Аммо Қурбақа сувга шўнғиб кетавераркан.

— Мен сен билан чақ-чақлашиб юргим келади. Сен бўлсанг бир сония суҳбатлашмасданоқ сувга тушиб кетаверасан, — дебди Сичқон ўпкалаб.

— Ундай бўлса, узун ил топайлик-да, бир учини сенинг белинга, иккинчи учини эса менинг белимга боғлаб қўяйлик, қачон керак бўлсам, ипни тортсанг чиқиб келавераман, — маслаҳат берибди Қурбақа.

Шундай қилишибди ҳам. Иттифоқо бир куни Сичқон уясида чикиб, офтобда ётган экан, учиб бораётган Лочин таппа чангаллаб осмони фалакка кўтарилибди. Ипнинг иккинчи учида Қурбақа ҳам жон ҳовучлаб бораркан. Нодон ва ножинс дўстнинг ақлсиз маслаҳати икковини ҳам овчи домига гирифтор этибди.

Дунё эпик шеърятининг гултожиларидан бири «Маснавий маънавий» мингдан зиёд ана шундай ибратомуз ҳикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 минг байтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолиддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Бўлажак санъаткор Жалолиддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида туғилади. Унинг отаси Баҳоваддин Валад сўфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрўли алломаси эди. Шунинг учун ҳам Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ (1199—1220) уни саройга даъват этади. Лекин Валад бу таклифни рад этиб, мактабдорлик ҳамда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлади. Унинг обрўси кундан-кунга ошиб, турли ўлкалардан шогирдлар оқиб кела бошлайди. Буни кўролмаган Хоразмшоҳ саройда унга нисбатан бўҳтон тарқатади. Султон ғазабдан қўрққан отаси Жалолиддинни 6 яшарлигида 400 шогирди ва оиласи билан Маккага қараб сафарга жўнайди. Баҳоваддин Валад йўлда Хуросону Эроннинг кўп шаҳарларида тўхтаб, замонасининг буюк донишмандлари билан ҳамсуҳбат бўлади. Жумладан, Нишопурда Фаридиддин Аттор ҳузурида бир неча ҳафта яшайди. Аттор ёш Жалолиддинни севиб қолади, кейинчалик «Асрорнома» дostonини унга бағишлайди.

Жалолиддин Дамашқ ва Бағдод мадрасаларида, буюк олимлар ҳузурида илм ўрганишни давом эттиради, Ҳалабда ҳадис, тарих, фалсафа, калом ва илми бадеъ алломаларидан бўлмиш Умар бинни Аҳмад бинни Ҳибатуллоҳдан дарс олади. Ана шу йиллардан бошлаб у «Румий» таҳаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Шундан сўнг Жалолиддин Румий Кунё шаҳрига келиб муқим яшай бошлайди ва мадрасаларда дарс айтади.

Барча манба ва тадқиқотларда Жалолиддин Румий шахсияти камолотида буюк шоир ва шайх Шамси Табрезийнинг таъсири кучли эканлиги таъкидланади. Румийнинг ўзи ҳам бир шеърида «Агар Аттор менга руҳ бахш этган бўлса, Шамси Табрезий тилсим калитини тутқазди», дейди. Зероки 1244 йили Шамси Табрезий Кунёга келади ва Румий уч йил давомида ундан муттасил дарс олади: фалсафани, хусусан, сўфизм таълимотини мукаммал эгаллайди, батамом унинг руҳиятига ўтиб кетади. Шунинг учун 1247 йилги бир исён пайтида Шамси Табрезий бедарак йўқолгач, Румий ўз ғазалларида «Шамси Табрезий», «Шамс» таҳаллусларини қўлай бошлайди. Шоир ғазалларининг «Шамси Табрезий девони» номи билан шуҳрат қозонишининг боиси ҳам шунда. Жалолиддин Румий 1273 йили вафот этган.

Жалолиддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони, «Макотиб», «Фиҳ мо Фиҳ» ҳамда «Маснавий маънавий» китоблари мерос бўлиб қолган. «Фиҳ мо Фиҳ» насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. «Макотиб» эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли ёзишмалари — мактубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий мушоҳадалари, сўфиёна қарашлари ўз аксини топган. Шоир девони 25 минг байтдан зиёд шеърларни ўз ичига олган. Жалолиддин Румий мажозий ишқ билан илоҳий севгини шу даражада юқори пардада, жўшу хурўш билан тасвирлайдики, профессор Р. Ҳодизода таъкидлаганларидек, «ўқувчи ғазалларнинг сўфиёна маъносини батамом унутиб, уларни лирик шеъриятнинг тенгсиз намуналари» сифатида қабул қилади. Шоирнинг аксарият шеърларида айрилиқ дарди ҳам, ошиқнинг ёрига илтижоси-ю ҳусну камол ҳам ажиб бир жозибада тасвирланади:

Аз руҳу лаб гулшакар бисёр дорад ҳусни ту,
Кошки, бифрўхти, то поре бихаридаме.

(Сенинг ҳуснинг — юзингу лабларинг гулшакар ман-баидир, кошки сотсанг эди, бир оз сотиб олган бўлардим). Шунинг учун ҳам ўтмишда яратилган кўп ишқий қиссаларда гоҳ ошиқ тилидан, баъзан маъшуқа нутқидан Румийнинг газаллари кўплаб келтирилади.

Шоир рубоийлари ҳам мавзу жиҳатидан ранг-баранг, ғоявий йўналиши, бадиий қудрати нуқтаи назаридан ғоятда мумтоз ва жозибдир. Уларда ишқ-муҳаббат, ахлоқ-одоб, ижтимоий-фалсафий масалалар ифодаланган:

Дури зи бародари мунофиқ беҳтар,
Парҳез зи ёри номувофиқ беҳтар.
Хоки қадами ёри мувофиқ, ҳаққо,
Аз хуни бародари мунофиқ беҳтар.

(Мунофиқ биродардан йироқ юрган яхши, номувофиқ ёрдан кўнгил узмоқ яхши. Худо ҳаққи, содиқ ёрининг хоки пойи, мунофиқ биродар қонидан яхши).

Хоҳики ҳамеша шоду хуррам боши,
Ҳаржо ки рави, азизу маҳрам боши.
Покиза шаву рост бизи, илм омуз,
То тожи наберагони Одам боши.

(Ҳамиша шоду хуррам яшаб, қаерга борсанг азизу мукаррам бўлишни истасанг, покиза бўл, тўғри яша, илм ўрган. Ушанда Одам Ато набираларининг тожига айланасан).

Буюк мутафаккирга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Маснавий маънавий» китобидир. Зероки бу маснавийнинг ўзига хос яратилиш тарихи бўлгани каби, унда ифодаланган масалалар қамрови ҳам ҳад-ҳудудсиз. Етти жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини шоғирди Ҳисомиддин Чалабий устози оғзидан ёзиб олиб, кейин таҳриридан ўтказган. Чалабий вафотидан сўнг Румий асар давомини ўн йилда ёзиб тугатди. Китоб ўз вақтида ва кейинчалик ҳам муаллиф номини дунёга кенг тарқалишига сабаб бўлади. Чунки, биринчидан, Жалолиддин Румий маснавийда Шарқу Ғарб олимларининг, ҳатто, антик дунё файласуфларининг фалсафий қарашларини кенг ўқувчилар оммасига тушунарли ва содда бир услубда шеърӣ йўл билан таърифлаб беради, шарҳлайди; турли сўфистик оқимлар ҳамда уларнинг таълимот ва талаблари билан боғлиқ

назария, атамаларни лўнда тарзда тушунтиради. Иккинчидан, ўзининг ижтимоий-фалсафий, диний, сўфистик қарашлари баёни жараёнида жуда кўп ҳикоят, афсона, масал ва латифалардан фойдаланади. Санойй ва Аттор каби сўфи шоирлардан фарқли ўлароқ Румий ҳикоятлари ҳаёт ҳақиқатига яқинроқ; уларнинг ҳар бирида қиссадан қисса тарзида алоҳида ҳикматомуз ҳулюсалар, танбеҳлар мавжуд. Масалан, «Баққол ва Тўтининг ёғни тўкиб юбориши», «Савдогар ва унинг Тўтиси», «Саховатда Ҳотами Тойдан ўтган халифа», «Қазвинийнинг кураги остига нақш тушириши», «Карнинг бемор кўшнисини кўришга боргани», «Луқмон ва куллар», «Муҳтасиб ва маст» сингари юзлаб ҳикоятларда Жалолиддин Румий ношудлик, фирромлик, тухмат, калтафаҳмлик, такаббур, судхўрлик, баднафслик сингари ғайриинсоний хатти-ҳаракатларни қаттиқ қоралаб, ақлу фаросат, сабру қаноат, ростгўйлигу ҳалоллик, камтарлигу саховатпешаликни тарғиб этади. «Мен етмиш икки миллат билан иттифоқда ва бирликдаман» деган Румий жуда кўп ҳикояларида инсон қадрини улуғлайди, инсонпарварлик ғояларини исломий аҳкомлар билан чамбарчас боғлаган ҳолда тарғиб ва ташвиқ этади.

«Уч ўғри ва боғбон», «Лўли бола», «Туя ва ҳаммом», «Муаллим ва шоғирдлари» сингари бир туркум ҳикояларда Румий ҳаётини иллатлар, инсонларда учрайдиган салбий хислатлар устидан лутф билан кулади, ҳажвий ҳолат яратади. Муаллимнинг лоқайдлиги, ўз касбига бефарқ қараши, камфаросатлигидан фойдаланган ўқувчилар «устоз, бутун рангингиз сарғайиб қолибди, кўзларингиз қаърига тортиб кетяпти» деб ваҳимага солиб, ўзларига кўшимча «озод кун» олишга муваффақ бўладилар.

Истамбул шаҳридан 200 чақиримчалик Фарбий-Шимолда Кунё шаҳри жойлашган. Бу кўҳна маънавият манзилгоҳига яқинлашганингизда кўз олдингизда осмонўпар нилий гумбазли мақбара намоён бўлади. Обида рўпарасига келсангиз, унинг юз хил нақшу нигорли зийнати кўзни қамаштиради. Унга ганч ўймакорлиги, ёғоч ва мис кандакорлиги санъатининг қилқалам усталари қадимий услубда зеб берган. Бутун пештоқлар, деворлару устунларга, ҳатто дарча панжараларига Қуръони Карим оятлари сабт этилган. Уларни ўқишга «тишингиз ўтмаса» ҳам моҳиятини мақбара гумбазининг қайси бир гўшасидан таралаётган най садоси вужудингизга сингдириб юборади. Жалолиддин Румий бир

байтида Оллоҳ бизга барча фарз ва суннатларни бажариш, бир-биримизга ғамхўрлик қилиб яшаш учун умр берган, деган фикрни изҳор этади:

Зиндаги омад барои бандаги
Зиндаги бебандаги шармандаги.

Найнинг сеҳрангез оҳанглари бандаларига шоирнинг ана шу байтларини ҳам эслатаётгандай туюлади. Унинг мақбарасини зиёрат қилиш ва даъваткор най навосини эшитиш ҳаммага насиб этсин!

ЖАҲОЛАТНИ ҚОРАЛАБ

Аҳмад Яссавий умр бўйи Худо йўлида фидоийлик билан хизмат қилган, ислом фарзу суннатларини тарғиб этиб, инсон қадрини эъозлаган санъаткордир.

Бўлғувси шоир ва дину шариат пешвоси Хўжа Аҳмад Яссавий XI асрнинг ўрталарида Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келади. У гўдаклигидаёқ онасидан, 7 яшарлигида отасидан ажралади. Уни бобоси Арслон бобо (Арслонбоб) тарбиялайди. Балоғатга етгач, у отаси Шайх Иброҳимнинг мурид-халифаларидан бири Мусо шайхнинг қизи Ойшага уйланади. Унинг Иброҳим отли ўғли, Гавҳари Шаҳноз отли қизи бўлган. Аҳмад дастлаб Яссиди ўқийди, сўнгра бобосининг тавсияси билан Бухорога бориб, мадрасада таҳсил кўради. Бу ерда у фикҳ илмининг устози Шайхулислом, тасаввуф фалсафаси донишманди Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган.

Асли Эроннинг Ҳамадон вилоятидан бўлган Юсуф Эрон ва Ҳиндистонда ўқийди. Имом Ғаззолийнинг устози Шайх Абу Али Фарюмодийдан дарс олади. Сўнгра Хуросону Мовароуннаҳрга келиб Марв, Самарқанд, Ҳирот, Балх, Бухоро шаҳарларида фаолият кўрсатади, Бухоро мадрасаларида бир неча йил дарс айтади. Умрининг охирида Марв сафарида Бомийёнда вафот этади, шогирдлари жасадини Марвга элтиб дафн этадилар.

Аҳмад Яссавий устози вафотидан кейин бироз вақт Бухорода унинг иштини давом эттиради. Яссавий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ ўз дунёқарашини халқ орасида кенгроқ ёйиш мақсадида туркий кўшиқларга яқин шеърлар ижод қила бошлайди. Кейинчалик, Яс-

сига қайтиб кўплаб тарафдорлар, шогирдлар орттиради. Ривоятлага кўра Аҳмад Яссавий 63 ёшга, яъни Пайғамбар ёшига етач, ер остига — ертўлага кириб, умрини тоат-ибодат, худо йўлида риёзатда ўтказиб, 125 ёки 133 ёшида 1166-67 йиллар орасида вафот этган. Шарқда ўтган аксарият художўй, ҳақ йўлида фидойи сўфи-донишматларнинг 100—120 йил умр кўрганларини инобатга олсак, Яссавийнинг шунча йил умр кўргани ҳам айни ҳақиқатдир.

Бизга қадар Яссавийдан «Девони ҳикмат» номли шеърлар китоби сақланиб қолган. Бу асар ҳамма замонларда, барча туркийзабон авлодларга манзур ва мақбул бўлиб келган. Зероки, у инсонни асл комиликка элтадиган дин, имон, Худо йўлида фидойилик, эътиқодда собитлик, ҳалоллик, покликни тарғиб-ташвиқ этди. Кишиларни асл мақсад — Худога эришмоқ пайида машаққат-риёзат чекмоққа, маърифат касб этмоққа, иломий ва дунёвий аҳкомларни эгалламоққа чорлади. Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов «Хўжа Аҳмад Яссавий Масжиди пештоқига Ҳазрати Расулуллоҳнинг «Талабул илми фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин» — «Илм талаб қилиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёл учун фарз», деган ҳадис битилганини қайд этган. Бугина эмас, Яссавий ҳикматларида тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, мўминларга меҳрибонлик, инсоф, мурувват ғояларини илгари сурган. Айрим ҳикматларда биз ижтимоий адолатсизликка қарши кескин фикрларни, дилозор, мардумозор, муфтихўр бўлмасликка даъватни кўрамиз. Айни пайтда Яссавий, нодонлик, жаҳолат ва разолатни қаттиқ қоралади. Шунинг учун ҳам ўтмишда Яссавий ҳикматлари сингари унинг шахсияти, шухрати ҳам Туркистонда кенг тарқалган. Халқ орасида Яссавийни донишманд, башоратчи ва нозикбин аллома Ҳаким сифатида васф этувчи кўплаб ривоятлар, латифалар яратилган. Афсуски, бу ҳикоятлар кўҳна дастхатлардан сараланиб, тўпланиб бир китоб ҳолига келтирилмаган.

Саксонинчи йилларга қадар Яссавий ижоди таркидунёчилик, умидсизликни тартиб этади, деб камситиб келинди. Ҳатто, Э. Рустамовнинг «Яссавий ҳикматларида тарих ва ҳаёт садоси» номли жиддий маҳоласи атрофида игво уюштирилди. Ўтмиш маданий меросга муносабат ўзгарган шу кунларда эса, заҳматкаш олимларимиздан Ориф Усмонов, Иброҳим Ҳаққуловлар Яссавий ижодини ўрганиб, ўз меросхўрларига етказиш,

шажарасини аниқлаш борасида хайрли ишларни амалга оширмоқдалар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Иброҳим Ҳаққулнинг сайъ кўшиши билан Яссавий ҳикматларини биринчи бор 1990 йили кўп нусхада нашр этди. Шундан кейин «Ҳикматлар»нинг бошқа нусхаси 1992 йили М. Ҳасаний сайъ ҳаракати билан чоп этирилди.

ҲИКМАТЛАРДА ЗАМОНДАН ШИКОЯТ ВА ЗУЛМ-ЗЎРЛИКНИ ТАНҚИД РУҲИ

Исломни халоскор дин сифатида қабул қилган, лекин унинг жорий қилинишидан моддий манфаат кўрмаган меҳнаткашлар уни эзиш қуролига айлантирган ҳукмдорлар, расмий дин арбобларига қарши кучли норозилик билдирмоқда эдилар. Тасаввуф ўзининг илк даврларидан (IX асрнинг бошларидан) бошлаб мана шу норозиликларни ўзида акс эттирувчи фалсафий оқим сифатида майдонга келди. «Унинг йирик вакиллари уруш ва қирғинга қарши чиқар, ҳукмдор ва амалдорларни нафсни чегаралаш, ҳалол меҳнат билан кун кечиришга даъват қилар, дунёпарастликка қаттиқ нафратланар эдилар. Улар ҳирс ва ҳавасни бойлик орттириш ва хусусий мулкчиликка берилиш каби инсондаги нуқсонларни адолатсизликнинг асосий манбаи ҳисоблар эдилар» (Эргаш Рустамов).

Маълумки, Аҳмад Яссавий даврида ҳам мана шундай зулм-зўрлик, манфаатпарастлигу — худбинлик, риёкорлигу — мунофиқлик, ўзаро қирғин урушлар авж олиб турар эди; ғазнавийлар ва салжуқийлар давридаги узлуксиз давом этган ғазавотлар, ўзаро феодал қирпичоқ, қорахитойларнинг қорахонийлар юртини хонавайрон этгани, тоғли ғузларнинг Марв ва Ғазна шаҳарларига ўт қўйиши халқнинг тинқасини қуритган эди. Шунинг учун ҳам Яссавий «Ҳикмат»ларида ана шу давр иллатларига қарши акс-садо ўз ифодасини топган. Қуйидаги шеър босқинчилар, ўзаро тахт-тож талашувчилар томонидан таланиб, ўғил-қизлари асирликка олиниб, қул сифатида ҳайдаб кетилган ва сотилган халқнинг дард ҳасратининг оташин алангасидир:

Кун кўрмаган эсиз маҳбуб маҳпоралар,
Юраклари кўрқиб бўлди садпоралар,

Дардларига даво топмай бечоралар,
 Мунглуғ булбул, кофирга хор бўлди, кўрунг.
 Жондин ортуқ кўрган жононалар,
 Юзи — ой, кўзи — чўлпон мастоналар,
 Бўйларини ҳеч кўрмаган бегоналар,
 Кофирларга зору ҳайрон бўлди, кўрунг.
 «Онам» тею кеча кундуз йиғлаюрлар,
 Ориб қолгон бўғалардек бўзлаюрлар,
 Етим қолгон кўзи янглиғ мангроюрлар,
 Нолишишига тош эриб сув бўлди, кўрунг.

Айрим ҳикматларда Яссавий меҳнаткаш халқни талаётган замон ғаддорларини рўй-рост танқид қилади, адолатли, меҳр-шафқатли бўлишга чорлайди. Хусусан, шайх-зоҳидлар, айрим муллолардан диёнат кетгани, зулм-зўрликка берилиб, стим-есир, фуқаро ҳаққини ейишдан кўркмаётгани фош этилади. XI—XII асрларда Хуросону Мовароуннаҳрда юз берган ҳақатчилик, мўғуллар истилосининг асоратлари танқид қилинади. Адолат, инсоф, раҳм-шафқат ўрнини бедиёнатлик, тақобур олганидан нолийди, ҳимоясиз қолган халққа ҳамдардлик изҳор этади. Бундай ҳикматларда ижтимоий руҳ билан маънавият ҳақидаги фикрлар қоришиб кетади:

На анода раҳм қолди, на атода,
 Оғо-ини бир-бирига можарода.
 Мусулмонлик даъво қилур, ичар бода,
 Мастлиғ билан қариндошдин тонди, кўрунг.
 Нокас, хасис, бедиёнат қуллар ҳоким,
 Моуманлик ҳаддин ошиб бўлди эolim,
 Халқ ичинда хор бўлдилар дарвеш, олим,
 Ҳимояти халқни кофир бўлди, кўрунг.
 Эшон, шайх, хўжа, мулло дунё излар,
 Ул сабабдин подшоҳларга ёлгон тузлар,
 Оят, ҳадис сўзин қўюб, мулкни кўзлар,
 Ҳақ йўлида ҳаргиз меҳнат тортқони йўқ.
 Охир замон шайхлар иши ҳамма риё,
 Рўзи маҳшар риёлари бўлғай гувоҳ,
 Шайхман теку мунча ҳаво мунча бино,
 Олло учун зарра жавоб этқони йўқ.

Айни пайтда шоир бева-бечораларга раҳм-шафқатли бўлиш, хайр-саховат, муравватли, очиқ қўл бўлишга ҳам чорлайди, халқ бошига «турли бало» ёққанидан афсус, надомат чекади:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди дўстлар.

Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва разолатни қоралаш, нодонлик, дўстликка хилофлик қилиш, манманликни ҳам танқид қилади:

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай,
Бемор бўлса, нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.
Аё дўстлар нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўйуб ўлдим мано.
Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлғар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдум мано.
Қайда кўрсанг кўнгли синук марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.
Умнат бўлсанг ғарибларга тобеъ бўлғил,
Оят, ҳадис ҳар ким айтса, сомъ бўлғил.
Оқил эрсанг, ғарибларнинг кўнглин овла,
Мустафодек элни кезиб, етим ковла.
Ғариб, фақир, етимларни қилғил шодон,
Ҳақлар қилиб, азиз жонинг айла қурбон.
Таом топсанг жонинг била қилғил эҳсон,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Бир гуруҳ ҳикматларда шоир кишиларни қадрдон, ҳалолу пок, илм-донишли, диёнатли, имон-эътиқодли бўлишга даъват этади; дилозордан ҳақ безор, барчага яхшилиқ қилмоқ — ҳар бир мўъминнинг бош шиоридур; чунки, мардумозорликнинг жазоси қаттиқ:

Суннат эрмиш кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиг дилозордан худо безор.
Оқил эрсанг эранларга хизмат қилғил,
Амри маъруф қилгонларни иззат қилғил.

Сабру қаноат, жавонмардлик, мақсад йўлида фидойилик қилмоқ ҳам ҳақиқий ошиқнинг фазилати; у йўлдан озган гумроҳларни йўлга солмоғи даркор; ҳарактерлиси шундаки, ҳар бир сўз, ибора ниҳоятда бодда, айна пайтда мазмуни теран, ундан кузатилган ғоявий ният умумбашарий моҳиятта молиқдир.

Нафсдан кечиб, қаноатни пеша қилгон,
Ҳар ким топса, рози бўлуб, бўйин сунгон.
Яхшиларга хизмат қилиб, дуо олгон,
Андоқ ошиқ маҳшар кунни армони йўқ.

* * *

Банда бўлсанг манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб, тинмай ишла.
Йўлдан озгон гумроҳларни йўлга бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

Мутакаббир, манманликка берилган одамни, ўз қад-
рини билмаган, ўзгалар қадрини эъозламаганларни ин-
сон санаб бўлмайди:

Ҳайфи одам ўз қадрини ўзи билмас,
Манлик қилиб, яхшиларни кўзга илмас.

Бу дунёда кимда ким нафснинг гапига кирса, нафс
йўлида югуриб-елса, охир-оқибат расво бўлади. Шу-
нинг учун нафси баддин йироқ юрган маъкул!

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур.
Нафсинг сени охир дамда гадо қилгай,
Дин уйини ғорат қилиб, адо қилгай,
Оқил эрсанг нафси баддин бўлғил безор.

Ҳақиқатда ҳам орифликнинг асосий белгиси, ко-
милликка эришмоқнинг йўли икки нафсдан ҳам пар-
ҳезкорлик, саховатпешалик, жавонмадрлигу ҳақтўйлик-
дир. Ҳикматларда ёлғончилик, икки юзламачилик,
товламачилик, ҳирс, таъмагирлик сингари чин ошиқ-
қа, орифларга номуносиб ғайриинсоний хислатлар
лаънатланади; мунофиқлар қораланади, танқид қили-
нади:

Тўғри юрган ошиқлардин худо рози,
Ошиқ иши осон эмас, қилма бози.
Ёлғончилар ошиқ мен, дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш.
Эй биродар, мунофиққа бўлма улфат,
Ким улфатдур, боши узра юз минг кулфат
Бошдин оёқ мунофиқни зиён-заҳмат.

«Девони ҳикмат» таркибидаги қуйидаги фикрлар китобдаги бутун ахлоқий, маърифий, ишқий, инсоний мулоҳазаларнинг умумлашма якунига ўхшаб кўринади: чунки бу байтларда комил инсон учун мажбурий бўлган барча фарз ва суннатлар ғоятда ихчам тарзда ўз ифодасини топган:

Хайру саҳо қилғонлар, етим кўнглин олғонлар,
Чаҳор ёрлар ҳамроҳи кавсар лабинда кўрдум.
Омил бўлғон олимлар, йўлга киргон осийлар,
Андоғ олим жойини доруссаломда кўрдум.
Муфти бўлғон олимлар, ноҳақ фатво берганлар,
Андоғ муфти жойини сирот кўфругда кўрдум.
Золим бўлуб зулм этган, етим кўнглин оғритган,
Қаро юзлуг маҳшарда қўлин арқода кўрдум.
Туну кун ихламай ҳу зикрини айтқанлар,
Малойиклар ҳамроҳи аршни устида кўрдум.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари нафақат ғоявий жиҳатдан, балки бадий нуктаи назардан ҳам XII аср туркий шеърятнинг мумтозидир. Зероки, улар ғоятда равои оҳангда, жонли тилга яқин иборатларда битилган. Ҳар бир сўз ва ибора қатъий мезонга, мувозанатга эга. Охириги мисра — нақоратомиз бўлиб, бандларини бир-бирига пайваст этиб туради. Бундан ташқари биз ҳикматларда Фиръавн, Қорун, Фаридун, Мусо, Вомиқ, Узро, Юсуф, Фарҳод, Маҷнун, Од, Шаддод, Мансур, Шиб-ли, Боязид, Жунайд, Зуннун, Яъқуб, Зулайҳо, Зол, Рус-там сингари ўнлаб афсонавий, тарихий номлар билан боғлиқ ривоятлар, нақълар, ҳикоят ва масалларга ишораларни, рамзларни кўрамиз. Шунингдек, пули сирот, оби кавсар, салсабил, маҳшаргоҳ, арафот, арасот ва бошқа атамалар, Расулulloҳ, саҳобалар, чаҳорёрларнинг фаолиятларига доир тафсилотлар ҳақидаги қайдларга ҳам дучор бўламиз. Улар китобхонни ўйлашга, фикр юритишга ундайди, тафаккур қирраларини чархлашга ёрдам беради. Қуйидаги байтларда бутун бир тарих ўз аксини топгандай. Уларни тўла шарҳлашга бир китоб битмоқ лозим:

Юнусдек ҳам дарё ичра балиқ бўлсам,
Юсуфдек ҳам қудуқ ичра ватан қилсам,
Ёқубдек ҳам Юсуф учун кўп йиғласам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топғаймумен?
Шиблидек ҳам ошиқ бўлуб само урсам,

Боязиддек тун-кун тинмай Катба борсам,
Катба ичра юзум суртуб зор чинграсам,
Бу иш бирла, ёраб, сени топгаймумен?
Маъруфдек ҳам ушбу йўлга қадам қўйсам,
Мансурдек ҳам жондан кечиб дорга қўнсам,
Дор узра шавқланибон ҳақни айсам
Бу иш бирла, ёраб, сени топгаймумен.

Кўриниб турибдики, Яссавий ҳикматларида инсоният пайдо бўлгандан бериги тарихий ҳақиқат, афсоналар, ривоятлар, турли исломий арбоблар, диний-фалсафий оқимларнинг асосчиларининг ҳаёти, турмуш тарзи, комиллик йўлидаги тугган русуми ғоятда нафис, тадрижий-такомилда ўз аксини топган. Бундай ҳикматларни ўқиганда бизнинг билимимиз чуқурлашади, имонимиз бут бўлади, ҳаётга ва охиратга қарашимиз теранлашади, Оллоҳга эришмоқ изнида риёзат чекмоқ машаққатларини ҳис этамиз. Бу байтлардаги ҳар бир сўз, ибора, ҳатто изофа замирида нозик нукталар қатқат бўлиб ётибди. Ана шуларни тўғри идрок этиб, аниқ тушунгандагина биз мақсадга эриша оламиз. Яссавий ҳикматлари ботинида яшириниб ётган панд-насихатлар, инсон камолоти йўлида амалга оширилиши, бажарилиши лозим бўлган бурч, вазифалар тасвири ҳамон ўз тадқиқини кутмоқда.

ҲИКМАТЛАРДАН НАМУНАЛАР

Дуо қилинг нодонларнинг юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бирдам турмай.
Бемор бўлса нодонларни ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

* * *

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоҳларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарवेशларни дуосида ижобат йўқ,
Турлик бало халқ устига ёғди, дўстлар.

* * *

Аё дўстлар, нодон бирла улфат бўлуб,
Бағрим куюб, жондан тўюб, ўлдим мано.

Тўғри айтсам эгри йўлга бўйин тўлгар,
Қонлар ютуб, ғам захрига тўйдим мано.

* * *

Ер остига кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилаб мардонлардин.
Ғариб жоним юз тасаддуқ донолардин,
Доно топмай ер остига кирдим мано.

* * *

Қайда кўрсанг кўнгли синуқ марҳам бўлғил,
Андоқ мазлум йўлда қолса ҳамдам бўлғил.

* * *

Ғариб, фақир етимларни Расул сўрди,
Ўшал тун меърож чиқиб дийдор кўрди.
Қайтиб тушиб ғариб, етим излаб юрди.
Ғарибларни изин излаб тушдим мано.

АНДУҲ КОШОНАСИ

Форсий тилдаги шеърятнинг буюк сиймоларидан бири Ҳоқоний Шервонийдир. У Шарқ шеърятида ўзига хос соз ва овозга соҳиб санъаткордир. Бўлажак шоир 1120 йили Шервонда дурадгор оиласида дунёга келган. Онаси христианка, отаси озар бўлган. Шоирнинг тўла исми Афзалиддин Бедил ибни Алидир. Гудаклигидаёқ отаси вафот этиб, шоир ва табиб амакиси Умар бинни Усмон Кофиддиннинг қўлида тарбияланиб, сарфу наҳв, риёзиёт, фалсафа сингари замон фанларини эгаллайди. Шундан сўнг истеъдодли йигитча шоир Абулаъло Ганжавийдан бадийий ижод сирларини ўрганиб, «Ҳақойиқий» тахаллуси билан шеърлар ёза бошлайди. Тахминан 25 ёшларида устози ёрдамида Шервоншоҳлар саройига дохил бўлади ва «Ҳоқоний» тахаллусини қабул қилади. Лекин ундаги фавқулодда истеъдод, оташқалблик, кун сайин ортиб бораётган шухрати кўролмаган ғаламуслар Ҳоқоний билан устози орасига совуғлик туширадилар. Натижада устоз-шогирд бир-бирларини бадном қиладиган ҳажвиялар ёзиб тарқатадилар. Аҳвол мураккаблашгач, Ҳоқоний 1156 йили ҳажга бориш баҳо-

наси билан бу можародан қутулади. У салкам икки йил Ажаму Арабдаги кўп шаҳарларни кезиб чиқади, Макка ва Мадинада бўлади. Шервонга қайтгач, шоир 3 минг байтдан иборат «Тухфат-ул-Ироқайн» маснавийсини ёзади. Шервонда шоир атрофидаги иғво ва тухмат яна аланга олади. Бунинг устига кетма-кет бошига кулфатлар тушади: хотини билан кенжа ўғли вафот этади. Мужрииддин Байлоқоний Хоқоний номидан Исфаҳон халқини масхаралаб ҳажвия ёзиб тарқатади. Аммо шоир «Сифаҳон» номли қасида ёзиб, бу тухматдан қутилади. Демак, саройга яқин бўлган ёки «Сарой шоири» деб аталмиш ижодкорлар биз ўйлагандек ҳамиша роҳат-фароғатда бўлмаган. Уларнинг ҳаёти доим хавфда, қил устида турган.

Атоқли шарқшунос Е. Э. Бертельс «Низомий ва Фузулий» (Москва, 1962) китобида Хоқонийнинг Низомийга мактуби таржимасини келтирган. Унда шоир ўзининг тухмат ва надоматга дучор бўлгани, мунофиқ, риёкор, икки юзламачи, кўринишда мўмин, аслида кофирдан ҳам баттар, илондек заҳар сочадиган одамлар орасида қолганидан шикоят қилади, иғво, жаҳолат ва разолатни, нопок муҳитни қаттиқ танқид қилади. Оғир аҳволда қолган Хоқоний Шервонни тарк этмоқчи бўлади, лекин улгурмайди. Уни тутиб олиб, Шаброн зиндонига ташлайдилар. Шоир шеърий мактуб билан Аҳсатандан мадад сўрайди. Аммо у номани жавобсиз қолдиради. Унинг машҳур «Ҳибсиёт» қасидаси ана шу зиндонда битилган. Афтидан Хоқоний сафар пайтида Рум (Византия) шаҳзодаси билан дўстлашган кўринади. Зероки, ҳибсхонадан Андроник Каменга нома-қасида ёзиб, мадад сўрайди ва шоир зиндондан халос топади. Шундан сўнг Хоқоний иккинчи марта ҳажга жўнайти. Сафардан қайтгач, уни яна мусибат пешвоз олади: тўнғич ўғли Изиддин Аҳмад вафот этади. Шоир умрининг охирини Табрезда муҳтожлик, бекасу бенаволикда ўтказиб, 1199 йили вафот этади. У шаҳарнинг Сурхоб қабристонидаги «Мақбарат-уш-шуаро»га дафн этилган.

Хоқонийдан бизга қадар улкан шеърлар девони ва бир дoston мерос бўлиб қолган. Девон 17 минг байтдан иборат бўлиб, унда 220 та қасида 330 ғазал, 300 рубой, 230 та қитъа ҳамда 450 байт араб тилидаги шеърлар жамланган. Шоир девонининг дунё қўлёзмалар хазиналарида кўплаб нусхалари мавжуд. У ўтмишда ва бизнинг кунларимизда Техрон, Боку ҳамда Тошкентда аслида нашр этилган.

Хоқоний шеърятти мавзу жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиш ва бадиийлиги томонидан ҳам ранг-барангдир. Шоир форсий тилдаги шеърятда қасида жанрининг тақомилиги энг кўп ҳисса қўшган санъаткорлардан бири ҳисобланади. Айрим адабиётшунослар «Хоқоний қасидаларининг аксарияти ҳукмронлар ва зодаганлар таърифига бағишланганлиги учун мавзуси қашшоқ, ғоявий томондан чекланган» деган фикрни баён этадилар. Бу мулоҳаза бир ёқламадир. Зероки, шоир қасидаларини ўқиган киши, уларда адлу адолат, инсофу диёнат, поклигу садоқат, меҳр-шафқату инсонпарварлик, ажодлар анъанасига фидойилик, касб-ҳунар, илм-маърифатга эътибор ғоялари улуғланганлигини сезади. Айни пайтда шоир мутакаббирлик, фитна ва игво, зулм-зўрлик, бадқаҳрлик, мардумозорликни қаттиқ танқид этади, ўз мамдўҳ-таърифлаётган кишиларда бундай ғайриинсоний хислатларнинг бўлмаслигини орзу қилади. Энг характерлиси шундаки, Хоқоний қасидаларида шоирона ҳиссиётдан кўра илмий-фалсафий тафаккур кучли. У ўзининг илмий мушоҳадаларини қабарик ифодалашда тадриж, илтизом, таждид, мажоз, истиора, тазод, тарсеъ, гулу, игроқ каби ўнлаб бадиий санъатлардан ғоятда маҳорат билан фойдаланганким, бу ҳол ўша даврдаги бошқа қасиданависларда учрамайди.

Масалан, «Мадойин айвони» номли қасидасида муаллиф ажодлар анъанасига меҳр билан қараш, тарих сабоқларидан тўғри хулоса чиқариш, дўстлик, инсонларга яхшилик қилиш, тенглик ва биродарлик ғоясини илгари суради; шеърда ўндан зиёд тарих, жуғрофия, ҳандаса, меъморчилик, фалакиёт, фалсафа, фикрда доир ном ва атамаларни қўллайди; фикрларини нарса ва ҳодисаларнинг хоссаларини қиёслаш орқали бўрттириб кўрсатишга муваффақ бўлган.

Хуни дили Ширин аст он май, ки диҳад разбун,
З-обу гили Парвиз аст ин хум, ки ниҳад деҳқон.
Чандин тани чабборон, к-ин хок фуру бурдаст.
Ин гурусначашм охир ҳам сер нашуд з-эшон.

(Узумчи берадитан май Ширин дилининг қонидир, деҳқон келтирган хум Парвизнинг лойидандир. Неча одамларнинг танини тупроқ дамига тортган бўлса ҳам, бу очкўз улар билан ҳам тўймади).

Бир қатор қасидалар жиддий ижтимоий моҳиятга

эга. Уларда фожиаларга, игво ва тухматларга тўла шоир ҳаётининг айрим қирралари, қалб дард-ҳасратлари яшириниб ётибди. «Зухдиёт», «Ҳибсиёт», «Сифаҳон» сингари қасидалар ҳар жиҳатдан мумтоз асарлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Шарқнинг улкан санъаткорлари Ҳоқоний қасидаларига назиралар ёзишган. Чунончи, «Дили ман пур таълим аст» сўзлари билан бошланадиган қасидага Амир Хусрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Насимий, Фузулий сингари шоирлар назира ёзишган.

Миқдор жиҳатидан ғазал Ҳоқоний девонида иккинчи ўринда туради. Гарчи унинг ғазаллари гоёвий мундарижа, бадий тасвирийнинг ранг-баранглиги жиҳатидан қасидалари даражасига етмаса ҳам, услуб, ифода тарзи, поэтик тилнинг лексик қатлами нўқтан назаридан мутлақо ўзига хосдир. Фикрдаги яхлитлик, воқеъбандликка, ихчамликка интилиш унинг етакчи хусусиятидир. Бундан ташқари, асосан, форсий, қисман араб тилида ижод этган шоир ғазалларида туркий сўз ва ибораларни кўп қўллайди:

Тан гарчи суву ўтмек аз эшон талаб кунад,
Кай меҳри шаҳ ба Отсизу Бугро барафганад?

Ушбу байтда Муҳаммад Ҳоразмшоҳ Отсиз ҳамда қорахонийлар сулоласининг асосчиларидан бири Бугрохоннинг тилга олиниши характерлидир. Маълумки, Ҳоқоний Ҳоразмшоҳнинг (1128—1156) сарой шоири Рашидиддин Вотвот билан нома орқали дўстлашиб, шоҳ номига махсус қасида йўллаганди. Ҳоқоний ғазалларида мураккаб ибораларни ишлатмайди, бадий-тасвирий воситалар занжирини яратишдан қочиб, содда, халқона байтлар яратишга интилади:

Лашкари ғамзаи ту берун тохт,
Сафи ақлам ба як назар бишикаст
Нарасад номаҳон ман ба ту з-онки.
Пари мургони номабар бишикаст.

(Ғамзанг лашкари хужумга ўтгач, бир назар билан ақлим лашкарининг сафи синди. Нома элтувчи қабул қаноти сингани учун менинг хатларим сенга етиб бормади). Умуман, шоир ғазалларида кўпинча бир сониядаги таассуротнинг мўъжаз нақши кўзга ташланади.

Хоқоний шеърларини мутолаа қилар экансиз, қитъа ва рубоийлари диққатингизни ўзига жалб этади. Зероки, шоир бу кичик шеърӣ жанрларда жиддий фикрларни дангал айтишга, ўз дард-ҳасратларини тўкиб сочишга, замон иллатларини фош қилишга эришган. Биз шоир рубоийларида мардлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, камтарлигу сабр-қаноат ҳақидаги панд-насихатларни кузатамиз; ўз бошига не-не кулфату надоматларни солган тескари айланувчи фалакни лаънатлаш, ғам-ҳасрат билан ўтган умридан афсус-надомат чекиш, носоз замонани қоралаш оҳангини туямиз. Улар гўё шоирнинг машаққатли ҳаёт йўлини кўз олдимизда гавдалантиради. Бир рубоийсида тоғнинг тоғ билан учрашишга ишонмай, инсоннинг инсон билан учрашишига ишониб юрувдиму бу дунёда бирон чин одамни учратолмадим, деган шоир, бошқа бир рубоийсида бутун умри ғам билан ўтганини уқтиради:

Дар ғусса маро жумла жавони бигузашт,
Айёми сиғар чунонки дони, бигузашт:
Дари марғ ҳавои зиндагони бигузашт,
Умрам ҳама дар марсияхони бигузашт.

(Йигитлик ғуссада ўтди, сағирлик айёми, билсанг, шундай ўтди. Ўлим остонасида яшаш ҳавоси ўтди. Бутун умрим марсияхонлик билан ўтди).

Кўпгина рубоийларда «Жаҳонга сигмайдиган ғусса-си борлиги», «умр боғида на сабза, на лола ва на сарв унгани» ҳақида дард-алам билан фикр юритган санъаткор саройда ўтган умридан афсус чекиб, қуйидаги хулосага келади:

Ҳар кас, ки зи даҳр ними ноне дорад,
В-аз баҳри нишаст як маконе дорад.
На ходими кас бувад, на маҳлуми касе,
К-ў, шод бизист, хуш жаҳоне дорад.

(Кимда ким жаҳонда яримта нон топиб, ўтиришга жойи бўлса, бировнинг хизматкори ёки амалдори бўлмай, бир жаҳон эгасидай шод яшасин).

Юқорида таъкидлаганимиздек, Хоқоний «Тухфат ул-Ироқайн» сафарнома достонини ҳам ёзган. Достон 1157 йили битилган бўлиб, олти мақолат ва бир неча қисмлардан иборат. Ҳар бир мақолат қуёш тасвири ва унга хитоб билан бошланади. Унда шоир Шервондан Ма-

динагача бўлган шаҳарларни таърифлайди, уларнинг ҳашаматли иморатлари, боғу роғаларию қадамжоларни тавсиф этади; машҳур кишилар билан суҳбатларини келтиради; у ёки бу шаҳар халқининг касб-кори, шаклу шамойили, лаҳжаси, феъл-хўйи, турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилади. «Шоҳнома»дан кейин Шарқ шеъриятида қуёш тасвирининг энг яхши намунасини Хоқонийда учратамиз. Ушбу маснавий Ажам ва Араб халқларининг XII асрдаги маданияти, ҳунармандчилиги, илм-фани, шаҳарсозлигу турмуш тарзини ўрганишда бир манба сифатида ҳам хизмат қилади. У ўзига хос бир шеърӣ сафарнома ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, сарой доирасидаги адабий муҳит ҳамма даврларда ҳам ғоятда мураккаб кечган. Шоҳ ёки амир ҳокимияти марказидаги барча сиёсий, иқтисодий, ижтимоий носозлик маънавий муҳитга жиддий таъсир этган. Бунинг устига ижодкорлар ўртасидаги рақобат, обрў, мартаба талашиш кўпинча фожиа билан тугаган. Ҳазрат Навоӣ атрофидаги ғаламусликлар, унинг Астрободга четлаштирилиши бунга яққол мисолдир. Хоқоний Аҳсатан бинни Манучехри Шервоншоҳ ҳомийлигига суянсада, энг оғир пайтларда ҳомий ҳам шоир тақдирига бефарқ қарайди. Зероки, Хоқоний душманлари-рақиблари уни шу ҳолатга келтирадилар. Шунинг учун ҳам шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси чинакам жасорат намунасидир. У олқишлаган юксак ҳислатлар ҳамиша китобхон қалбида илиқ таассуротлар уйғотаверади.

АХСИКАТ АНДАЛИБИ

Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидан чиққач Задарёга қараб юрсангиз ҳар жой-ҳар жойи қазиб ташланган, ёзнинг чилласида чуқурларда ниманидир қидираётган одамлар юрган манзилгоҳга дуч келасиз. Бу IX—XVI асрлар мобайнида Фарғона водийсининг марказларидан бири бўлган, маданият, илм-фан, адабиёт гуллаган кўҳна Ахсикент қолдиқларидир. Археолог-қадимшунос олимлар қўлга киритган далиллар, Ёкут Ҳамавий, «Қомус-ул-аълум» муаллифи Маҳмуд ибни Вали (XVI аср) ва бошқа тарихчилар бу шаҳардан кўплаб олимлар, фузалою шоирлар етишиб чиққанлигини таъкидлайдилар ва улар орасида шоир Асириддинни алоҳида тилга оладилар.

Ўз даврининг аллома суҳанпардози бўлган Абул-фазл Муҳаммад бинни Тоҳир Асириддин Аҳсиқатий 1126—1128 йиллар орасида туғилган. У дастлабки таълимни ватанида олгач, Фарғонага бориб, ўқишни давом эттиради. Лекин, бу ердаги ўқиш уни қаноатлантирмай, таҳсилни Балх шаҳри мадрасаларида давом эттиради. У ўз давридаги тиб, риёзиёт, кимё, нужм, ҳайат, фалсафа ва мантиқ каби илмларни пухта ўрганади; Ҳирот ва Марв шаҳарларига сафар қилади; у ердаги илм-адаб доиралари билан яқиндан танишади. Лекин нима сабабдандир у Султон Санжар саройидаги катта маданий ва адабий ҳаракат доирасига кирмайди ва унинг шеърлари орасида Султонга бағишланган қасида ҳам учрамайди.

Шу йиллари Хуросондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт издан чиққан, ғўз қабилалари шаҳару қишлоқларда қатли ом уюштириб, Султон Санжарни асир олган эдилар. Ана шу даҳшатдан қўрққан Асириддин Ироққа кетишга мажбур бўлади. У дастлаб Ҳамадонда яшаб, Арслон ибни Тўғрал (1160—1179) ҳамда Қизил Арслон (1185—1191) даргоҳида хизмат қилади. Ҳамадондан бир неча бор Озарбайжонга сафар қилади. Асириддин Аҳсиқатий 1198 йили ватанидан йироқда, Озарбайжоннинг Ҳолҳол қишлоғида вафот этади. Демак, шоир ёшлигидан умрининг охиригача ғурбатда, моддий муҳтожликда яшаб ўтган.

Асириддиндан бизга қадар қасида, ғазал, қитъа, рубоий, фард, таржиеъбанд сингари лирик тур жанрларидаги асарларни ўз ичига олган, 1313 йили Улвий Коший томонидан кўчирилган, шеърлар девони сақланиб қолган. У Лондон кутубхонасида сақланмоқда. Юқорида таъкидлаганимиздек, Асириддин умрида бирон бир ҳукмрон саройида муқим турмади, Ҳамадон ҳокими Муҳаммад Салжуқ ва Озарбойжондаги айрим ҳукмронларни мадҳ этиб қасидалар ёзган бўлсада, сарой билан доимо боғлиқ бўлмагани учун уларда ўзининг эркин, дадил мулоҳазаларини ҳам изҳор этаверган; баъзи қасидаларида саргордонликда чеккан азиятлару қон ютиб кечган умридан қаттиқ зорланади. Бир қасидасида ватандан жудолигу дўстлардан йироқликда ўтиб кетган ёшлигини кўмсаб, тескари айланадиган фалакни лаънатлайди:

Дар аҳди мо, модари роҳат ақим монд,
Шоди зи халқ рӯи нухуфта чу духтар аст.

(Бизнинг замонамизда роҳатнинг онаси қисир қолди, шодлик халқ учун юзини ёпиб олган қизга ўхшайди).

Қўп ўринларда ҳасби ҳол характеридаги руҳий кечинмалар ҳаёт ҳақидаги чуқур фалсафий мушоҳадалар билан қоришиб кетади. Бундай қасидаларда Асириддин Ахсикатий шоир-олим сифатида намоён бўлади. Чунки, шоир ранг-баранг ташбеҳларни қўллайди, сон-саноксиз илмий тушунчаларни ишлатади.

Асириддин Ахсикатий ўз ғазалларида дунёвий ишқ-муҳаббатни ўзига хос содда ва раволикда тасвирлайди, қасидаларидагидек мураккаб ташбеҳ ва қиёслару рамзларни ишлатмайди. Ғазалларида ҳам биз ноаҳил дўстлару замона зулмидан азият чеккан, кимни дўст тутса, мухолиф иш тутишидан ғаму андуҳлар гирдобиди қолган лирик қаҳрамонни кўрамин. Аммо ошиқни ёрнинг нозу фироқи, жабру жафоси «дида пурхун» этса, бир қайрилиб боқиши гулгун этади:

Об мегирад зи рўяш чашми кас,
Акси ў он об гулгун мекунд.

(Унинг юзини кўргач, кўзим сув олади (яъни йиғлайман), аммо унга (сувга) тушган акси оби дийдамни гулгун этади.)

Асириддиннинг айрим ғазаллари бошдан охиригача замондан шикоят, ўзи яшаётган муҳит иллатларини рўйрост танқид қилиш, фош этишдан иборат. «Меннингдир», «Келмади», «Ўтажакдир» радифли ғазаллар шундай характерга эга. Шоирнинг баъзи ғазаллари ҳам ҳасби ҳол моҳиятидадир:

Бо ки гўям роз, чун ҳамдам намонд,
Дард бигузашт аз ҳадду, марҳам намонд
Нақши як ҳамдам ба ман нанмуд чарх,
В-ин батар, к-аз умр ҳам як дам намонд.

(Бир ҳамдамим қолмагач, розимни кимга айтай, дард жондан ўтиб кетдию бир малҳам қолмади, бу чарх менга бир ҳамдам нақшини ҳам кўрсатмади, бунинг устига умрдан ҳам бир дам қолмади).

Аммо аксарият ғазалларида шоир машуқанинг лутфу назокатию висол онларининг завқини тараннум этади; дилбари билан лола сайрию боғ гаштини суришни орзу қилади; гулу бўстон томошаси ёр билан хушдур:

Ба тан будам имрӯз чун нотавоне,
Шудам бо рафиқе сӯи бӯстоне,
Зи ҳар сӯ, ки кардам назар гулистоне,
Дарахтоне бӯстон арусону ҳар як,
Кушод аз замин лолагун бар баёне.

(Бутун вужудимла нотавон бўлган бу кун бир дӯст билан бӯстон сари юзландим. Қайси томондан лолазорга боқмайн, кӯзим гулистонга тушди. Лоларанг заминдан бош кўтарган ҳар бир дарахт келинчақларни эслатади.)

Демак, Асириддин шеърларида танқидий руҳ билан бирга ҳаётга, гўзалликка, шодликка меҳр ҳам хийла кучлидир.

Шоир асарлари ўтмишда яратилган тазкиралар, баёзлар ва турли тўпламлардан жой олган. Унинг ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда Е. Э. Бертельс ва И. Ҳидоятловларнинг хизматлари катта.

ХОРАЗМ ФАҲРИ

Ҳар галгидек бутун ҳам Маҳмуд ўрнидан кўзини уқалаб турди-да онасининг «юз-қўлингни ювиб, но-нушта қил, ўйин қочмайди» дейишига қарамай, варрагини олиб томга чиқиб кетди. Хур-хур эсаётган баҳор шабадаси бирпасда варракни осмонга кўтарди. Варрак ҳаволаб юқорилаган сари, Маҳмуд уни янада баландга чиқармоқчи бўлиб орқасига тисарилаверди. Ногаҳоний чинқариқ онани ҳушёр торттирди: не кўз билан кўрсинки варрак аллақасида орқасига тисарилаверди. Маҳмуд эса томдан қулаб, интраб ётарди. Онанинг дод-войига қўни-қўшнилари тўпланишди. Болани кўтариб уйга олиб кирдилар. Бу орада отаси Абулқосим ҳам етиб келди. Табиб чақирдилар. У оёқнинг синганини айтиб, албатта, жарроҳлик муолажаси зарурлигини уқтирди. Жарроҳ келиб муолажа қилди, жароҳатни очиб, суяк заррачаларини олиб ташлади, асосий суякларни ўрнига солиб, малҳам кўйиб, тахтакачлади... Жароҳатлар тузалди-ю, аммо Маҳмуд бир умрга оқсоқ бўлиб қолди.

Бу шўх-шанг бола кейинчалик Замахшарий тахаллуси билан ўзбек маданияти тарихига кириб, ўз замонасининг улкан ижодкорлари сафидан ўрин олади.

Абулқосим Маҳмуд ибни Умар ибн Аҳмад Замах-

шарий 1075 йилда Кўҳна Урганч яқинида дунёга келган. Бу диёр қолдиқлари Тошҳовуз вилоятининг Тахта туманидаги Измиқшир қишлоғидадир. Ногирон бўлиб қолганига қарамай Маҳмуд дастлабки таълимни қишлоғида олади, сўнгра Урганч ва Бухоро мадрасаларида таҳсил кўриб, мустақил мутолаа билан шугулланган. Урганчда Замахшарий машхур тилшунос Абумузар ибни Жарир Заббие Исфохонийдан таълим олиб, тил, фалсафа бўйича мукаммал савод чиқаради. Бухоро мадрасаларида ўқиб юрганида эса Носир Ҳосирий, Абу-саъд Законий, Абулхаттоб ибни Абулбатир сингари замонасининг машхур олимларидан сабоқ олади; хат-тотликни пухта эгаллаб, одамларга китоблардан нусха кўчириб бериб, тирикчилик юритади. Таҳсилдан сўнг Исфохон, Хуросон, Бағдод, Хижозга, икки марта Маккага сафар қилади. Замахшарий бироз вақт Марвда Салжуқийлар саройида хизматда бўлган. 1118—1119 йиллар оғир касалликка чалинган Замахшарий тузалгач, давлат хизматини тарк этиб; араб мамлакатлари бўйлаб саёҳатга чиқади. Бир неча йил Ироқ ва Арабистон ярим оролида яшаб, ерли халқларни тили, турмуш тарзию, илм-фани, маданиятини ўрганади. Халқ жонли тили, араб адабиёти билан қизиқади. Замонасининг забардаст, фидойи олими Маҳмуд Замахшарий 1144 йили ватанида вафот этади. 1333 йили Хоразмни зиёрат қилган араб сайёҳи Ибн Батутта (1304—1377) Замахшарийнинг мақбарасини Кўҳна Урганч яқинида кўрганлигини ва унинг устига қубба ўрнатилганлигини ёзиб қолдирган.

... Замахшарий тил билими, тарих, география, адабиётшунослик, этнография, ахлоқ-одобга доир 50 дан ортиқ асар ёзган. У истеъдодли шоир ҳам бўлган, ғазал, қасида, нома, қитъаларини тўплаб, алоҳида девон тузган. Шеърларда Замахшарий кўпроқ дунёнинг моддийлиги ҳақида фалсафий мушоадалар юритади, китобхонга ахлоқий масалалар ҳусусида панд-насиҳатлар беради. Олим асарларининг ўттиздан ортиқ турли даврларда кўчирилган нусхалари бизгача етиб келган. Олимнинг «Ал-қустос фил-аруз» («Аруз ўлчови»), «Насойиҳ-ул-кибор» («Улуғлар насиҳати»), «Асос-ул-балоғ» («Сўзамоллик асослари»), «Ал-кашшоф» («Аён этувчи»), Куръони Карим тафсири китоблари Шарқ шеърини назариясини, адабий-эстетик қарашлар тарихини, тил тарихини, ахлоқий-таълимий фикрлар такомилни ўрганишда ҳамон ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Чунончи, у яратган таф-

сир ҳозирга қадар арабшунослар, фикҳ донишмандларини ҳайратда қолдирмоқда. Замахшарий «Муқаддиматул адаб» («Нафис адабиёт муқаддимаси») асарини ҳоразмшоҳ Аловуддин Абул Музаффар топшириғи билан ёзган. У араб грамматикаси, шевашунослигига доир ўнлаб рисоалар битган, луғатлар тузган. Олимнинг «Амоул авдия вал жибол» («Водий ва тоғ номлари») китоби қадимги Арабистон ва Ироқ мамлакатлари географияси ҳамда халқлари турмуш тарзларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ироқ олими Фозил Солиҳ аз-Самарний Замахшарийнинг 56 асар ёзганини аниқлаган.

Буюк ватандошимиз Замахшарийнинг асарлари барча замонларда Шарқу Фарб халқлари орасида шуҳрат қозонган. Шунинг учун уни илм-адаб аҳли «Хоразм фаҳри», «Ажам ва Араб олимларининг устоди» («Устод-ул Араб вал Ажам») сингари номлар билан эъзозлашган. Абусаид Самъоний-Марвазий (1113—1167), Ёқут Ҳамавий (1179—1227) каби олимлар «Насабнома», «Адиблар ҳақида тўплам» асарларида Замахшарийни «адиблар пешвоси» деб таърифлаганлар. Буюк бобомиз Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» («Етти сайёҳ») достонининг устози Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган бобида Замахшарийни эслаб ўтади:

Арабиятда дарс анинг вирди.
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демайки, Жоруллоҳ,
Онча тафсир ишинда йўқ огоҳ.

(Арабчадан дарс бериш унинг доимий иши, Ибни Ҳожиб унга камтарин шогирди, Ибни Ҳожибгина эмас, ҳатто Жоруллоҳ ҳам араб грамматикасида унга тенглаша олмайди).

Замахшарий оила ташвишлари ижодга ҳалақит беради, деб дунёдан тоқ ўтган, аммо кўплаб шогирдлари ва асарларини ўз фарзандларидек билган. Айрим олимлар Замахшарий икки марта Маккаи мукаррамада бўлган, Куръон ва ҳадисни чуқур билиб, мукаммал шарҳлагани учун Жоруллоҳ «Оллоҳнинг қўшниси» деган лақаб олган, деб уқтиришади. Замахшарийнинг адабиётшунослик, тилшунослик, ва ахлоқ-одобга доир асарлари бизга ҳамиша ҳамдам ҳамроҳдир. Унинг ижодини ўрганишда ва ўзбек тилига таржима қилишда профессор А. Рустамов ҳамда шарқшунос У. Увватовларнинг хизматлари каттадир.

ЗАМАХШАРИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Инсоннинг кийимига қарама, билимига қара.
Илм — бу ота, балки у сут беришда онадан фойдали-
роқдир. У ёмонликни тузатиш учун ҳамма нарсадан
яхшироқдир. Агар тилингни тиймасанг, жиловингни
душманингга бериб қўясан.

* * *

Ақилли ғофилнинг ҳоли нодон ғофилнинг умрига
силтов бўлади.

* * *

Сенга энг яхши маслаҳат мутақаббирлик билан
юзингни тескари бурма ва шон-шуҳратинг билан фахр-
ланма.

* * *

Урушқоқ ва жанжалкаш киши хафалик билан шод-
лик орасида яшайди.

* * *

Ҳаддан ошишингни пасайтир, кибирланишдан воз
кеч.

* * *

Яхшилик билан инсон камоли, ани қилтургача йўқ-
тир мажоли.

* * *

Қуёш нури беркитилмайди, ҳақиқат шамъи сўн-
майди.

* * *

Виждонли киши хавфдан ҳоли яшаса, хиёнат қи-
лувчи киши беҳаловат яшайди.

* * *

Савдогарнинг шуҳрати чўнтагида.

* * *

Чайқовчи — овчи ити.

Хатолар қилишда оворалардир. Хато — алар тушган аробалардир.

НУКТАСАНЖ ШЕЪРШУНОС

Тонг саҳарлаб дарвоза тақиллади. Энди намози бомдоддан фориг бўлган мўйсафид бориб дарвоза занжирини туширди. Эшик олдида 35—40 яшар аёл гармсел урган ниҳолдай рангпар қизча билан турарди.

— Пирим, қизим оғир дардга чалиниб қолди, кўрсатмаган табибим қолмади, охирги умидим сиздан.

— Марҳамат, қани ичкарига киринглар.

Меҳмонлар ичкарига кириб, тор пешайвондаги кўрпача устига ўтиришди. Табиб қизчанинг томирини кўрди, икки чаккасини, қовоқларини босиб, кўзини тафтиш этди, қовурғаларини ҳам, куракларининг остини бармоқлари билан силаб кўргандай бўлди.

— Қизингиз кўп қон йўқотибди, қоринда балғам йиғилган, зардоб ҳам кўп, қолдириб кетсангиз, муолажа қилиб кўраман, — деди табиб.

— Майли худо хайрингизни берсин, эти сизники, суяги бизники, — ялинди онаизор.

— Ундай деманг, рози бўлсангиз, қизингизни мен фарзандликка ола қоламан.

— Мингдан-минг розиман, жони омон қолса бўлди.

Табиб қизчани кампири билан бир ой давомида боқишди, ювиб тарашди, томирдан қон олишди, энг ноёб дориларни тайёрлаб беришди. Қизча аста-секин рангига келиб, қайт қилишу қон кетишлари тўхтаб, соғайиб кетди. У янги ота-онанинг юмушини қилиб, тоғу тошлардан доривор гиёҳлар теришда ёрдам бериб юрди.

Бутун умрини илм-фан, давлат ишларию табобатга сарфлаган бу зот ҳамюртимиз Низомий Арузий Самарқандийдир.

Низомий XI асрнинг 90 йилларида Самарқандда туғилган. Унинг болалик йиллари она шаҳрида ўтган, мадрасада таҳсил кўриб, ижтимоий ва табиий фанлар бўйича мукаммал билим олган. Вилоят ҳамда тахт учун феодал урушлар авж олган бир пайтда Низомий Арў-

зий Самарқандий ҳозирги Афғонистон ҳудудига ўтиб, ғўрийлар сулоласи ҳукмдорлари саройида ишлайди. Ғазна, Ферўзкух, Бомиеъ ва бошқа шаҳарларда бўлади. Салжуқийлар, ғазнавийлар ва ғўрийлар олиб борган хонавайронгарчилик урушларининг бевосита гувоҳи бўлади. Низомий Аврўзий Самарқандий XII асрнинг 60 йилларида Бомиеъда вафот этади.

Олимнинг бизга қадар ягона «Чаҳор мақола» китоби етиб келган. Олим ўз асарини 1156—1157 йиллар орасида Бомиеъда ёзган. Худо, пайғамбар ва тўрт халифа таърифига бағишланган ҳамд ва наътдан ташқари тўрт фасл ҳамда бир ҳикоятда дунёнинг тузилиш, ер сфераси, табиатнинг моддийлиги, сезги аъзолари ҳамда билиш ҳақида мушоҳада юритилган.

Шундан сўнг дабирлик илмининг сеҳри, шеър моҳияти ва шоир салоҳияти, юлдузшунослик ва мунажжимликнинг моҳияти, табиблик ва тиб илмининг аҳамияти ҳақида тўрт мақола келади. «Чаҳор мақола» Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари илм-фани, маданияти, адабий-эстетик қарашлари тарихи, у ёки бу ёзувчининг ҳаёти ҳамда ижодий меросини ўрганишда беназир манба ҳисобланади. Зероки, муаллиф китобда олдин ўтган ҳамда ўзига замондош бўлган кўплаб астроном, математик, тиб олимлари, адабиётшунослар, шоирлар ҳамда илм-фаннинг бошқа соҳалари вакиллари номини тилга олган, асарлари хусусида баҳс юритади, турли муносабатлар билан эслаб ўтади, баҳоли қудрат баҳолайди. Айниқса, рисоланинг «Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг салоҳияти», «Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши» сингари қисмлари катта илмий, амалий қимматга молик. Чунки, бу бўлимларда олим ҳозирги кунда ҳам долзарб масалалар ҳисобланган ижодкорнинг бурчи, масъулияти, ўзига талабчан, ҳамиша изланишда, ўрганишда бўлиши хусусида жиддий фикрларни ёзган. «Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида, — деб ёзади Низомий Арўзий, — ўтмиш шоирларининг шеърларидан 20 минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10 минг мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доимо муролаа қилмаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди. Ҳамда шеър навлари ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг яхши ёки нуқсонли томонлари ақлнинг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон,

таъби нозики эса камолат сари майл кўрсатмайди». Ижодга лоқайд қарайдиган, нўноқ шоирларни қоралаган адиб ёш олимларга, соҳибистеъдод қаламкашларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг тарбиясига жиддий эътибор бериш лозимлигини алоҳида уқтириб ўтади. «Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилиятили бўлса унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қондаси бўйича бундай шоирнинг тарбиясига киришиш вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир», — деб таъкидлайди муаллиф. Шундан сўнг муаллиф ёш ижодкорлар шеърят назариясига доир ўтмиш ажодлар яратган асарларни пухта билиши, хусусан, аруз ва қофия масалаларига доир китобларни ўрганиш зарурлиги ҳақида фикр юритади ҳамда мутолаа қилиш лозим бўлган илмий рисоаларнинг номларини санаб ўтади.

Бадий асарда шакл ва мазмун бирлиги, шеърятнинг инсон тафаккурига таъсири, бадий-эстетик, таълим-тарбиявий аҳамияти, ўтмиш ажодларнинг маданий-адабий меросига ҳурмат билан қараш, уларни тўплаш, кўчириб китоб қилиш хусусидаги мулоҳазалари катта аҳамиятга эга. Шоир ва шеърнинг қандай бўлиши, яхши бадий асарнинг қадри, мангу барҳаётлиги хусусидаги мана бу мулоҳазалар ҳам ғоятда мароқлидир.

Муаллифнинг фикрича, ҳукмронлар ижодкорларга, шоирларга эътибор бериши лозим, уларни эъзозлаш, асарларини қадрлаши зарур. «Чунки подшо... ўлим фармонини олгач, унинг лашкарлари, хазинаси ва қимматбаҳо нарсаларидан ҳеч вақо қолмайди. Фақат номигина шоирларнинг шеъри орқали боқий қолади... Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очиқ чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши зарур».

Яхши бадий асарнинг барҳаётлиги, инсон камолотига, эстетик дидига таъсири борасида фикр юритганда Низомий Арўзий Ҳанзала Бадғисий, Абу Абдуллоҳ Рӯдакий ва Абулқосим Фирдавсийларнинг номи ҳамда асарларини ҳурмат билан тилга олади. Чунончи, оддий кўшчи Аҳмад Абдуллоҳ ал-Хўжастоний Бадғисмийнинг икки байти таъсирида жанговор сипоҳий, машҳур лашкарбоши, оқибат натижада ҳукмдор даражасига етади. Форсий тилдаги шеърятнинг асосчиси Рудакийнинг

«Бўйи жўйи Мулиён ояд ҳаме» — деб бошланадиган машҳур қасидаси амир Наср Ибни Аҳмад бошчилигидаги аёнларда ватанга меҳрни тугён урдиради. Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни етарлича қадрламади, аммо бу асар ҳамон кишиларни гуманизм, ватанпарварлик, қаҳрамонлик руҳида тарбиялаб келмоқда. Муаллиф ўнлаб шоирлар тақдири ва ижоди мисолида ана шу хилдаги мулоҳазаларни баён этади.

Низомийнинг бу асари инглиз, немис, рус тиллари-га таржима қилинган. Уни ўзбек тилига эса шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний ўтирган.

Хуллас, Низомий Арўзий Самарқандийнинг илмий қарашлари, хусусан, адабиётшуносликка доир назарий мулоҳазалари ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда.

ХАЛҚ ДАРДИГА ҲАМРОЗ

Ўтмишдаги аксарият шоирларимиз Анварийни устод санъаткор сифатида зикр этадилар. Фарбий Оврупа адиблари эса уни форсий тилдаги шеъриятнинг «пайгамбарларидан» деб атайдилар. Бунинг сири нимада? Гап шундаки, ҳали кичик шеърый жанрларда катта тажриба бўлмаган бир даврда Анварий лирик турнинг барча жанрларида мумтоз асарлар яратди, қасиданинг шакл ва мавзу доирасини кенгайтирди, шеъриятни замон руҳига яқинлаштирди. Натижада салжуқийлар сулоласи адабий муҳитида ўзига хос бир мактаб яратган шоир даражасига етди.

Авҳалуддин Али ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ Анварий 1105 йили Ҳоварон ўлкаси, Абевард вилоятининг Бадка қишлоғида туғилди. Анварий ёшлигиданоқ илм ўрганишга берилиб нужум, тиб, ҳандаса, илми бадеъ, ҳикмат, фалсафа ва бошқа фанларни ўрганди. Тус мадрасасида ўқиб юганидаёқ «Ховарий» тахаллуси билан ишқий шеърлар ёза бошлади. Худди шу даврда салжуқий ҳукмронлар саройида, хусусан, Султон Санжар ҳокимияти пайтида (1118—1157) турли хил ижодкорлар жамланган адабий муҳит мавжуд эди. Анварий таҳминан 20 яшарлигида ана шу шеърят доирасига доҳил бўлди. XII асрнинг ўрталаридан бошлаб, Хуросонда нотинчлик содир бўлади. Марказий ҳокимият билан вилоят феодаллари ўртасида жиддий келишмовчилик юз берди. Хоразмшоҳлар бир неча бор бош кўтардилар. Хусусан, Афғонистоннинг тоғли вилоятларидаги ғўз-

ларнинг марказга ҳужуми кўп фалокатлар келтирди: обод шаҳарлар вайрон қилинади, ёндирилади, илм-фан, маданият кишилари ўлдирилади ёки тўрт томонга тарқалиб кетишади, илму урфон таназзулга юз тутади, Марв, Ғазна каби шаҳарлар ҳувиллаб қолади.

Анварий дастлаб Марвдан Нишопурга, у ердан эса Балхга ўтиб яшашга мажбур бўлади. Лекин Футухий Марвазий номли шоир ғаразли ният билан Анварий номидан Балх ва унинг халқини масхараловчи хажвия ёзиб тарқатади. Шоир оғир аҳволда қолади ва «Қасамёд» номли қасида битишга ҳамда шаҳар қозиси Ҳамудиддин ёрдамида бу маломатдан қутулишга эришади.

Ҳасби ҳол характердаги қасидаларидан бирида шоир ўзининг дарбадар юриши, тухмат, фитнаю маломат ўқиға нишон бўлиб, ғам-ҳасратда умр ўтказиб юрганлигини, қай юртга борса ҳам нохушлик пешвоз чиққанлигини ифодалайди:

То омад аз адам ба вучуд асли пайкарам,
Чуз ғам набуд баҳра зи чархи ситамгарам.
Хун шуд дилам дар орзуи он ки як нафас,
Баҳри ғам зи гулшани шоди гуле барам.

(Танам йўқлик олаmidан вужудга келгандан буён ситамгар чархдан ғамдан ўзга нарса насибам бўлмади. Шодлик гулшанидан тиконнинг захрисиз бир гул териш орзусида бағрим қон бўлди.)

Оғир, машаққатли ҳаётга қарамай, шоир ишқий, ҳажвий шеърлар, қасидалар ёзиш, илмий рисоалар битиш билан машғул бўлди. Анварий 1187 йили Балхда вафот этади. Анварийдан бизга қадар ғазал, рубоий, қитъа, қасида каби жанрлардаги шеърларни ўз ичига олган катта ҳажмдаги девони, илмий рисоалар мерос бўлиб қолган. Табиатан шўх, ҳазил-мутойиба, рост-гўйликка мойил Анварийнинг шеърлари лирик қаҳрамоннинг нозик туйғулари, ҳикматомуз байтлар, мунофиқ кишилар, золим феодаллару риёкор дўстларни танқид ва фош этувчи шеърлар билан омукта бўлиб кетади. Шоир асарлари инсон камолати, ҳаёт ва кинот, ижтимоий борлиқ ва инсон тафаккури ҳақидаги илмий, фалсафий мушоҳадаларга бой, турли-туман руҳий кечинмаларнинг ранг-баранг беқиёс тасвирларига саробдир. Унинг нуктасанжу нозикбинлиги таъб аҳлини ҳайратга солади.

Биз ошиқнинг вафосизликдан, мурувватсизлиги

паймонбузарликдан шикоятти замирида мавжуд ижтимоий тузумдан, ҳукмрон табақалардан нолишини сезасиз. Шунинг учун ҳам юксак ахлоқ-одобни, инсонпарварлигу самимийликни тарғиб этган шоир мардумазор, жангжўй одамларни танқид остига олади, халқнинг зулм-зўрликка нисбатан нафратини ифодалайди. Икки кишининг мунозараси шаклидаги битилган бир ғазалда шоир «Ҳокимлардаги барча мулк халқникидир» деган фикрини илгари суради:

Дурри марварид чашми ашки атфоли ман аст,
Лаълу ёқути ситамаш хуни айтоми шумост.
Онки тоби сабу пайваста ас хостааст,
Гар бижўй, то ба мағзи устихонаш они мост.

(Тожидаги дурру марварид фарзандларимнинг кўз ёшидир. Зеб-зийнатидаги лаълу ёқут аждодингизнинг қонидир, мадомики биздан шароб сувини олар экан, билсангиз, суякларидagi илиги ҳам бизникидир.)

Анварий саройга яқин туриб, ҳукмронларга атаб қасидалар ёзган бўлса ҳам, моддий қийинчиликда яшади, замонасининг мураккаб зиддиятларини, оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини, юртда юз бераётган ижтимоий адолатсизликни зукколик билан кузатган, унга ҳамнафас ҳамдард санъатқордир. Шоир ишқ-муҳаббатни, ҳаёт гўзаллигию табиат жозибасини рангбаранг образларда тасвирлаган, улуғлаган. У ёрининг нозу итобию, ағёрнинг ғаламуслиги, жудолик дардини ўткинчи деб биларди, висол онлари келишига ишонч билан, келажакка умид билан яшайди:

Гар балое мекашам, айбам макун,
К-ин боло охир ба коре мекашам.
Заҳмати сармои сард аз моҳи дай,
Бар умеди навбаҳоре мекашам.

(Бошимга бирон боло келса, айб этмагин, эртанги кун умиди билан унинг захмини тортаман. Бўлажак навбаҳор иштиёқида қишнинг қаттиқ совуғига бардош бераман.)

Форсий тилдаги шеърятда Анварий энг кўп қасида ёзган ва бу жанр имкониятларининг янги қирраларини очган санъатқордир. Бизга қадар унинг 250 дан зиёд қасидалари етиб келган. Шоир қасидаларини ўқир эканмиз, анъанавий васф-мадҳиялар билан бирга ҳасбу ҳол,

ахлоқий-таълимий, баҳория характеридаги фикр мулоҳазаларини кузатамиз, даврнинг турли-туман воқеалари билан ошно бўламиз: халқ дарди, ватан тақдири ҳақидаги дардкаш мушоҳадаларга шерик бўламиз. Демак, Анварий сиртдан қараганда фақат мадҳия моҳиятига молик бўлиши лозимдек туюлган қасидага ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-сиёсий масалаларни олиб кирди, халқпарварлик, инсондўстлик, ватанпарварлик ғояларини ифодалашга эришди. Бу ғоя «Хуросон кўз ёшлари» қасидасида, айниқса, мукаммал ўз аксини топган. Унда шоир хонавайрон бўлган халқнинг ғам-ҳасратини, душман оёғи остида харобага айланган обод шаҳарлару боғу-бўстонлар манзарасини қалб изтироблари билан чизади. Самарқанд ҳокимидан мадад сўраш оҳангида битилган байтлар китобхон қалбида ватандўстлигу инсонпарварлик туйғуларини жўш урдиради; ўзаро феодал урушлар, тахт-тож талашиш, беҳудага халқ қони тўкилишига нафрат уйғотади.

Бар бузургони замона хурдон шуда солор,
Бар каримони жаҳон гашта лаимон меҳтар,
Бар дари дунон аҳрор ҳазину ҳайрон,
Дар кафи риндон аброр асиру музтар,
Шод, илло дари марг набини мардум,
Бикр, чуз дар шиками мом, наёби духтар...
...Халқро 3-ин ғам фарёдрас, эй шоҳнажод,
Мулкро 3-ин ситам озод кун, эй покгуҳар.

(Замона улуғларига гўдаклар бош бўлди, жаҳон буюкларига пасткашлар раҳнамо бўлди, донолар нодонлар даргоҳида ҳайрону ғамгиндур, шаробхўрлар чангалида оқиллар асиру ғамгин, ажал остонасида турган халқда шодлик на қилсун, она қорнидан ўзга жойда қиз болани тополмайсан... Эй шоҳнажод, бу ғамгин халқнинг фарёдига ет, мулкни бу ситамдан озод эт, эй покгуҳар).

Қасида бошидан охир ана шундай оташин мулкпарварлик, фуқаропешалик, илму урфон топталишига ачиниш руҳи билан суғорилган. Демак, Анварий шеървати ўзининг жанр жиҳатидан ранг-баранглиги, ғоявий нуқтан назардан ўша давр адабий муҳитидан бир даража юксак туриши билан ҳамиша шуарою фузало диққатини/жалб этиб келган. Шоир ижодини ўрганиш ва нашр этишда В. А. Жуковский, Р. Ҳодизода, А. Абдуллаев сингари олимларнинг хизмати катта. Ўз-

бек адабиётшунослигида Анварий ижодига бағишланган тадқиқот яратилмаган, шеърлари ўзбек тилига ҳали таржима қилинмаган.

ХАМСАЧИЛИК КАШШОФИ

Баҳром гўр шикорга чиққанида ўз маҳоратини на-
мойиш қилиш учун ёнидаги маликадан узоқда кўрин-
ган кийикни қандай отиб беришни сўрайди. Малика
унга «бир ўқ билан қўлини қулоғига михла, иккинчиси
билан бўғизла», дейди. Баҳром бир ўқ билан оҳунинг
қулоғини нишонга олади. Жароҳатланган қулоғини қаш-
лаётган кийикни оёғини иккинчи ўқ билан «қулоғига
михлайди» ва ҳунарига баҳо истайди. Қиз бўлса, «бу
ерда ҳеч қандай сир, маҳорат йўқ, бу машқнинг маҳсу-
ли», дейди. Ғазабланган Баҳром суюкли қизни саҳрода
қолдиради ва бир сардорга ўлдириб юборишни буюра-
ди. Шоҳ кетгач оқила аёл «шоҳ ғазабиди шундай қил-
ди, кейин афсусланади. Сен мени бир пана манзилга
элтиб қўй», деб бўйнидаги дурнинг бир донасини сар-
дорга беради. Ҳалиги хизматкорнинг шаҳар четида ул-
кан боғи бор экан. Сардор раққоса, созанда қизни ўша
ерга элтибди ва унинг илтимосига кўра 60 зинали бир
айвон қурдирибди. Қиз ҳар куни янги туғилган бир
бузоқни ўша зиналардан юқорига кўтариб чиқиб, олиб
тушаркан. Бузоқ новвос бўлганида ҳам зиналардан эр-
кин кўтариб чиқиб, олиб тушар экан. Кунлардан бир
кун қизнинг илтимосига кўра хизматкор овдан қайтаёт-
ган Баҳромни ўша айвонга меҳмондорчиликка таклиф
этибди. Айни зиёфат қизиган пайтда малика буқачани
айвонга кўтариб чиқибди ва пастга олиб тушиб қўйишни
шоҳдан илтимос қилибди. Шунда Баҳром «бунинг ажаб-
ланадиган жойи йўқ. Бу машқ маҳсули», дебди. «Нега
энди кийикнинг оёғини ўқ билан қулоғига тушовлаш
машқ ҳосили эмас экану бузоқни олтмиш зинага кўта-
риб чиқиш машқ маҳсули экан», дебди таъна билан
қиз. Баҳром қилмишидан пушаймон бўлиб, севгилис-
ни саройга элтибди.

Шарқда беш дostonдан иборат «Хамса» ёзишни бош-
лаб берган Низомий Ганжавий ана шунақа кўплаб иб-
ратомуз ҳикоялар муаллифидир. Абу Муҳаммад Илёс
бинни Юсуф Низомий 1141—1143 йиллар орасида ҳо-
зирги Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида маърифатли ой-
лада дунёга келади. Унинг отаси Эроннинг Қум шаҳ-

ридан бўлган, онаси эса ҳарбий саркарданинг қизи эди. Болалигидаёқ ота-онаси вафот этгач, ёш Юсуфнинг тарбияси билан тоғаси Хожа Умар шуғулланади. Низомийнинг аждодлари, таҳсил йиллари ва қайси мадрасаларда ўқигани маълум эмас. Ганжа X—XII асрларда маданият, илм-фан, савдо-сотиқ анча ривожланган шаҳар бўлган. Шоир асарларидаги далиллар унинг форсий ва араб тилларидан ташқари юнон, қадимги паҳлавий, санскрит ва бошқа тилларни ҳам билганлигини тасдиқлайди. Низомий ўз давридаги фалсафа, мантиқ, илоҳиёт, адабиётшунослик, кимё, астромия математика сингари фанларни пухта билган, илмнинг инсон камолатида тутган ўрнига алоҳида эътибор берган. У замонасидаги Абулалои Ганжавий, Изуддин Шервоний, Мужириддин Байлоқоний, Анварий, Жамолиддин Абдураззоқ ижоди билан таниш эди. Ҳоконий Низомийнинг яқин дўсти эди.

Ёшлигиданоқ шеър машқ қилиб юрган Низомий йигитлик палласида шоир сифатида шуҳрат қозонган. Унинг араб ва форсий тилда ёзган ғазал ҳамда қасидалари илм-адаб аҳли назарига тушади. Уни ҳукмронлар сарой шоирига айлантирмоқчи бўладилар. Моддий муҳтожликда яшаган ва баъзан амалдорларни мадҳ этиб қасидалар ёзган Низомий умрининг охиригача саройга бормади. Низомий Офоқ номли хотинидан таваллуд бўлган ўғли Муҳаммадни илм-маърифатли қилиб тарбиялаган. Шоир дostonларидаги ўғлига насиҳатномалар шундан далолат беради. Буюк мутафаккир ва даҳо санъаткор 1209 йили ўз ватанида вафот этган.

Низомий бадий ижод билан эрта шуғулланади. Шоир қасидалари васфия ҳамда фахрия моҳиятига эга бўлиб, кўпроқ ижтимоий ҳаёт, моддий борлиқ ҳақида фалсафий мушоҳадалар юритади, адолат ва ақл-заковатли, тадбиркор ҳукмронларни васф этади. Ана шундай қасидалардан бири ғоятда маъқул бўлгани учун Дарбанд шаҳри ҳокими Офоқ номли кул қипчоқ қизини инъом этади ва шоир унга уйланади. Давлатшоҳ Самарқандий (1487) Низомийнинг 20 минг мисрадан иборат шеърлар девони мавжудлигини таъкидлаган. Шоирнинг ўзи «Хусрав ва Ширин»да ғазаллари Дарбанд саройидаги созандалар дастаси томонидан қўшиқ қилиб куйланиши ҳақида маълумот беради. Баъзи ғазалларида Низомий ижтимоий адолатсизликдан нолийди, ахлоқий-таълимий фикрларни илгари суради Афсуски, бизга қадар шоирнинг ўнга яқин қасидаси ва

бир неча ғазалларигина етиб келган, холос. Унинг шеърлар девони ҳанузгача топилмаган.

Шоирнинг Эрон олимлари томонидан турли манбалардан йиғиб чоп этилган девони 10 қасида, 192 ғазал, 5 қитъа, 68 рубойидан иборат.

Низомийга оламшумул шуҳрат келтирган асар «Хамса»дир. Шоир халқ оғзаки ижоди, қадимий воқеаномалар, ёзма манбалардан ижодий фойдаланиб, ҳаётнинг долзарб масалаларини акс эттирувчи бешта дoston ёзди ва улар «Хамса» номи билан бир китобга жамланган.

Низомий «Хамса»нинг илк достони «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси»)ни 1173—1180 йиллар орасида ёзган ва Кичик Осиёдаги Эрзинжон шаҳрининг ҳокими Баҳромшоҳга йўллаган. Дoston Баҳромшоҳга маъқул тушиб, шоирга талай инъом-эҳсон жўнатган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Низомийнинг мухолифлари бу туҳфани талон-тарож этганлар. Шунинг учун ҳам шоирнинг моддий аҳволи умрининг охиригача оғирлигича қолган. «Махзанул асрор» ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий дoston бўлиб, мукаммал муқаддима ва йигирма боб-мақолатдан иборат. Мақолатларда Низомий одам ва оламнинг яратилиши, адолатнинг файзи ва зулмнинг зарари, одамгарчилик, яхшилик, ажодлар урф-одатига ҳурмат ҳамда садоқат, поклик ва сахийлик, инсоф сингари жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида улкан мутафаккир сифатида мулоҳаза юритади, ўз мушоҳадаларини ҳаётий ҳикоя ва масаллар билан тасдиқлаб, исботлаб боради. Низомий «Золим шоҳ ва одил киши», «Кампир ва Султон Санжар» сингари қатор ҳикоятларда адолатли шоҳ ғоясини илгари суриб, ўз давридаги зулм-зўрлик, инсофсизликни қатъий қоралайди, замон ҳукмронларини одил бўлишга ундайди. «Махзанул асрор»даги инсонпарварлик ғояси, ахлоқий-таълимий қарашлар шоир пандномаларининг энг мумтози эканлигини кўрсатади.

«Хусрав ва Ширин» ишқий саргузашт асар ҳисобланади. «Хамса»нинг иккинчи достони бўлмиш бу ишқномани Низомий халқ оғзаки ижоди, воқеаномалар ва «Шоҳнома»дан ижодий фойдаланиб яратган. Фирдавсий Эроннинг сосоний ҳукмронлари охириги вакили Хусрав Парвизнинг (590—628) тарихий саргузаштини жангнома тарзида ёзган. Низомий бўлса шавкатли шоҳ Хусрав Парвизнинг Арманистон маликаси Ширинга бўлган муҳаббатини тасвирлаган. Дostonда Хусрав, Ме-

ҳинбону, Ширин, Шакар, Марям, Шопур, Шерӯя, Фарҳод, Баҳроми Ҷӯбина ва сарой амалдорлари образи тасвирланган. Шоир Хусравни жасур, тadbиркор, давлатнинг бутунлигини сақловчи шоҳ сифатида таърифласа ҳам, севги-муҳаббатда беқарорлиги ва шахсий манфаат учун муқаддас нарсадан ҳам воз кечиш, маънавий нуқсонларини танқид этади. Ширин адолатли, тadbиркор ҳукмрон Меҳинбонунинг жияни, гўзалликда танҳо. Айни пайтда у билимли, донишманд қиз: турмуш қийинчиликларини сабот билан енгади, ҳоласидан сўнг давлатни адолат билан бошқаради, юртнинг тинчлиги, халқнинг фаровонлигини таъминлайди. Ширин Хусравни чин дилдан севади, уни яхшиликка, маърифат ва адолатга йўллаб туради. Низомий моҳир уста ва наққош Фарҳоднинг ҳунари ва санъатини маҳорат билан чизган. Умрининг сўнгги нафасигача Хусравга содиқ қолган Ширин Фарҳодни чин инсон, моҳир уста сифатида ҳурмат қилади. Унинг бевақт вафоти муносабати билан мунг чекади. Босқинчилик урушларини, давлат бутунлигига раҳна соладиган исён, ўзаро феодал можараларни, разолатни қоралаган Низомий маърифат ва санъатни олқишлайди: Борбад, Некисо, Саркаш сингари созанда ва ҳофизларни зўр самимият билан тасвирлайди.

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Арабистондаги Бани Омир қабиласи бошлигининг ўғли Қайснинг Лайлига муҳаббати тасвирланади. Шоир бу асарда ҳақиқий севгини тасвирлаб, фидоий ошиқ-маъшуқалар образини яратиш билан бирга юксак инсоний фазилатларни улуғлайди: олийҳимматлик, билимдонлик, дардманларга ҳамнафас, ҳамдард бўлиш, инсон кадр-қимматини эъзозлашни таъкидлайди.

«Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достони шавкатли Баҳром Гўрнинг севги саргузашти тасвирига бағишланган. Асар Баҳромнинг саргузашти, унинг ҳанузак Фитнага бўлган муҳаббати тасвиридан ташқари яна етти қиссани ўз ичига олади. Шоир дostonда тadbиркор, адолатли, шижоаткор шоҳ Баҳромни мақтайди: Яман шоҳи Нўмон томонидан машҳур меъмор Симнорнинг минорадан ташлаб ўлдирилиши, вазир Ростравшаннинг хиёнати, зулмини, саройдаги низо-адоват, маккорлик, мансаб-бойлик талашиш, мол-мулкка ҳирс қўйишни қаттиқ қоралайди. Халқ осойиши ва юрт оройишини ўйлайдиган ҳукмронларни улуғлайди.

Дoston охирида Баҳром Гўрнинг вақтини кўпроқ кийик овлаш билан ўтказишини тасвирлаган. Кунлар-

дан бир куни бир гўзал оҳуни қувиб ғорга кирган Баҳром қайтиб чиқмайди. Асар Баҳромнинг ҳалокати ва шоирнинг насиҳати билан тугайди.

Низомий «Хамса»сининг бешинчи достони «Искандарнома» бўлиб, у «Шарафнома» ва «Иқболнома» сингари икки қисмдан иборат. «Шарафнома»да шоир Искандарнинг туғилишидан то Нўшобани асирликдан озод этиб, оби ҳаётни қидириб зулматга киришигача бўлган воқеаларни тасвирлайди. Бунда Низомий асосий эътиборни Искандарнинг Ниқуможис ва унинг ўғли Арасту қўлида вояга етиб, фаолият кўрсатиши, ер юзида адолат ўрнатиб, турли юрт ва элатларда тинч ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун олиб борган уруши тасвирига қаратган. «Иқболнома»да эса Искандарнинг турли соҳа олимлари билан инсон ва коинот, объектив борлиқ ва ижтимоий ҳаёт, илоҳиёт хусусидаги савол-жавоблари батафсил ёритилган. Искандарнинг тўрт саёҳати тафсилотлари, идеаллик тасвири, етти буюк донишманднинг ҳаёти ва бошқа жуда кўп воқеалар баёнида Низомий дунёқарашининг гуманистик, ижтимоий-сиёсий жиҳатлари бадий юксак даражада ифодаланган. Бош қаҳрамон барча билимларнинг донишманди, замин ва коинотнинг ҳамма сирларидан воқиф, кароматгўй ва пайғамбар даражасига кўтарилади. Бундан шоирнинг мақсади «Махзанул асрор», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» дostonларида йўл-йўлакай ифодаланган маърифатли, адолатли шоҳнинг мукаммал сиймосини яратиш эди. Ҳақиқатда ҳам Искандар ёшлигидан барча билимларни пухта ўрганади, ақлий ва жисмоний жиҳатдан баркамол бўлгач, илм-фанга рағбат қилади. Унинг зангиларга қарши биринчи жангидек камбағалларни ҳимоя қилиш мақсадида бошланди. Дорони енггач, хароб юртни обод, хонавайрон халқни шод этади. Хуллас, Искандар сиймосида Низомий ўзи орзу қилган донишманд, тadbиркор, барча халқларнинг тинч-тотув яшаши учун, ер юзида зулм ва қабоҳат уруғини қуритишга қаттиқ бел боғлаган, халқ орзу қилган одил шоҳ образини мужассамлаштирган.

Низомий «Хамса»сидаги аксарият образлар биринчи дафъа бадий адабиётда мукаммал сайқалини топиб, кейинчалик Шарқ дostonчилигида анъанавий образларга айланди. Бугина эмас, Хусрав Деҳлавий, Ҳо-жу Кирмоний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Очилдимурод Мирий сингари санъаткорлар Низомий анъанасини давом эттириб, ўзларига хос услуб ва ма-

ҳорат билан «Хамса» ёзганлар. Деҳлавий, Жомий ва Навоий «Хамса»лари катта шухрат қозонди. Уларда Низомийнинг мавзу, образлари янгича ранг ва оҳангларда куйланади, шоирларнинг ижодий нияти давр талаби билан ривожлантирилди ва янги тараққиёт чўққисига кўтарилди.

Низомий асарлари ўтмишда аслида ҳам, туркийча таржимаси орқали ҳам халқимиз орасида кенг тарқалган. Ўзбек хаттотлари шоир «Хамса»сини қайта-қайта кўчирдилар, мусаввирлари эса минатюралар билан безадилар. Истеъдодли шоир ва дostonнавис Кутб 1341 йили «Хусрав ва Ширин»ни маъно нозикликлари, бадий жозибасини сақлаган ҳолда турк тилига ўтирган. Шоир Ҳайдар Хоразмий бўлса, «Махзанул асрор»дан илҳомланиб, ижодий файз топиб, «Гулшанул асрор» дostonини ёзди. Атоқли шоир, тарихнавис ва сермаҳсул таржимон Огаҳий «Ҳафт пайкарни» ўзбек тилига насрда таржима қилган. Навоийдан тортиб барча ўзбек шоирлари Низомийни ўзларига устоз деб билишган. Улуғ озар шоири дostonлари сюжети асосида сахна асарлари ҳам яратилган. Таниқли шарқшунос, профессор Ш. Шомухамедов Низомий ғазал ва қасидаларини, дostonларидан айрим ҳикоятларни таржима қилиб, нашр эттирди. Хуллас, Низомий асарлари, у улуғлаган юксак ғоялар халқимизга ҳамиша қадрдон.

ЖАСОРАТЛИ АДИБ

Хоразмшоҳ Отсиз марказий ҳокимият бошлиғи Султон Санжарга нисбатан доимий адоватда бўлиб, баъзан исён кўтарар, қиргинбарот урушлар келтириб чиқарар эди. Ана шундай мажороларнинг олдини олиш мақсадида ва вилоятдаги воқеаларни марказга етказиб туриш учун Санжар олим ва шоир Адиб Собирни Хоразмшоҳ даргоҳига элчи сифатида йўллайди. Отсиз шоирни яхши кутиб олади. Бу орада Хоразмшоҳ икки тажрибали жосусни маҳсус тайёргарликдан сўнг Санжарни ўлдириш, ҳеч бўлмаса шаҳардаги аҳволни билиб келиш учун Марвга жўнатади. Жосусларни яхши таниган Адиб Собир уларнинг суратларини чизиб, бир кампирнинг маҳсиси кўнжига жойлаб Санжарга йўллайди. Султон Санжар ана шу расмларга қараб шаҳар четидаги саройлардан бирида жосусларни тутиб қатл эттиради.

Ғоятда пухта ўйланган бу тadbирнинг фош бўлиши

сабабини Хоразмшоҳ жиддий тафтиш этади ва саройида ягона сураткаш Адиб Собир эканлигини аниқлаб шоирни ҳибсга олади ва орадан кўп ўтмай дўстларининг ҳимоя қилиб қолишидан ҳадиксираб, ярим тунда кўкрагига тош боғлатиб, Амударёга чўктириб юборади. Бу фожиа 1147 йилнинг куз ойларида юз беради.

Давлат арбоби даражасига етган оддий косиб фарзанди Адиб Собир Термизий 1089 йили кўҳна Термизнинг Дуоба гузарида ҳунарманд зиёли Адиб Исмоил хонадониди дунёга келади. Бўлажак шоир шаҳар мактабиди ўқийди. Адиб Исмоилнинг ўзи шахсан боласининг тарбияси билан шуғулланади, барча диний ва дунёвий билимларни ўргатади. Онаси Садоқат отин ҳам ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор беради. Адиб Собир 10—11 ёшларида шеърлар машқ қила бошлайди. Ўғлидаги иқтидорни сезган Адиб Исмоил уни Ҳирот мадрасасига ўқишга юборади. У мадрасада илм ўрганиш, шеър машқ қилиш билан машғул бўлади: фалсафа, мантиқ, астронимия, математика сингари билимларни қунт билан ўзлаштиради. Мадраса хатмидан сўнг Адиб Собир Термизга қайтади.

Бу орада Адиб Исмоилнинг яқин дўсти, «Хуросон раиси» деб ном олган маърифатли донишманд, илм адаб аҳлининг ҳомийси Абулқосим Али Собирни ўз ҳузурига даъват этади. Ва ниҳоят, 22 яшар шоир 1100 йили Нишопурга қараб сафарга отланади. Абулқосим Али бинни Жаъфар ўз даврининг таниқли давлат арбоби бўлиши билан бирга математика ва астронимия билан муттасил шуғулланади. У марказий ҳукуматдан мадад олиб, Умар Хайём ва Имом Музаффар Исфизорий ёрдамида расадхона қурдирган эди. Ана шундай илмий марказда Адиб Собир ҳам ишлади ва ўзининг табиий фанларга бўлган майлини такомиллаштирди. Адиб Собир Абулқосим Али сиймосида маърифат ҳомийси, ажойиб жасоратли олимни кўрди ва шунинг учун ҳам уни мадҳ этиб қасидалар битди.

Адиб Собирнинг кундан-кунга мартабаси ошиб, шуҳрати чор атрофга тарқала бошлайди: Сайқалий ва Насимий номли шоирлар билан яқиндан дўстлашади. Бухородан келган ёш шоир Заргар Жавҳарийга устозлик қилади. Муизий Нишопурий, Саъди Салмон сингари машҳур санъаткорлар билан ҳамкор бўлади. Аммо лаганбардор шоирлар, шуҳратпараст амалдорлар шоирнинг ҳоким олдидиги обрў-эътиборига бахиллик қилдилар: унинг имзоси билан «Хуросон раиси» Абулқо-

сим Алини бадном қиладиган ҳажвия ёзиб тарқатадилар, нуфузли амалдорлардан Аминалмулк билан шоир ўртасида жанжал чиқарадилар. Натижада Адиб Собир мирзоликдан ҳайдалиб, мол-мулки, қароргоҳи мусолара қилинади. Шоирнинг аҳволи кундан-кунга ёмонлашади, бу туҳматлардан қутқариш ҳақидаги додига ҳеч ким қулоқ солмайди, ҳаёти хавф остида қолади, фақат 1125 йили яқин дўстлари ёрдамидагина Термизга қайтишга муваффақ бўлади. Аммо Адиб Собирни Равон шаҳрига бадарға қилишни мўлжаллаб қўйган Аминалмулк унинг ватанига кетганидан дарғазаб бўлади ва тезликда сургун қилиш ҳақида шаҳар ҳокимига чопар жўнатади. Адиб Собирнинг оила, ватан ҳузуридаги осойишта дамлари узоққа чўзилмайди, У. Равонга мажбурий маҳбус сифатида кетади. Фақат 1127 йилдагина Ҳажга бориш баҳонаси билан Арабистон сари йўл олиб, тутқунликдан озод бўлади. Тўрт йил давомида Арабистон шаҳарларини кезиб чиқади, Исфаҳонда бўлиб шоир Имодий билан учрашади, қайтишда Нишопурга тушади. Абулқосим Али уни авф этиб, ватанига қайтишга рухсат беради. Бу йиллар Адиб Собир балхлик Рашидиддин Ватвот, Анварий, Абулвосеъ Жабалий, Низомий Арўзий Самарқандий сингари замон шоирлари билан яқиндан алоқа боғлаган, устоз шоир сифатида улар томонидан эътироф этилган эди.

XII асрнинг 40-йилларига келиб Султон Санжар бошчилигидаги салжуқийлар давлати заифлаша бошлади. Бундан фойдаланган вилоят ҳокимлари Санжарга қарши исён кўтарар, мустақилликка интилар эдилар. Жумладан, Хоразмшоҳ Отсиз 1141 йили Султон Санжар Балхдалигида Марвга ҳужум қилиб, қирғинлар уюштирган эди. Бир йилдан сўнг Султон Санжар катта қўшин билан Хоразмга юриш қилади. Мағлубиятга учраган Хоразмшоҳ тавба-тазарру билан Санжарга сўзсиз итоат этиш ҳақида қасамёд этади. Султон бу ҳийла эканлигини сезади ва Отсизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан огоҳ бўлиб туриш учун Урганчда элчихона очади. Кўп маслаҳатлардан сўнг Абулқосим Алининг тавсияси билан Адиб Собир Хоразмга элчи қилиб юборилади. Натижада унинг бу фаолияти фожиа билан тугайди.

Адиб Собир ғоятда донишманд, серғайрат, тиниб-тинчимаган ижодкор бўлган. Турли фитна, иғво, таҳқир ва ҳақоратларга қарамай 37 йил давлат идораларида ишлади, қайноқ ҳаёт бағрида бўлди, замонасининг барча зиддиятларини ўз кўзи билан кўрди.

Шунинг учун шоир ижодининг етакчи ғоявий мазмунини давр иллатларини танқид қилиш ташкил этади. У вилоят ва марказий ҳукумат идораларида ишлашига қарамай, золим, фитначи, ишратпараст, шаробхўр феодалларни, мунофиқ руҳонийларни фош этувчи шеърлар битди. Жумладан, Термиз ҳокими, жоҳил ва майпараст Амир Аҳти кирдикорларини рўй-рост танқид қилади. Аҳти шароб тикилиб ўлганида ҳажвий шеърлар ёзади. Бу шеър Термиз халқи орасида оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Адиб Собир ғаламислардан азият чекканида, эътиборсизликда кун кечираётганларида, танҳолигини ҳис қилганида изтироб тўла, дардли дилнинг фиғони уфуриб турувчи, тескари айланувчи фалакни лаънатловчи шеърлар битди:

Умидим йўқ замонда яхшиликдан,
Умид бирла ва лек ўтди умрим.
Разиллardan бўшалса, яхши олам,
Сахийлардан бўшабдур энди билсам.

Лекин Адиб Собир шеърлари фақат танқид руҳида, замонадан шикоят оҳанги билан суғорилган эмас. Шоир чинакам инсоний муҳаббат, шодлик ва гўзаллик шайдоси. Унинг аксарият шеърлари соф ишқни қуйлашга, инсон руҳий кечинмаларини, табиат жозибасини боғу-роғлар, гулу гулзорлар нафосати билан уйғун тасвирлашга, китобхон қалбида она-Ватанга, кўҳна оламга меҳр ўйғотишга бағишланган. Адиб Собирнинг талайгина ғазаллари пейзаж лирикасининг мумтоз намунаси ҳисобланади:

Баҳор гул шоҳида минг турли оҳанг айлагай
булбул,
Анинг оҳанги бирла шодликни бешумор айла.
Сенинг базминг қизиттай созу май, созандаю ялла,
Йиғишга гўртовин, албатта, қатъий ихтиёр айла.

Кўп жабру жафолар чеккан Адиб Собир ҳамиша шодликни куйлади, яхшиликка интилди, ҳур онларни қўмсаб яшади, шеърларида ҳаётга, келажакка ишонч оҳанги янгради:

Ниҳоят тунимиз уланар тонга,
Юлдузимиз порлар шараф буржида.

Шоир ижодини ўрганишда Тожикистонлик олим А. Абдуллаевнинг хизматлари каттадир. Унинг сайлан-

ма шеърлар тўпламининг ўзбекча таржимаси икки марта нашр этилди. Унга нуктадон адабиётшунос Ё. Исоқов сўзбоши ёзган.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Эрур давот, ўғил, давлат яроғи,
Дағал давлатни унга ром қилғил.
Давотдан давлат этмоқ хоҳласанг гар,
«Алиф»ни сен пайванди «лом»қилғил.

* * *

Давот топди қаламдин номдорлик,
Қалам тут, яъни шуҳрат ном қилғил.

* * *

Ёмон ниятли бўлма эл ҳақида,
Ўзингга бу ишинг сўзсиз зиёндур.
Киши яхшилик ҳар кимга қилса,
Бу майдон ичра у соҳибқирондур.

АДИБ ВА АДАБИЁТШУНОС

Тўққизинчи ва ўн учинчи асрлардаги Ўрта Осиё халқлари адабиёти туркий, араб ва форсий тилларда яратилиб, жанр, мавзу гоёвий йўналиш, бадий қудрат жиҳатидан жаҳоншумул шуҳрат топди. Айрим адиблар бир йўла бир неча жанрларда ижод этдилар, бадий ижодни илмий-назарий, фалсафий ва тарихий асарлар яратиш билан уйғун тарзда олиб бордилар. Бухоролик Муҳаммад Авфий ана шундай серқирра бадийят соҳибидир.

Муҳаммад Авфий тахминан 1172—1177 йиллар орасида Бухорода туғилган. Унинг болалик ва йигитлик йиллари она юртида ўтди. У Рукниддин Маъсуд Имомзода Бухорий, Али Бурҳон, Қутбиддин Сарахсий каби замонасининг машҳур олимларидан таълим олади. Самарқанд, Хоразм, Нисо ҳамда Хуросоннинг турли шаҳарларида бўлиб, илм-адаб аҳллари суҳбатларида бўлади, юрт кўради, эл танийди. Нишопурда ўша давр араб ҳамда форсий тилдаги шеърятни ўрганиш билан маш-

гул бўлади. Лекин бу орада мўғуллар Ўрта Осиёга ёпирилиб келади. Муҳаммад Авфий ўз ватанига қайтолмай Ҳиндистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. Олим Ҳиндистоннинг Учх, Гужорот вилоятларида яшаб, турли вазифаларни бажариб, ижодий ишлар билан шугулланади. Умрининг охириги йилларини Деҳлида ўтказган Муҳаммад Авфий 1227 йили вафот этади. Муҳаммад Авфийдан бизга қадар бир таржима, «Лубоб-ул албоб» («Негизларнинг негизи») тазкираси, «Жавомеъ-ул ҳикоёт, лавомеъ-ул ривоёт» («Ҳикоятлар мажмуаси ва ривоятлар нури») ҳикоятлар тўплами етиб келган. Маълумки, XIII асрга қадар форсий тилда кўп тазкиралар ёзилган. Лекин улардан бизга қадар тўла етиб келгани «Лубоб-ул албоб»дир. Икки жилд, ўн икки бобдан иборат бўлган ушбу тазкирада олим шеърят назариясига доир фикр-мулоҳазаларини баён этади, араб ҳамда форсий тилда шеър ёзган шоирлар ҳақида мулоҳаза юритади. Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Эроннинг жанубий қисмида яшаб ижод этган 299 шоирнинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумот беради, уларнинг турмуши, айрим асарларининг яратилиши билан боғлиқ ривоятларни келтиради.

Тазкиранинг биринчи жилди 7 бобдан иборат бўлиб, дастлабки икки бобда муаллиф шеър фазилати ва шоирнинг салоҳияти ҳақида, 3—4 бобларида форсий тилда яратилган биринчи шеър ва шоир хусусида баҳс юритади, маълумот беради. Қолган уч бобда эса асли шоир бўлмасалар ҳам баъзан ғазал ёзган, илм-адаб аҳлига ҳомийлик қилган подшоҳ, вазир, амир, олим ҳамда фозил кишилар хусусида маълумотлар келтирилган. Шундай қилиб, биринчи жилдда 130 шоир ёки адабиёт муҳиблари хусусида фикр юритилади. Асарнинг иккинчи жилди 5 бобдан ташкил топган бўлиб, унда IX асрнинг бошларидан XIII асрнинг биринчи чорағида яшаган, яъни Ханзала Бадғийсидан тортиб Зиёуддин Санжарга қадар 169 шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот келтирилади. Характерлиси шундаки, форсий тилда ижод этган ўндан ортиқ шоирларнинг меросидан баъзи намуналар ана шу тазкира орқалигина бизгача етиб келган, холос. Бу асар IX—XIII асрлар форсий тилдаги адабиётни ўрганиш, Хуросону Мовароуннаҳр халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини аниқлашда энг ноёб ва мўътабар манба ҳисобланади.

Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ-ул ҳикоёт» асари,

тарих фанлари доктори, профессор И. Низомиддиновнинг аниқлашича, икки мингдан зиёд ҳикоят, ривоят ва тамсилларни ўз ичига олган. Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Муҳаммад Авфий мазкур асарни яратишда ўзигача яшаган арабийнавис ва форсигўй олимларнинг 90 дан зиёд тарихий, илмий, бадий асарларидан фойдаланган. «Осор-ул-бақия», «Дастур-ул-вузро», «Тарихи Табарий», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Тарихи Яминий», «Тарихи Туркистон» шулар жумласидандир. Бундан ташқари, олим кўпгина ҳикоятларни бевосита ўз ҳаёт тажрибалари асосида оғзаки ижод далиллари, халқ нақллари асосида битгани ҳам шубҳасиз. Баъзи ҳикоятларда бунга ўзи ҳам ишора қилади. Адиб ҳикоятларининг аксарияти, инсоф ва адолат, ақл ва заковат, вафо ҳамда садоқат, инсонпарварлик, мардлик, жасорат, илм-ҳунарга даъват сингари ранг-баранг ҳаётий масалаларни, юксак инсоний ахлоқ-одобни, ид-роқ ва донишни тарғиб этишга бағишланган. Унинг ижодини ўрганиш, оммалаштиришда М. Бақоев, Ш. Шомуҳамедов, мутаржим Кибриё Қаҳҳорованинг хизматлари катта. Шарқшунос олим М. Бақоев Авфий ижоди ҳақида жиддий тадқиқот олиб бориб, энг нодир дастхат асосида «Жавомеъ-ул-ҳикоёт»нинг бир қисмини 1966 йили нашр эттирган эди. Кейинчалик Кибриё Қаҳҳорова, И. Низомиддинов ҳамда Т. Файзиевлар бу асардан бир қанча ҳикоятларни ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирдилар.

Филология фанлари доктори Султон Воҳидов ватандошимиз, ёзувчи ва шеършунос олим Муҳаммад Авфий ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда хайрли ишларни амалга оширган. Авфий ҳикоятларини ўзбек тилига тўла таржима қилиб, нашр қилдириш адабиётшунос ва шарқшуносларнинг галдаги вазифасидир.

МАЗЛУМЛАР КЎЗ ЁШИ ОТАШ...

Сайфиддин Муҳаммад Фарғоний XIII асрда яшаган атоқли қасиданавис, ғазалгўй санъаткордир. Шоир асарларининг мукаммал нусхалари (учта қўлёзма девони) ҳозир Туркияда сақланмоқда. Улар 1348 ва 1498 йилларда кўчирилган. Ана шу қўлёзмаларни чоп этган турк олими Аҳмад Оташ, Эрон адабиётшуноси Забехулло Сафо ва шу нашрлар асосида тадқиқот олиб борган тожик олими Ансор Афсаҳовларнинг аниқлашларича, Сайфиддин XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар вата-

нини талаётган бир пайтда дунёга келган. Бу ҳақда шоирнинг ғазал ва қасидаларида ҳам ишора бор. Сайфиддин Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олган, деб тахмин қилиш мумкин. У баъзи шеърларида «мадрасага бориб, илм ўрганишга ружу қилгани», ғоятда муҳтожликда кун кечиргани ҳақида шикоят қилади.

Мўғуллар босқини кучайгач, Сайфиддин бошқа ижодкорлар сингари ўз ватанини тарк этиб, Табрэзга боради ва ҳоким Жувайний саройида ишлайди. 1230 йилларнинг ўрталарига қадар шоир Жувайний паноҳида Табрэзда яшайди, мана шу ерда шоир ҳаётида муҳим воқеа рўй беради. У буюк шоир Саъдийнинг шеърлари билан танишади ва у билан дўстлик алоқаларини ўрнатади. Чунки, Саъдий нисбатан адолатли, илму адабни дўст тутувчи Жувайнийга асарларини жўнатар, уни таърифлаб қасидалар ёзар эди. Сайфиддин Саъдий билан шеърий нома орқали дўстлашади ва бу алоқа икки буюк санъаткор ижодини руҳий жиҳатдан бир-бирига яқинлаштиради. Тадқиқотчилар Саъдий Табрэзга келган пайтда (1265) Сайф ҳамда машҳур шоир Хумоми Табрэзий билан шахсан учрашиб, дўстлашган, деган фикрни баён этадилар. Чунки Сайф ўз ғазал ва қасидаларида Хумом номини ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» сингари шоҳ асарларини кўп тилга олади, таърифлайди.

1248 йили феодал урушлар натижасида Шамсуддин Жувайний хонадони билан қатл этилади, ҳокимиятни қўлга олган Шамсуддин Яҳуд мусулмонларга нисбатан қатли ом уюштиради. Илм-адаб аҳлининг ҳаёти хавф остида қолгач, Сайф Ҳажга бориш баҳонаси билан сафарга чиқади. Макка зиёратидан сўнг Сайф Кичик Осиёдаги Оқсарой шаҳрида паноҳ топади. Ватандан, дўстларидан (1292 йили Саъдий вафот этади) жудо бўлган шоир ғам-ҳасратда, моддий муҳтожликда яшайди. Табрэзга қайтишни истаб Ғазонхонга (1295—1304) қасидалар ёзиб юборади. Аммо бунга муяссар бўла олмади. Замонасининг айрим ҳукмронлари унга турли вазифа ва мансабни, ҳатто девонбеги вазифасини тавсия этадилар. Лекин сарой билан бевосита боғланиб қолишни истамаган шоир бу таклифларни рад этади. Ҳақиқатда ҳам Сайфи Фарғоний шеърлари орасида бирон тарихий шахс, ҳукмронни шахсан мадҳ этувчи ғазаллар учрамайди. Шоир тахминан XIV асрнинг бошларида ватанидан узоқда —Оқсаройда вафот этган.

Сайфи Фарғонийнинг бизга қадар катта ҳажмдаги шеърлар девони сақланиб қолган. Унинг 1348 йили Муҳаммад Али Оқсарой томонидан кўчирилган нусхаси, юқорида эслатганимиздек, ҳозир Истанбул университетининг кутубхонасида сақланади. Девоннинг нашрий нусхалари ушбу дастхат асосида амалга оширилган бўлиб, у 573 ғазал, 116 қасида, 13 рубоий, 4 қитъадан иборат.

Сайфи Фарғоний ўз ғазал ва қасидаларида Саъдий, Санойи, Аттот, Хоқоний, Рудакий, Анварий, Зоҳири Фарёбий сингари улкан санъаткорларнинг анъаналарини давом эттириб, дунёвий севгини куйлади, ҳаётга, гўзаллик, табиат кўркига муҳаббатни олқишлади, инсонпарварлик, ахлоқий-тарбиявий, ижтимоий-сиёсий фикрларни илгари сурди. Бу билан у форсий тил ва ундаги шеърият тараққиётига муҳим улуш қўшди. Шоир асарларида замона зулмидан, нодонларнинг бедодлигию ағёрларнинг ғаламуслигидан шикоят қилинади, жамият иллатларига муносабат билдирилади:

Бозам аз жаври фалак ин дили ғамнок пур аст,
Бозам аз хуни жигар дидаи намнок пур аст.

(Ғамгин кўнглимга фалак жаври тўлибдир, кўз ёшим-жигар қони тўлибдир).

Аммо ижтимоий ҳаёт иллатлари, зулм-зўрлик, тенгсизликдан шикоят, босқинчилик, ўзаро урушларни лаънатлаш, вайронага айланган ватан учун, абгор бўлган халқ учун куюниш Сайфи Фарғоний қасидаларида ғоятда мукаммал ифодаланган. Ижтимоий-сиёсий, фалсафий мушоҳадалар кучли бўлган бу қасидаларда биз анъанавий мадҳиябозликни кўрмаймиз. Ҳатто, давр ҳукмронларидан бўлмиш Ғазонхонга бағишланган уч қасидада ҳам замона носозликларидан шикоят мотивлари хийла кучлидир. Биз уларда мўғул истилоси натижасида култепага айланган шаҳарларнию хонавайрон бўлган бечораларни, дарбадар юрган халқни кўраимиз. Гўё шоир қасидаларида Чингизхон ҳужуми давридаги Ўрта Осиё халқлари ҳаёти манзаралари чизилгандек туюлади. Бир қасидасида истилочиларнинг давлатни бошқара олмай, уни идора этишни маҳаллий сотқин амалдорларга топширгани устидан кулса, қуйидаги байтларда уларни лаънатлайди:

Мардуми беақлу дин гирифта вилоят,
Ҳоли барра чун бувад, чу гург шубон буд.
Бингару имрӯз бин, ки аз они киёнаст,
Мулк, ки дию парер аз они Каён буд.
Мулки шаётин шуда аз зулми таалди,
Он чи ба мерос аз они одамиён буд.

(Вилоятни ақлу динсиз кишилар эгаллади, бўри чўпон бўлгач, қўйнинг аҳволи нима кечади. Ўтган кунлар Каёнийлар мулки бўлган юрт бугун кимларнинг қўлига қолганини кўр. Инсониятдан қолган барча мерос зулм-зўрликдан шайтонлар мулкига айланди).

Мана бу байтларда эса мўғул истилоси давридаги халқнинг оғир турмуши, мамлакатнинг хонавайрон бўлгани аниқ таъкидланган:

Чу баста зери пой пил мулке,
Ба дасти ин овонон уфтода.

(Бу лаънатилар қўлига тушган юрт, филнинг оёғи остига тушган мулкка ўхшайди).

Гуфтам андар кунжи узлат рӯ ба девор оварам,
Чун кунам, дар шаҳри мо як хонаро девор нест.

(Ғам-ҳасрат кўйида бир деворга юз ўгириб суянай десам, бизнинг бу шаҳарда девори бутун бирон уй топилмайди).

Қасидаларидан бирида шоир Ғазонхонга Румнинг харобалиги манзарасини чизади ва уни юртни обод, элни маъмур қилишга чорлайди. Шаҳар нообод, халқ оч-яланғоч, дейди Фарғоний, ҳукмронлар жабр-зулмни кундан-кунга оширмоқда, олиқ-солиқлар кўп, нарх-наво баланд, лекин мазлумлар додига етадиган инсон йўқ. Шоир зодагонлар ҳаёти билан мазлумлар турмушини қиёслаб, меҳнаткаш халқ аҳволининг нақадар аянчли эканлигини рўйрост кўрсатган. Бу қасида Анварийнинг «Хуросон аҳлининг номаси» (инглиз олими Эдуард Броун қасидани «Хуросон кўз ёшлари» деб атаган)га ўхшатма тарзида ёзилгани учун турк олими Аҳмад Оташ уни «Рум кўз ёшлари» деб атаган.

Золимон мурдадилу мазлумақон навҳақунон,
Ҳеч дилсўзе набошад мурдари бар навҳагар.

(Золимлар қалби ўлигу мазлумлар нолакаш, ўликлар қандай қилиб тирик йиғловчиларга таскин беришсин).

Шундай қилиб Сайфи Фарғоний қасидалари том маъноси билан замон иллатларини: зулм-зўрлик, суд-хўрлик, товламачилик, мунофиқлик, риёкорлик, таъмагирлик, муттаҳамлик, талончиликни қоралашга, диний урф-одатларни, шариат қоидаларини суистеъмол қилиб, халқни қуллик ва жаҳолатда сақлашни қаттиқ танқид қилишга қаратилган. Шоир илм-маърифатни тарғиб этади, нодонлар иззатдаю доналар хор-зорликдалигидан нолийди, ҳукмронларни инсоф, адолатга, инсонпарвар бўлишга чорлайди. Ўз аҳволидан нолиган шоир «жабр кўрган мазлумлар», «паришонхотир бечоралар» ғамидан афсуснадоматлар чекади, мўғул босқинчилари ва уларнинг маҳаллий малайларини «халқнинг гўштига тушган куртга»га ўхшатади:

...Басе мардум зи сармо дар заминанд,
Чу барф андар зимистон уфтода,
Ба жои анбару мушкаш кунун ҳаст,
Газанда дар гиребон уфтода.

... Аё мазлуми саргашта ки хаста,
Чунон маҳруму ҳайрон уфтода.
Зи жаври золимон дар мулки хеш;
Ба хори чун ғарибон уфтода.

(Кўп халқ қишда ёққан қордек совуқдан ер билан битта бўлиб ётибди. Эндиликда (халқнинг) ёқасига муш-ку анбар ўрнига газандалар ёпишиб олган. Эй саргардон мазлумлар, нечун бу қадар ҳамма нарсадан маҳруму ҳайронсан. Золимлар жавридан ўз ватанингда ғариблардек хор-зорликка йўлиқибсан).

Афсуски, бу ватандошимизнинг шеърлари ханузгача ўзбек тилига таржима қилинмаган. Ваҳоланки, Сайфи Фарғоний асарлари XIII асрнинг охири ва XIV аср бошлари Ўрта Осиё халқлари адабиётидаги ижтимоий-сиёсий руҳнинг тараққиётида муҳим ўрин тутади. У халқнинг куч-қудратига ишонган, уни эъзозлаган санъаткордир.

Оташ аст оби дидан мазлум,
Чун равон ғаит хушку тар сўзад.

(Мазлумларнинг кўз ёши оташдир, у аланга олса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади).

Сайфиддин Фарғоний ижодини топиш, тарғиб ва таълиқ этишда Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Б. Аҳмедов, У. Каримов ҳамда А. Афсаховларнинг хизмати катта.

ЖАҲОНГАШТА ШАЙХ

Бир кун и эрталаб тоғам Алоуддин томдан тарайи тушгандай:

— Мен сени ўқитиб бўлдим, энди бошқа устоздан таълим оласан, деб қўшни маҳалладаги шайх Али Дўстийга олиб бориб топширди.

Мен у кишидан сўфизм таълимотининг зикр, сабр, сидқ, вафо, нафс, риёзат, фано сингари қоидалари бўйича дарс олардим. Кунлардан бир кун борсам, устозим нима юмуш биландир банд эканлар. Менга ҳовлининг бир бурчагида ётган катта харсанг тошни у бурчагига олиб бориб — олиб келишни буюрдилар. Мен чошгоҳгача шу ишни бажариб, терлаб-пишиб кетдим. Ва ниҳоят шайх ўз ишларидан бўшаб, мен билан сабоқ бошладилар. Гап орасида:

— Устоз, шундай катта тошни бекорга у ёқдан бу ёққа кўтариб бориб, кўтариб келишнинг фойдаси нима? — деб сўраб қолдим.

Муаллим бир оз жим турдилар-да, ковушларини оёқларидан ечиб олиб:

— Унинг фойдаси мана бу бўлади, — деб — оркамга, юмшоқ жойимга чунонам туширдиларки, кавшнинг наъли баданимда нақш боғлади.

Кейинчалик билсам шайх қўлига тушган ҳар бир шогирд ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан чиниқиши, бирон дақиқа ҳам бекор қолмаслиги, устозига ҳеч қандай ноҳўя савол билан мурожаат қилмаслиги, унинг ҳар қандай топшириғини сўзсиз бажариши шарт экан.

Саид Али Ҳамадоний 1314 йили Эроннинг Ҳамадон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси ёшлигиданоқ унинг тарбиясига жиддий эътибор беради. Падари вафотидан сўнг унинг тарбияси билан тоғаси Алоуддин шуғулланади. У ёш йигитчага математика, астрономия, табиёт, Шарқ юртлари жуғрофиясини ўргатади. Табиий фанларни мукаммал эгаллаб бўлгач, Алоуддин жиёнини Машриқ заминининг машҳур файласуф шайхлари Маҳмуд Маздақоний ва Али Дўстий қў-

лига топширади. Ҳамадоний улардан сўфизм таълимоти бўйича дарс олади.

Кунлардан бир кун Маздақоний шогирдига шундай дейди:

— Сен бу дунёю у дунёга керакли барча билимларни ўрганиб бўлдинг. Аммо ҳаётни яхши билмоқ ва инсон қалбини тўғри тушунмоқ учун сафар қилиб, юрт кўрмоқ керак.

Шундан кейин Али Ҳамадоний 21 йиллик сафарга чиқади. Шарқнинг барча мамлакатларини кезиб чиқади, кўплаб шогирд ва муридлар орттиради, Арабистонда бўлади. У энди машҳур олим, сўфизм таълимоти жавонмардлик (борини йўқлар билан баҳам кўриб, йўғига шукр қилиб, фақат ўз ҳунари эвазига кун кечириб) оқимининг пешқадам донишманди сифатида шуҳрат қозонганди. Сафарларидан бирида Ҳамадоний 1372 йили Ҳатлон вилоятининг (Ҳозирги Кўлоб вилояти) Алишоҳ қишлоғига тушади. Бу ер шайхга ёқиб қолиб, бир умрга шу ерда яшайди, уйланиб, бола-чақали бўлади.

Кашмирда Исломнинг тарқалиши ва ислом маърифатини ерли халққа сингдирилишида Али Ҳамадоний катта хизмат қилган. У 1374 йили буюк Соҳибқирон Амир Темур маслаҳати билан 700 шогирдини олиб Кашмирга борган ва бу ерда илмий мажлислар ўтказиб, ваъзлар айтиб халқни ўзига эргаштиришга эришган. Шундан кейин умрининг қолган йилларини кўпроқ Кашмирда ўтказган Сайид Али Ҳамадоний 1384 йили вафот этган.

Али Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли барчага бир ибратдир, у ҳар бир сўфи, шайх, дин арбобидан мукамал билимдон, бирон касб эгаси, исломий фарз ва суннатларни, билимларни элга ўргатиб ҳалол ҳамда фидойи бўлмоғини қатъий талаб қилган. Шунинг учун барча мурид ва шогирдлари бирон бир ҳунар эгаси бўлган. Ўзи қалпоқ тикишдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Шайхдан бизга қадар араб ва форсий тиллардаги шеърлар девони, «Шайхлар одоби», «Нафс маърифати», «Жавонмардлик асослари», «Давлатни бошқариш қоидалари» сингари юздан ортиқ катта-кичик ҳажмдаги асарлар мерос бўлиб қолган. Уларда олим илм ўрганишнинг аҳамияти, ҳунарнинг инсон фаолиятидаги ўрни, шайх, сўфиларнинг маънавий пок бўлиши, имон, эътиқоднинг мустаҳкам бўлмоғи, ким ва қайси эътиқодда бўлишидан қатъи назар барча одам-

ларга яхшилик қилиш, бева-бечораларга нисбатан муруватли бўлиш хусусида насиҳат қилади, йўл-йўриқлаб кўрсатади. У ўз асарларида маърифатли, узоқни кўра биладиган, тадбирли, адолатпеша, инсонсевар, амир бошчилигидаги марказлашган, мустаҳкам давлат ғоясини илгари суради.

Али Ҳамадонийнинг шахси, унинг Амир Темур билан мулоқотлари ҳақида Шарқда кўп нақллар тарқалган. Уларда икки буюк шахснинг давлат, юрт, эл, илм-маърифат, инсондўстлик, мардлик ва жасорат, ўзи танлаган иш ва йўлда сабот ҳамда матонат кўрсатиш хусусида ажойиб, ибратомуз фикрлар мужассамланган.

РИВОЯТЛАР

Шоҳ Нуриддин Неъматулло Вали Ҳазрати Мирни кўргани борганларида у киши бетоб эканлар. Шунда бошларидаги саллаларини олиб, Шайхнинг муридларидан бирига бериб дебдилар:

— Бунни пирингга элтгин, пайтава қилсинлар ва ўз пайтаваларини лутфан берсинлар, мен салла қилиб ўрайман.

* * *

Али Ҳамадоний икки йил шайх Али Дўстий ҳузуринда бўлиб, сўнг Маздақонга қайтаркан, ҳижрий 732 (1358) йили иккинчи куни Сайид хайри хуш қилиш учун устози ҳовлиси яқинига келибди. Ўша куни шайх доимий одатига кўра ҳовлисидан чиқмабди. Дўстлари Али Ҳамадонийга устознинг кулбасига кириб хайрлашиб кетаверишни маслаҳат беришибди. Али Ҳамадоний хонага кириб не қўз билан кўрсинки, Дўстий зикрга бош эгган ҳолда жон таслим қилган экан.

Али Ҳамадоний ва бошқа шогирдлар шайх Алини дафн этиб, учинчи куни Маҳмуд хизматида етиб борибди. Ўша кунлари Сайиднинг муридлик муддати тугаган экан. Шунинг учун Маҳмуд Маздақоний Али Ҳамадонийга қуруқлик ва сув юзида сайр қилиш, жаҳонгашталикка юз тутишини маслаҳат берибди. Шундай қилиб Ҳамадонийнинг мусофирлик ҳаёти бошланибди.

* * *

Кунлардан бир куни Али Ҳамадоний шайх Азконий хонақоҳида ётганида туш кўрибди. Тушида Азко-

ний унга бир лочин туҳфа қилибди. Бунини шайх фарзанд деб тушинибди-да тезда уйланибди. Оллоҳ таоло ҳақиқатда ҳам унга ўғил берибди, номини Муҳаммад қўйибди. Ушанда Ҳамадоний қирқ ёшда экан.

* * *

Ҳамадоний нақл этибдур: Ҳаж сафарим ўн ой давом этди. Қасрда дам олиб ётсам, ҳақ субаҳонаху таолодан «тур, халқни исломга даъват эт» деган нидо келарди. Шунинг учун бирон манзилда муқим турмадим, бирон шаҳарда икки ойдан зиёд яшамадим.

* * *

Кашмир подшоҳи Султон Аловуддин тушида офтобнинг жанубдан чиққанини кўрибди. Шоҳ будда уламоларини йиғиб, туши таъбирини сўрабди. «Эй подшоҳ, дебди улар, Мовароуннаҳр заминидан бир киши келиб, ҳаммамизни мусулмон қилади», дебди. Ҳақиқатдан ҳам Али Ҳамадоний Кашмирга бориб, бутун халқни исломга даъват этибди.

* * *

Кунлардан бир кун Ҳамадоний Амир Барлос билан биргаликда соҳибқирон Амир Темур ҳузурига борибди. Сўхбат давомида Жаҳонгир Шайхдан сўрабди.

— Устоди аржманд, нега қора либос кийиб, қора салла ўраб юрасиз?

— Улуғ амир, мен Ҳақ йўлида ҳар икки нафсни шаҳид этганман. Уларга мотам тутиб, шундай хирқа кияман, — жавоб берибди Ҳамадоний.

* * *

Нақл этишларича Али Ҳамадоний бир сафар 700 нафар саййидлар билан Кашмирга борибди. У ўз дўстлари ва яқинлари билан Алоуддин маҳалласидаги Абҳат (ҳозирги Чаҳрам) анҳори соҳилига жойлашибди. (Кейинчалик ана шу манзилда Шоҳи Ҳамадоний номили хонақоҳ ва жомеъ масжиди бунёд этилган). Ҳар куни Ҳамадоний аср намозидан сўнг бир баландликда одамларга панд ҳамда ваъз айтиб, уни маҳаллий тилга таржима қилдиар экан. Оддий халққагина эмас, ҳинд

ва будда уламоларига ҳам ваъз айтаркан. Баъзан бундай мажлислар баҳсу мунозарага айланиб, Шайх ўз ақл-заковати, ўткир зеҳни, исломий тафаккури билан ғолиб келаркан. Натижада мажлис аҳлидан бир неча киши бир йўла исломни қабул этган кунлар ҳам бўлган экан.

* * *

Султон Баҳромшоҳ Саййиднинг муриди мухлисларидан бири экан. У бир неча кун шароб ичиб, бадмаст бўлибди, ёмон ишларга қўл уришга қасд этибди, яъни бировни қатл этишни мўлжаллабди. Иттифоқо кўзи уйқуга кетиб, тушида Али Ҳамадонийни кўрибди. У шоҳга қараб: «Эй подшоҳ, худои таоло ва эрта қиёмат кунндаги жазодан қўрқмайсанми? Нега бундай бадбинлик ва қотилликка қўл урмоқдасан?» дебди.

Уйқудан турган шоҳ ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, Али Ҳамадоний ҳузурига бориб, унинг қўлини ўпибди. Ана шу кундан эътиборан Баҳромшоҳ адолат билан ва худодан қўрқиб ҳукмронлик қила бошлабди. Шунинг учун халқ уни «Шайх Султон» деб атай бошладилар. У баъзан Бадахшонни, кўпинча Балху Бадахшонни ўз тасарруфида тутаркан. Бир сафар Бадахшон ўзаро жангда унинг ҳарифи қўлига ўтиб қолибди. Шунда Али Ҳамадоний: «Эй худо, тез кунда Бадахшонни шайх Муҳаммад қўлига қайтар» деб дуо қилибди. Ҳақиқатда ҳам кўп ўтмай Бадахшон яна Шайх Султон қўлига кирибди. У шайх таъсирида халқ учун кўп яхши ва хайрли ишларни бажарибди. Султон Ҳамадонийнинг «Воридоти амирия» рисоласини кўп муталаа қилиб юраркан.

* * *

Али Ҳамадоний ҳалол ризқ топиб ейиш учун қалпоқ тикиш билан машғул бўларди. Айтишларича бу касб унга тушида башорат қилинган экан. Кунлардан бир кун у ўзи тиккан қалпоқлардан бирини Султон Қутбиддинга тухфа қилибди. Қутбиддин ўша қалпоқни доим тожи остидан кийиб юрар экан. Бир юз қирқ йил давомида ўша шажара ҳукмронлари бу анъанани давом эттиришибди. Аммо Султон Фатҳ шоҳ ўша қалпоқни ўз кафанига кўшиб дафн этишни васият қилибди. Тоқим шу қалпоқ туфайли гўр азобию қиёмат заҳмати

камроқ бўлсин, деб умид қилган экан. Шундай қилишибди.

Машҳур донишманд Мавлоно Муҳаммад Они бу ишнинг хунук оқибатини қуйидагича нақл этган: давлат ва салтанат Шамсуддин хонадонидан бошқанинг қўлига ўтажак. Шундай ҳам бўлибди. Нақл этишлари-ча, Ҳамадоний кулоҳи дафн этилгандан 37 йил ўтгач, Ғозичак номли бир баҳодир майдонга чиқиб, «шоҳамбарий» шажарасига барҳам бериб, тарих майдонига чаклар сулоласини чиқазибди ва улар 23 йил ҳукмронлик қилиб, Акбаршоҳ зарбаси, буюк Темур империяси таъсирида қулабди.

* * *

Кунлардан бир куни отасининг яқин бир ошноси Сайид Шаҳобуддин йўлда Ҳамадонийга учрабди ва унга 200 динор ҳадя берибди. Сайид ўша куни бир қанча дарвеш ва оддий кишиларни тўплаб, юз динорни харжлаб меҳмон қилибди. Шу зайдда кеч кирибди. Ҳамадоний уйҳусида Расули Акрамни зиёрат қилибди. Пайғамбаримиз шайхни бундай текин пулни олмоқ ва меҳнатсиз нарсани қўлга киритмоғини ман этиб дебдилар: «Сен ҳалол касб эвазига ризқу рўзи топмоғинг лозим».

«Хулосат-ул-маноқиб» китобининг муаллифи Сайид Ҳамадоний қалпоқ тикиш билан тирикчилик қилар ва у бу касбни тушида башорат бўлгандан кейин ўрганган, унинг тиккан қалпоқлари ҳамманикидан чиройли бўларди, деб ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам унинг аксарият муридлари бирон касб эгаси эканлар. Ишлаган ҳар бир мурид ёки шогирд ишсизлик ва танбалликдан йироқ бўлишаркан. Шайх туфайли Кашмирдаги «Боғи Сулаймон» маҳалласида ҳунаромандчилик борган сари ривожланиб, ободлашиб кетибди.

* * *

Кашмир мусулмонлари Сайид Ҳамадоний ваъз айтганидан жойда кўркам ёдгорлик барпо этишган. Бу ер илм-адаб аҳлининг зиёратгоҳи ҳисобланади. Кашмирликлар Ҳазрати имом Ҳусайнни эслаш маросимида Шайх қадам жойига келганда аламларини ҳам қилиб ўтадилар. Халқ қалбида бу зотга ҳурмат шунчалик зўрки, Кашмир дарёларидаги балиқчилар ундан мадад

сўрайдилар. Кашмир ахли ҳар йили зилҳижжанинг 6 кунини байрам қилиб, Ҳамадоний ҳақида суҳбатлар уюштирадилар.

* * *

«Мастурот» китоби муаллифининг ёзишича Балх ҳукмронларидан бири Сайид Ҳамадонийнинг илмий кучи, кароматгўйлик қудратига ишонмай, мис ва пўлатдан отлар яссатираркан-да «агар сен ўз қавмингдан қайтиб, менинг саройимга бўйин эгиб келмасанг, ана шу қизиб турган отлардан бирига ўтқизаман» деб сиёсат қиларкан. Лекин Сайид ҳақ йўлдан қайтмабди. Кунлардан бир кун подшоҳ қараса, яссатирган барча отлари тупроққа айланиб қолибди. Қилмишидан пушаймон бўлган шоҳ Шайхга қўл бериб, мурид бўлибди.

* * *

Али Ҳамадоний 1383 йили учинчи марта Кашмирга сафар қилиб, 1384 йилнинг зилқабдаси бошларигача ўша ерда яшади. Шундан сўнг умра ёки Ҳаж сафарига бормоқ мақсадида ватанига қайтади. Йўлда Похли шаҳрига тушади. Шаҳар ҳокими Шайхдан бир неча кун шу ерда яшаб, ўз маърузаларидан халқни барҳаманд этмоғини илтимос қилади. Сайид ўн кун давомида катта анжуманларда ваъз айтиб, халқни ўз маърифатидан баҳраманд этгач, йўлга тушибди. Йўлда касал бўлиб, беш кун ўтгач, вафот этибди.

* * *

Ҳайдари Бадахший «Мастурот» рисоласида шундай ёзади: Али Ҳамадоний Хатлондалигида Ҳазрати Расул-ulloҳни тушида кўрган экан ва ул ҳазрат «сенинг хокинг шу ерда бўлади» деб башорат қилган эканлар. Уйқудан турган Сайид бу башоратдан мамнун бўлибди. Чунки, у ўзини шу шаҳарга қаттиқ боғлиқ, деб юрарди. Бу воқеани шайх муридларига айтиб берган ва уларнинг «Сизнинг умр риштангиз қачон узилади» деб берган саволларига «мен мана шу воқеадан сўнг уч йилу бир кеча кундуз умр кўраман» дебди. Муридлари зор-зор йиғлашибди. Ҳақиқатдан ҳам шайх ўзи айтган кунда вафот этибди.

* * *

Али Ҳамадоний вафотидан хабар топган Султон Қутбиддин жасадини Кашмирга элтиб дафн этиш учун одам юборибди. Похли ҳокими эса, Сайидни ўз вилоятида дафн этмоқчи эди.

Хатлонлик муридлари эса устозни васиятига кўра мурдани ўзлари олиб кетмоқчи бўлишибди. Ҳар ҳолда орада қаттиқ тортишув рўй берибди. Мурдани ювиб-тараб, кафанга ўрагач, Шайхнинг мурид ва шогирдларидан бўлмиш Қавомиддин Бадахший дебди: «Кимда ким Шайхнинг мурдасини ўрнидан қимирлата олса, уни хоҳлаган ерига элтиб кўмиши мумкин». Бу гапдан ҳамма таажжубга тушибди. Кашмирликлар ва похли халқи бирин-кетин Сайид Ҳамадоний жасадини кўтариб кетишга уриниб кўришибди, лекин ҳеч ким ўрнидан қимирлатолмабди. Шундан сўнг Шайх Қавомиддин Бадахший «Энди навбат бизга келди» дебди-да, устози мурдасини бир ўзи икки қўлида даст кўтариб йўлга тушибди. Йиғилганлар ҳайрат бармоғини таажжуб дандони билан тишлаб, шайхни Хатлонга элтишга монъелик қилмабдилар. Шундай қилиб Али Ҳамадонийни ўзи севган Алишоҳ қишлоғига элтиб дафн этибдилар. Унинг мақбараси ҳамон мўътабар зиёратгоҳ ҳисобланади.

«ДИЛ БА ЁРУ ...»

Ўн иккинчи ва XV асрларда Ўрта Осиё халқлари орасидан Шарқ ирфоний тафаккури тараққиётига улкан ҳисса қўшган бир тизим мутафаккир мутасаввуфлар етишиб чиқди. Исломиё аҳкомлар ўчоғи Бухородан етишиб чиққан Баҳовуддин Нақшбанд ана шундай сиймолардандир. У 1318 йили Бухоро яқинидаги «Қасри Ҳиндувон» (кейинчалик у олим шарафига «Қасри Орифон» деб атала бошланган) қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келган. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида шогирди Муҳаммад Порсонинг «Қудсия», «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд», Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс», Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи Роқимий», Амир Ҳамзанинг «Мақомоти Амир Сайид Кулол», Муборак ал-Бухорийнинг «Анисул толибин ва уддатус соликин», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Рашаҳот-ул-айнул ҳаёт», «Футу-

ватнома» асарларида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Ана шу манбалар асосида тадқиқот олиб борган Е. Э. Бертельс, С. Олимов, А. Афсаҳзод, Х. Мирзозода, В. Зоҳидов, И. Мўминов, А. Муҳаммадқулов, О. Усмонов, А. Ҳайитметов ҳамда Н. Комилов сингари олимлар бу буюк файласуфнинг тўла биографиясини яратишга қисман эришишган.

Шу илмий хулосаларга қараганда туғма зийрак ва зукко бўлган Баҳовуддинни ёшлигиданоқ дастлаб Хўжа Муҳаммад Самосий тарбиялай бошлайди. Зеро бир неча йил бурун «Қасри Ҳиндувон»да бўлган Самосий яқин оралиқда мана шу қишлоқда буюк бир шахс дунёга келишини башорат қилган эди. Унинг вафотидан сўнг эса Баҳовуддиннинг тарбияси билан ўша даврнинг машҳур мутасаввуфи Амир Саййид Кулол шугулланади. Ана шу Саййид Амир Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да ҳам ишорат бор. Кейинроқ эса Абул Холиқ Фиждувонийдан сабоқ олади. Олимнинг отаси Саййид Жалолиддин, онаси Биби Орифа бўлган.

Маълумки, Аҳмад Яссавий Бухоро мадрасаларини хатм этгач, устози Юсуф Ҳамадоний ўрнида мударрислик қилган. Ўша кезларда Саййид Кулол билан Абул Холиқ Фиждувоний Аҳмад Яссавийдан таълим олишган. Демак, Баҳовуддин Нақшбанд бевосита Яссавий шогирдларидан ҳисобланади. У етти яшарлигида «Қуръони Карим»ни тўла ёдлаб, хуш овоз билан қироат қилган.

Ўн бир яшар Баҳовуддинни Саййид Кулол ўзи билан Қаршига элтади. У бу ерда кўп китоб ўқийди, сўфизм назариясини пухта эгаллайди; устозларидан «махфий зикр» қоидаларини ўзлаштиради; орифлик шартларини ўрганади; ўн етти яшарлигида уйланади. Аммо Абу Муҳсин Муҳаммад Бакир ибни Муҳаммад Алининг «Мақомоти ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд» китобида нақл этилишича, Саййид Амир Кулолдан дарс олиши тугагач, амакиси Баҳовуддинни Самарқандга элтади ва машҳур дарвишлар ҳузурига элтиб, улардан таълим олдиртиради. Кунлардан бир кун Баҳовуддиннинг тушига ҳазрати Хизр кириб, «агар сен ҳақиқий сўфи бўлишни истасанг, хотининг билан алоқани узишинг керак» дейди. Шундан сўнг Баҳовуддин оиласи билан ажралишади. Умуман, унинг камолотида «ғойибдан нидо», «хуфя зикр» пайтида кўз олдида пайғамбар, Сулаймон Ҳаким Ота, Хизр,

Иброҳим Адҳам, машҳур авлиёларнинг келиши, башорат, ўзининг ногихоний руҳий қудратга эга эканлигини сезиши муҳим омиллардан бўлган. Ўтмишда яшаган буюк мутасаввуфларнинг ҳаётида Хизр башорати ёки ундан таълим муҳим ўрин тутган.

Гарчи Баҳовуддин оиладан воз кечган бўлса ҳам ўзининг қатъий ақидаси «даст ба қору дил ба ёр»дан келиб чиқиб, деҳқончилик билан шуғулланган, отасининг ёнида туриб дастгоҳда гулли ҳарирлар тўқиган, мисга гул-нақш тушириш билан шуғулланган. Унинг лақаби — Нақшбанд ҳам мисгарлигидан олинган. Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Баҳовуддин бир оз вақт шогирди Халил султон ёки Қазон султон даргоҳида яшаган ва унинг бой китобхонасидан фойдаланган, айрим масалаларда Султонга раҳнамолик қилиб турган.

Бухорога қайтиб келгач, олим шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор билан бирга Хуросон, Эрон ҳамда Ироқ орқали Ҳажга жўнайди. Улар йўлда Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод ва Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўладилар: Юсуф Ҳамадоний, Боязид Бастомий, Жўнайд Бағдодий, Мансури Халлож, Абу Абдулло Маҳсиби сингари машҳур сўфи-машойихлар, Шарқ сўфизм таълимотининг алломалари мақбараларини зиёрат қилади: «Анал ҳақ» ижодкорига катта ҳурмат кўрсатади.

Машҳур тасаввуф донишманди, Бағдодда мадраса қурдириб, ўн йил давомида ўн уч фандан дарс айтган Абулқодир Гелоний-Ғавсул Аъзам (XII аср) Мансури Халложга хайрихоҳ бўлган, унинг ақидасини тарафдорлик қилган. Баҳовуддин Нақшбанд ҳам шогирди Муҳаммад Порсога «Мансур қалбида ишқ оташининг алангаси бор эди. Гирд-атрофдагилар ана шу шуълани кўра олмай, уни дастгирлик этмади. Мен ўшанда Халлож ёнида бўлганимда, уни қўллаб-қувватлардим» деган экан. Бу эса Нақшбанднинг «Худо билан қалбан бирга бўлмоқ лозим, у бизнинг вужудимизда бўлмоғи даркор» деган фикри билан ғоятда мутаносибдир. Уч йилдан сўнг улар Бухорога қайтишади. Бундан кейинги барча ҳаётини Баҳовуддин Нақшбанд худо йўлига хизмат қилишга: муридлару шогирдларга дарс айтиш, амри маъруф ўтказиш, уларга «зикри хуфя» қоидаларини сингдириш, кўпроқ даврвишлар даврасида бўлишга интилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Муҳаммад Порсо ва Алоуд-

дин Аторлар унинг нутқлари, ҳикматли сўзларини ёзиб, тўплаб юрган. Ўтмишда яратилган «Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд мақомотларига» кирган барча гаплар, устознинг фикрлари, унинг даҳоси хусусидаги кўплаб маҳоботли афсоналар ана шу манбалардан олинган ёки уларга суяниб ёзилган.

Ҳазрати Баҳовуддин касалланиб қолгач, умр охирига етаётганини сезиб, Бухоро четидаги бир қарвонсаройга бориб ўрнашган. Кўплаб шогирдлар, дарвешлар қуршовида бир неча кун яшаб, 1389 йилнинг март ойида оламдан ўтган. У ўзигача ўтган барча сўфи, машойхлар таълимотини пухта эгаллади ва бу соҳада ўзича қуйидаги йўналишни белгилади: таълимотининг асосини жавонмардлик — барча инсонларга яхшилик қилиш, ортиқча мол-дунёга ружў қилмаслик, ўз қўл кучи, кўз нури эвазига кун кечириш, бировларнинг дардига малҳам бўлиш, иложи борича қўлга киритилган ноннинг ярмини бир муҳтожга бериш, дилозор бўлмаслик, фарз ва суннатларни бировга кўрсатиш учун ёки бошқалар ижро этаётгани учун эмас, балки қалбдан ҳуфя бажариш ташкил этган. У асосан турли касб эгалари давраларида, усталар расталарию гузарларда, қарвонсаройларда фаолият кўрсатган. Бунда ўн бир шарт дастур сифатида қўлланилган:

1. Ҳуши дар дам, яъни шу тариқат аъзоси — солиқ худо шарафига қилинадиган ҳуфя зикр пайтида хушҳол ва хушчақчақ юрмоғи лозим.
2. Назар дар қадам, яъни солиқ ҳамиша ҳушёр бўлиб, паришон хотирликка йўл қўймаслиги зарур.
3. Сафар дар ватан, яъни юксак ахлоқ соҳиби бўлган солиқ атроф-муҳит бағрида кезиб юрсин, юрт кўрсин, одамлар орасида бўлсин.
4. Хилват дар анжуман, яъни солиқ зоҳиран халқ билан, ботинан холиқ билан бўлсин.
5. Ёд қард, яъни солиқ худо ёди билан яшамоғи, зикрга фарқ бўлмоғи зарур.
6. Бозгашт, яъни солиқ ҳамиша худо ишқида ботинан муножот айтиб юрмоғи даркор.
7. Нитохдошт, яъни солиқ ҳаёлини бир жойга йиғиб, хотиржам юрмоғи лозим.
8. Ёддошт, яъни солиқ ваҳдати вужуд таълимотини билмоғи керак.
9. Вуқуфи замони, яъни солиқ ҳамиша ўз вақтини ҳисоблаб юриши, унинг қанчаси яхшиликка, қанчаси ёмонликка кетганини билиб туриши зарур.
10. Вуқуфи адади, яъни солиқ ҳамиша ўзининг ягоналигини, танҳолигини назарда тутмоғи керак.
11. Вуқуфи қалб, яъни со-

лик хуфя зикрда ғарқ юриб, дилида Оллони сақлаши билан хотиржам юрмоғи керак. Нақшбандийлик тариқати аъзолари, тарафдорлари олдиға қўйиладиган бу талабларнинг тўрттаси, яъни «Хуши дар дам», «Назар дар қадам», «Сафар дар ватан», «Хилват дар анжуман» энг асосий шарт сифатида кенг тарқалган.

Баҳовуддин Нақшбанд 73 йиллик умри давомида Навоий таъбири билан айтганда қўплаб «авроқ мунаққаш этган» бўлса-да унинг тўла илмий мероси бизға қадар сақланиб қолмаган. Аммо «Чанок қалъа» (1909 йил), «Бухорон шариф» (1912 йил), «Шўро» (1914 йил) журнал ва газеталаридаги маълумотларға қараганда буюк мутафаккир тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «Ҳаётнома», «Далили ошиқон», «Одоб ал-соликин» («Муридлар одоби»), «Насиҳат ул-соликин» («Муридлар учун насихат») асарлари алоҳида аҳамиятга эга эканлиги уқтирилган. Лекин негадир Абдулаҳад Хўжаев ўзининг «Маҳдуми Аъзам» («Мулоқот» журнали, 3—4 сонлар, 1993 йил, 45-бет) мақоласида сўнгги икки асарни бу шайх китоблари сирасига киритган.

X—XI асрларда айрим мутасаввуф машойихлар орифликдаги таркидунёчиликка, мистика — ўзлигидан воз кечиш сингари хатти-ҳаракатларға ўзгача назар билан қарашға, сўфизм назариясининг баъзи жиҳатларига ислоҳ киритишға интиладилар. Тасаввуфнинг машҳур донишманди Абулҳасан Харақоний 3 ўғлининг бирини темирчига, иккинчисини дурадгорға, учинчисини қуролсозға шогирд қилиб беради. Муридларидан бири «ахир фарзандларингиз ҳунар эгаллаш билан банд бўлса, комиллик йўлидаги фарз ва суннатларни ўз вақтида бажара олмайдилар-ку?» деб сўраганида «ошиқларни қўли ишда, қалби ёрда бўлмоғи лозим, улар текинхўрлик, тамаъгарликка ўрганмасликлари керак» деб жавоб берган. Баҳовуддин Нақшбанд ана шу фикрни бир таълимот даражасига кўтаришға, сўфизмни турмушға, инсон ҳаётига яқинлаштиришға муваффақ бўлди.

Хулоса қилиб айтганда, сўфизм таълимотида ислохотчи, янгилик яратувчи унвонига муяссар бўлган Нақшбанд ҳаёти ва ижодий мероси энди ҳар томонлама чуқур ўрганилмоқда. Унинг асарларини топиш, тадқиқ этиш ва нашр қилиш шарқшунос ва файласуфларнинг галдаги вазифаларидан ҳисобланади.

НОЗИКТАБЪ БАДИҲАҒҲӢ

Машҳур шоир Жалолуддин Салмон ибн Хожа Алоуддин Соважий (1300—1375) баҳор ойида тўлиб-тошиб оқаётган Дажла дарёсини (Бағдод шаҳри яқинида) бир тепаликка чиқиб, томоша қилиб ўтирган экан, олдида юпун кийинган, устида наमत чакману қўлтиғида китоб билан бир йигит кулиб салом берибди:

— Кимсан, эй йигит? — сўрабди шоир.

— Мен ғариб бир шоирман, — жавоб берибди мусофир.

Шунда Салмон Соважий унинг иқтидорини синаб кўрмоқ учун қуйидаги мисрани ўқибди:

Бу йил Дажланинг рафтори ажаб мастонага ўхшайдир.

Мусофир йигит шу заҳотиёқ бадеҳа тарзида байтнинг иккинчи мисрасини айтибди:

Аёғи банддаю оғзида кўпик, ажаб девонага ўхшайдир.

Салмон тепаликдан тушиб, жулдирвоқи йигитнинг қобишятига офаринлар айтибди ва улар бир умрга устод-шоғирддай дўстлашиб қолибдилар.

Забардаст олим ва шоир Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро» китобида таърифланган бу дарвеш йигит жаҳонгашта шоир Носир Бухорийдир.

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шамсиддин Сомий ва бошқа Шарқ муаллифлари Носирни зукко шоир сифатида таърифлаган бўлсаларда, аммо унинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳақида аниқ маълумот келтиришмаган. Баъзи манбалар ҳамда шоир асарларидаги ишоралар, замондошлари билан мулоқотларига қараганда Носир XIV асрнинг бошларида Бухорода камбағал қосиб хонадонида дунёга келган. Болалик ва йигитлик йиллари она шаҳрида ўтган. Эрон олими Саид Нафисийнинг таъкидлашича Носир Бухоро ва Балх мадрасаларида таҳсил кўрган. Шаҳардаги нотинчлик, охирти муғил ҳукмронларининг ўзаро тахт таллашиши, халққа қилаётган бедодликлари шоирни она-Ватанни тарк этиб, нисбатан осойишта ўлкаларга юз туттиради. Шоир ўз даврининг буюк шайхи ва маърифатпарвар донишманди Хожа Муҳаммад Порсо билан дўст бўлган.

Шундан сўнг Носир Бухорий Ажам ва Араб мамлакатларининг кўп шаҳарларини кезиб чиқади, икки ма-

ротаба Маккада бўлади; Ироқда Салмон Соважий ва Табрезде Камол Хўжандийлар билан учрашади. Кўп подшо ва зодагонлар шоирни сарой доирасидаги адабий муҳитта тортмоқчи бўлишади, турли мансабларни тақлиф этишади. Лекин «дунё молига қўл силтаган» шоир фақат дарвешона ҳаёт кечиришни афзал кўради. Носир Бухорий 1378 йилда мусофиратда вафот этган. Унинг хоки Табрезд атрофидаги шоирлар қабристонида, деб тахмин қилинади.

Ўтмиш тазкираларида Носир Бухорий катта ҳажмдаги девон тузганлиги таъкидланиб, турли йилларда тузилган баёз, мажмуа ва феҳристларда шеърларидан байтлар келтирилса-да, аммо 60-йилларга қадар унинг дастхати номаълум эди. Филология фанлари доктори, профессор Исматулла Абдуллаев Носир Бухорий девонининг ҳозирча фанда ягона нусхасини Наманганда қўлга киритди ва у ҳақда «Носир Бухорий» деган рисо-ласини ёзди. Биз бу лавҳани ёзишда домланинг маълумотлари ва шоир девонидан фойдаландик.

Қўлёзма девон дебоча ҳамд ва наътлардан ташқари қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, мухаммас, тар-жеббанд, бир неча васфия (турли ҳайитларга бағишланган шеър)лардан иборат. Уларнинг жами 7 минг байтни тапшил қилади. Юқорида биз Носир бирон бир шоҳ ёки амир саройини ихтиёр этмаган, дедик. Ҳақиқатдан ҳам девонда мавлоно Шамсиддин Муҳаммад, Хожа Садриддин, Шайх Увайс, мавлоно Тожуддин, Хожа Убайдуллоҳ сингари илм-адаб аҳли, исломий аҳком уламоларига бағишланган қасидаларгина мавжуд, холос.

Носир Бухорий шеърлари тематик жиҳатдан ҳам, ғоявий, бадиий нуқтаи назардан ҳам ранг-барангдир. Гарчи шоир анъанавий муҳаббат мавзусида кўплаб ғазаллар битган бўлса-да, лекин уларда тасвирланган ишқ кўпинча ҳақиқий ишқ талқини билан, комилликка майл билан қоришиб кетади; баъзан эса соф лирикадек туюлган ғазалларда ижтимоий руҳ омехта келади, айримларида лирик қаҳрамоннинг интим кечинмалари, саргари-донликдаги оҳу-зори, ватан соғинчи, дўсту-ёрлар, хешлар ёди аралашиб кетади:

Саломимни еткурғил, эй сабо, мендин Бухорога,
Дегин, Мажнун дилининг табригин ул шаҳри Лайлога.
Хабар бергил кириб Ширин саройи ичра Фарҳоддин,
Олиб кетди дили танҳо ғарибни тоғу саҳрога,

Муяссар бўлса кўрмоқ сенга дилдорим жамолини,
Жаҳонда мартабанг ошгай, етарсан жойи аълога.

Аммо Носир Бухорий шеърларининг етакчи мавзусини ватанпарварлик, инсонпарварлик, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини танқид, адолат ва риоят-парварликни тарғиб этиш, номардлик, пасткашлик, судхўрлигу тамаъгирликни қоралаш ташкил этади. «Дарвешга қаноат мулки таслим бўлса, у оламнинг султониدير» деган шоир сабру қаноат, хайру саховат, жавонмардлигу етимпарварликни олқишлади; у доимо ёрига садоқат кўрсатиб, фидойилик билан унга интилиб, меҳр-мурувват тилайди:

Оинаи худой рухсори туст моро,
Бигузар, то бубинам дар оина худоро.
Дар каъбаи висолат гар бошадам мақоме,
Аз замзами ду дида об занам сафоро.

(Сенинг юзинг мен учун худонинг ойнасидир, олдимдан ўтгил, шу ойнада худони кўрай. Сенинг висолнинг каъбасида мақом тута олганимда эди, икки кўзим замзамидан сафога сув сепган бўлардим). Шоир бу ерда гоятда нафис тасвир яратиб, мантиқан кучли қиёслар ясаш билан бирга, мажозий ишқни, суфизм фалсафасининг «ишки кул» ҳақидаги назариясига содиқлигини ҳам кўрсата олган.

Ғам-ҳасрат, ватан меҳри шоир қалбидаги жўшқин кайфиятларни сўндира олмайди. Танбур навоси, най ноласи, боданинг кайфиятию баҳорнинг жонбахш таровати унга таскин беради, табиат жилоси ипордек ҳид таратиб, кўзини яшнатади, киши қалби гул-гул яшнайди:

Баҳор келиб гуллар анжумани қизиди,
Лола тоғу саҳроларга ўз аламини тикди.
Сарв бошига чодирини тортиб, булбуллар
хонишга киришди,
Доналарни тарс ёриб, ғунчалар юз кўрсатди.

Девондаги бундай ғазаллар шоирнинг чинакам ғузаллик ва табиат ошиғи эканлигини кўрсатади. Улар форсий тилдаги шеъриятда манзара тасвирига бағишланган лириканинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Умуман Носир Бухорий шеърларида манзара тасвирига

анча кенг ўрин берилганлиги унинг табиат ошуфтали-
гидан далолат беради.

Шоир девонини варақлар эканмиз, уни чинакам
дўстлик вассофи эканлигини ҳам билиб оламиз. Зеро-
ки бир қанча ғазаллар, қитъа ва рубоийлар бевосита
инсоннинг инсонга меҳр-оқибатли бўлиши, турли элат,
дин ва мазҳаб кишиларининг иноқлигини тараннум
этишга, дўстликка даъват қилишга қаратилган. Афғи-
дан шоир ўз ватанида жуда катта обрў, шуҳратга эга
бўлган. Чунки бир шеърида «эски, содиқ дўстлардан
рубоб, шатранж, най ва шароб қолди, холос. Энди мен
уларни қанча қидирмайин, бари бир тополмайман» дей-
ди. Шунинг учун дўстнинг қадрига етмоқ, унга содиқ
қолмоқ, «булбулдек гулдан айрилиб қолмасликка» ин-
тилмоқ зарур:

Агар дўстонро тавони боз ёфт,
Тавон аз паси марг жон боз ёфт.
Касеки аз фироқ ба васл расид,
Дубора ҳаёти жаҳон боз ёфт.

(Агар дўстларимни қайтадан топсам, ўлик танамга
қайта жон киргандай бўларди. Кимки айрилиқдан ке-
йин висолга етар экан, у иккинчи марта ҳаётга етиш-
гандай бўлади).

Шоир ғазалларидаги дўстлик ва ҳамжиҳатлик ҳақи-
даги мулоҳазалар кенг қамровли. Уларда муаллиф худо
бандаларининг бари тенг, шунинг учун улар бир бири-
га меҳрибон, хайрихоҳ, ҳамдарду ҳамдам бўлиб, яхши-
лик уруғини сепаиб, бу дунёда «яхшилик» деган ном
қолдириб яшашга интилиши зарур. Бир ғазалида Но-
сир дунёдан шундай яшаб ўтгинки, сендан сўнг «фа-
лондан яхши ном қолди, деб юришсин» деган хулосага
келади.

Қайд этганимиздек, Носир Бухорий ғазалларида
мавжуд ижтимоий тузум иллатларини қоралаш, адо-
латсизлик, зулм-зўрликни танқид қилиш хийла куч-
ли. Ана шундай ғазалларида шоир донолар назардан
четдаю нодонлар иззатда бўлган, судхўрлик, риёкор-
лик, иккиюзламачилик авжига чиққан замонасидан
нолийди, ҳукмрон табақаларни, умуман, замондошлар-
ини инсофли, адолатли, хайр-саховатли, ҳалим,
ростгўй, очиққўнгил, ширинсухан бўлишга қорлайди;
ўз замонасида инсоф, диёнат тансиқ бўлганидан азият
тортади:

Носир инсоф дар жаҳон маталаб,
 Ки дар офоқ аз ӯ наёби гард.
 Хусрави одиле намонд магар,
 Тождори хурӯс хоҳад кард.
 Парварад осмон бо хуни диллаш.
 Ҳарки дар даври мо суҳанпарвар аст.
 Кори дониш замин фуру бурдааст,
 Зуҳал нахсу Зуҳра номард.
 Заррае меҳр агар буди дар чарх,
 Чехраи меҳри ӯ набуди зард.

(Носир дунёда инсоф аҳтариб овора бўлма, бутун офоқда ҳам унинг гардини тополмайсан. Бошида тожи бўлган билан адолатсиз Хусрав шоҳ ҳисобланаверади-ми. Ундай бўлса, ҳўрознинг ҳам бошида тож борку. Бизнинг замонимизда қуруқ вайсақиларни фалак дил қони билан эъзозлайди. Илм қадрини ер ютиб юборгани учун Зуҳал бахтсиз, Зуҳра номард бўлиб қолди. Чархнинг табиатида заррача меҳр бўлганда, Қуёшнинг юзи сарғаймаган бўларди).

Аммо шоир ақидасича, турмуш қийинчиликлари, мунофиқлигу риёкорлик наздида ўзни мардона тугмоқ, тақдир тақозосига ризолик билан, ҳалол меҳнат, пешона тери билан ризқ топиб, сабр, қаноат билан яшаб, нодонларга мутеъ, сарватмандларга эҳтиёжманд бўлмасликка даъват этади; бир мутафаккир сифатида панд беради; пасткашлик, тамаъгирликка йўл қўймасликни уқтиради:

Оташ андар тамаъ зану чун хок,
 Бар дари нокасон сифла магард.
 Боядаш сад синон хори дид
 Ҳар, ки як нон 3-нони дунон ҳўрад.

(Тамаъни оташда куйдириб, нокаслар эшигини остида тупроқ бўлиб юришдан сақлан. Пастлар дастархонидан бир нон егандан кўра, киши юзига юз хору зорлик найзаси санчилгани афзал).

Хулоса қилиб айтганда, Носир Бухорий ижоди XIV аср форсий тилдаги адабиётнинг ўзига хос зарварақларидир. Нозиктабъ ватандошимиз девонини ўзбекча таржимаси билан нашр этиш адабиётшуносу мутаржимларимизнинг муқаддас бурчларидандир.

ЖОНБАХШ ШЕЪРИЯТ

Форсий тилдаги шеъриятнинг энг кўзга кўринган сиймоларидан бири Камол Хўжандийдир. Зероки, у анъанавий ғазал жанрини мавзу ва ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки ўзига хос бадиий нафосати нуқтаи назаридан ҳам янги поғонага кўтара олган санъаткордир.

Камолиддин Масъуд 1318—1321 йиллар орасида Хўжандда таваллуд топган. Унинг болалик йиллари она юртида ўтган. Кўҳна Урганчда таҳсил кўрган, бир неча йил Тошкентда яшаган. Навоий Хўжа Аҳрор Вали маълумотига асосланиб, Камолнинг отаси тошкентлик эди, деган. Ёшлигидан зеҳни ўткир бўлган Камолиддин замонасидаги араб тили ва адабиётини, сўфизм фалсафаси, ҳадису тафсирини пухта эгаллайди. Мадраса хатмидан кейин бўлажак шоир хажга бориш баҳонаси билан Ҳижозга жўнайди. Катъа тавофидан қайтишда Табризга тушади ва бир умрга шу ерда қолиб кетади. 1375—1383 йиллар Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Султон Хусайн Жалойири шаҳардан унчалик узоқ бўлмаган Валиёнқўҳдан шоирга мулк инъом этади. Камолиддин бу ерда Биҳишт отлиғ катта боғ барпо этади.

«Тарихи томм»нинг муаллифи Шарофиддин Роқимийнинг ёзишича «ҳоким ана шу боғда Хонақоҳи Нодирий қуриб беради. У хизматкорлар катъаси ва зоҳидлар қибласи бўлган. Султон бойлигининг ярмини шу хонақоҳга вақф қилиб берган».

Лекин шоирнинг бу осойишта ҳаёти узоққа чўзилмади. 1385 йили Дашти Қипчоқ ҳокими Тўхтамиш катта лашкар билан Табризга ҳужум қилиб, шаҳарни таллайди ва бошқа асирлар қатори Камолиддинни ҳам пойтахти Сарой шаҳрига элтади ва эъзозлайди. Гарчи Камолиддин саройда ардоқланган, Тўхтамишнинг сифарию зафарларида ҳамроҳ юрган бўлса-да, Табризни соғиниб мумтоз ғазаллар битади ва Амир Темур Тўхтамиш устидан ғалаба қозонгач 1396 йили сеvimли шаҳрига қайтишга муваффақ бўлади. У Мироншоҳ билан дўст бўлган, ундан мурувватлар кўрган; шоир темурийларга атаб ғазаллар ёзган бўлиши керак. Баъзи олимларнинг таъкидлашича машҳур Эрон олими ва ёзувчилари Ризоқулихон Ҳидоят (XIX аср), унинг набираси Содиқ Ҳидоят (1956 йили вафот этган) Камол Хўжандий авлодларидан экан. Камол Хўжандий 1401 йили

Табризда вафот этади. Унинг қабри ўз боғида бўлиб, илим-адаб аҳли зиёратгоҳи ҳисобланади.

Камол Хўжандий шеърлар девонининг бир қўлёзма нусхаси бизгача сақланиб қолган. Остони Қудс (Машҳад), Боку, Душанбе, Санкт-Петербург шаҳарларидаги қўлёзмалар хазинасидаги дастхатлар нисбатан мукамал ва қадимийроқдир. Барча тазкиранавислар шоир девонининг 14 минг байтдан иборатлигини таъкидлашган. Аммо бизгача етиб келган нусхалардаги шеърлар 7 минг байт атрофида. Унда 4 қасида, 917 ғазал, 101 қитъа, 1 мустазод, 37 рубоий, 1 маснавий, 11 муаммо жамланган, ғазаларнинг қўпчилиги 7 байтдан иборат.

Камол Хўжандий шеърлари ғоявий-тематик ҳамда бадиий нафосат жиҳатидан ранг-барангдир. Аммо ғазаларнинг асосий мавзуси анъанавий ишқ-муҳаббатдир. Бу асарларда вафо ҳамда садоқат, инсондўстлик, самимийлик, ошиқнинг турли-туман кечинмаларию маъшуканинг бетакрор ҳусну латофати, нозу карашмаси, ағёрнинг ғаламуслигию тошбағирлиги ғоятда нафис бир тарзда, ҳалқона соддалик билан чизилган. Ёрнинг вафосизлиги, ошиқ қалбига қадалган мужгон ўқлари дардини, нозик табассумию, ширин гуфтори бартараф этади; ҳижрон азобида куйиб, адою тамом бўлаётган ошиққа маъшуканинг булут остидаги қуёшдек «ялт» этиб кўриниши жон бағишлайди. Шунинг учун ҳам Камол Хўжандий ғазалларидаги ишқ бу ҳаётга, яшашга, гўзалликка, яхшиликка меҳр, истиқболга ишонч ва умид билан қарашнинг жозибали инъикосидир.

Кўз ёшимни қўну қўшнилари кўриб, хайрон қолиб,
Дедилар: бузмасмикин бу сел бизнинг хонани,
Гарчи ғам дилни хароб этди ва лекин сен ўзинг.
Бир қадамла тиклагайсен кулбаи вайронани.

(Васифий таржимаси).

Профессор А. Хайтметов Аҳмад Тирозийнинг «Фунуд-ул-балоғ» (XV аср) асарига суяниб шоир ўзбекча шеърлар ҳам ёзган, деган хулосага келган.

Камол Хўжандий ишқни ҳою ҳавас, ўткинчи инсоний ҳиссиёт деб эмас, балки ошиқнинг маънавий эҳтиёжи, ҳаётнинг мазмуни, деб тушунади. Шунинг учун маъшуканинг нозу истиғносию жабру жафоси ошиққа куч-қудрат бахш этади, у висол онларини, ёрнинг лутфу карашмасини соғиниб яшайди, айрилиқ дардию жафодан нолимайди:

Гар тег кашад душману гар таъна занад дўст,
Қатъ аз тую савдои ту қатъан натовон кард.

(Душманим қатлим учун тиг тортиб, дўстим таъна қилса ҳам сен ва сенинг ҳасратингдан кечолмасман).

Камол Хўжандий ғазалларида табиатнинг бетакрор жозибаси, чашмаю анҳорларнинг зилол сувлари файзи ошиқ қалбидаги нозик ҳислар тизимига уланиб кетади. Шоир ғазалларида биз Наврўз латофатю булбуллар хониши, қўшчилар овозию боғбонлар хиргойисини ҳис этамиз, боғу-бўстонлардаги шеър баҳсию созу куй, тароналар унини эшитамиз:

Канори обу лаби чўйбору гўшаи боғ,
Хуш аст бо санами сарвқад ба шарти фароғ.

Демак, шоир учун анҳор лабию боғ сайри сарвқомат ёри билан файзли ва тотлидир.

Хуллас, Камол Хўжандийнинг ҳар бир шеъри ошиқ қалб торининг оҳанги, маъшуқанинг сеҳрловчи, жонбахш сиймосининг сувратидир. Шунинг учун улар ўқувчи қалбини ҳамиша тўлқинлантириб, гўзалликка, жўшқин ҳаёт қалбига даъват этаверади.

ПАҲЛАВОН ВА ШОИР

Маҳмуднинг галдаги Деҳлига сафари ҳинд халқининг миллий байрамига тўғри келибди. Бундай айёмларда турли савдо расталари, халқ сайллари, ҳар хил томошалар, мусобақалар уюштирилар экан. Маҳмуднинг шаҳар четдаги саройлардан бирига тушганини эшитган султон уни эртанги курашда иштирок этиши ва ёш сарой полвони билан беллашишини сўраб одам юборибди. Маҳмуд ёш баҳодирнинг иззат-нафсига шикаст етказишни ўзига эп кўрмай бу илтифотни рад этибди. Ўз марҳамати қабул қилинмаганини эшитган султон ғазаб отига минибди. Мулозимлар бу хабарни Маҳмудга етказиб, курашда иштирок этишини ўғитиб сўрабдилар. У розилик билдирибди.

Одатда мусобақалардан олдин Маҳмуд мусофирлар мазори улуғларининг қадамжоларини зиёрат қилар экан. Ўша кеча ҳам шаҳардаги қабристонни зиёрат қилиб юрса, бир аёл эрининг қабрини кучоқлаб: «Эй худо, икки болам ва эримни олдинг, эртанги кун майдонда

ёлғиз ўғлимнинг қўлини баланд қилгин» деб нола че-
каётган экан. Маҳмуд бу хотин султон саройидаги паҳ-
лавоннинг онаси эканлигини сезибди.

Эртаси кун кураш майдонида Маҳмуд ўзини ғоятда
заиф ва лапашанг қилиб кўрсатибди. Ёш баҳодир ик-
ки-уч даврадан кейиноқ Маҳмудни чирпирак қилиб
кўтариб урибди. Султон бу ғалаба шарафига катта зиё-
фат берибди. Тантаналардан сўнг ҳоким бошчилигида
аркони давлат, барча хизматкорлар, меҳмонлар фил-
ларга миниб ўрмонга-овга жўнашибди. Чангалзорлар
орасидан кетаётганда беҳосдан султон тахтиравони ўр-
натилган фил ботқоққа ботиб қолибди, кўп уринишиб-
ди, филни лойдан чиқаза олишмабди. Шунда Маҳмуд
хизматкорларга филнинг олдинги оёқлари орасини ков-
лаб бўшатишни буюрибди. Шундай қилишибди. Бўш-
ликқа катта бир кундани ташлабдилар. Маҳмуд ана шу
кунда устига тушиб, фил оёқлари орасига елкасини
қўйиб, бир зўр билан икки оёғини ботқоқдан бўшатиб-
ди, фил ўзини ўнглаб ҳалокатдан қутулибди.

Ҳамма меҳмоннинг қудратига офаринлар айтибди.
Овдан сўнг яна зиёфат бошланибди. Гап орасида сул-
тон Маҳмуддан:

— Кеча майдондаги заифлигингиз билан бугунги
жасоратингизни қандай тушунса бўлади, — деб сўрабди.

— Эй, олийҳиммат султон! Бу йигит бир беванинг
ягона фарзанди. Истиқболи порлоқ паҳлавон, лекин
ҳали тажрибасиз. Мен у билан олишиб, майиб қилиб,
умрига золим бўлишни истамдим. Аммо Сиз ғазаб-
ланганингиздан сўнг кураш тушишга розилик берган-
дим, — дебди у.

— Тиланг тилагингизни, нима истасангиз муҳайё
қиламан, — дебди султон.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, Сизнинг зиндонла-
рингизда 200 дан ортиқ юртдошларим асир экан, ўша-
ларни озод қилсангиз, ватанимга бирга олиб кетсам
бас, — дебди Маҳмуд.

Султон баҳодирга от-улов, сарполар берибди ва асир-
ларни ҳибсдан бўшатибди. Маҳмуд ватандошлари би-
лан Хоразмга қараб йўл олибди.

Машҳур файласуф олим, инсонпарвар шоир Паҳ-
лавон Маҳмуд Пурёввалий 1247 йили Хива яқинида
пўстиндўз оиласида дунёга келган. Кўҳна Урганч ва
Хива мадрасаларида таълим олди, турли билимларни
пuxта эгаллаш билан бирга жисмоний тарбия билан
мунтазам шуғулланди, миллий кураш қоидаларини ўр-

ганди. Йигитлик палласидаёқ кураги ерга тегмаган баҳодир, нозик дидли шоир сифатида шуҳрат қозонди. У Шарқнинг деярли барча мамлакатларида бўлиб, мусобақаларда қатнашди, фақат зафар қучди, тушган инъом-эҳсонларни, соврин, мукофотларни бева-бечораларга улашиб бериб, ўзи ота касби пўстиндўзлик билан кун кечирди. Паҳлавон Маҳмуд 1325 йили она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қabri устида муҳташам мақбара тикладилар. Ҳозир бу мақбара давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд дин назарияси — фикр, фалсафа ва мантиққа доир бир неча рисоалар ёзган. Жумладан, жавонмардлик ҳақида «Канзул ҳақойиқ» рисоласини яратган. Рудакий, Ибн Сино, Хайём анъаналарини давом эттириб, форсий тилда рубоийлар битган, шеърларида Пурёввалий ёки Қитойий таҳаллусларини қўлаган. «Мажолисун-ошиқин» китобида шоир ҳақида қизиқарли маълумотлар бор. Шоир ўз рубоийларида чин инсоний севгини бетакрор нозикликда тасвирлайди, янги бадиий-тасвирий воситалар ишлатади; зулм-зўрликни, тамаъгирлик, пасткашлик, риёкорликни қаттиқ қоралайди; ҳаллоллик, инсонпарварлик, мардлик ва маърифатни олқишлайди, кишиларни дўстликка, хушёрликка, илм ўрганишга даъват этади; айрим рубоийларида замонасидаги тенгсизлик, жабр — ситамдан шикоят қилади; меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётига ачинади.

Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам чимирилган қошни кўраман.
Қачонгача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман.

Номардлик, пасткашлигу нодонликни қоралаган шоирнинг қуйидаги рубоийси ҳам ибратомуздир.

Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Ённки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абдурахмон Жомий «Силсилатуз заҳоб» — «Олтин занжир» достонида шу рубоийга яқин шеърлар битган, унинг гоյларини ўзига хос йўсинда давом эттирган. Демак, Жомий жавонмардлик ақидасидаги Паҳлавон Маҳмуд ижодини билган ва қадрлаган.

Шоир ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш, тўплаб таржима қилиш ва нашр эттиришда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Яҳё Фуломов ҳамда нозик дидли ёзувчи ва таржимон Тўхтасин Жалолов, шоир Матназар Абдулҳакимларнинг хизмати катта. Паҳлавон Маҳмуднинг шахсий ҳаёти ва рубойлари бизни доим инсонпарварликка, мардлик ва жасорат ҳамда ватанпарварликка қорлайверади.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД ҲИКМАТЛАРИДАН

Кўзуга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бил маҳал:
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.

* * *

Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард,
Хайрсиз одамдан лўлининг ити яхши.

* * *

Номард ит кабидир, мард — бир дарё,
Дарё ит дамидан нопок бўлмас.

* * *

Ҳамма дарддан кўра айрилиқ ёмон,
Ҳамма қайғудан ҳам ёмондир ҳижрон.

* * *

Ёмон билан улфат бўлма, юр йироқ,
Йўлингга дон сочиб, қўяди тузоқ.

* * *

Кийим эскиргани айбга қўшилмас,
Айб шунда, гар бўлса кийимда ёмон.

* * *

Токи бор гайрату мардликдан асар,
Аҳлу аёлингни этма дарбадар.

* * *

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга асло юқмас чангу гард.

ФАХРУЗЗАМОН

Қадимий Шош, яъни Тошкентда яшаб ижод этган адиблардан бири Бадриддин Чочийдир. Бадриддин Муҳаммад 1285 йили зиёли оиласида туғилган. Болалиги Тошкентда ўтади, кейин Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида ўқийди. Бўлажак шоир шеърят ва санъат билан бирга, замонасидаги барча билимларни, хусусан, табиий фанларни яхши эгаллайди. Мамлакатдаги но-тинчлик, тахт-тож учун курашларнинг авж олиб кети-ши сабабли Бадриддин Муҳаммад Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатга жўнайди. Кичик Осиё ва Арабистон ярим ороли шаҳарларини кезиб чиқади, Маккада бўла-ди. Тарихий манъбаларга қараганда, у ҳаждан қайтиш-да 1333 йили Ҳиндистонга боради ва Деҳли султони Тўғулук Муҳаммад саройига ишга киради. Адабий қо-билияти, зукколигини муносиб тақдирлаб, Тўғулук Му-ҳаммад Бадриддин Чочийга 1344 йили Ҳиндистон сул-тонлари томонидан таъсис этилган «Фахруззамон» — «замонасининг фаҳри» унвонини беради. Бадриддин Чо-чий бир қитъасида ўз қобилияти ҳақида фаҳрия сифа-тида қуйидагиларни ёзган эди:

Худовандо маро дар илми манқул,
Забону дидаи дил гашт бино.
Сўи маъқул тирам дастрас ҳаст,
Агарчи нестам чун пури Сино

(Эй худо! Диний билимларда тилимни равон, дил кўзини равшан эттинг. Сино фарзанд бўлмасам ҳам дунёвий билимларда ўқим нишонга тегади.)

Шуни алоҳида қайд этиш керакки ўтмишда Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга бориб яшаган ва ишлаган олим ҳамда шоирлар жуда кўп бўлган. Лекин улардан фақат Бадриддин Чочийгагина «Фахруззамон» унвони берил-ган. Бадриддин Чочий 1346—1350 йиллар орасида Деҳ-лида вафот этган.

Шоир Деҳли султонлари даргоҳида ишлаган бўлса-да, муҳтожликда яшаганга ўхшайди. Қуйидаги мисра-лар шундан далолат беради:

Зайфтар шуда з-он мўи дидаски зи дард,
Дар оби дидан худ хору пинҳон аст...
Ба шакли тори бирешим ки дар бари чанг аст,
Низору зор пур аз тоб сахт нолон аст.

(Дарддан заифлашган киприклар кўз ёшлари орасида хору пинҳондир. Унинг ҳолати калтақдан ҳар лаҳзада нола чекувчи чангнинг ипак торларига ўхшайди.)

Чочий, шубҳасиз кўплаб илмий асарлар, дostonлар ҳамда ғазаллар яратган. Ҳатто ўтмишда Бадриддин Чочий девонларидаги шеърларни шарҳловчи, изоҳловчи алоҳида китоблар, луғатлар тузилган. Тазкираларда (ўтмишда антологиялар шундай номланган) Бадриддин Чочийнинг Туғулуқийлар сулоласи тарихи тасвирига бағишлаб, Фирдавсийга эргашиб 30 минг мисрадан иборат «Шоҳнома» битганлиги ҳам қайд этилади. У 1345 йили 2 минг байтдан иборат шеърлар девонини тузган.

Бадриддин Чочий форсий тилдаги шеърятда қасида жанрини янги тараққиёт босқичига кўтарган санъаткордир. У анъанага кўра ўз қасидаларида у ёки бу тарихий шахсларни мактамайди, балки Ҳиндистон табиатининг бетакрор гўзалликларини тасвирлайди, баҳорнинг жозибали манзарасини чизиш орқали ўқувчи қалбида табиат кўркига, ҳаётга, яшашга завқ-шавқ уйғотади. Бадриддин Чочий ғазал ва рубойларида ўзига хос бадий санъатларни ишлатади, турли хил мажозий образлардан ҳаётини лаҳзалардан усталик билан фойдаланади. Шунинг учун ҳам ўтмишда «Бадриддин Чочий қасидаларининг шарҳи» деган, шоир шеърларини тушуниш ва таҳлил қилишга ёрдам берадиган алоҳида китоблар яратилган. Чунончи, 1848 йили Чочий шеърларига Муҳаммад Усмон Қайс икки жилдлик шарҳ яратади ва уни «Нусхаи Усмонхон» деб атайди. Афсуски, ана шу забардаст адиб меросидан бизга юздан зиёд қасида, ғазал ва рубойларигина етиб келган, холос. Мазкур шеърлар Бадриддин Чочийнинг чинакам табиат ошиғи, гўзаллик шайдоси, инсонпарвар шоир эканлигини кўрсатади. Шоир ўз асарларини ўша давр анъанасига кўра форсий тилда ёзган. Бадриддин Чочий асарларини Шарқ илм-фанининг билимдони, шоир ва таржимон Анисий ўзбек тилига таржима қилган.

Бу катта иходий меҳнат ҳамон рўёбга чиқмаётир, яъни Чочий асарларининг таржимасини нашр этиш пайсалга солиб келинмоқда.

ИНСОНДЎСТЛИК КУЙЧИСИ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий 1320—1321 йиллар орасида Эроннинг жанубидаги Шероз шаҳрида, қосиб оиласида дунёга келади.

Шамсиддин Мухаммад қобилиятли, зеҳни ўткир бола бўлган. Отадан эрта етим қолган Мухаммадни онаси нонвойга шогирдликка беради. Бўлажак шоир бир вақтнинг ўзида ҳам ўқийди, ҳам нонвойга дастёрлик қилади, маърака ва йиғинларда Куръон ва бошқа китобларни хушовоз билан ўқиб бериб, рўзгор тебратади. Хушовозлиги, беҳато ўқиш ва ёзиши Мухаммадга шуҳрат келтиради: уни Ҳофиз деб чақира бошлайдилар.

Шамсиддин Мухаммад Ҳофиз жуда эрта ижод қила бошлаган. У бир умр ўқиш, ижод билан банд бўлган санъаткор ва мутафаккирлардан ҳисобланади. У шеърларида «Қирқ йил ўқигани»ни алоҳида таъкидлаган. Ҳофиз умрининг охирига қадар она шаҳри Шерозда яшади. У 1389 йили шу ерда вафот этди.

Халқ ўзининг севимли фарзандини машҳур Мусалло боғига дафн этди.

Ҳофиздан бизга қадар катта ҳажмдаги ғазаллар китоби етиб келган. Шоир ўз ғазалларида ҳамиша инсонни улуғлади, чин муҳаббатни, дўстлик, ҳамжиҳатлик, ватанпарварлик ҳамда инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилди. Кишиларни ҳалол меҳнат эвазига кун кечирishга, бу дунё ноз-неъматларидан, табиат кўркидан кўпроқ баҳраманд бўлишга чорлади.

Ҳофиз умр бўйи ёмон кишилардан узоқ юрди, давлатмандлар, шоҳ ва сарой хизматида бормади. Шунинг учун шоир риёкор ҳукмрон табақалар томонидан таҳқир қилинди, камситилди. Ҳофиз кўпгина шеърларида ўзаро феодал урушлар ва мавжуд ижтимоий тузум келтириб чиқарган хонавайронлик, зулм-зўрликка нисбатан ғазаб ва нафратини ифодалайди. Чунончи, қуйидаги рубойида Ҳофиз замон бошига солган ғам, аламдан ҳасрат чекади:

Умримнинг ҳосили бўлди фақат ғам,
Йил ичра ҳар қандай пайтларда ҳам.
Ғамдан бошқа топмадим мен бир улфат,
Дарддан бўлак топмадим вафоли ҳамдам.

Ҳофиз ижодида илм-фанни, ростгўйлик ва меҳрибонликни, маърифатни тарғиб этиш ҳам етакчи ўринни эгаллайди. Шоир кишиларни ҳамиша бир-бирига ҳамдам, ҳамдард, инсон фарзандига доим ғамхўр бўлишга чақиради, дилозорлик, мунофиқлик, такаббурликни қоралайди; инсонпарварлик, оддий меҳнаткаш ҳақида қайғуриш Ҳофиз ғазалларининг ўқ мавзусидир.

Шоир яратган май, ринд, маъшукқа, ошиқ ва маъшук образлари кейинги давр санъаткорлари ижодида анъана сифатида давом этди. Навоий «Девони Фоний»даги кўп ғазалларини Ҳофизга жавоб тарзида яратган. Гёте, Гейне, Пушкин, Есенин каби шоирлар ижодидаги кўп ғазаллар Ҳофизга татаббу тарзида ёзилган. Гёте «Ғарбу Шарқ» девонини ёзишда унга эргашган.

Ёмондан узоқ бўл, яхшига ёндош,
Умринг зое кетгач, дилинг бўлур гаш.
Ёлгон бевиқор қилур одамни,
Ёлгон шармисор қилур одамни.

ҲОФИЗ ҲИКМАТЛАРИДАН

Кимки заҳмат чекмади,
Роҳатга ҳам етмади.
Меҳр уруғин экмаган термас яхшилик гулин.

* * *

Сиртдан кўринганчамас ҳар нарсани ичи ҳам,
Баъзи ширин нарсанинг ўртасида заҳри ҳам.

* * *

Ёлгончидан ордир оқиллар иши,
Ёлгончини одам демас ҳеч киши.

* * *

Яхши бўлғай ўртага тушса синов тажрибаси,
Бу синовда қора бўлғай лофчиларнинг чехраси.

САРҒАРДОНЛИҚДА

Шероз ҳокими Шоҳ Шужоънинг сарой шоирларидан бўлган лаганбардор Имоди Фақеҳ Ҳофизнинг шон-шухрати, истеъдодини кўролмасди. Кунлардан бир кун Фақеҳ Ҳофизни динсизликда айблаб, Шужоъга чақади ва дарҳол тутиб тошбўрон қилишга ундайди. Шужоъ шоирни дарҳол тутиб келишни буюради. Мулозимлар Ҳофизни қидиришга тушадилар. Шоирнинг саройидаги дўст ва мухлислари бу шум хабарни унга етказадилар.

лар. Ҳофиз ўша тунни бир дўстиникида ўтказиб, эртаси азонлаб Язд шаҳрига қочиб кетади.

Язд Шероздан унчалик узоқ бўлмаган Шеркўҳ тоғининг жанубий этакларида жойлашган кичик шаҳар эди. Унга шоҳ Шужоънинг хияни Яҳё ҳокимлик қиларди. Ҳофиз йўлда Истахр ва Анжирак шаҳарларида тўхтаб, бир неча кунда етиб келади. Лекин бу ерда ҳам шоирни нохушлик кутиб олади. Шаҳардаги масжидлардан бирининг мусофирхонасига жойлашган Ҳофиз бир ғазал билан келганлигини шоҳ Яҳёга етказди. Аммо ҳасис ва зикна Яҳё буюк шоирга эътибор бермади, илтифот кўрсатмади. Бу сафаридан ғоятда пушаймон бўлган Ҳофиз яна Шерозга қайтмоқчи бўлади. Лекин ғариблик, моддий муҳтожлик уни шу ерда қолишга мажбур этади.

Шоир ватанидан узоқда ғам-алам билан кун кечиради. Тунлари мусофирхонада бўйра устида ухлар, кундузлари эса бева-бечоралар, дарвешлар билан суҳбатлашарди. Она юртини қўмсаб, дард-алам тўла шеърлар ёзарди.

НОЁБ ҚҮЛЁЗМА

Ҳофиз Шерозий ёшлигиданок хушовоз қиссахон бўлиш билан бирга чиройли ҳуснихат эгаси ҳам эди. Замонидаги жуда кўп илм-адаб аҳлига китоблардан нусхалар кўчириб бериб, шу йўл билан тирикчилик ўтказишга тиришган. Тошкентдаги Беруний номли Шарқшунослик илмий-текшириш институтида 1355 йилнинг апрель-май ойларида Ҳофиз томонидан Шерозда кўчирилган китоб сақланмоқда. Бу китоб машҳур шоир Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Искандар ойнаси», «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Саккиз жаннат» дostonларидан иборат.

ҲОФИЗ ДЕВОННИ КЎЧИРГАН ХАТТОТ

Ҳофиз асарларини халқ орасида тарқатишда илмфан аҳллари катта хизмат қилишган. Устоз Абдулқодир Муродий ана шундай билимдонлардан ҳисобланганлар. Домла Муродий асримизнинг бошидаёқ Ҳофиз шеърларини қайта-қайта кўчирганлар. Тошкентда нашриёт ташкил қилинганидан сўнг Ҳофиз ғазаллари бир неча бор асл нусхада босилади. 1913 йили «Фуломия»

нашриёти чоп этган Ҳофиз девонини Муродий домла кўчириб берган эдилар. 1958—1962 йиллари Тошкент бадиий адабиёт нашриёти нашр этган Ҳофиз ҳамда XII асрда яшаган шоир Камол Хўжандий девонларининг араб алифбосидаги саҳифаларини ҳам домла Муродий битганлар. Ўзлари ҳам «Ўрта Осиё хаттотлари» (1974) асарини яратганлар. Бу рисола Хуросону Мовароуннаҳр хаттотлик санъати тарихи хусусида ягона китоб ҳисобланади.

ЗОКОНЛИК ҲАЖВЧИ

Ҳайбатуллохўжа Хислатнинг «Мушук ила Сичқон» қиссасини ўқиган бўлсангиз керак. Бу дostonда ўзбошимча, зolim, худбин мушук устидан сичқонлар қандай галаба қозонгани ибратли тасвирланган. Ана шу қизиқарли қисса асли форс-тожик адаби Убайд Зоконий қаламига мансуб. Хислат бобонгиз уни сизларга мослаб ўзбекчалаштирган.

Серзавқ шоир, ажойиб ҳикоялар устаси ва дostonнавис Убайд Зоконий 1280 йилда Эроннинг Қазвин вилоятидаги Зокон шаҳарчасида амалдор оиласида дунёга келди. У дастлаб Зоконда ўқиди. Уша даврдаги Шарқнинг илмий маркази бўлмиш Бағдод мадрасаларида таълим олди. Ўқишни тутатгач, Қазвинда бир оз давлат идораларида ишлайди. Кейин Шерозга қайтиб машҳур шоир Хўжа Ҳофиз билан танишади. Гарчи Шероз ҳокими шоҳ Шужо саройида паноҳ топган бўлсада, тахт-тож талашишларнинг янада кучайиши натижасида Убайд гоҳ Бағдод, гоҳ Қазвинда сарсону саргардон, муҳтожликда яшади. Шоир 1370—1371 йиллар орасида ўз ватанида вафот этди.

Убайд Зоконийнинг катта ҳажмдаги шеърлар девони, дostonлари, «Дилкушо», «Даҳ фасл» («Ўн фасл»), «Сад панд» («Юз панд»), «Ахлокул ашроф» («Улуғлар ахлоқи») сингари кўплаб ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий руҳдаги рисоалари сақланиб қолган. Аксарияти насрда, баъзилари наср ва назмда ёзилган мазкур асарларида ёзувчи ота-боболарнинг қутлуг анъаналарини тарғиб этади, аждодларнинг маънавий, моддий меросларига менсимасдан қарайдиган феодал зодагонлар ва руҳонийларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. «Ришнома» қофияли наср ва назмда битилган ҳажвий асар бўлиб, ахлоқий-таълимий ҳикоятлар билан зийнат-

ланган. Унда баъзи ғайриинсоний хислатлар танқид қилинади. Энг муҳими шундаки, кўп умрини муҳтожликда ўтказган ёзувчи меҳнаткаш халқ ҳаётига ачинади, юртни вайрон, элни қашшоқ қиладиган урушларни, разолат ва жаҳолатни қаттиқ танқид қилади. Шунинг учун ҳам рижкор руҳонийлар, давлатни зулм-зўрликка суяниб бошқарган ҳукмронлар, лаганбардор шоирлар Убайд Зоконийни таҳқирлаганлар, бадном қилишга уринганлар. Лекин булар ёзувчи иродасини бука олмаган, асарларидаги танқидий руҳни сўндира олмаган. Меҳнаткаш халқни мадҳ этган ёзувчи, тамаъгирлик, маддоҳлик, лаганбардорлик, бахиллик, судхўрликни қоралаган, ҳокимларни адолатга чорлаган.

Юқорида таъкидланган «Мушук ила Сичқон» қиссасида шоир имо-ишоралар билан Кимрон шоҳи Муборизиддин билан Шероз ҳокими Абӯисҳоқи Инжу ўртасидаги жангу жадалларни қоралаган. Шунинг учун ҳам бу дostonни шоир гувоҳи бўлган тарихий воқеалар асосида ёзилган реалистик асар дейиш мумкин.

УБАЙД ЗОКОНИЙ ҲИКОЯЛАРИДАН

Бир киши Мавлоно Азудиддиндан сўради:

— Нега халифалик даврида кишилар худолик, пайғамбарлик даъво қилишарди-ю, энди ҳеч ким бундай даъво билан чиқмайди?

— Бизнинг давримизда халқ зулм ва очликдан шу даражада адою тамом бўлганки, худони ҳам, пайғамбарни ҳам эслашга мажоллари етмайди, жавоб берди у.

* * *

Бир киши дўстидан сўради:

— Қўзим оғриб қолди, нима қилсам экан?

— Ўтган йили тишим оғриганди, суғириб ташладим, — жавоб берди дўсти.

* * *

Бир воиз минбарда ваъзхонлик қилаётган экан, мажлис аҳлидан биров хўнграб йиғлай бошлабди. Шунда ваъзхон хитоб қилибди:

— Эй халойиқ, анови кишидан сўранглар-чи, нега бунчалик йиғлайди?

Ҳалиги киши ўрнидан турибди-да, дебди:
— Эй мавлоно! Нима деб алжираётганингни тушунмадим. Аммо бир қизил эчким бор эди. Соқоли сенинг соқолигга ўхшарди. Икки кун бурун ўлиб эди. Сен соқолиггни қимирлатганда ўша эчким кўз олдимга келиб ўпкам тўлди, йиғлаб юбордим.

* * *

Рамазоннинг ўн бешинчи кuni «рўзахўрлик»да айблаб, бир кишини ҳибсга олишди.

— Рамазон ойининг неча кuni ўтди? — сўради ҳалиги киши.

— Ўн беш кuni ўтди, — жавоб беришди.

— Неча кун қолди? — яна сўради маҳбус.

— Ўн беш кун.

— Ундай бўлса, мен бечора рамазоннинг нимасини еб қўйибман, — дебди у таажжубланиб.

«ЮЗ ПАНД» ДАН

Чин дўстга фидойи дўст бўлинг.

* * *

Кашандаларга қарши курашинг.

* * *

Мастларни ҳибс қилишга ёрдам беринг.

* * *

Вақтни ғанимат тутинг.

ҲИКМАТЛАР ГУЛДАСТАСИ

Шарқу Фарба Саъдий, Шайх Саъдий номи билан шуҳрат қозонган, кўп халқларнинг уякан шоирлари ўзларига устоз деб билган мутафаккир санъаткорнинг асл номи Мушаррафиддин ибни Муслиҳиддин Абдуллоҳдир. У 1189 йили шерозлик давлат хизматчиси оиласида дунёга келади. Саъдийнинг отаси Шероз ҳокими

Саъд бинни Занжи саройида хизмат қилган. Отаси Саъдийни ўқитиш билан жиддий машғул бўлади, лекин кўққисдан вафот этади. Етим қолган Саъдий ва укаси-га оз миқдорда бўлса ҳам давлат нафақа тайинлайди. Шерозда тахт-тож учун кураш авж олган бир пайтда 1226 йили Саъдий Бағдодга бориб, «Низомия» мадрасасида таҳсил кўради. Ўша даврнинг машҳур олими Абдулфароҳ Абдурахмон ибни Жазвий (1186—1257)дан дарс олади. Мадраса таҳсилдан сўнг Эрон, Жанубий Оврупа, Кичик Осиё, Араб ҳамда Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқади. Ўттиз йил давомида турли юртларни кўради, ҳар хил халқлар орасида бўлади, баъзан мусофирларни, савдо карвонларини ҳимоя қилиб, қароқчилар билан бўлган жангларда иштирок этади, салбчилар қуршовида қолиб асир тушади, бир дўсти уни қутқариб олади. Умрининг охириги йилларини Саъдий мунофиқ ва разил кишилардан йироқда — гўшанишинликда ўтказган, ижодий ишлар билан машғул бўлган. Саъдий узоқ яшаб, 1292 йили вафот этади. У дафн этилган боғ ва мақбара Шероз меҳнаткашларининг қадамжоларидан биридир.

Саъдий Шарқ ижодкорлари орасида энг заҳматкаш ва жаҳонгаштасидир. У 30 йил илм ўрганди, 30 йил саёҳат қилди, 30 йил бадийий ижод билан шуғулланди.

Саъдий қасида, ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлардаги шеърлардан таркиб топган «Тойибот», «Бадосъ», «Хавотим» деб номланган тўртта девон тузган. Уларда Саъдий буюк шоир сифатида юксак ғояларни янги босқичга кўтарган.

Саъдий беназир шоир ва мутафаккир сифатида мактаб яратган санъаткор. Юз йилдан ортиқ умр кўрган Саъдий даврнинг барча билимларини чуқур эгаллаб, юрт кўриб, халқ орасида юриб, чинакам олим, мураббий, инсонпарвар санъаткор бўлиб етишди. Шеърий ва насрий ҳикоя ва масалларидан ташкил топган «Гулистон» ва «Бўстон», «Соҳибнома» асарлари унга жаҳоншумул шуҳрат келтирди. Саъдий ўз ҳикояларида бошқа Шарқ мутафаккирлари сингари халқ фаровонлиги, юрт тинчлигию ободонлигини одил подшо шарофатидан деб билади. Унинг ақидасича, подшо илм-маърифатли, одил бўлса, мамлакатни илмга, донишмандларга суяниб бошқарса, зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни ер юзидан йўқотса, давлат мустаҳкам, юрт обод, фуқаро тўқ ва тинч бўлади.

У илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, таъзим-тавозе, кат-

Амир хизматида мунгли ва абгор,
Қўллларинг кўксингга қўйгинча ҳар гал.
Куйса ҳам қўллларинг майли, биродар,
Кафтингда оҳақ тош олганинг афзал.

* * *

Қачон сўзки, дилбанду ширин бўлур,
Сазовори тасдиқу таҳсин бўлур.
Бир айтдингми, айтма уни ўзга дам,
Тўйиб бир едингми етар ҳолва ҳам.

* * *

Йиллар ўтиб кетди тепангдан ғир-ғир,
Отанг мазорига бордингми бир дам.
Отанг хотирига нима эзгулик —
Қилдингки, ўғлингдан кутасан сен ҳам.

* * *

Сўз айни савоблигини билмагунча гапирма,
Унга саз жавоблигини билмагунча гапирма.

* * *

Камолу фазлдан бебахра бўлсанг,
Оғзинг оча кўрма, тилингни тийгил.
Одамнинг ўз тили қилур шарманда,
Пус ёнғоқнинг вазни келгандек енгил.

* * *

Оз-оздан йиғилиб бўлади бисёр,
Дона-дона ғалла тўлдиранг омбор.

* * *

Агар бўлсанг нодон улфатга ҳамдам,
Нодон қаторига қўшилдинг ўзинг ҳам.

* * *

Чу кўрдинг кўр киши йўлинда чоҳдир,
Индамай ўтирсанг, катта гуноҳдир.

* * *

Ҳарчанд ўқибсан-билимдонсан,
Агар амал қилмадинг — нодонсан.

* * *

Ўз аҳдига вафо қилмаган киши,
На сеvimли бўлур ва на иззатманд.
Ажабланма ўйлаб-ўйлаб сўз деса,
Ҳаётга камолга етган бир кекса.
Ўиламасдан туриб ҳеч урмагил дам,
Соз сўзла, агар кеч сўзласанг ҳам.
Аввал ўйлаб, сўнгра сўзла, ур нафас.
Тўхтат, ҳеч ким сенга демасидан «бас!»

МАЪРИФАТНИ ОЛҚИШЛАБ

Ямуниддин Абдулҳасан Амир Хусрав ибни Амир Сайфулдин Маҳмуд Деҳлавий 1253 йили Ҳиндистоннинг Патёли деган шаҳарчасида дунёга келади. Бу тарих шоир асарларида ўзи томонидан ҳам қайд қилинган. Амир Хусравнинг отаси Амир Сайфулдин Маҳмуд шаҳрисабзлик бўлиб, авлоди туркий элатларнинг лочин уруғидан. Аммо у Ўрта Осиёга мўғуллар ҳужумининг дастлабки йилларидаёқ тарки ватан этиб, Деҳли ҳукмрони Шамсиддин Элтутмиш (1211—1236) саройига хизматга киради. Сайфулдин Маҳмуд 1261 йили мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлади. Хусравни ўша даврнинг маърифатли кишиси бўлган бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олади.

Бўлажак шоир хушхат бўлгани учун отаси Хусравни хаттот қилиб тарбиялаш мақсадида хушнавис мунши Қози Саъдуддин Муҳаммад ҳузурига юборади. Аммо болада хатдан кўра шеъриятга завқ ва рағбат қўчилигини сезган Саъдуддин уни замонасининг фозил шоири Хожа Азизуддин билан таништиради. Азизуддин кичкинтойнинг шеърий салоҳиятини синаш мақсадида «мўй» (соч), «байза» (тухум), «тир» (ўк), «харбуза» (қовун) каби маъноси бир-биридан узоқ сўзлар иштирокида шеър айтишни сўрайди. Бола дарҳол бадиҳа тарзида рубоий ўқийди:

Ҳар мў, ки дар зулфи сияҳи он санам аст,
Сад байзаи анбарин дар он мўй зам аст.

Чун тир мадон рост дилаширо, зеро,
Чун харбуза дандонаш доруни шикам аст.

(Ул санам қора зулфининг ҳар мўйига юз анбар тухуми жамланган. Дилини ўқдек тўғри-рост деб англама, қовун сингари унинг тишлари бағрига жойлашган. Яъни ёрнинг жабру жафоси қалбида пинҳон).

Шу воқеадан сўнг бўлажак шоир устози ва бобоси раҳбарлигида адабиёт, шеърӣй санъатлар, тарих, мусикашунослик, мантиқ ва бошқа фанларни пухта эгаллашга киришади. Йигирма ёшида Хусрав истеъдодли шоир, қомусӣй билим соҳиби — олим, созанда ва бастакор сифатида шуҳрат қозонади. Буни сезган Мўлтон ҳокими Кушлихон шоирни саройга жалб этади. Лекин орадан икки йил ўтгач, Деҳли ҳокими Гиёсуддин Балабон (1265—1267) саройга тортилади. Умуман, Хусрав Деҳлавӣй умри давомида етти ҳукмроннинг даргоҳида хизмат қилади. Давлат арбоби сифатида шуҳрат топиб, амир унвонига эга бўлади. Хусрав Деҳли ва бошқа шаҳарлар ҳукмдорлари саройидаги хизматда бўларкан, жангу жадалларда, мўғулларга қарши курашларда қатнашди. Шундай жанглардан бирида дўсти Ҳасан Деҳлавӣй билан асир тушиб қолади. Аммо бахтли бир тасодиф туфайли икки дўст қатлдан қутулиб қоладилар. Шоир умрининг охириги ўттиз йилини Деҳлида ўтказади. Тарихий манбалар ва асарларидаги ишораларга кўра, узоқ йиллар масъул вазифаларда ишлашга ва ҳукмронлар унинг илми, шоирлик обрўсидан ўз манфаат, шуҳратлари йўлида фойдаланишга интилангликларига қарамай, Хусрав Деҳлавӣй камтарона ҳаёт кечирган. Улуғ шоир 1325 йили Деҳлида вафот этади.

Амир Хусрав Деҳлавӣй, ўз таъбири билан айтганда, «ҳали тишлари тўкилиб юрган гўдаклик онлариданоқ» ажойиб лирик шеърлар бита бошлаган, кейинчалик форсий тилдаги шеърятни янги тараққиёт чўққисига кўтарган. Шоир умр бўйи ёзган шеърларини «Тухфат ус-сиғар» («Ёшлик тухфаси») «Васат ул-ҳаёт» («Ҳаёт ўртаси»), «Ғурат ул-камол» («Камолот ибтидоси»). «Бақияи наҳия» («Сараларнинг сараси»), «Ниҳоят ул-камол» («Камолот чўққиси») номи билан беш китобга жамлаб, Шарқ адабиётида девон тузишни бир адабий анъанага айлантирган.

Амир Хусрав Деҳлавӣй ғазалнинг кўпроқ енгил вазнларида ғоятда мўъжаз, шакл ва мазмун жиҳатидан содда, оммабон асарлари яратиб инсоф ва адолатни

куйлайди, разолат ва қабоҳатни қоралайди. Шу сабабли ҳам Хусрав лирикаси равлони, енгил ўқилиши и шеърхон қалбига тез етиб бориши билан бошқа газал навислар ижодидан фарқ қилган. Маъшуканинг хусн жамолини таъриф этганда ҳам муҳаббатнинг ҳаётбахш руҳафзо хислатини таъкидлаганида ҳам, ағёр иғвоси жафоси, ёрнинг нозу таманносига боғлиқ руҳи кайфиятларини чизганда ҳам, шоир ҳамиша бадии баркамоллик, айни пайтда, соддаликка эришади. Хусравнинг лирик қахрамони гўзаллик ошиғи, у ҳамиша маъшукадан вафо ва садоқат истайди, висолга етишми умиди, завқ-шавқи билан яшайди. Шоир ёрнинг гўзаллигини қай даражада сехрли чизса, ошиқ ҳис туйғуларининг энг нозик ва ранг-баранг ҳолатларини ҳам шу қадар моҳирлик билан ифодалайди.

Амир Хусрав асарларида юксак инсоний фазилатларни, ахлоқ-одобни тарғиб этади, замон ва нобоп кишилардан чеккан азиятларини қаламга олади. Мўғул истилочилари Ҳиндистонга муттасил ҳужум қилиб турган, ўзаро феодал урушлар авжига миниб, мамлакат ва меҳнаткаш халқнинг аҳволи огирлашган бир замонда яшаган Хусрав шеърларидан бирида шундай нолийди:

Хуш эрди умр ўтса бир замон хуш,
Менга эмас, шундай хуш замон йўқ.
Фалак ваъда этар меҳрини, лекин,
Дилим айтарки, меҳри ончунон йўқ.
Агар шодликнинг нархи бўлса юз жон,
Сотиб олгум, фалак дерки, ҳамон йўқ.

(Чустий таржимаси).

Инсон маънавий баркамоллигини тараннум этган Хусрав Деҳлавийнинг сон-саноксиз байтлари халқ ҳикматларига айланиб, диллардан дилларга, тиллардан тилларга кўчиб юради:

Истасанг дунёда бахту саодат,
Айлагил қардошлар дийдорин одат.
Бу кўҳна оламда айлагил бунёд,
Бир нарсаси, халқнинг этсин сени ёд.

(Ш. Шомухамедов таржимаси).

Хусрав Деҳлавий Шарқ шеърлятида дostonнавислик анъанасини давом эттириб, Жомийнинг таъкидла-

шича, «Низомий Ҳамса»сига ҳаммадан яхшироқ жавоб айтган шоирдир». У Низомийдан руҳ ва файз олиб, уч йил (1299—1301) мобайнида «Матлаъ ул-анвор» («Нурларнинг чиқиши»), «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Ҳашт биҳишт» («Сақкиз жаннат»), «Оинаи Искандарий» дostonларидан иборат «Ҳамса» яратади. Хусрав дostonларида Низомий асарларининг шакл ва сюжети, образлар силсиласини асосан сақлаган ҳолда улуг озарбайжон шоири тараннум этган ғояларини янгича куйлади, уларга тоза мазмун бағишлади. Масалан, Низомийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») дostonига жавобан битилган «Матлаъ ул-анвор»да шоир зулм-зўрлик, қабохат ва разолат, риёкорлик ва мунофиқликка нафрат, ахлоқ-одоб, илм-маърифат, инсоф ва адолат масалаларига доир ижтимоий, дидактик руҳдаги оригинал ҳикоялар яратади. «Ширин ва Хусрав»да эса, Хусрав образи шон-шавкатли, адолатли, ҳамиша осойишталикка интилувчи, эл ва юрт ғамини еювчи, инсон, илм-хунар соҳиби сифатида талқин этилади. Айни пайтда шоир Хусрав табиатидаги айшу ишратга берилишни, шухратпарастликни қоралайди. Фарҳод образини ҳам шоир чин ошиқ, баҳодир, заҳматкаш, моҳир хунарманд, покдоман инсон сифатида меҳр билан тасвирлайди. Шоир «Ҳамса»сининг барча дostonлари мазмунан баркамол, бадийлик нуқтаи назаридан бе-назир асарлардир. Шу жиҳатдан Жомий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг Амир Хусрав Деҳлавий асарларига юксак баҳо берганликлари бежиз эмас.

Хусрав Деҳлавий «Қирон ас-саъдайн» («Икки саодатли сайёранинг қўшилиши»), («Мифтоҳ ул-футуҳ») («Ғалабалар калити»), «Хазойин ул-футуҳ» («Ғалабалар хазинаси»), «Дувалроний ва Хизрхон», «Нух сипеҳр» («Тўққиз қават осмон») сингари ўнлаб дoston, насрий асарлар ҳам яратди. Булар, бир томондан, шоир ижодининг тобора камолатга етиб, дунёқарашининг рангбаранг қирралари намоён бўла борганлигини, гуманист мутафаккирни замонасининг долзарб масалалари ғоят қизиқтирганлигини кўрсатади. Масалан, халқлар дўстлиги, хотин-қизлар қадри, ақл-заковати ва ҳақиқий ишқ-муҳаббатни олқишлаган шоир мусулмон йигит Хизрхон билан ҳинд қизи Дувалроний ишқий саргузаштини тасвир этиш орқали ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасидаги мазҳабчиликнинг ёмон оқибатларини кўрсатади. Ҳиндистон халқларини мустаҳкам бирликка чорлайди. Бу эса ташқи ҳужумни даф этиш ва

мамлакатни хонавайрон қиладиган ўзаро феодал урушларнинг олдини олиш, ички низоларга барҳам беришнинг асосий омили эди. Иккинчидан, тарихий воқеаларга бағишланган мазкур асарларнинг аксариятида шоир султонларни адолатга, иттифоққа ундайди, даҳшатли урушларнинг аянчли оқибатларидан изтиробга келади: факт ҳамда воқеалар тасвири ёки баёнида Ҳиндистоннинг табиати, илм-фани, маданияти, адабиёти, санъати, урф-одатларига доир ажойиб маълумотлар беради. Унинг «Тўғулукнома», «Тарихи Деҳли» каби асарлари ҳам шундай характерга эгадир. Шоир адолат ва одил шоҳ ҳақидаги фикрларини кўпинча афсонавий ёки ҳаётий тамсиллар билан асослаб, қиссадан ҳисса чиқаради.

«Эъжози Хусравий» («Хусрав мўъжизаси») асари катта илмий қимматга моликдир. Адабиётшуносликка доир бу асар беш рисоладан иборат бўлиб, умуман, Шарқ шеъриятидаги бадий санъатларни ўрганишда энг муҳим манба ва дастуриламал ҳисобланади.

Амир Хусрав Деҳлавий асарлари қадимдан аслида ҳам, таржимасида ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур. Хусрав меросининг кўпчилик дастхатлари юртимизда қайта-қайта кўчирилиб, кенг тарқалган, илм-адаб аҳли анжуманларида мунозара ва муҳокамаларга сабаб бўлган. Чунончи, илм ва маданият ҳомийлари Улугбек ва Бойсунқур Мирзолар Амир Хусрав Деҳлавий «Хамса»си устида кўп баҳслашганлар. Зайниддин Восифий «Бадоеъ-улвақоеъ»да 1515—1525 йиллар Шошдаги адабий йиғинларда кўпинча Хусрав ижоди борасида суҳбатлар қизиб, тортишувлар бўлиб турганлигини ёзган. Бойсунқур Мирзо шоир девонларининг бир неча нусхаларини қиёсан ўрганиб, унинг 120 минг байтини тўплаган. Ҳусайн Байқаро эса, Хусрав Деҳлавийнинг 18 минг байтдан иборат мухтасар девонини кўчиртирган.

Хусрав Деҳлавий ижодининг ўзбек адабиётига таъсири кучли эканлигининг боиси ҳам шунда. Аксарият забардаст шоирлар уни ўзларига устоз деб билганлар. Алишер Навоий «Хамса»ни яратишда Хусрав Деҳлавий ҳам «руҳ» ва «қувват» бахш этганини алоҳида эҳтиром билан таъкидлайди. Шоир деярли барча асарларида Хусрав номини тилга олади. Навоийнинг машҳур «Тухфат ул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси «ҳинд» сеҳргари»нинг «Дарёи аброр» қасидасига жавобан битилган, «Девони Фоний»даги бир қанча ғазаллар Хусрав

Деҳлавий шеърларига татаббуъ тарзида яратилган: Алишер Навоий «Мажолисун нафоис», «Соқийнома» асарларида шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига алоҳида тўхталиб ўтади. «Ягонаи замона», «Ишқ ва дард аҳлининг раҳбар ва пешвоси», деб юксак баҳо беради. Заҳридин Муҳаммад Бобур, Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Огаҳий ва бошқа сўз санъаткорлари ҳам Хусрав Деҳлавий даҳосидан баҳра топганлар.

Огаҳий ўзбек китобхонларини шоир ижоди билан янада яқиндан таништириш ниятида «Ҳашт биҳишт» достонининг насрий таржимасини яратади.

Буюк «ҳинд соҳири» (Навоий) ҳаёти ҳамда ижодий меросини тадқиқ ва тарғиб этишда ўзбек олимлар баракали меҳнат қилмоқдалар. Профессорлардан Ш. Шомухамедов, М. Имомназаров ҳамда доцент Б. Мусаевнинг рисоалари эълон қилинди. Тошкент Шарқшунослик институтидаги «Хорижий Шарқ халқлари адабиёти» кафедраси ҳузуридаги хусравшунослик маркази иккита илмий тўпламни оммалаштирди. Шоирнинг ғазаллар мажмуаси, ҳикматлари тўплами нашр этилди. Бу улкан ишда профессор Ш. Шомухамедовнинг хизмати каттадир.

Хусрав Деҳлавий ўзи қуйлаган юксак гуманистик ғоялар билан асрларга ҳамроҳ ва ҳамдамдир. ЮНЕСКОнинг қарорига мувофиқ жаҳон тараққийпарварлари, илм-адаб аҳли улуғ шоирнинг 700 йиллик юбилейини кенг нишонлади.

ХУСРАВ ДЕҲЛАВИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Ҳалол ишлаб топсанг гар арпа донин,
Яхшидир егандан биров оқ нонин.

Иш вақти бўлмагин гофил, паришон,
Охири меваси бўлур пушаймон.

Дўстларинг кўпаяр фаровонликда,
Уларни синаб кўр нотавонликда.

Мева берса дарахт битта бутогдан
Шу дарахт яхши минг мевасиз богдан.

Нимаики ўзингга бўлмабди даво,
Бошқага ҳам уни кўрмагил раво.

Ёмон нафсингни одобга гулом қил,
Одобсизни одобинг бирла ром қил.

Ёш ҳар қанча ишда бўлсин ибратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.

Тўғри ўйлаб, тўғри юрса ҳар киши,
Билгилки, маҳкамдир унинг ҳар иши

Бу эски оламда бир нарса бунёд,
Айлаки, мангуликка халқинг этсин ёд.

Ҳаётда қолдирса ким абадий ном,
Энг бахтли одам шу, ҳулласи қалом.

Ишга яраб қолса илминг бир муддат,
Яна оширмоққа айлагил шиддат.

Қисқа сўзлик, қара, не яхши ҳолдир,
Сергаплик тамоман дилга маҳолдир.

Мардлар каби сен ҳунар талаб эт,
Ҳунарсизлардан узоқ-узоқ кет.

То қадам қўймасанг дастёрликка,
Ҳеч ким келмас сенга дўсту ёрликка.

Улуғлик шарафин истаган одам,
Кичикларга айлар ҳиммату қарам.

ҲАЁТ ШАЙДОСИ

Ўрта Осиё мўғуллар тарафидан истило қилинган XIII—XIV асрларда босқинчилар таҳқир ва таъқибига қарамай, ўз она тилида ижод қилган шоир, ёзувчи ва таржимонлардан бири Сайфи Саройидир.

Сайфи Саройи 1321 йили Хоразмнинг Қамишли деган жойида ҳунароманд-қуrolсоз oilасида дунёга келади. Дастлабки билимини ўз юртида олган Сайфи ўқишни давом эттириш учун Олтин Ўрда давлатининг маркази Сарой шаҳрига боради. Бу ерда у кунг билан ўқийди, шоир сифатида танилади. Бу ҳақда унинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

Қамишли юрт менинг тувғон элимди,
Билинг, гурбатга келтурган билимди.
Келиб бўлдум саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.

Лекин ўзаро феодал урушларнинг авж олиши, тахт-тож учун курашнинг кучайиб кетганлиги, марказлашган давлат яратиш учун интилаётган Амир Темурнинг Олтин Ўрдага шиддатли зарбаси туфайли Сайфи Саройи юртини тарк этади. У аввал Эронга, сўнг Туркияга боради. Шоир сарсон-саргардонликда, муҳтожликда кечган кунларидан нолиб шеърлар битади:

Ўсиб тупроғим узра найзалар мен эвдан айрилдим,
Ватандан бенишон ўлдим-да, ўзга юрта эврилдим.
Нечун менга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо айла кам жавринг, мен элга содиқ ул эрдим.

Замондан, мавжуд ижтимоий тузумдан нолиш шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам кўзга ташланади.

Сайфи Саройи умрининг охириги йилларини Мисрда ўтказиб, тахминан 1396 йили шу ерда вафот этган.

Сайфи Саройининг ҳаёт йўли ва ижодий мероси ҳали мукамал ўрганилмаган. Адиб меросини тўплаш тадқиқ этишда филология фанлари номзоди Насрулло Даврон анча ҳайрли иш қилган. Бизгача шоирнинг бир қанча ғазал, қасида, рубоий ва маснавийлари, «Сухайл ва Гулдурусун» достони етиб келган. Бундан ташқари Сайфи Саройининг 1391 йили Мисрда Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилгани ҳам маълум. Бу Саъдий асарининг туркий тилларга илк таржимаси бўлиб, алоҳида қимматга эга. Чунки, таржимон асл нусха матнига эркинроқ, ижодий ёндашган: асар услубини ўзбек насрига, халқ ҳикоятларига яқинлаштирган, бир хил мазмун ва ғояга эга бўлган ҳикоялардан баъзиларини тушириб қолдирган; муқаддима, хотима тарзда, наср оралиғида келадиган панд-ҳикмат характеридаги шеърларни кўпинча ихчамлаштирган, айрим ҳолларда ўзидан янги байтлар қўшган. Аммо бу ўзгартиришлар Саъдий асарининг туб моҳиятига зарар етказмаган. Таржима буюк санъаткорнинг халқпарварлик, адолатсеварлик, касб-ҳунарга, илмга меҳр қўйиш, ҳалолу пок, диёнатли, хайр-эҳсонли бўлишга даъват каби юксак ғояларини ўзбек халқига яқинлаштиришга хизмат қилади.

Сайфи Саройи ўз шеърларида яхшилик, гўзаллик ва чин инсоний севгини, ҳаётга муҳаббатни қуйлади, маърифатни тарғиб этди, кишиларни реал ҳаётга, эл-юртига меҳр қўйишга чорлади. Асарларида ўзига хос ранг-баранг бадий-тасвирий воситаларни қўллайди, халқона ибораларни ишлатади. Шоир учун халқининг марҳамати, ватани, ҳаёт файзи ҳамма нарсадан афзал:

Хабарсизман у дунё жаннатидан,
Увурмам юз элимнинг раҳматидан.
Инонмам бўлгучи дорул вафоя,
Ёруғлик баҳрасин топсам кифоя.

«Суҳайл ва Гулдурсун» достонида шоир Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг ўғли Суҳайл билан Темурнинг қизи Гулдурсун ўртасидаги севги саргузаштини тасвирлаган.

Амир Темур Кўҳна Урганч учун Тўхтамиш билан қилган жангда ғалаба қозонади. Кўп лашкар қирилади, Тўхтамиш ўлдирилади. Унинг баҳодир ўғли Суҳайл бошчилигидаги асирлар Урганч кўрғонига ҳайдаб келинади: ҳамма ёқ ял-ял яшнаган, боғу роғларда мевалар фарқ пишган, мўл ҳосилдан деҳқон юзи гулгун, лаби хандон. Аммо баҳодир Суҳайл ғамгин, бошига жафо тоши ёғилган; ҳеч ким унга мадад қўлини чўзолмайди:

Суҳайл ҳусни эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли.
Бийик ардамлари бор, сўзи ширин,
Бўлур ошиқ ани кўрганда Ширин...
Фақат ҳолини кўрганлар этур оҳ,
Учар атрофда қушлар дардли ҳамроҳ.
Бўлуб мутриб гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла гул-гул.
Гунаш дунё юзиндин чоғга ботти,
Узулган гул текин тупроқда ётти.

Суҳайл зиндонда ётғонида тушида Соҳибқироннинг қизи Гулдурсунни қўриб севиб қолади:

Бу тушда бир пари боғда юрармиш,
Юриб боғ ичра ул гуллар терармиш.
Деюб анга Суҳайл; «Не гул терурсан?
Ўзинг гулдон-да кўркли гул эурсан?
Недур зотинг, париму ё одамизод?

Манга айт одингни, доим этай ёд!...»
Жавоб кутди, бўлиб у ишқ аро маст,
Вале тақдир кулуб, тез бермади даст.
Ғизолтек силкиниб қочти париваш,
Суҳайл кўнглига ташлаб катта оташ!...

Гулдурусун ҳам эл оғзида достон бўлиб кетган гўзал
ва паҳлавон Суҳайл таърифини кўп эшитиб, уни бир
кўриш иштиёқида юрганди. Асирларни зиндонга эл-
таётганларида қиз дугоналари билан гул сайрида юр-
ганди ва иттифоқо кўзи Суҳайлга тушди:

Суҳайлни кўрдию айланди биртек,
Гунаш гирдинда юрган мисли ертек.
Ўзин гул билдию булбул-Суҳайлни,
Ани севдию таслим этди майлни.
Ва не чора қисин булбул қафасда,
Керак гул ғунчаси озод нафасда...

Малика посбонга инъом бериб, йигит билан аҳд-
паймон қилишади ва зиндондан чиқиб қочишади. Фа-
лак ҳам буларга ҳамдамлик кўрсатди, тун ғанимлар кў-
зидан пинҳон тутса, ой йўлларини ёритади:

Алар қўйди иккиси йўл сари пой,
Боқиб тургонда йўлга зар сочиб ой.

Оч, чанқоқликдан тинкаси қуриган қизни қолди-
риб, Суҳайл сув, ғизо қидириб кетади. Қайтганида Гул-
дурусун ўлган бўлади:

Менга яхши деди ёр бирла ўлмак,
Не лозим ғам билан дунёда қолмак.
Шу сўзни айтти, тиг урду ўзига,
Кўринмай қолди кенг олам кўзига.
Суҳайл оҳидин шу дам кўпти бўрон,
Анингтеки бузулди чархи даврон.
Алар узра тўкулди, кўмди тупроқ,
Бу сирни танҳо сахро билди кўпроқ.

Сайфи Саройи ижоди, хусусан, «Гулистонни бит
туркий» янада жиддий ўрганишни тақозо этади.

САЙФИ САРОЙИ ҲИКМАТЛАРИ

Оқил ўз сўзин ўрнида сўзлагай,
Ҳам жавобини муносиб кўзлагай.

* * *

Сирингни кўнгулда сақлагил берк,
Мушфиқ сенга йўқ жаҳонда сентек.
Айтма деб ани бир кишига айтма,
Турмаским, ани эшитса тинч-тек.

* * *

Қил ҳазар душман сўзиндан, эй рафиқ
Неким ул айтса, анинг аксини эт.

* * *

Аё, келган жаҳонга, эзгулик эт,
Ёмон ишни ёмонларга қўюб кет.

* * *

Ор кўрма билмагани сўрмага,
Сўрмайинча илм ўрганмас киши.

НИГОРИСТОН СОҲИБИ

Ўн бешинчи асрининг атоқли маданият арбобларидан бири, истеъдодли шоир, адабиёт ва санъатнинг жонкуяр ҳомийси бўлган Бойсунқур 1397 йилнинг 16 октябрида Шоҳрух оиласида дунёга келади. Бойсунқур тадбиркорлиги, ишчанлиги, билимдонлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Шунинг учун ҳам отаси 1414 йили 17 яшар Бойсунқурни Тус, Машҳад, Обивард, Ҳабушан, Нисо, Астробод, Мозандарон, Шумулқон, Журжон каби вилоятларга ҳоким қилиб тайинлайди. У давлатни иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалтиришга, илм-фанни тараққий эттириш, қўшни мамлакатлар билан муносабатни яхшилашга алоҳида эътибор беради. Бойсунқур Мирзо 19 яшарлигида Шоҳрух давлатининг вазири қилиб тайинланади. Отаси сарфардалигида давлатни у бошқарган.

Унинг ишбилармонлиги, санъат ва маданият аҳлига ҳайрихоҳлиги, мамлакатни ободонлаштиришдаги иш-

ларини замондошлари ғоятда завқланиб ёзиб қолдирганлар. Машхур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий: «У ўзининг давлати гулшанида эҳсон ниҳолидан бошқа нарсани экмади. Давлат аҳволининг ташвиши унинг равшан замиридан жой олган эди», — деб ёзган. Ҳирот ҳамда Машҳаддаги Гавҳаршодбегим масжидлари безагию катибаларини Бойсунқур Мирзо бажарган.

Бойсунқур Мирзо вазирлик ишини олиб бориш билан бирга бадиий ижод, маданий-маърифий, илмий ишлар билан ҳам шуғулланарди. Ўша вақтда у Ҳиротда жуда катта кутубхона ташкил қилиб, қирққа яқин хаттот, саҳхоф (муқовачи), варроқ (қоғоз тайёрловчи), наққош, лаввоҳ (лавҳа чизувчи) ва бошқа ҳунар эгаларини шу ерга тўплайди. Улар хушнавис хаттот Мавлоно Жаъффар Табризий бошчилигида қўлёзма йиғиб кўчириш, безаш ва тарқатиш билан шуғулланганлар. Давлатшоҳ Самарқандий унинг мана шу фаолиятини таърифлаб: «Шаҳзода Бойсунқур ҳунарпарвар ва ҳунармандликда жаҳонда машхур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Ҳунарманд ва фазл эгалари унинг авозасини эшитиб, теварак атрофдан хизматга келдилар. Хушхат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машхур эдилар. Бойсунқур Мирзо ҳунармандларни эъзозлаб, шоирларни дўст тутар эди», — дейди.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бойсунқур кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга, китобларга зар билан лавҳалар чизиш, гўзал нақш ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи ҳолига доир фактларни тўплаб ўрганиш, ноёб китобларнинг нусхасини кўпайтириш, айрим ижодкорларнинг мукамал кулиётини яратиш каби илмий ижодий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган. Масалан, Бойсунқур устод Сайид Аҳмад наққош, Хўжа Али мусаввир, саҳхоф Қавомиддин Табрузийга Аҳмад Бағдодий чизган суръатлардан нусха кўчиришни топширади. Чунки, Аҳмад Бағдодий Амир Темур учун чизган суратлар мажмуаси (альбом)даги айрим расмлар нурсизланиб, ўз жилосини йўқотаётган эди. Бойсунқурнинг илм даргоҳида бажарилган ишлар, кўчирилган, нафис санъат билан зеб берилган қўлёзмаларнинг баъзилари бизга қадар етиб келган. Абулқосим Фирдавсийнинг машхур «Шоҳнома»си, «Калила ва Димна», «Жомеъ ут-таворих» каби асарларнинг мавжуд нодир нусхалари ана шулар жумласидандир.

Маълумки, Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг қадимга халқ оғзаки ижоди материаллари воқеаномалар асосида ёзилган «Шоҳнома» жаҳонда энг кўп тарқалган мумтоз асарлардан ҳисобланади. Бу асар ўтмишда шу даражада кўп кўчирилиб тарқатилганидан унинг қайси бири тўла ва асл нусхаси эканлигини аниқлаш қийин бўлган. Чунки, котиблар кўчириш пайтида айрим дostonларни қисқартириб, тушириб қолдирар ёки Фирдавсий асарига ўзларидан янги эпизодлар, лавҳалар қўшар эдилар. Бу ҳолни кўрган Бойсунқур Мирзо «Шоҳнома»нинг 41 та нусхасини тўплатади. Кутубхонада хаттот ва олимлар томонидан 1425—1430 йиллар давомида қиёсий ўрганиш натижасида «Шоҳнома»нинг асл нусхаси тикланади. Бу асарни машҳур хаттот Жаъффар Табризий кўчиради, кутубхона мусаввирлари эса китобни ажойиб лавҳалар ва суратлар билан безайдилар. Бойсунқур Мирзо эса унга «Муқаддимаи Бойсунғурий» номи билан сўзбоши ёзади. Бойсунқур унда Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотлар баён этаркан, «Шоҳнома»нинг ёзилиш тарихи, шоирнинг фожиавий ҳаёт йўли, асарнинг манбалари, афсонавий образлар, насрий «Шоҳнома»га доир ажойиб маълумотлар келтириб, Фирдавсий ижодини тўғри баҳолайди. Мана шу нусха ҳамда «Бойсунқур муқаддимаси» ҳозиргача Фирдавсий ижодини тўлиқ ўрганиб, «Шоҳнома»ни илмий танқидий нуқтаи назардан тиклашда ноёб манба ҳисобланиб келинмоқда. Унга уч хаттот 22 та расм чизган. Ўша нусха Эроннинг Кохи Гулистон китобхонасида сақланмоқда.

Бойсунқур Мирзо Амир Хусрав Деҳлавийнинг ижоди ва адабий меъросини ўрганиш ҳамда тўплаш билан ҳам шуғулланган. У шоир девонига кирган шеърларидан 120 минг байтини, девонига кирмаган ғазалларидан эса 2 минг байтини жамлаб, уни китоб ҳолига келтиради. Бойсунқур Мирзо истеъдодли шоир, хушнавис хаттот ҳам бўлган. Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Сайфиддин Али Сафий каби санъаткорлар унинг ўзбек ва форс-тожик тилларида гўзал шеърлар ёзгани ҳақида хабар берадилар. Лекин ҳанузгача унинг шеърлар девони топилмаган. У олти хил хатни мукаммал билган. Айниқса, сулс ёзувида ундан ўтадиган топилмасди.

Бойсунқур Мирзо ўнлаб шоирлар, санъаткорлар ва олимларни ўз паноҳига олиб, уларга моддий ва маънавий ёрдам ҳам берган. Ўз даврининг машҳур шоирларидан Бобо Савдойй, Муҳаммад Паҳлавон, Котиби Нишопурий, Мавлоно Юсуф Амирий, Амир Рукниддин

Нузлободий, Амир Шоҳи Сабзаворий, Ҳофиз Юсуф Андигоний ва бошқалар бевосита Бойсунқурнинг моддий ёрдамидан файз топганлар.

Бобо Савдойй унинг бевосита ҳомийлиги, кўп муруватлари туфайли катта шухратга эга бўлган. Унинг боғи Сафедида доим мушоира мажлислари бўлиб турган экан.

Кўплаб санъаткорлар, хаттот ва мусаввирлар ҳам Бойсунқур Мирзонинг марҳаматидан четда қолмаганлар. Машҳур олим Хўжа Абдулқодир Мароғий, хушнавис хаттот Шамсиддин Ҳиравий, бастакор ва хонанда Хўжа Юсуф Андугоний, таррох ва меъмор устод Қавомиддин, ўз замонасининг пешқадам мусаввири мавлоно Халил шулар жумласидандир. XV асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда қад кўтарган гўзал иморатларнинг кўпчилиги устод Қавомиддин ва унинг шогирдлари томонидан қурилган. Бойсунқурнинг моддий ёрдами ва ҳомийлигида ижодий камолатга етган Хўжа Юсуф Андугоний, кейинчалик Ҳирот мусиқа мактабининг пешвоси ҳисобланган. Хусайн Байқаро ҳам мусиқа билиминини ундан ўрганган. Ўз даврининг машҳур хаттотлари Жаъффар Табризий, Мавлоно Заҳириддин Азҳар Табризий, Мавлоно Маъруф Бағдодий ва бошқалар Бойсунқур кутубхонасида ижодий иш билан шуғулланганлар.

Алишер Навоий Бойсунқурнинг фаолиятини қуйидагича таърифлайди: «Бойсунқур Мирзо хуштаб ва сахий ва айёш ва ҳунарпарвар подшо эрди. Хаттот ва наққош ва созандадин ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятида ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай».

Хуллас, XV асрнинг биринчи ярмидаги Ҳирот адабий ва маданий ҳаётини ривожлантиришда Амир Темурининг невараси, Улуғбекнинг укаси Бойсунқур Мирзо фаол қатнашиб, катта амалий ишларни бажарган. У маданият ва санъат ҳомийси сифатида кўплаб ижодкорларнинг етишиб чиқишига сабабчи бўлган. Доцент Н. Норкуловнинг аниқлашича, «Нигористон»да тиббиёт, жуғрофия, ҳандаса, ўсимликшунослик билан шуғулланувчи олимлар гуруҳи ҳам бўлган. Шоир Юсуф Амирийнинг «Даҳнома»сидаги қуйидаги байтлар ҳам бу факрни тасдиқлайди:

Кечиб олдида юз турлук дақойиқ,
Маориф бирла анвои ҳақойиқ,
Бири ҳайъат биёзидин териб гул,
Бири ҳикмат шафосидин бериб мул.

Бири Иқлидис ашколин ҳал қилиб,
Бири қўк жадвалида мадҳал қилиб,
Бири фикҳ ичида асраб мақомин,
Бири мантиқ сари элтиб каломин.

Машҳур шарқшунос М. М. Дьяконов Темурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида фикр юритиб: «Навой, Жомий ва Бехзод даври Ҳироти — XV асрнинг иккинчи ярми Ҳирот маданий юксалиши ва гуллаб яшнаши сарчашмаларини Шоҳрух даври Ҳиротидан қидириш керак», — деган. Шубҳасиз, бу давр маданиятининг юксалишида Бойсунқур Мирзонинг хизмати катта.

Бойсунқур 1433 йили вафот этади. Гавҳаршодбегим мадрасасига дафн этилади. Амир Шоҳий, Сайфиддин Наққош Исфаҳонийлар марсия битган. Унинг уч ўғли — Рукниддин Мирзо Алоуддин, Қутбиддин Мирзо Султон Маҳмуд, Мирзо Абдулқосимлар қолган.

ЗАМИНИДА ОСМОН ЯРАТГАН ОЛИМ

Машҳур рус олими В. Бартольд «Улуғбек ва унинг даври» китобида қуйидаги ҳикояни ёзиб қолдирган: «Мадраса биноси битай деб қолганда, у ердаги одамлар Улуғбекдан мадрасага кимни муддарис қилиб тайинламоқчисиз, деб сўраганларида, Улуғбек, барча фанлардан хабардор бўлган бирор одамни қидириб топаман, деб жавоб берган. Шу ерда гиштлар орасида ифлос кийимда ўтирган мавлоно Муҳаммад Улуғбекнинг бу гапини эшитиб қолган ва шу онда ўрнидан туриб, бу вазифага мен лойиқман, — деган. Шундан сўнг Улуғбек уни имтиҳон қилган ва Мавлоно Муҳаммаднинг чинакам билимдон одам эканлигига ишонч ҳосил қилади ва уни ҳаммомда ювинтириб, яхши кийинтириш ҳақида буйруқ берган. Мадрасанинг очилиши кунда Мавлоно Муҳаммад нутқ сўзлаган. Мавлоно Муҳаммаднинг нутқини Улуғбек ва Қозизода Румий билан бирга 90 доно ҳам тинлаган. Риёзиётдан баҳс этган бу ваъзни Улуғбек билан Румийгина тушуниб етганлар».

Ҳа, Улуғбек илм-фанни, олимларни эъзозлаган буюк аллома эди. У 1394 йили Ҳиротда туғилади. Тўрт ёшидан бошлаб унинг тарбияси билан бувиси Сароймулк-хоним ва бобоси Амир Темур шуғулланадилар, Шоир-табиат, билимдон, ривоятгўй Ҳамза бинни Али Тусий (Хўжа Ориф Озарий) шахзоданинг хизматиға тайинла-

нади. У ёш Улуғбекнинг тарбияси билан жиддий шуғулланиди, адабиёт, тарих билан боғлиқ нақллар, ривоятларни қироат қилади. Ҳатто Амир Темур севимли неварасини сафарларда, юришларда ҳам бирга олиб юрган. Хусусий муаллимларда ўқитган. Саид Шариф Журжонийдан риёзиёт бўйича дарс тинглаган. Улуғбек ёшлигиданоқ диний ва дунёвий билимларни мукаммал эгаллайди. Амир Темур 1405 йилда Ўтрорда фавқулодда касалга чалиниб вафот этади. Тўрт йил мобайнида Амир Темур ўғиллари орасида тахт-тож учун давом этган жангда Шоҳрух ғалаба қозонади. У ҳозирги Ўрта Осиё ерларини бирлаштириб пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр давлатини тузади ва 15 яшар ўғли Улуғбекни унга ҳоким этиб тайинлайди. Пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон давлатини эса ўзи бошқаради.

Бошқа ҳукмронлар сингари Улуғбек кучи, ақл-заковатини жангу жадалларга, юрт олиш, бойлик орттиришга эмас, адолат билан ҳукм суриш, мамлакатни обод қилиш, адабиёт, илм-фанни ривожлантиришга сарфлайди, Улуғбек атрофига «Ўз даврининг Афлотунни» деб ном қозонган машҳур математик, астроном Қозизода Румий, Улуғбек ва Қозизодаларнинг шогирди, «Ўз замонасининг Птоломейи» таниқли математик ва астроном Али Қушчи, математик ва астрономлар Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Мирам Чалабий, 1416 йили астрономик асбоблар ҳақида рисола ёзган Ғиёсиддин Жамшид, Муҳаммад ибни Умар Чағминий каби олимлар жамланган эдилар. Улуғбек ана шу олимлар маслаҳати, кенгаши, ҳамкорлигида математика, астрономия, геометрия каби фанларга доир тадқиқотлар олиб боради. Самарқанд шаҳри атрофидаги Обираҳмат сойи ёқасида расадхона қурдиради. Унга дастлаб Ғиёсиддин Жамшид, кейин Қозизода Румий, Али Қушчилар мудирлик қилишган. Расадхона атрофида муҳташам бинолар, гўзал боғу-роғлар барпо этилади. Уч қаватдан иборат бўлган бу расадхонанинг баландлиги 50 метр бўлган. Унда Ғиёсиддин Жамшид устурлоб ёрдамида осмоний жисмларни кузатган, 1018 та юлдузнинг мувозанати аниқланган. Расадхонада олиб борилган кузатишлари натижасида Улуғбек 1437 йили «Зижи Қўрагоний» рисоласини ёзиб тугатади.

Асар назарий қисм ҳамда расадхонадаги тадқиқотлар якуни — Улуғбек тақвимидан иборат.

Профессор Ҳ. Ҳасановнинг уқтиришича Обираҳмат расадхонасида 70 та олим ишлаган. Улар Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асаридан ҳам фойдаланганлар.

Улуғбек илмий кузатишлар олиб бориш ва мадрасада фалакийёт илмидан ваъз айтиш билан бирга маданий ишларга ҳам жиддий эътибор берди, кўплаб мадраса, хонақоҳ, масжит, карвонсаройлар қурдирди. Олдинроқ қурила бошлаган Бибихоним масжиди, Ғури Амир мақбараси, Шохизинда ансамбилини ниҳоясига етказди. Отаси Шохрух Ҳиротда диний билим донишмандлари қуршовида шариат ва динни мустақкамлаш учун кураш ётган бир вақтда Улуғбек маърифатни, илмни ривожлантириш учун интилди, адабиёт, илм-фан аҳлиларини эъзозлади. Буюк олим Улуғбек руҳонийлар фатвоси ва ўғли Абдулатифнинг бевосита розилиги билан 1449 йили ёлланган қотил Аббос томонидан ўлдирилди.

Улуғ кишилар, даҳолар жисман ўлсалар-да, лекин уларнинг номи ўз асарларида мангу қолади. Улар ёққан маърифат чироғи, илм зиёси халқ йўлини ёритиб боради, авлоддан авлодга ўтиб, тараққийпарвар инсониятга хизмат қилаверади. Шунинг учун ҳам кўпгина ўтмиш мутафаккирлари Улуғбекни адолатли султон, донишманд мураббий, аниқ фанлар устози сифатида тилга оладилар, мадҳ этадилар, халқ эса ўзининг ардоқли фарзанди ҳақида ҳикоятлар, ривоятлар тўқиган. Машҳур туркийғўй шоир Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар ёзди. Бу шеърлар лаганбардорлик мадҳияси бўлмай адолатпеша олимга берилган ҳаққоний таърифдир. Улуғ бобомиз Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида «Улуғбек мадҳияси» деган махсус боб мавжуд, унда шоир Улуғбекни заминда осмон яратган олим деб таърифлайди:

Расадким боғламиш зеби жаҳондир,
Жаҳон ичра яна бир осмондир.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга деганча аҳли айём,
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком.

Ўша замон тарихчиларининг ҳамда ёзувчиларнинг асарларида ҳам ана шундай таърифлар кўп. Чунончи, «Бобурнома»да, Сайфиддин Али Сафийнинг «Турли тоифалар ҳақидаги латифалар», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») сингари китобларида биз Улуғбек ҳақидаги кўплаб ҳаётий ҳикоялар ва ривоятларни учратамиз. Чунончи, Бобур: «Яна бир одий иморати пуштаи Кўҳақ домаңасида расаддурқим, зиж

битимакнинг олотидаур. Уч ошёнлиқдир. Улуғбек Мирзо бу расад била «Зижи Кўрагоний»ни битибдурким, оламда ҳоло (ҳозир) бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар» деб ёзиб қолдирган.

Улуғбек ижодини ўрганишда машҳур олимлар Т. Қори Ниёзий, Б. Аҳмедов, А. Ашраповларнинг хизматлари катта.

УЛУҒБЕК ВА САЙЁХ («БАДОЕЪ-УЛ ВАҚОЕЪ»ДАН)

Кунлардан бир кун бир киши Улуғбек Мирзо ҳузурига келиб, таъзим-тавозеъдан сўнг шундай арз қилибди:

— Эй шоҳим! Менинг бошимга бир мушкул иш тушди. Уни ҳал қилиш менинггина эмас, барча донишмандларнинг қўлидан ҳам келмаяпти. Мен Хуросон карвонига ҳамроҳ бўлиб, Ироқдан Самарқандга келмоқда эдим. Карвон Жайхун лабига етгач, мен бир чеккага бориб либосларимни ечдим. Менда бир парча лаъл бўлиб уни чарм халтачага тикиб, билагимга боғлаб олиб юрардим. Ушал лаъл халтачани ҳам билагимдан ечиб, кийимларим устига қўйдим-да, ювиниш учун сувга тушиб кетдим. Сувдан чиқсам ҳалиги лаъл қўйган жойимда йўқ. Ўша атрофда бегона одам кўринмасди. Шунинг учун йўқолган нарсамни ўртоқларимдан сўраб-суриштиришга уялдим. Лаъл қандай гойиб бўлиши мумкин?

— Бу жумбоқни ечиш учун бир йил сабр қилишингга тўғри келади. Шу орада ўша лаълнинг топилса яхши. Мабодо топилмай қолса, унинг қимматини мен тўлайман, — дебди Улуғбек Мирзо.

Ҳалиги киши шукрона бажо келтириб кетибди. Шундан сўнг подшоҳ девонбегини чақириб, ўзига қарашли юрт аҳолисининг ўша йили подшоликка қанча тўлов ва солиқ топширганини ном-баном ёзиб беришни буюрибди. Девонбеги шоҳ фармонини бажарибди.

Улуғбек Мирзо рўйхатни бирма-бир кўздан кечириб чиқиб, ўзида сақлабди. Янги йил кириши билан шоҳ девонбегини чақириб, шоҳлик даромади ҳақида ўтган йилгидек ҳисоб-китоб топширишни сўради. Шоҳ солиштириб кўраркан, Қорақўлдан ўтган йили давлатга эллик танга солиқ тўлаган бир кишининг бу йил подшолик хазинасига 500 танга қирим топширганини кўриб қолибди. Улуғбек Мирзо ўша кишини топиб олиб, хилватда ўз ҳузурига киритишларини буюрибди.

Подшоҳ фармонига кўра ҳалиги кишини топи келтиришибди. Улутбек Мирзо у билан суҳбатлашиб сўрабди:

— Сенинг солиқ тўлашингда икки йил орасида катта фарқ содир бўлибди. Бундан чиқди сен отангдан қолган ёки бошқа бирон йўл билан катта бойликка эга бўлибсан. Ростини айт, шунча бойликни қердан топдинг?

— Мен тўқувчиман, Қорақўлда яшайман, — дебди ҳалиги киши. Кунлардан бир кун ўз ишим билан банд бўлиб ўтирсам, бир қарға учиб келиб рўпарамдаги дарахт шохига қўнди. Унинг тумшугида гўштга ўхшаш бир нарса бор эди. Ўша нарса қарға оғзидан тушиб кетди. Олиб қарасам туморга ўхшатиб тикилган чарм экан. Очсам ичидан офтоби оламдек ярқираб турган лаъл чиқди. Уни худонинг садақаси деб билдим-да Самарқандга элтиб, бир гавҳаршуносга кўрсатдим. Уни кўриши билан гавҳаршуноснинг ранг-рўйи лаълдек чарқлаб кетди ва мендан сўради:

— Буни қердан топиб келтирдинг?

Мен бу нарсанинг қимматбаҳо тош эканлигини энди тушундим-да, жавоб бердим:

— Қердан келтирганимни сўраб-суриштириб нима қиласан. Истасанг, нархини келишиб ол. Бўлмасам молимни қайтариб бер.

— Неча пулга сотмоқчисан? — сўради у.

— Икки минг олтин тангага сотаман, — дедим мен.

Узоқ талашиб-тортишиб 1500 тангага сотдим. Пулини олиб тўғри бозорга бордим: бир қул, бир канизак ва бошқа қимматбаҳо нарсалар сотиб олдим, бир отни эгар-жабдуғи билан олиб тўғри Қорақўлга бордим. Ўз тирикчилигимни, уй-рўзгор анжомларимни бадавлатларникига ўхшатиб яхшилаб олдим. Камбағалликдан қутулиб, мол-дунёли бўлганимни кўрган қўшнилари мендан сўрашди:

— Бунча мол-дунёни қердан топдинг?

— Самарқанд шаҳрида бир бадавлат қариндошим бўларди. Иттифоқ у вафот этиб, давлати менга мерос қолди, — жавоб бердим мен.

Мирзо Улутбекнинг буйруғи билан ўша гавҳаршуносни келтирибдилар. У гавҳарни сотиб олганига иқдор бўлибди ва яшириб қўйган жойидан келтириб кўрсатибди. Подшо уни олиб эгасига берибди. Гавҳаршуносни эса инсофсизлик қилиб ўша лаълнинг баҳосини паст ургани учун жазолабди.

ЁЛҒОНЧИНИНГ ИЗЗА БЎЛИШИ

Кунлардан бир кун бир киши Улугбек Мирзо хузурига келиб арз қилибди:

— Эй подшоҳи олам! Мен Самарқанддан Бухорога сафарга чиққанимда ҳамён-халтамда минг танга пулим бор эди. Шаҳардан чиқиб икки фарсах (16 километр) йўл юргач, бир дарахт соясига-сув бўйига дам олгани ўтирдим. Мен энди овқатланаётган эдим, шаҳарга кетаётган бир дўстим пайдо бўлиб қолди. Уни дастурхонга таклиф этдим. Бирга овқатландик, Ҳамёни ўзим билан элтишни лозим кўрмадим-да, уни ҳалиги дўстимга бериб, шаҳарга боргач, уйга элтиб беришни илтимос қилдим. Сафардан қайтиб келгач, билсам ўша дўстим Ҳамёни уйимга элтиб бермабди. Унинг олдига бориб омонатимни сўрадим.

— Жинни бўлдингми?! Мен сени ҳам, ҳеч қанақа дарахт-парахтни ҳам кўрган эмасман, жавоб берди у.

Улугбек Мирзо ўша одамни чақириб келтирибди ва икки дўст шоҳ хузурида рўбарў бўлишибди. Ўша одам «мен у дарахтни ҳам, бу одамни ҳам кўрмаганман» деб сўзида қатъий туриб олибди.

Улугбек Мирзо даъвогарга «ўша дарахтдан уч-тўрт барг келтиргин, мен унинг воситасида ҳақиқатни аниқлайман», дебди. Даъвогар йўлга тушиши билан шоҳ унинг шеригига бир ҳикоятни айта бошлабди. Воқеанинг энг қизиқ жойига борганда шоҳ:

— Даъвогар ўша дарахтнинг олдига етиб бордимикан? — деб савол ташлабди.

Ҳикоятни завқ билан тинглаётиб, рафлатда қолган ҳалиги киши беҳосдан:

— У дарахт шаҳардан анча узоқда, ҳали етиб бормаган бўлиши керак, — дебди.

Улугбек Мирзо кулиб юборибди-да ва:

— Ахир сен «мен бу одамни ҳам, дарахтни ҳам кўрмаганман», — демабмидинг, қандай қилиб дўстингнинг у ерга етиб бормаганини билдинг! Яхшиси ёлғон гапирмай, омонатини эгасига топшир, — дебди.

У киши айбига иқдор бўлибди ва омонатни эгасига қайтариб берибди.

КАМБАҒАЛ ВА ҚОЗИ

Кунлардан бир кун бир киши Улугбек Мирзо хузурига арзга келиб дебди:

— Мен Рум сафарига тайёргарлик кўраётганимда беш минг тилла ортиқча маблағим бор эди. Мен ан шу пулларни бирон-бир диёнатли кишига топшириб, сафардан қайтгач, олмоқчи бўлдим. Қанча ўйласам ҳам, замона қозисидан кўра диёнатли кишини топа олмадим ва ўша олтинларимни бир офтобага солиб қозига омонат топширдим. Сафардан қайтгач, ўша омонатимни қозидан талаб қилувдим, у:

— Жинни бўлиб қолибсан шекилли, нега менга тухмат қиласан? Мен сени кўрмаганман ва танимайман ҳам. Бундан кейин менинг олдимга келиб, бунақа номаъкул гапларни гапирсанг, тухмат қилсанг, одамларимга буюраман, уриб тишларингни синдиришади, тилингни суғуриб олишади, — деб дўқ урди. Нима қилишимни билмайман, шоҳим. Сиз менга йўл кўрсатинг, ёрдан беринг, — дебди шикоятчи.

— Мен эртага қозининг уйига бораман. Мен у ердан чиқиб, отга миниб кетмоқчи бўлаётганимда етиб келиб, шу арзингни айт, — дебди Улуғбек.

У киши кетибди. Улуғбек қозини чақиртириб дебди:

— Менинг бойлигим ва жавоҳирларим шу даражада кўпайиб кетдики, хазинага сифмай қолди. Мен ана шу мол-дунёни ҳеч ким билмайдиган бирон жойга яширмоқчиман. Тоқим вафотимдан сўнг фарзандларим олиб харж этсинлар. Хазинада турса, мен ўлганимдан сўнг талон-тарож бўлиб кетади. Лекин мен бу масалада ҳеч кимга ишонмайман. Кимтаки ишонсам, у ўлимимдан сўнг албатта тонади. Шунинг учун бу шаҳарда сиздан кўра ҳалол, ростгўй одам йўқ деб билдим. Зероки, сиз пайғамбарнинг ноибисиз, омонатга диёнат билан қарапда ҳеч ким сизга тенг кела омайди. Ўша молларни сизнинг уйингизга қўйишга қарор қилдим, тоқим ўлимимдан сўнг авлодларим кунига ярасин. Бу сирни сиз билингу мен билайин. Бошқа ҳеч ким хабар топмасин.

Бу гапларни эшитган қози хурсандлигидан ёрилиб ўлай дебди, зўрга ўзини тутиб олибди. Ва бармоқларини кўзларига босиб, шоҳ илтимосини қабул этибди.

Шундан сўнг Улуғбек унга дебди:

— Мен эртага сизнинг уйингизга бораман. Икковлашиб хазинани қўйиш учун жой белгилаймиз. Шундан сўнг молларни яширинча ташиб ўша ерга беркитамиз.

Эртаси кун Улуғбек қозининг уйига борибди. Қози ҳовлисининг тўрт томонини диққат билан кўздан

кечирибди. Ва ниҳоят, ҳазина учун бир жойни тайинлабди.

Улуғбек қозининг уйидан чиқиб, отига минган чоғида ҳалиги одам келиб ерга тиз чўкиб, арз қила бошлабди:

— Жаҳонпаноҳ! Мен қозининг уйига омонат қолдириб эдим.

Бу сўзларни эшитган ва даъвогарни кўрган қози саросимага тушиб қолибди ва «Агар инкор этсам, Улуғбек менга шубҳа билан қарайди, мендан ранжиб ўз ҳазинасини менинг уйимга қўймаслиги мумкин» деб ўйлаб:

— Сен қанақа одамсан ўзи? Жинни-пинни эмасми-сан? Бу гапни подшога арз қилиш шартмиди? Сен қачон омонатингни сўрадингу мен бермадим, — дебди.

Шундан сўнг қози хизматкорига қараб:

— Бор, фалон жойдаги боғичли обдастани келтир, — дебди.

Хизматкор ичи тўла обдастани келтирибди. Қози уни ўша ерда — подшоҳ ҳузурида эгасига топшириб, ўзининг «тўғрилигию, ҳалоллиги»ни исботлабди.

ИЛМУ УРФОН ПЕШВОСИ

Хужрада юпунгина кийинган бир мўйсафид ва мадраса талабалари либосидаги икки йигитча ўтирибди. Улар кимнидир зориқиб кутишмоқда. Шу пайт хонага кавуш-махси кийган, эғнида яхтак-қўйлак, бўз авра-астарли чакмон, қўлида тасбеҳ ушлаган 45—50 ёшлар чамасидаги уй эгаси кириб келди. Салом-аликдан сўнг тўрдаги кўрпачага ўтирди-да:

— Хўш тақсир, Сизни қандай юмуш бизнинг ҳузумизга етаклаб келди, — сўради ҳалиги киши мўйсафиддан.

— Ҳазратим, мен бир бечора косибман, Ҳиротнинг Говкушон маҳалласида истиқомат қилурман. Девон хизматкорларидан бири ўз ҳаммомининг сувини менинг хонам орқасидан ўтказиб қўйган. Девор зах тортиб, нураш хавфи бор, хонам қуласа, мен уни қайта қура олмайман. Соҳибмансабга айтсангизу ҳаммом сувини бошқа ёқдан ўтказса, — дебди у ялинган бир оҳангда.

— Сизларнинг не арзингиз бор?! — Йигитларга мурожаат қилди уй эгаси.

— Биз Машҳадданмиз. Низомия мадрасасида таҳ-

сил олурмиз. Бир неча кундирким икковимизнинг ма-
шимиз тугади. Сиздан нажот сўраб келдик, пирим,
таъзим қилди муллабаччалардан бири.

Қўлидаги тасбеҳ доналарини бирма-бир санаб ўти-
ган уй эгаси бир оз ҳаёл суриб турди-да, сўнг деди:

— Уста Мир Мақсуд, мен шу бугуноқ Амир Низо-
миддин Алишер Навоийга нома битурман. Ўша соҳиб-
мансаб Сизга зарар етказмайди. Сизларга бўлса, — де-
ди у йигитларга мурожаат қилиб, — Улуғ Амир ш-
бутундан эътиборан вақф мулки (мачитга қарашли ер
мулк ва иморатлардан олинадиган даромад) ҳисобида
ҳар ойга, албатта маош тайинлайдилар.

Ҳазратнинг ҳар бир айтган гаплари албатта, амал-
ошажагини билган мезбонлар таъзим-тавозелар-ла раҳ-
мат айтиб, ҳужрадан чиқиб кетишди.

Улуғ бобомиз Навоий ҳурмат қилган, бу баобру-
оддий халқ, илм толибларига ғамхўр шахс ким? Ё
буюк зот Шарқнинг улкан шоири ва мутафаккири
бева-бечораларнинг пушти-паноҳи, илм-адаб аҳлининг
пешвоси, Навоийнинг дўсти, маслакдоши, устод Абду-
раҳмон Жомийдир. Бўлажак аллома Абдураҳмон 1414
йили Жом шаҳрининг Харжурд маҳалласида маърифат
соҳиби Аҳмад ибни Муҳаммад Даштий оиласида дунё-
га келади. Ёш Абдураҳмон оиласи Ҳиротга кўчиб кела-
ди ва у Низомия мадрасасида таҳсил кўради. Бу ерда у
Хожаали Самарқандий, Саид Шариф Журжоний, Мав-
лоно Шаҳобиддин Муҳаммад, Мавлоно Саъиддин Таф-
тазоний сингари олим ва мударрислардан илм ўргана-
ди. Жомий мадрасага келганда кўп китобларни ўқи-
б чиққанди. Абдураҳмоннинг иқтидори шу даражага ета-
дики, тез орада айрим устозлари ва мударрислар билан
бемалол баҳс юритадиган бўлади. Шунинг учун уни
Ҳиротдаги таълим қониқтирмай қолади ва ўқишни да-
вом эттириш учун Самарқандга жўнайди. Жомий бу
ерда машҳур олим Қозизода Румий тарбиясини олади.
Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Қозизода
шогирдининг баъзи илмий мунозаралардаги эътироз-
ларини мамнуният билан қабул қилган, унинг илмий
кучига таҳсинлар ўқиган. Чунончи, атоқли олим Мав-
лоно Фатҳуллои Табризий: «Улуғбек мадрасаси биттач,
Қозизода унга муаррис этиб тайинланди. Мадрасанинг
очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқда йи-
гитларга қарата Самарқанд пайдо бўлгандан бери
бирон бир йигит илмий қувват ва салоҳиятда Жомий
сингари мартабага етиша олмади, деб хитоб қилди»,

деб ёзиб қолдирган. Хиротга қайтиб келгач, Жомий Марв, Бағдод яна Самарқанд, Эрон ва араб мамлакатлари шаҳарлари бўйлаб сафар қилади, Маккада бўлади ва 1473 йили қайтиб келиб, умрининг охиригача Хиротда яшаб, 1492 йили вафот этади.

Жомийдан бизга қадар илм-фаннинг турли масалаларига доир рисолалар, кўплаб бадий асарлар мерос қолган. Тўртта шеърлар девони, етти дostonни ўз ичига олган «Ҳафт авранг» («Етти тахт») асари, «Баҳористон», «Арўз ҳақида рисола», араб тили дарслиги, «Рубойи шарҳи», «Мусиқа ҳақидаги рисола», «Муншаот», «Қофия ҳақида рисолалар» шулар жумласидандир. Ўтмиш тазкираларида Жомийнинг юзга яқин асар ёзганлиги қайд этилади.

Абдурахмон Жомий бутун умрини илм ўрганиш, ижод қилиш ва ёш илм-адаб аҳлига ғамхўрлик қилишга, шоҳ ва шахзодалар ўртасидаги можароларни даф этишга, бева-бечоралар, талабалар, етим-есирларга ёрдам беришга сарфлаган мутафаккирдир. Унинг бизга қадар Навоийга ва бошқа давлат арбобларига камбағалларни ҳимоя қилиш, уларга моддий кўмак бериш ҳақида ёзган юзлаб мактублари сақланиб қолган.

Жомий ўз асарларида инсоф ва адолатни куйлади, деҳқон ва ҳунармандларни жамиятнинг моддий неъматларини яратувчилар сифатида улуғлаб, ҳукмронларни уларни эъзозлашга, фуқарога зулм-ситам қилмасликка чақирди: маърифат ва адолатни жамиятнинг асосий моҳияти деб тушунди. Бошқа санъаткорлар сингари Жомий ҳам шоҳларни одил ва золимга ажратиб, мамлакатнинг хуррамлигию элининг хушбахтлигини уларнинг фаолиятига боғлади. Жумладан, «Силсилатуз заҳоб» («Олтин занжир») дostonида одил шоҳ ҳақида гапириб, куйидаги ҳикояни келтиради: бир кекса деҳқон ер ҳайдаётиб бир хум олтин топиб олибди. У хумни кўтариб подшоҳ ҳузурига борибди. Подшоҳ кўпни кўрган, икки юз йил яшаган бир қарияни чақириб, бу хум тарихини сўрабди. У шундай нақл қилибди: ўтган шоҳнинг даврида бир киши бошқа бировдан боғ сотиб олибди. Боғдан олтин тўла хум чиқибди. Боғбон эски хўжайинни чақириб олтинларини бермоқчи бўлиб: «Хум савдога қирмаган эди, шунинг учун у сизники, олинг», дебди. «Йўқ тақсир, — дебди боғнинг олдинги эгаси, — бу хум сизники». Икковлари орани очиқ қилиш учун хумни кўтариб шоҳ олдига боришибди. «Бу пуллар энди сизники, — деб ҳукм чиқарибди одил шоҳ, —

уни ўғлингизни уйлантиришга, қизингизни турмушга беришга сарфланг».

Жомий «Ҳафт авранг» дostonлари таркибидаги ҳикоят ва масалларда, «Соломон ва Ибсол», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Искандар хирадномаси» дostonларида ҳам зулм-зўрлик, мунофиқлик, риёкорлик, пасткашликни қоралаб, халқларварлик, тинчликсеварлик, адолатпарварликни улуғлаган, дўстлик, чин инсоний севгини юксак бадийликда тараннум этган. «Баҳористон» асарида Жомий ўзидан олдин яшаб ўтган шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот бериб, асарларидан намуналар келтирган, қўлаб ҳикоя ва масалларда илм-маърифатни, инсонийликни, яхши ахлоқни тарғиб этган. Бу ҳикоялар жуда катта таълим-тарбиявий аҳамиятга эга.

Абдурахмон Жомийнинг шеърят назарияси, мусиқа ва тилшуносликка доир асарлари ўша давр адабиётшунослигида муҳим ҳодиса бўлди. Кейинги асрлар Шарқ халқлари адабий-эстетик қарашлари тараққиётга сезиларли таъсир этди. Унинг «Баҳористон»и ва айрим рисоалари ўтмишда мактаб ҳамда мадрасаларда ўқув қўлланмаси вазифасини бажарган.

Алишер Навоий билан Абдурахмон Жомий умрининг охиригача устоз-шогирд бўлган. Навоий ўзининг барча асарларини Жомий маслаҳати билан ёзган, уларнинг биринчи ўқувчиси ҳам Жомий бўлган. Ўз навбатида улкан мутафаккир айрим китобларини Навоий маслаҳати ёки хоҳиши билан яратган. Жумладан, қўл-ёзма дафтарларда тарқоқ юрган шеърларини девон ҳолига келтиришни Жомийга Навоий маслаҳат берган. Баъзи рисоаларни шоир Навоийнинг бевосита истаги билан ёзган. Жомий «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Искандар хирадномаси» дostonларида Навоий таърифига алоҳида боблар бағишланган. Алишер Навоий Жомий билан дўстлиги хусусида «Хамсатул мутаҳаййирин» («Беш ҳайратланиш») асарини ёзган, унинг «Қирқ ҳадис», «Муҳаббат шаббодалари» ва бошқа асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилган.

Алишер Навоийнинг «Хамса» ёзиш ниятини биринчи бўлиб Жомий қўлаб-қувватлаган, унга юксак баҳо берган. Шунинг учун ҳам «Хамса»нинг ҳар бир дostonи муқаддимасида Навоий бошқа хамсанавислар қаторида Жомийга ҳам алоҳида боб ажратиб, уни даҳо шоир, маснавий устаси, меҳрибон устод сифатида таърифлайди.

Жомий билан Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик, ўзаро ҳамкорлик бир умрга ажралмас дўстлик қадим-қадимдан бир сарзаминда яшаб, ҳаёт аччиқ-чучукларини бирга тотиб келаётган ўзбек ва тожик халқлари биродарлигининг олий намунасидир. Жомий асарлари ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилиниб, нашр этилиб келинмоқда.

ЖОМИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН

Китобдан яхши дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлғай у ғамли замонда.
У билан қол танҳо, ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат беради такрор.

* * *

Илминг бўлса қочма амалдан,
Илминг қиммати амали билан.

* * *

Илм—барча ҳунарнинг тожи—бебаҳо,
Илм—ҳамма қулфнинг калити—аъло.

* * *

Сенга улуғлик лозим бор жойда,
Отанг обрўини бермайди фойда.

* * *

Илм олишга белингни чоғла,
Бошиқа ҳар ишдан қўлингни боғла.
Устод, муаллимсиз қолса бир замон,
Нодонликдан қора бўларди жаҳон.

* * *

Энг яхши одам шу — кимдан халқига,
Қандайдир наф тегар ҳар куну ҳар дам.

* * *

Дўстга агар қўшилса дўст-ёр,
Орзу огочи бўлур ҳосилдор.
Ҳар ким билан ошнолик истама,
Ҳар ошнодан рўшнолик истама.

УЛКАН МУАРРИХ

Ўтмишда Ҳирот шаҳридан кўплаб тарихчи, зирочунос, фикҳ, тил билимлари донишмандлари, адабиётшуносу мусиқашунослар етишиб чиқди. Машиҳур адаб тарихчи Хондамир оламга донг таратган ана шундан донишмандлардан биридир.

Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддин Ҳусайний-Хондамир 1475 йили Ҳиротда зиёли оиласида дунёга келади. У дастлабки таълимни хусусий муаллимлардан олади, сўнгра Ҳирот мадрасаларида таҳсил кўради, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро билан маслакдош бўлади. У замонасидаги кўпгина билимларни эгаллайди, бобоси Мирхонднинг анъаналарини давом эттиради. Ҳусайн Бойқаро саройида китобдор, Ҳирот мадрасаларида мударис бўлиб ишлаган олим 1528 йили Деҳлига бориб, аввал Бобур, кейин унинг ўғиллари ҳузурида яшайди. Ҳумоюннинг барча юришларида тарихчи сифатида ҳамроҳ бўлади. Хондамир 1535 йили Ҳиндистонда вафот этган. Олимнинг ҳаёти ва ижодий мероси Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари, адабиётшунос ва шарқшунослардан Иззат Султон, Бўрибой Аҳмедов, доцент Наим Норқуловлар томонидан ўрганилган. Доцент Ҳасан Қудратуллаев бўлса ёзувчи асарларидан айрим парчаларни аслида-форсийда оммалаштирган; машҳур олим Порсоҳон домла Шамсиев «Макорим ул-ахлоқ»ни ўзбекчалаштирган.

Хондамирдан бизга қадар уч жилддан иборат «Хулосат ул-ахбор», «Дастур ул-вузаро», «Қонуни Ҳумоюн», «Чор унсур», «Макорим ул-ахлоқ» сингари асарлар етиб келган. Бундан ташқари, у бобоси Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарининг еттинчи жилдининг бир дафтариини ҳамда хотимасини ёзган.

Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд Мирхонд 1433 йили Балхда туғилган. Унинг отаси Бурҳониддин Ховандшоҳ асли Бухоро саййидларидан бўлиб, Балхга кўчиб борган. Мирхонд Ҳирот мадрасаларида таълим олган. Темурийлар саройига яқин турган олим Навоийнинг илтимосига кўра 7 жилддан иборат «Равзат ус-сафо» асарини ёзган. Унда энг қадимги даврлардан тортиб XV асрнинг бошларигача ўтган пайғамбарлар, халифалар, амиру подшоҳлар ҳақида маълумотлар берган. Ҳирот илмий ва адабий доирасида катта обрўга эга бўлган Мирхонд 1498 йили вафот этади.

Хондамирнинг асарлари, бир томондан, XV аср-

минг охири, XVI асрнинг биринчи чорагидаги Шарқ мамлакатлари тарихини, хусусан, Ҳиндистон, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга. Олим уларда ўзигача бўлган араб ва форс тарихчиларининг китобларидан кенг фойдаланади, ўз фикрларини айрим ривоят ҳамда ҳаётий ҳикоятлар билан тасдиқлашга интилади. Айниқса ушбу рисо-лаларда темурийлар салтанатининг инқироzi, уларнинг шайбонийлар, сафавийларга қарши олиб борган жанги, Ҳиндистондаги салтанатдорлиги анча батафсил ёри-тилган. Олимнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари, хусусан, жу-да катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Чунки, муал-лиф унда Ҳиндистон, Хуросон ҳамда Мовароуннаҳр каби ўлкаларнинг табиати ҳақида анча пухта маълумотлар беради. Хондамирнинг ҳайвонлару паррандалар тўғрисидаги изчил мулоҳазалари бу жойларнинг ҳайво-нот олами тарихини ўрганишда, зотлари йўқолиб кет-ган баъзи дарранда ва қушларни аниқлашда бебаҳо манба ҳисобланади. Бу далиллар XV—XVI асрларда Ҳи-рот табиий фанларни тадқиқ этиш маркази бўлганли-гини яна бир қарра тасдиқлайди.

Бир кун мақтовга лойиқ Амир фикрини чархлаш учун Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб билан шатранж ўйна-моқда эди. Шу пайт тўсатдан Амир Бурҳониддин Атоул-ло кириб келди. Ул ҳазрат иззат ва ҳурмат таомиллари-ни бажо келтириб, илтифот ва кўнгил сўраш йўли би-лан:

— Қаердан ташриф буюрдилар ва қандай юмушлар бор? — деб сўрадилар.

— Ҳар кун шаҳардан «Ихлосия» мадрасасига қат-нашдан кутулиш учун кўпдан бери унинг атрофидан бир ҳовли сотиб олиш иштиёқида юрардим. Ҳозир эса ўшандай жой топдим ва уч минг динор кепакнига сотиб олмақчиман. Бироқ бу борада бир амалдор пай-до бўлиб, бу маблағ устига бир оз қўшмоқда. Сотувчи эса ҳовлисини ўшанга сотмоқчи. Умид шуки, муло-зимларингиз у кишига ҳовлини сотиб олишдан воз ке-чиш ва менга қолдириш ҳақида шафқат юзасидан бир қоғоз ёзсалар. Дарё кўнгилли Амир бу сўзларга жавоб бермасдан, ўртадаги шатранж машғулотини тутатишга киришди. Шунинг учун у жаноб ташвишланиб: «Ме-нинг илтимосим олий ҳазрат кўнглига оғир тушди», деб ўйлади. Шатранж ўйини тутати. Эҳсон ва саҳоват соҳиби Амир ул зотга мурожаат этиб:

— Агар фақирлардан бири майдони кенг, иморати

кўп, ҳавоси ёқимли ва суви ширин, мадрасага яқин ҳовлини сизга инъом этса, сизга муносиброқ бўладими ёки ўша ўзингиз айтган ҳовлини қўлга киритиш учун ҳаракат қилинсинми? — дедилар.

Улуғ насаблик ул жаноб бу сўзни эшитиб, шодлик ва хурсандлик билан миннатдорчилик изҳор этдилар.

Ушбу ҳикоят Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи мақсади (боби)дан келтирилди. Унда зикр қилинган талаба «Бадоеъ ус-саноеъ» («Бадий санъатлар») асарининг муаллифи, машҳур шоир, адабиётшунос, мударрис Атоулло Маҳмуди Ҳусайнийдир. Кейинчалик олим ўз асарида Навоийдан кўрган муруввати учун миннатдорлик билдириб, улуғ Амир ҳақида илиқ сўзлар ёзиб қолдирган.

Ҳа, Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асари, унинг ўз таъбири билан айтганда, «болалиги ва йигитлик палласида кўп марҳаматлар кўргани» ҳазрат Навоийга бағишланган энг баржаста асардир. Ун мақсаддан иборат бу асарни Хондамир тугатиб, ҳали хушнавис қилиб ултурмасдан Алишер Навоий оламдан ўтади. Олим кўзида нам, дилда ғам билан китоб охирида шоир вафоти тафсилотларини ҳам битади.

Мазкур асар Навоийнинг ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси хусусида энг мукаммал маълумот берадиган мўътабар манбалардандир. Зероки, рисолада Хондамир Навоийнинг таржимаи ҳоли, у яратган бёғу роғлар, қаздирган ҳовуз, ариқлар, давлат арбоби сифатида олиб борган ишлари, ўз маблағи ва подшолик ҳисобидан қурдирган равоқ, табобатхона, хонақоқ, мадрасаю бошқа жамоат бинолари, ёш адиблар, олиму фузалоларга ғам-хўрлик, ҳамтент ва устозлари билан муносабати ва бошқалар хусусида хийла батафсил фикр юритган, асарларининг рўйхатини келтирган.

Хулоса қилиб айтганда, Хондамир XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярми давридаги Хуросон фанининг энг ёрқин юлдузлари сифатида абадий порлаб, ўз ворисларига маърифат нурини сочаверди.

ДАХОЛАП
ДАБРАЧУДА

ҲАМИША БЕДОР ҚАЛБ

Маънавиятимиз тарихида шундай сиймолар борки, улар фаолиятини маълум бир соҳа билангина боғлаб ўрганиш мушкул. Чунки, бундай зоти киромийлар ўз мартабалари, вазифаю мавқелари тақозоси ўлароқ ўзлари яшаган ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига дахлдордирлар. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ана шу зумрага кирадиган буюк шахслардан ҳисобланади.

Бўлажак Султон, илм-фан, адабиёту санъат ҳомийси, кўп аҳли фазлнинг тарбиятгари Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда зодагон оилада дунёга келади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур уни «Каримут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби Амир Темурга боғланади, деган. Унинг отаси Фиёсиддин Мансур Мирзо ҳам, онаси Феруза бегим ҳам бевосита Соҳибқирон авлодидан. Етти ёшида отадан етим қолган Ҳусайн Мирзо ўн тўрт ёшигача илм ўрганиш билан машғул бўлди. 1452 йили Абулқосим Бобур Мирзо саройига ишга кирган Ҳусайн Мирзо ижтимоий-сиёсий ишларга шўнғиб кетди. Бир оз вақт Самарқандда бўлган Ҳусайн Мирзо яна Ҳиротга қайтиб, Абулқосим Бобур саройида хизматни давом эттиради. Хуросон ҳокими 1457 йили вафот этади. Ҳусайн Марв, Жом ва Моҳан вилоятлари ҳокими Санжар Мирзо хузурига боради ва унинг қизи Бека Султон бегимга уйланади. 1469 йилнинг март ойигача турли вилоятларда жангу жадаллар билан юрган Ҳусайн Бойқаро Абусайд Мирзо вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллайди, натижада унинг номига хутба ўқилади. Апрель ойида Навоий Самарқанддан келиб, дўстини бу зафар билан муборакбод этиб, «Ҳилолия» қасидасини ёзади. Ёдгор Муҳаммад, Султон Аҳмад Муштоқ ҳамда Улугбек Кобулийлар исёнлари, ўғиллари билан бўлган можароларни ҳисобга олмаганда Ҳусайн Бойқаро яқин 38 йил давомида мамлакатни қаттиққўллик, тadbиркорлик билан бошқаради. Жасоратли ва тadbиркор ҳукмрон, маънавият ва маърифат пушту ланоҳи, зукко донишманд, нуктафаҳму нозикбин шоир Ҳусайн Бойқаро 1506 йили юрак хасталигидан вафот этган. Унинг 13 қизи, 14 ўғли бўлган. Шаҳаншоҳнинг жасади Хи-

ротда ўзи қурдирган мадраса ичидаги мақбарага дафн этилган. Ҳозир мақбара вайрон бўлган, қабр ва унинг устига ўрнатилган «Санги ҳафт қалам» сақланиб қолган. Унинг замонида Хуросон мулкида нисбатан тинчлик, адолат ўрнатилади, иқтисодий ҳаёт, савдо-сотиқ ривожланади, юзлаб карвонсаройлар, работ, кўприк, мактаб, мадраса, масжид, хонақоҳ, ҳаммом, табобатхонаю етимхоналар, сув ҳавзалари қурилади, каналлар қазилади, боғлар барпо этилади: султон, шаҳзодалар, амирлар, ҳатто, малика-бегимлар ўз номларидан масжид, мадраса қуришга киришиб кетишади. Ҳирот чинакам маданий қурилиш майдонига айланади. Айрим биноларнинг қурилиши узоқ давом этган. Жумладан, зилзила пайтида шикастланган Ҳирот Жомъеси таъмирига 6—7 ой вақт кетган; 403 гумбаз, 133 равоқ ва 44 та устунга эга бўлган бу бино бевосита Алишер Навоий назорати остида қайта тикланган. Сарчашмаларда Ҳусайн Бойқаро ва Навоийлар сайъ-ҳаракати билан қад ростлаган иншоотларнинг ўзи юзга яқин эканлиги қайд этилган.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида турли юртлардан Ҳиротга юзлаб олимлар, санъаткорлар оқиб келишади. Зероки бу ерда маънавиятга ҳомийлик қилинар, Жомий, Навоий сингари устодлар яшашарди. Натижада табобат, тарих, тил, адабиёт, ҳандаса, тасвирий санъат, китобат санъати, қоғоз ишлаб чиқариш, мусиқа, томоша санъати, масхарабозлигу кўзбойлагич, қўғирчоқбозлигу муқаллидлик, хуллас, илм-фан, маънавиятнинг барча жабҳалари гуллаб-яшнади. Кўплаб ёш ижодкорлар балогатга етиб, бебаҳо дурдоналар яратишди. Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот маданий ҳаётининг гуркираб яшнаши ҳақида Бобур «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замона эди. Аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис, Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эрди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга етгургай», — деб ёзади «Бобурнома»да. Камолиддин Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб, Султон Али Машҳадий, Биноий, Васифий, Кошифий, Ҳилолий сингари ўнлаб алломалар ана шу муҳитда камолга етганлар. Султон Ҳусайн Бойқаронинг бу соҳадаги жонбозлигини Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоий каби даҳолар қўллаб-қувватлаб турдилар. Хусусан, Алишер Навоий унинг фаолиятини йўналтиришда ҳамиша саркорлик, ҳамрозлик вазифасини ўтади.

Хусайн Бойқародан бизга қадар шеърлар девони ва бир рисола мерос қолган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилини давлат тили, ўқиш-ўқитиш, бадий ижод тили даражасига кўтарган Хусайн Бойқаро — Хусайний она тилида гўзал ғазаллар битган. Унинг ижодини ўрганишда Олим Шарафитдинов, Ҳоди Зарифов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суюма Ғаниева ҳамда Турғун Файзиев каби олимлар жиддий меҳнат қилишган.

Хусайнийнинг яқин дўсти, бутун сиёсий ва маданий фаолиятида энг яқин кўмакдоши Навоий «Мажлис-ун нафос»нинг саккизинчи мажлисини шоир ижодига бағишлаган. «Ул ҳазратнинг ҳўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўплур ва девон ҳам мураббаъ бўлубтур» деган Навоий шоир ғазалларининг биринчи байтларини келтиради. Айни пайтда муаллиф ҳар бир матлаънинг мазмун, ғойивий йўналиш ҳамда бадийлиги жиҳатидан тўлиқ баёни ва таҳлилини ҳам беради. Хусайний девонидаги ғазаллар фақат ишқ мавзусида бўлиб, унда лирик қаҳрамон кечинмаларининг бошқа санъаткорлар илғай билмаган қирралари юксак санъаткорлик билан тасвирланади, ғаройиб лавқалар китобхон кўз ўнгига жилваланади, камёб бадий сўз воситалари қўлланилади: агар масиҳона нафаси бир неча ўликка жон бахш эта олса, маъшуқанинг лаъли лаби, ширин гуфтори «юз минг ўликни» тириктиради:

Ғар Масиҳона умрида тиргузди бир неча ўлик,
Дилбарим юз минг ўликни тиргузур гифтор аро.

Қуйидаги байтларда эса ошиқ қалби туғёнининг ўзгача оҳанглари айрича бадийликда, Хусайнийга хос нозикликда ифодаланган:

Кўнглаки гулгунмидир ё гул юзининг аксидир,
Ё қуёшнинг тобидин гардун уза қўймиш саҳоб.

Томса бағрим қони ўқидин, чиқар кўнглимдин оҳ,
Дуд ўлур чун қонини ўт узра томизса кабоб.

Фалак узра бўлган қизил алвон ёримнинг қўйлагини ёки гул юзининг аксими? Ё қуёш нурими? Ёр ўқи теккан ошиқ бағридан оққан қон таъсирида тортган тутун, ўт узра кабоб қони томгандаги кўтарилган тутунга ўхшайди. Миқдоргон ўқидан жароҳатланган ошиқ

ҳолати оташ устида жизғаноқ бўлаётган кабобни эслатади.

Бошқа бир ғазалда ёр дудоғи олдида Исо нафаси кесилиб, обиҳаёт шарманда бўлди, лаълингдин хижолат тортиб лола қизарди, навоёт суюлиб кетди, деса тубандаги мисраларда янги манзарани кузатамиз: ошиқ учун ёр кўйи юз фирдавс гулзорича бор; унинг жаври ханжари ўтлуғ кўнгулга осойиш бахш этади. Хуллас, маъшуқанинг нозу карашмаси ҳам, жабру жафосию ҳижрон азоблари ҳам ошиққа таскин беради:

Эмдиким бўлдум гирифтoring, туман минг ноз ила,
Бевафoлик расму оинини қилдинг oшкор.
Айласам лаъли равонбахшингта жоним фидо,
Ханжари мужгон била жонимни айларсан фигор.
Ғунчадек кўнглум бошингта уйрулурни истаса,
Анда, эй гул, ғамза нешиндек солурсан хор-хор.

Ғазал мақтаёида фикр келажакка умид руҳи билан тугайди ё тангри ёр кўнглига раҳм берсин ёки лирик қаҳрамонга бардош ато этсин. Чунки, у маъшуқасисиз ҳаётни тасаввур этолмайди, шунинг учун доим унга интиқ. Бадиий тасвирда шоир ҳам фикрнинг тадрижий тақомилига жиддий эътибор беради, ҳам қўлланилаётган тасвирий воситалар таносибини назарда тутайди:

Сарв узра гул кўрмаган бўлсанг, қаду юзини кўр,
Жони ширин истасанг, лаъли шакарборига боқ,
Эйки жаннат равзаси ичра тиларсен сарву гул,
Гулшани кўйига кир, қад бирла рухсориға боқ.

Шоирнинг «Хижил», «Йўқ», «Ниҳон» радифли ўнлаб ғазаллари ҳам мумтоз шеърятимиздаги якпора ғазалларнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакким, «Оқибат бўлғай васли дилхоҳинг сенинг» деган Ҳусайний ёрнинг жабру-жафоси, бевофoлигидан шикоят замирига даврондан етган азият, ташвишлардан дилтирлигини сингдириб юборади. Бундай ҳолатларда Соқийга мурожаат этиб, «Дамо-дам соғар» узатиб «лардини» дафъ этишни илтижо қилади. «Ҳар неча тухми вафо эксам, жафо берди самар», холиқ мени жавр тортишга яратгандек «кўнглима бир неча андуҳи даврон», «Жонимға даврон жаври ҳам» деган шоир бир ғазалида қуйидагиларни таъкидлайди:

Кеча-кундуз жонима, ваҳким бололар юз қўюб,
Шом то субҳ уйқу йўқдин кўнглима юз минг ситам.
Эй Ҳусайний, мотамим шарҳини дедимки ёзай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушди, ҳам куйди қалам.

Юз балоларга гирифтор бўлган лирик қаҳрамон дарди, изтироби шу даражада оташборким, унинг шарҳини ёзмоқчи бўлса, қоғозу қалам ёниб кетади. Бундай дардчил байтларни ўнлаб ғазалларда учратиш мумкин.

Навоийдан тортиб барча тазкиранавислар Ҳусайнийнинг «Қилни қирқ ёрадиган» шеършунос эканлигини таъкидлаганлар. Бир адабий баҳсда Ҳусрав Деҳлавий байтини ҳаммадан кўра Ҳусайний мантиқан тўғри таҳлил этиб, барчанинг эътирофига муяссар бўлгани ҳам буни тасдиқлайди. Шоир асарларидаги мутлақо янги юзлаб бадий тасвирий воситалар, радифу қофиялар, ўзбекона сўзлар шундан далолат беради. Ёр лабидаги қора холни «бол устита қўнмиш чибин»га, маъшуканинг қомату рухсорини «сарв узра унган гул»га қиёслаш, хатти меҳрни «хатти мусҳаф»га тенглаштириш ўша давр ғазалиётида фақат Ҳусайний қаламига хос ҳодисадир. Шоир бошқа замондошларидан фарқли ўлароқ араб ва форсийча сўз ҳамда тасвирий унсурларни жуда кам қўллайди. Ишлатганда ҳам «турктоз», «ҳам-сол», «саъди кавкаб», «моҳрухсор», «ғайр аз» каби ўша вақт ўзбек шоирларида учрамайдиган сўзларнигина ишлатади.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳусайний асарлари XV аср ўзбек ғазалиётининг муайян зарварақаларини ташкил қилади. Шоир ижодини ўрганиш ва чоп эттиришда олимларимиз маълум ютуқларни қўлга киритган бўлсалар-да аммо унинг санъаткорлик маҳоратини махсус тадқиқ этиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

ЮКСАК АХЛОҚ ТАРФИБОТЧИСИ

Кошифий Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийнинг назари тушган, Ҳусайн Бойқаро билан шахсан ошно бўлиб, фарзандларига дарс айтган улкан санъаткордир. У тахминан 1440—1450 йиллар орасида Сабзавор вилоятининг Байҳақ ноҳиясида дунёга келган. Бўлғуси адибнинг болалик ва дастлабки таҳсил йиллари ўз ва-

танида ўтган, ўзининг илмсеварлиги, зукко нотиклиги билан эл ҳурмати қозонган. Сўнгра у Нишопур ва Машҳад шаҳарларига бориб, замонасидаги барча билимларни кунт билан ўрганади. 1470 йили Ҳиротга келиб, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг суҳбатларида иштирок этади, воиз, олим, мударрис сифатида шуҳрат қозонади, илмий, ижодий ва таълим-тарбия ишлари билан машғул бўлади. 1505 йили шу ерда вафот этади.

Асл касби нотиклик бўлган Кошифий умр бўйи табиий ва ижтимоий фанлар соҳасида илмий асарлар ёзди, бадний ижод билан шуғулланди. Ундан бизга қадар, математика, тарих, астрономия, ахлоқ, фалсафа адабиёт, нужум, тарбия, наср ва назм назарияси, иншо қоидаларига доир 37 та асар мерос бўлиб қолган. Улар орасида «Искандар ойнаси», «Ахлоқи Муҳсиний», машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна»нинг мутлақо қайта ишланган янги форсий нусхаси — «Анвори Суҳайлий», илми нужумга доир «Сабъаи Кошифий» (етти рисоладан иборат), мактуб ёзиш ва иншо битишга доир «Махзан ус-иншо», ҳисоб илмига доир «Рисола дар илми аъдод», ганчкорлик кимёсига доир «Мафотех ул-қунуз фи кимё», мурувват ҳамда жавонмардликка доир «Футоватномаи султоний», «Саҳифаи Шоҳий», «Равзатус шуҳадо» («Шаҳидлар боғи»), «Рисолаи Ҳотамия» каби асарлари Шарқу Фарб илм-адаб аҳли орасида хийла машҳурдир. Бу китобларнинг аксарияти ёш авлод тарбиясига, мактаб ва мадраса таълимига мослаб ёзилган илмий-таълимий рисоалардир. Адиб бадний асарларида «Кошифий — кашф этувчи» таҳаллусини қўллаган. Катта йиғинларда, диний маросим, тадбир ва байрамларда нутқ сўзлашга, ваъз айтишга моҳир бўлгани учун Воиз деб ном олган.

Ҳусайн Воиз Кошифий ўз асарларида инсондўстлик, ватанпарварлик, адолатпарварлик, мардлик ва жасорат, поклик ва саховат, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, камтарлик, хайр-мурувват, меҳр-оқибат сингари ғояларни илгари суради, улкан мутафаккир сифатида панд-насиҳат беради. Адибнинг 1500—1501 йиллари ёзилиб, Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Абдулмуҳсин Мирзога бағишланган «Ахлоқи Муҳсиний» асари соф таълим-тарбияга бағишланган асардир. Қирқ бобдан иборат бўлган китобда ёзувчи ибодат, иҳлос, шукр, ризо, ҳаё, шафқат, адаб, ҳиммат, сабот, адл, авф, яхшилик ва марҳамат, таъзим-тавозу, аҳдга вафо, омонат

ва диёнат, ғайрат, шижоат, сиёсат, ҳақ ва ҳуқуққа риоя қилиш каби кўплаб инсон камолоти учун муҳим бўлган сифатларни таърифлайди. Ҳар бир бобда ана шундай фойдали муаммолар хусусида ўзининг назарий фикрларини баён этар экан, уларнинг афсонавий, тарихий ва ҳаётий ҳикоятлар билан исботлаб боради, қиссадан ҳисса шаклида насиҳатомуз байтлар билан якунлайди. Бу асар ўтмишда инглиз, немис, ўзбек, турк тилларига таржима қилинган.

Кошифийнинг асарлари Ўрта Осиё халқлари фалсафий, илмий-назарий, ахлоқий-таълимий қарашлари тарихида муҳим ўрин тутади. Хусусан, унинг фалсафий қарашлари силсиласида сўфизм таълимотига доир мулоҳазалари муҳим аҳамиятга эгадир. Буюк бобомиз Алишер Навоий Кошифийни адиб, нотик, нозик таъб шоир сифатида алоҳида эъозлаган. «Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий тахаллус қилур, сабзаворликдур. Йигирма йилдурки, шаҳардадур ва Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеа бўлубдур. Оз фан бўлғайким дахли бўлмағай (яъни, у билмаган фан кам — Ҳ. Ҳ.). Хусусан ваъз, иншо ва нужум анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутаййин ва машҳур ишлари бор».

Кошифий «Анвори Суҳайлий»ни яратар экан, кўҳна ҳинд масалларини қайта ишлайди, ўзидан янги ҳикоя ва мақолалар киритади; ўтмиш ва замондош форсиғўй шоирларнинг ҳикматомуз байтларини қиссадан ҳисса тарзида матнга сингдириб юбориб, асарнинг дидактик моҳиятини янада оширишга эришган. Натижада анъанавий сюжетлар янгича моҳият касб этиб, ўзига хос бир масаллар мажмуаси ҳосил бўлган.

Адибнинг фикрича, инсон камолоти заминини илм ҳосил қилиш ва касб ўрганиш, пок диёнатлик, имоннинг бутунлиги ташкил этади. Оллоҳга яқинлашмоқ учун ҳам азият чекмоқ, маърифатли бўлмоқ, ҳалол меҳнат жараёнида тоат-ибодат қилмоқ, ҳунар эгаллаб, ақлзаковат билан камолотга интилмоқ зарур. Олимнинг бир неча рисоаларида Куръон суралари, оят ҳамда ҳадислар келтирилиб, шарҳланган, тасаввуф ва унинг оқимлари хусусида мушоҳада юритган. Бу эса унинг диншунос аллома эканлигини ҳам кўрсатади.

Ўтмиш мактаб ва мадрасаларида «Ахлоқи Муҳсиний» ва «Анвори Суҳайлий»лар дарслик сифатида ўқитилган. Айрим шарқшуносларнинг аниқлашича, ҳозирги кунларда ҳам Эрон ва Ҳиндистон олий ўқув юртларида бу асарлар ахлоқ ва тарбия қўлланмалари си-

фатида ўқитилар экан. Машҳур маърифатпарвар шоирларимиз Сидқий Хондайлиқий ва Абдулла Авлонийлар ўз педагогик рисоаларида Кошифий меросидан файз топган.

Кошифий ижодини ўрганиш ва тарғиб этишда Р. Муслмонқулов, Х. Алиқулов, М. Аҳмедов, Э. Вази-ров, С. Воҳидов каби олимларнинг ҳиссаси катта. Адиб-нинг «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ-ал ашъор» («Бадий фикрлар ва шеърий санъатлар», Москва, 1977), «Анвори Суҳайлий», «Футуватнома». (Душанбе, 1977—1991) сингари асарлари нашр этилган. Афсуски, бу ажойиб адиб, нозиктаб шеършунос, ахлоқ-одоб назариётчиси-нинг асарлари ҳозирги ўзбек тилига таржима қилинмаган. Лоақал «Ахлоқи Мухсиний»нинг 1858 йилги Огаҳий бажарган ўзбекча табдили нашр этилмаган.

ТИЛ ОДОБИ

Сендан тил одоби қандай бўлади, деб сўрасалар, шундай жавоб бер: Яхши фикрни ифодалаш учун оғиз очиш лозим, ёмон гап учун оғизни берк тутгин.

Агар сендан қандай ҳолатларда гапириш маъқул деб сўрасалар, шундай жавоб бер: дилда пинҳон бўлган нарсаларни изҳор қилиш учун, мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш ва марҳумларнинг доду фарёдига етиш учун.

Нималардан тилни тийиш даркор деб сўрасалар шундай дегин:

Биринчи: ёлғон гапиришдан, зеро ёлғончилик душмандир.

Иккинчи: ваъдага хилоф иш қилишдан, чунки бу иккиюзламачилик нишонасидир.

Учинчи: ғийбат ва бўҳтондан, сабаби — бу фосиқлар ишидир.

Тўртинчидан: жанжалдан, хусуматдан, гап ташишдан ва шайтоннинг васвасаси бўлган айбжўйликдан.

Бешинчи: ўзни мақташ ва таърифлашдан тийилиш, чунки булар ўздан кетиш, тақаббурликнинг аломатидир.

Олтинчи: хизматкорларни лаънатлашдан ўзни тийиш, чунки бу золимлар феълидир.

Еттинчи: Ёмон дуо ва ҳақоратдан.

Саккизинчи: одамларнинг ранжишига сабаб бўладиган кулгу ва масхаралашдан.

ЖАВОНМАРДЛИК ОДОБИ

Агар сендан жавонмардлик одоби неча турли бўлади деб сўрасалар олти хилдан иборат, деб жавоб бергин.

Жавонмардликнинг зоҳирий белгилари қуйидагилардан иборат:

Б и р и н ч и: тилни ғийбат ва бўҳтондан, ёмон суҳан айтишдан тийиш:

Гар мард эрсанг тилингни сақла,
Ғийбату бўҳтону дилозорликдан асра.

И к к и н ч и: қулоқни ёмон сўзни эшитишдан асраш. Зероки, ғийбатга қулоқ солмоқ ҳам ғийбатчилик саналади:

Сўнгра ёмон сўздан қулоқни берк тут,
Ёмон гап ақлни хиралаштиради.

У ч и н ч и: кўриш зарур бўлмаган, яъни ботил нарсаларни кўришдан (сўздан) асрамоқ:

Кўзни юмгину қалбни қўлдан берма,
Ёмон нарсага назар солмасанг, бас.

Т ў р т и н ч и: ҳаром нарсани олиш ва халққа озор етказишдан қўлни тиймоқ:

Қўлингни зулм-озордан йиг,
Инъом-эҳсонга очиқ тут.

Б е ш и н ч и: гина ва адоват қўзғаладиган, гап тирадиган жойга оёқ қўймаслик:

Борилмас ерга оёқ босмагил,
Тўғри йўл юриб, муродга етгил.

О л т и н ч и: нафсни ҳаром таом ёйишдан тийиш:

Халқ наздида иффат асра,
Қўнглинг мардликка яйрат.

ФАНОИЙ ВА ПУРЁРВАЛИ

Ўтмиш мутафаккирлари, хусусан машойихлар ҳақида манокіб ҳамда тазкиралар яратиш Шарқ илмий адабий ҳаётида ўзига хос бир анъанага эга. Ўн бешинчи асргача ана шундай тазкиралардан ўндан зиёди яратилган. Улар орасида Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфиддин Али Сафийларнинг асарлари алоҳида қимматга молик. Бу адибларнинг «Тазкират-ул-авлиёлари», бир томондан, ўзларигача яшаб ўтган ирфоний тафаккур донишмандлари ҳаёти, ижодий мероси, ақидалари, улар ҳақидаги нақллар, ҳикматлари, ўзга бандаларига насиб этмаган ногиҳоний руҳий қудратлари ҳақида яхлит маълумот берса, иккинчи томондан, ўша орифлар яшаган давр ижтимоий-фалсафий қарашлари тарихини, турли сўфистик оқим ва таълимотларнинг пайдо бўлиши, ўзига хос жиҳатларини ўрганишда ҳам энг нодир манбалар ҳисобланади.

Шоир ва адабиётшунос Камолиддин Ҳусайн Фаноийнинг «Мажолис-ул-ушшоқ» китоби ҳам ана шу туркумга кирадиган асарлардан ҳисобланади. Фаноийнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида маълумот жуда кам. Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Мавлоно Фаноий ҳам Машҳадлигдур. Бу матлаъ анингдурким:

Мани жўлидамў бо ақл аз он бегонаги дорам,
Ки дар ишқи парирўе сари девонаги дорам, —

(сочи тўзиган мен ундан бегонаман, чунки бир пари юзли ишқида девонаман)» деган маълумотни беради. Бошқа тазкираларда шоир ҳақида маълумот учрамайди. У XV асрнинг ва XVI асрнинг биринчи чорагида яшаган санъаткордир.

«Мажолис-ул-ушшоқ» муқаддимасида адиб Навоий билан «дабистонда ҳамсабақ бўлганини», китоби «Ҳусайн Бойқаронинг бевосита таҳти назари остида» яратилганлигини уқтирган.

Бундан ташқари ҳамд ва наътлардан сўнг «Ишқ» тавсифига батафсил тўхтаган шоир фард, рубоий, байт, қитъа, ғазал, шеър рукнлари остида бир қанча шеърлар келтиради. Муқаддима катта ҳажмдаги маснавий, Жомий, Аттор, Румий каби шоирлардан келтирилган ғазаллар билан ақунланади. Мажлислар таркибидаги муаллиф қаламига мансуб шеърлар ҳам Фаноийнинг хийла иқтидорли шоир эканлигидан далолат беради. Қўлёзма

билан нашрий нусхалардаги шеърларнинг жанр хусусиятларида ҳам, байтлар миқдорида ҳам жиддий тафовут мавжуд. Афтидан, ноширлар «Мажолис-ул-ушшоқ»нинг мукамалроқ нусхасидан фойдаланганга ўхшайдилар.

Тазкирада «Ҳазрати Имом Жаъфар Содик разияллоху анҳу»дан тортиб, Ҳусайн Бойқарогача 78 бобда аксарият машҳур машойихлар ҳамда илм ва давлат арбоблари ҳақида ғоятда қизиқарли маълумотлар берилади. Мансури Халлож, Жунайд Бағдодий, Боязид Бастомий, Саъиддин Тафтазоний, мавлоно Муҳаммад Табадгоний, шайх Нажмиддин Розий, Абулҳасан Харрақоний, Шайх Нажмиддин Бохарзий, Шайх Азиз Насафий, Фаридиддин Аттор, Қосими Анвор, Амир Имодиндин Насимий, Мажуиддин Санойилар хусусидаги маълумотлар бу зотлар сиймосини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам беради. Муаллифнинг ўтмиш мутафаккирлари ҳақидаги тафсилот ва маълумотлари икки жиҳати билан киши диққатини ўзига жалб этади: биринчидан, адиб у ёки бу мутафаккирнинг ҳаёти, ижтимоий келиб чиқиши, маслаги ҳақида фикр юритар экан, кўпинча туғилган йили, манзили, болалик ва йигитлик онлари, қайси касб эвазига кун кечириши, фаолияти ҳақида батафсилроқ маълумот беришга интилади. Айни пайтда ўша донишманднинг дунёқараши, услуди-пири, насл-насабини ҳам уқтирадиким, бу унинг руҳий оламини чуқурроқ идрок этишда муҳим омил ҳисобланади. Масалан, «Илм-адаб аҳли орасида Мавлоно Муҳаммад Мағрибий номи билан шуҳрат қозongan Мавлоно Муҳаммад Ширин шайх Абдурахмон Исфарионий муридларидандир», «Мавлоно Ҳусайн Хоразмий Кубравий шайх Нажмиддин Кубро саҳобаларидандир». Иккинчидан, ҳар бир шайх сиймосини китобхон назарида тўлароқ намоён этиш мақсадида Фаноий ўша мутафаккир ҳаётида рўй берган фавқуллода руҳий ҳолатлардан, илмий ва жисмоний қудратию кароматларидан энг диққатга молик лавҳаларни келтириб ўтади. Шайх Зуннун Мисрий, Иброҳим Адҳам, Абулҳасан Харрақонийлар фаолиятлари билан боғлиқ баъзи тафсилотлар бунга мисол бўла олади.

Бошқа тазкиранавислардан фарқли ўлароқ Фаноий Шарқ илм-фани, ирфоний аҳкомлар тараққиёти, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт равнақида муҳим ўрин тутган, маънавият ва маърифат ривожининг бошида туриб, унга ҳомийлик қилиб, йўналиш бериб борган

буюк тарихий шахслар фаолияти баёнига ҳам китобдан муносиб ўрин ажратган. Жумладан, Хайрулҳокимин ибни Сабуктегин, Султон Маъсуд, Абулфаттоҳ Султон Жалолуддин Маликшоҳ, Муҳаммад бинни Маликшоҳ, Искандар бинни Маликшоҳ, Алп Арслон, Абулфаттоҳ Иброҳим Султон, Ҳусайн Бойқаролар ҳақидаги тафсилот ва маълумотлар ҳам ғоятда завқлидир.

Бундан ташқари китобда Шайх Камол Хўжандий, Қосими Анвор, Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Шайх Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар ижоди ҳам хийла кенг ва атрофлича баён этилган. Умар Мардий ҳамда Камол Хўжандийларнинг форсий ва туркийда баробар ижод қилганликлари махсус қайд этилган. Ушбу санъаткорларга бағишланган мажлисларни бошқа маълумотлар билан қиёсий ўрганиш шубҳасиз, Шарқ адабиётига доир қарашларимизнинг айрим жиҳатларини тўлдиришга хизмат қилади.

«Мажолис-ул-ушшоқ»нинг энг мароқли мажлисларидан бири «Хоразм Хайёми» — Паҳлавон Маҳмуд Пурёрвалийга бағишланган фаслдир. Зероки, унда муаллиф, бир томондан шоирнинг ижтимоий келиб чиқиши, касб-кори, илмий иқтидори, жаҳонпаҳлавонлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради, тасаввуф тариқида яхши шеър, расо рисолалар битилган яхши рубойлари борлигини, «Ал ҳақойиқ» китобини ёзганлигини, Паҳлавон Маҳмуднинг жавоғмардлик хислатини баён этаётиб, ёзувчи унинг кураги ерга тегмаган баҳодирлигини кўрсатадиган учта ҳикояни батафсил нақл қилади. Унда шоирнинг танти, жўмард, инсондўст, аини пайтда ватанпарвар инсон эканлиги ўз ифодасини топган. Нақл этишларича Пурёрвалийнинг донғи Ҳинд шоҳи Жўна қулоғига етиб борибди. Жўна кўп инъом-эхсонлар ваъда қилиб, бир заргар йигитни Хоразмга жўнатибди. Чопар Жўна таклифини келтирган Паҳлавон Маҳмуд қуйидагича жавоб берибди:

Заргарбачае гуфт: «Рав Мўлтонро»,
Овард ба ман қоидаи Султанро.
Он жоки ману ҳиммати пирони ман аст,
Ба як жав нахарам Жўнаю Ҳиндустонро.

(Заргар йигит Султон номасини келтириб, «Мўлтонга бор» деди. Ватаним ва устозларим ҳоки турган жойда Жўнаю Ҳиндистонни бир арпага олмасман).

Мана шу рубоидан сўнг яна гап Паҳлавон Маҳмуднинг жўмардлиги ҳақида кетади-ю бир нақл келтири-

лади: Иккинчи сафар Деҳли султонининг таклифини рад этмай, Ҳиндистонга боради. Шу ўринда муаллиф Паҳлавон Маҳмуднинг султон саройидаги ёш баҳодир билан кураш тушиши ҳақидаги машҳур ривоятни келтиради. Ҳикоя охирида қуйидаги байтлар билан бошланадиган 22 мисрадан иборат шеър шоир тилидан келтирилади:

Мо санги ният ба тарозу ниҳодаем,
Суду зиёни хешро ба як сў ниҳодаем.
Саргаштагани бодияи меҳнату ғамем,
Дар роҳи висол ҳамин рў ниҳодаем.
Бар гардани умеди тани нотавони худ,
Занжирҳо аз он хамгесў ниҳодаем.

(Биз тарозуга ният тошини қўйганмиз, фойдаю зиёнимизни бир ёққа қўйганмиз. Биз меҳнату ғам саҳросининг саргашталариданмиз, висол йўлида шу қўйга юз бурганмиз. Нотавон танзимизнинг умид гардонига ўша гажак сочлардан занжирлар солганмиз).

Шеърда орифнинг маслак йўлида собитқадам, фидойилиги ранг-баранг ташбеҳларда, ғоятда таъсирчан ифодаланган.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки мажлисда гоҳ муаллиф, гоҳ Паҳлавон Маҳмуд тилидан келтирилган байтларининг барчаси (улардан бирида «Фаноний» таҳаллуси қўлланилган) поклик, имон-этиқодли, фидоний мусулмон бўлини, мардлик, олийжаноблик тарғибига бағишланган. «Маснавий» рукунида келтирилган мана бу байтлар фикримизни тасдиқлайди.

Чи неки гуфт он марди суҳандон,
Бад он сўфии саргардону ҳайрон.
Ки сўфию имому шайху зоҳид,
Си моҳ рўзадору хилватнишини обид.
Мураққаъ пўшу жамҷамдору ҳожи,
Масалагиру масҷиджўю ножи.
Хатибу воизу муфтию қози,
Мударрису фатҳҳои ҳолу мози.
Ҳама кишту шудғорат басомон,
Вақтаст агар гарди мусулмон.
Мусулмони дораи ину он аст,
Ки он аз илми хоссаи хоси жонаст.

(У сўзамол донишманд, ўша ҳайрон ва саргардон сўфига кўп яхши айтган: Эй сўфи имому шайху зоҳид: ўттиз кун рўзадору кунҷакнишини обид: мураққаъ пў-

шу ҳашамлию ҳожи, масала айтиб, масжид қидириб юрувчи ножи: имому муфтию, воизу қози, мударрису, ўтмишу ҳозирни билгучи, ҳамма экину текиннинг кўкка совирилай, сенинг мусулмон бўладиган вақтинг етди. Мусулмонда ҳамма нарсa бордир, зероки у жонга хос бўлган илмдир).

Демак Паҳлавон Маҳмуд ақидасича, мансаб, мартаба, амал, давлат, мол-дунёга ҳирс қўйиш, унга ружў этиш исломий аҳкомга зид: у мўминни ҳақ йўлидан ғафлатга тортибгина қолмай, балки имоннинг мустаҳкамлиги-бутлигига ҳам футур етказди: чунки у «жонга тааллуқли илмдир».

Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги мажлис «Сайёр рубойига» айланган форс-тожик адабиётининг «Одам отаси» Рудакий қаламига мансуб, инсонпарварликни тарғиб этувчи

Гар бар сари нафси худ амири-марди,
Вар бар дигаре нукта нагири-марди,
Марди набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитода бигири-марди.

(Ўз нафсингни тия олсанг, бировга қаттиқ гапирмасанг, мардсан. Йиқилганни тепиб ўтган мард эмас, қоқилганни суяб қўйган марддир) деган машҳур рубойи ва Ҳамадонлик ёш йигитнинг Пирёрвалийга шогирд тушиши ҳикояти билан тугайди. Демак, Фаноий Паҳлавон Маҳмудни, бир томондан, атоқли олим, моҳир рубойинавис шоир сифатида тасвирласа, иккинчи томондан, бутун Шарқда донг таратган баҳодир, инсонпарвар, ватандўст, ҳамиша бева-бечора, йўқсиллар, бекасларнинг пушту паноҳи сифатида таърифлаган. Шоир сиймоси ҳамма замонларда барча табақа кишиларига ибрат бўлиб қолаверади.

ШОҲ ВА ИЖОД ТАНОСИБИ

Шўролар ҳокимияти даврида, хусусан, коммунистик мафкура зуғуми шароитида ўтмишдаги жуда кўп давлат арбобларининг фаолиятлари қасддан ўрганилмай, эътироф этилмай келинди. Зуллисонайн шоир ҳамда илм-маданият ҳомийси Убайдий ижоди ҳам шундай таҳқирга учраган. Ваҳоланки, Абулғози Убайдуллоҳ Баҳодирхон бин Маҳмуд султон бин шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон-Убайдий амирлашкар, хон ва шоир бўлган.

Убайдуллоҳхон 1486 йили зодагон оиласида дунёга келади, хусусий муаллимларда хат-саводини чиқаргач, мадрасаларда ўқийди, диний ва дунёвий билимларни эгаллайди. Ҳасанхўжа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасида Убайдуллоҳхоннинг зукколиги, билим олиш йўлидаги заҳматкашлиги хусусида гапириб, «илм йўлида тиришқоқлик намунасини кўрсатганлар, ҳеч қачон баракатли вақтларини беҳуда ва бекор кетказмаганлар» деб ёзади. (Ҳасанхўжа Нисорий, «Музақкири аҳбоб», 1993, Исмоил Бекжон таржимаси, 23-бет).

Мадраса хатмидан сўнг «Убайдий» ёки «Қул Убайдий» таҳаллуслари билан шеърлар ижод қила бошлаган шоир амакиси Шайбонийхон кўшинида ноиб ва амирлашқарлик қилади. Сарчашмаларнинг гувоҳлик беришича, шайбонийлар сулоласида энг жасоратли ва шиддаткори Убайдуллоҳхон бўлган. У уч минг қуролланган чавондозлари билан шоҳ Исмоилнинг олтмиш минглик лашқарини тор-мор қилган, унинг шарофати билан Мовароуннаҳр сафавийларнинг ҳужумидан халос бўлган. Убайдуллоҳхон 1533 йил, Абу Саид бин Кўчинчихон вафот этгач, хонлик тахтини эгаллайди ва пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчиради. Чунки Кўчинчихон авлодлари Убайдуллоҳхоннинг тахтни эгаллашига қаршилик қилади. Убайдуллоҳхон қаттиққўллик билан юртни бошқариб, хонлик ҳудудида нисбатан одилона ҳукм суриб, 1540 йили 54 ёшида вафот этади.

Убайдуллоҳхон даврида Бухоро хонлиги иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалади, илм-фан, адабиёт, маданият ривож топади, шаҳар ободончилигига, масжид, мадрасалар, хонақоҳу йўллар қурилишига жиддий эътибор берилади. Устоди ҳамда раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг муриди Амир Абдулло Яманий номи билан аталган Мири Араб мадрасаси, Мирак Саид Гиёс боғи, Кўҳак дарёсига қурилган Меҳтар Қосим кўприги Убайдуллоҳхон замонида бунёд этилган энг муҳташам обидалардандир.

Убайдуллоҳхон ўз замонасининг дурбин лашқарбошиси, тадбиркор хони бўлиш билан бирга, илм-адаб аҳли ҳомийси, ижоднинг кўп соҳаларида қалам сурган зукко донишманд бўлган. У мусиқа, қироат, ҳадису тафсир илмларида устод даражасига етган: бир неча мусиқа асбобларини яхши чала олган, хушхон ҳофиз сифатида давраларни қизитган, Қуръонни тафсир этган, қорилар учун махсус қўланма яратган, ҳадислар-

ни шарҳлаб рисола битган. «Тарихи Рашидий»да Убайдийнинг бу ва бошқа хислатлари қуйидагича таърифланган: «То Абу Саидхонгача анингдин ёши чўнроқ киши қолмади. Хон тахтга ўлтурди. Адлу эҳсон насими бирла дунёнинг димоғини муаттар қилди... Убайдуллоҳхон подшоҳ эрдики соҳибдиёнат ва парҳезкор. Ҳамма дин, миллат, мулк, давлат, сипоҳ ва раийятлар ишини шарънинг андозаси бирла файсала берур эрди... Ниҳоят сахий, навъ-навъ фазилатлар бирла ораста эрди. Ўз қўли бирла неча Каломулло футуб (китобат) қилиб эрди.

Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, ҳоло бор. Илми мусиқийга кушиш айлар эрди. Алғараз подшоҳ эрдики, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало ва булағолар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин — Мирзо Хусайн замоносидин ёд берур эрди» («Тарихи Рашидий», қўлёзма 10191/11, 224 б-варақ). Шундан сўнг Рашидиддин Мирзо Ҳайдар Убайдий қилқалам хаттот эди, «етти навъ хат футур» эди, Куръон ва бошқа кўп китобларни ўз қўли билан кўчирган, «замона котибларининг устоди» эди деб маътайди ҳамда девонлари орасида арабий ғазаллар девони хийла шуҳрат топганини уқтиради. Ҳасанхўжа Нисорий ҳам шоирнинг араб тилидаги ғазалларини таърифлаб, «Ёр жамоли ҳайратга солур, қадди камоли кўзни олур» мазмундаги мисра билан бошланадиган бир шеърини намуна сифатида келтиради. «Тарихи томм» муаллифи Шарофиддин Роқимий (XVII аср) ҳам Убайдуллоҳхоннинг маданий қурилишларга катта эътибор бергани, бадий ижод аҳлига ҳомийлик қилганлигини тўлқинланиб ёзиб қолдирган ва Мири Араб мадрасаси қурилиши тарихини келтирган.

Убайдийдан катта ҳажмдаги адабий мерос қолганига қарамай, ҳали улар жиддий ўрганилмаган, девонлари тўла тасниф қилинмаган. «Ёзувчи» нашриёти 1994 йили Қул Убайдийнинг «Вафо қилсанг» номи ихчам шеърлар мажмуасини чоп этди. Тўпламни профессор А. Ҳайитметов мухтасар сўз боши билан нашрга тайёрлаган. Олимнинг таъкидлашича Убайдийнинг ҳар уч тилдаги шеърларини жамлаган девони 1533 йили Мир Хусайн ал-Хусайний томонидан кўчирилган ягона нусхаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг захирасида 8931-рақам билан сақланмоқда. Унда ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, нома, муаммо, маснавий,

ҳикмат, «ёр-ёр», таржеъбанд каби лирик тур жанрларидаги шеърлар жамланган. Демак, Убайдий шеърляти жанр жиҳатидан ҳам, мавзу ҳамда гоёвий йўналиши нуқтаи назардан ҳам ўзига хос ва ранг-барангдир. Шоир маъшуҳанинг шаклу шамойили, рафторию гуфторини, ҳаётбахш лутфу назокатию, нозу карашмасини мутлақо янги ташбеҳлар, сўз ўйинлари, ибора ва ифодалар орқали тасвирлашга интилади, фикрни ихчам ва тадрижий такомилда ривожланиб, авж нуқтага етишига эришади. «Билдим», «Керак», «Тиларман» радифли ғазаллар ана шундай хусусиятга эга. Шоир учун ёр висолини ўйлаш ғам тунини мунаввар этади, жамолининг шамъи ҳижрон кечасини ёритади, ёрнинг лаъли лаби Ҳизр суви-Оби ҳаёт ўрнини босади. Қуйидаги байтларда ана шундай фикр изчил давом этади:

Фурқат тун аёми висолингни тилармен,
Ҳижрон кечаси шамъи жамолингни тилармен.
Ҳайвон суйини Ҳизр кўзим қошида қўйса,
Найлай ани, кўзумга зилолингни тилармен.
Гар жону кўнгул қилса талаб холу хатингни,
Мен жоду кўзинг бирла ҳилолингни тилармен.

Ғазалнинг мақтаигача лирик қаҳрамоннинг ёрига интилаётгандаги ички туйғулари ана шундай омиёна сўз ва иборалар, бир кўринишда жўн, аммо гоётада жозибали ташбеҳлар орқали ифодаланиб боради. Шоир назарида ҳақиқий ошиқ муҳаббат йўлида қуймоғи, фидойи, бағри бирён бўлмоғи, сўзлари дардли, кўзлари намнок бўлмоғи зарур. Ишқнинг бундай тасвири фақат Убайдийгагина хосдир:

Ишқдин ғунча каби кўнгли тўла қон керак,
Юзи ҳам сориқу гулдек яқоси чок керак.
Ишқ жон бермаку бош ўйнамоқу қуймақдур,
Ошиқ ул ишларида чобуку чолок керак.

Убайдий шеърларида ўзбек тилининг ранг-баранг бадиий имкониятидан саррофона фойдаланган, янги-янги сўз ва ибораларни кашф этиб, адабий тил меъёрига дохил этган, анъанавий ибораларнинг янги қирраларини намоиш этган.

Маълумки форсий тилда «солеки накўст, аз баҳораш маълум аст» (йилнинг қандай келиши баҳоридан маълумдир) деган ибора бор. Шоир уни «йилеки яхши

келур, билгирур баҳориндин» деган мисра сифатида осонгина қўллайди. Бундан ташқари у «бу гулистондин ғараз ул икки наргислур манга», дидаи ғирёнимда сурати кўринсин учун уни кўнгил лавҳида нақш эттим, кўзим йўлингта дурлар сочадир, кўнглим фалакдек саргардон, бошимдаги фатила соч қушлар уя қуриш учун йиққан хордир, сингари ўнлаб образли лавҳалар яратар экан, қуйидагича манзара чизади:

Шомдек зулфунгни олғил субҳ юздин, — дедим,
Дедиким: «бўлгон эмастур кеча кундуздин йироқ.
Кўзки, билмон неча юмдум васл айёмидаким,
Кўз юмиб очқунча бўлдум ул қаро кўздин йироқ.

Бунга ўхшаш юзлаб қуйма байтлар Убайдий поэтик тили бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Мазкур сеҳрангиз ҳодисани алоҳида тадқиқ этиш шоир ижоди бисотини кашф этиш имкониятини беради.

Убайдий ғазалларида тақдирдан нолиш, замондан шикоят оҳанглари ҳам учраб туради. Бундай мулоҳазалар кўпинча маъшуқанинг жафосию агёрнинг ғаламуслигидан азият чекиш билан қоришиб кетади. Бир рубойида санъаткор «Ўлмай ситаму ғаму аламдин кутулуб» бўлмас эмиш, деган хулосага келса, «Замонадин» радифли ғазалида ҳеч бир замонда жароҳат аҳлига марҳам етмаслигини дард ва ҳасрат билан таъкидлайди:

Бир лаҳза кўнглим ўлмади беғам замонадин,
Тўйди замона мендину мен ҳам замонадин.
Етмай кўнгулга, эй ҳамдамим, етар —
Юз минг ғаму алам анга ҳар дам замонадин.
Жамиятеки бор эди кўнглум диёрида,
Ул доғи бўлди бир йўли барҳам замонадин.

Убайдий шеърларининг талайгина қисмини орифона, ахлоқий-таълимий ҳикматлар, панду насиҳат руҳидаги асарлар ташкил қилади. Шоир назмининг бу хусусиятига диққат қилган Нисорий қуйидагиларни ёзган: «Тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди. Ва мана бу рубойни Ҳазрат Махмудий Мавлоно Косонийга — сирлари муқаддас бўлсин, юборган:

Аҳволи ним, эй дуст, яке бидам,
Ҳар чиз, ки бидам, ҳама бо у бидам.
Мустағрақи «ху» чунон шудам дар ҳама ҳол,
«Ху» гуяму, «ху» бишнаваму «ху» бидам.

(Ярим аҳволимни, эй дуст, бир-кўраман, нимани кўрсам барчасини у билан бирга кўраман. Барча ҳолатда ҳам «ху»га шунча фарқ бўлибманки, фақат «ху» дейман, «ху»ни эшитаман ва «ху»ни кўраман). Айни пайтда Убайдий бир қанча байтлари, қитъа, рубоий ҳамда туюқларида дўстлик ва садоқатни, поклигу ҳалоллик, ростлигу ростгўйликни тарғиб этади, бадбинлик, жаҳолату риёкорликни қаттиқ танқид қилади, китобхонни некбинлигу адолатпешаликка даъват этади:

Гар уруш тушса ики ҳамдам аро,
Бот анинг тадбирини этмак керак.
Биридин айб ўтса зоҳир, ул бири,
Узр айтиб, айбини ёпмак керак.

Айрим байтларида шоир ҳаёт таҷрибасидан, ажодлар сабоғидану ўзгалар рафторидан панд, ибрат олишга чорлайди, надоматга қолмаслик учун «насиҳат ганжидан» баҳраманд бўлишга ундайди, «Шайтон беадаб-лигидан шарманда бўлди, одам одоби билан юксалди», дейди:

Ўқ киби туз бўлса ҳар ким, солур ўзин илгари,
Ё киби ким эгри бўлса, ўзин солур кейин.
Ўқни кўрки тузлукдин илгари борур мудом,
Ёга боққим, эгриликдин муттасил қолур кейин.

* * *

Зинҳор адаб ўрганинг, эй аҳли талаб,
Ким бордур адаб гули саодатқа сабаб.
Шайтонки адабсиз эрди, қолди маҳрум,
Одамни кўрунг-не ерга еткурди адаб.

Ҳатто «От олинг» радифли туюғида санъаткор ёшларни бу дунёда касб-кор эгаллашга, яхши ишлари билан «яхши» деган ном қолдиришга ундайди.

Жасоратли ва тадбиркор хон, исломий аҳкомлар до-нишманди ва тарғиботчиси, ҳофиз ҳамда мусиқашунос, уч тилда баробар ижод қилиб «зуллицонайн санъаткор-

лар устози» даражасига етган Убайдий мероси жиддий ўрганиш ва чоп этишни кутмоқда. Шоир ижоди мумтоз адабиётимиздаги камёб ҳодисадир.

КЎХНА ЧОЧ ОШИҒИ

Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ҳамда Ҳусайн Воизи Кошифий каби машҳур санъаткорларнинг назари тушган, уларнинг тарбиясини олган шоир ва ёзувчилардан бири Восифийдир. Кошифий 12 яшар боланинг нотиқлик санъатидаги маҳоратига таҳсин айтган. Навоий бўлса Восифийнинг шеърӣй топишмоқ-муаммо ечишдаги зеҳни ва топқирлигига тан берган. Чунончи, Восифийнинг замондоши Амир Муҳаммад у ҳақда шундай нақл этади: «Восифий кўп ишларда даврнинг дурдонаси ва замонасининг ягонаси эди: биринчидан, унинг билаклари шу даражада бақувватки, Хуросонда ҳеч бир баҳодир уни енга олмаган, сарпанжасини бука олмаган, иккинчидан, унинг тез юриш ва югуриш маҳорати шу даражага етдики, 65 фарсанг (520 километр)дан иборат Машҳад Ҳирот йўлини икки кунда босиб ўтган, учинчидан сувда сузишда ҳам унга тенг келадиган одам топилмасди. Кунлардан бир кун Ҳиротнинг Боғизағонида Фаридун Ҳусайн Мирзонинг буйруғи билан Восифийнинг икки қўли ва икки оёғини боғлаб, ҳовузга ташлаб юбордилар. У ана шу ҳолатда пешиндан оқшомгача ҳовузда сузиб юрди, тўртинчидан, у хушхон ҳофизликда ҳаммадан ўзарди, бешинчидан, у Мавлоно Ҳусайн Воизнинг шогирди эди. Мавлоно хушновозликда Восифийни ўзидан устун қўярди, олтинчидан, у ҳар қандай кишининг овози ва ҳаракатига айнан тақлид қила оларди, еттинчидан, муаммо ечишда унга етадиган донишманд топилмасди, саккизинчидан, бир кунда «Қофия», «Шофия» номли машҳур китобларни битта хатога йўл қўймай, олий даражадаги ҳуснихатда кўчиради, тўққизинчидан, ниҳоятда чидамли эди. Айтишларича, 10 кеча-кундуз ҳеч нарсга емай юравераркан, ўнинчидан, бадиҳа тарзида шеър айтиш, машҳур шоирлар асарларига ўхшатмалар яратишга уста эди. Агар хоҳласа, бир кечада атоқли шоирларнинг 50—60 байтли қасидасига жавоб айта оларди».

Восифий 1485 йили Ҳиротлик маърифат шайдоси Абдужалил оиласида дунёга келади. Бўлажак шоирнинг

болалик йиллари Хирот гоҳ Шайбонийхон, гоҳ Эрошоҳи Исмоил қўлига ўтиб турган бир вақтга тўғри келди. Шунга қарамай Восифий кунт билан билим олди. Хирот мадрасаларида ўқиди. 12—13 ёшида кўп фанларни пухта эгаллаб, шеърни яхши тушунадиган иқтидорли йигитча сифатида илм-адаб аҳли назарига тушди, Навоийнинг олқишини олди. У ҳуқуқшунослик, мантиқ, астрономия, математика, тилшунослик ва замонасининг бошқа барча билимларини пухта ўрганди. 1510 йили шоҳ Исмоил Шайбонийхонни ўлдириб, Хирот шаҳрини ишғол этади. Восифий ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам кўп дўстларини қатл этилишидан халос этади. Хуросон ва Мовароуннаҳрда дарбадарликда юради. Сайрам, Бухоро, Уратела, Хўжанд, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида бўлади. Наврўз Аҳмад ҳамда Келди Муҳаммадхонлар ҳукмронлиги даврида Тошкентда бўлган Восифий муаллимлик қилади, шаҳар илм-адаб аҳлига раҳбарлик лавозимида ишлайди. Адиб тахминан 1552—1555 йиллар орасида шу ерда вафот этади.

Восифийнинг ижодий мероси «Бадоеъ-ул вақоеъ» хотира-саргузашт асари, бир қанча ўзбек ва тожик тилидаги шеърларидан иборат. «Бадоеъ-ул вақоеъ» юзлаб ҳикоят, ривоят латифа, хотиралардан ташкил топган. Бу асар Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, тарихи, илмий, маданий, адабий муҳити, халқ санъати, турли элатларнинг келиб чиқиши, урф-одати, қўғирчоқбозлик, масхарабозлик, театр томошасини билишда, Жомий, Навоий, Бехзод, Ҳусайн Бойқаро, Паҳлавон Муҳаммад, Жалолиддин Юсуф сингари ўнлаб маданият арбоблари фаолиятини ўрганишда ноёб манба ҳисобланади. Ёзувчининг Тошкент шаҳри маданий ҳаёти, унинг боғу роғлари ҳақидаги мулоҳазалари, хусусан диққатга сазовордир. Унинг 150 мисрадан иборат «Тошкент ва унинг боғу роғлари васфида» деб номланган қасидасини ўқир эканмиз, биз кўҳна шаҳримизнинг ўша даврдаги ҳолатини кўз олдимизга келтирамиз. Восифий Тошкентдаги мунозаралар, адабий анжуманлар ҳақида фикр юритар экан, аксарият пайтларда шоҳномахонлик қилинишини, Ибн Сино, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Жомий, Навоий, Котибий каби шоирларнинг ижоди ҳақида баҳс бўлиб туришини уқтиради. У Тошкентда яшаб ижод этган шоир Фиркатий, адабиётшунос, астроном Мавлоно Қатиллий, шоир Мавлоно Конибодомий, Саид Туркистоний, Мав-

лоно Нодирий, Мавлоно Матлаъий, олим ва рассомлардан Мавлоно Самарқандий, Шоҳ Ҳусайн, Жамолиддин Юсуф ва бошқаларни ҳурмат билан тилга олади. Бундан ташқари қасидада Тошкентнинг равон сувлари, боғу роғлари, ҳайратомуз биноларию турли-туман мевалари завқ билан тасвирланади:

Сувларини кўрганда бу оби ҳаёт,
Тортиниб зулматга яширинди бот.
Бурак анҳорларнинг сувлари равон,
Жаннат боғларида салсабилсумон...
Ҳусайни узумин қилгин тамошо,
Дурдона янглиғ кўп қимматбаҳо.

Зайниддин Маҳмуд Восифий ёзиб қолдирган нодир ҳикоятлар, ажойиб воқеалар бизга қадимий маланиятимиз ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, ҳамиша қалбимизга қувонч, чехрамизга табассум бахш этади: жасоратга, гўзалликка, инсонпарварликка меҳр қўйишга ундайди. Шунингдек, бу ҳикоятлар Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшаган баъзи адиб ва давлат арбоблари ҳаётининг айрим жиҳатларини ўрганишга ҳам ёрдам беради.

Қуйида Восифийнинг Навоий ҳақидаги ҳикояларидан намуналар келтирдик.

* * *

Бу фақир мавлоно Соҳибдорога она томонидан қариндош бўларди. Бир куни отам билан у кишининг уйига бордик. Камол аҳлиқо фазилат арбобларидан анча киши бор экан. Бу фақирнинг отасига хитоб қилиб, ўғлингиз толиби илм, хушхон ҳофиз ва паҳлавон шоир экан. Ҳар қандай номи айтилмай ўқилган мушкул муаммони ечаркан, деган шов-шув юради, деб бир муаммо ўқидилар, мен топдим...

Биз уйимизга қайтиб кетдик. Бир оз фурсат ўтгач, мавлоно Соҳибдоронинг хабарчиси келиб, 'хожам сизни сўрамоқдалар деди. Биз етиб боргач мавлоно деди:

— Амир Алишер хузурларига борган эдик. Мирнинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бутун шаҳарда бўлиб ўтган ажойибу ғаройиб ҳодисалардан нени кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайдилар, Мен жавоб бердим: «Бир кишини учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номи айтилмай ўқилган ҳар қандай

мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда катта иқтидори бор». Мир таажжуб билан, сен уни имтиҳон қилдингми, дедилар. Мен бир мушкул муаммонинг номини айтмай ўқиган эдим ечди, дедим. Ҳазрати Мир менга у кишини бизнинг ҳузури-мизга нега олиб келмадинг, деб эътироз билдирдилар. Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим. Чунки, Мирнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир. Масалан, бирор мажлисда бирор фозилнинг номини сўрасалару айтиб беролмасангиз, қойийдилар. Мабодо бир муаммо ўқилсаю тополмасангиз, шарманда ва хижолат бўлишингизга сабаб бўлади. Энди ҳозирлигингизни кўриб эрта эртaroқ бу ерга келиб турингиз, Ҳазрати Мир сиз билан кўришмоқ иштиёқидалар.

Кечқурун уйга қайтдим, ажойиб кайфият мени чулғаб олди. Илон чаққан кишидек у ёқдан-бу ёққа ағанаб, ухлаёлмадим. Фақирнинг отаси изтиробимдан воқиф эдилар:

Эй жони падар, чи ҳол дори,
Аз рӯи чи дард беқарори?
(Эй, жоним ўғлим, нечуксен,
Не дард учун сен беқарорсан?)

Мен у кишига: «Э, ота! Нимасини сўрайсиз. Эртага Мир Алишер мажлисига боришим лозим. Ҳолим не кечарини билмайман», дедим. Отам кўз ёши қилиб, дедилар: «Эй жоним ўғлим, сен бир инсон суҳбатидан бу қадар қўрқув ва ваҳимадасан?» Тасалли бердилар.

Алқисса, эрта билан Мавлоно Соҳибдоро уйига етиб келдим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурида яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга вақтида келдинг, бу уч ёшни Мирнинг ҳузурида таъриф қилганман, дедилар. Уларнинг бири Муаммоний эди. Маҳорати шу қадар эдики, уни бу санъатда мавлоно Ҳусайн Нишопурий билан тенглаштирар эдилар. Иккинчиси қасидагўйликда шуҳрат топган эди. Учинчиси маснавийни жуда яхши айтар эди. Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир ўз надимлари билан ҳозир эканлар. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб, номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шу кишими, дедилар. Мавлоно Соҳибдоро: бали, ўша махдум, деб жавоб бердилар. Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашдилар: «Махдумлар, худо ҳаққи муаммо ечишда сиз-

дан ўтадигани йўқ-ку?...» Мир дедилар: «Мен унинг муаммо ечишга иқтидорини кўзидан билдим. Зеро, унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди». Кейин шу муаммони ўқидилар:

Боғро бин хазон бефарру аз жо шуда,
Булбулаш барҳам зада минқор ў ногўё шуда.

(Боғни кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди, тожи ўрнида эмас, булбулнинг тумшуги йўқолиб, куйлашдан қолибди).

Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билардим. Ўйланиб қолдим: номини айтиб ўзимни гўлликка солиб, мажлисни ўтказаверсамми ёки тўғрисиини айттайинми? Оқибатда ростини айтишга аҳд қилдим. Дедим: махдум, мен бу муаммони ёд биламан. Ҳазрати Мир бир оз бошларини эгиб турдиларда, ёнидагиларга, азизлар биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради? Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи. Мир бошқа муаммони ўқимадилар. Анчагина лутфомуз сўзлар айтиб сўнгида мавлоно Соҳибдорога «биз унинг даъвосини қабул қилурмиз», дедилар.

ЗАРИФ ҲИКОЯТЛАР УСТАСИ

Алишер Навоий даври Ҳиротида кичик ҳикоя жанри, айниқса тез ривожланади. Чунки, XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида бу шаҳарда ўзига хос бир адабий муҳит вужудга келганди. Дастлаб Абдураҳмон Жомий, кейинчалик Навоий сардорлик қилган бу катта ижодий мактабда илмий-назарий баҳслар, қисса-хонликлардан ташқари воизлик, латифагўйлик, лутф ва зарофатга жиддий эътибор бериларди. Мушоираю мубоҳисларда адиб ва ноқиллар ўз нуқталарида ўтмиш ва замон воқеалари, буюк кишилар ҳаёти ва фаолияти хусусида ҳикоятлар келтиришар, Қуръони Кариму Пайғамбар ҳадисларидан қироат қилишарди. Кейинчалик бундай ҳикоятлар «Ҳабибус сияр», «Мақоримул ахлоқ», «Мажолисун ошиқин», «Бадоеъ-ул вақоеъ», «Нафаҳотул унс», «Футувватнома» сингари асарлар таркибига киритилди. Улуғ адиб Хусайн Войиз Кошифийнинг ўғли Сафий ҳам ана шундай ҳикматомуз ҳикоятлар муаллифларидан биридир.

Мавлоно Фахриддин Али Сафий 1463 йили Сабзаворда дунёга келади. Унинг болалиги она шаҳрида ўтади, йигитлик йиллари Ҳирот мадрасаларида ўқийди. Кейинчалик Самарқандга бориб Хожа Убайдулла Аҳрорга мурид бўлади ва котиблик қилади. 1504 йилдан бошлаб Фахриддин Ҳиротнинг Жомеъ масжидида отаси ўрнида воизлик қилади ва мадрасаларда дарс айтади. Ҳирот Бухоро амири Убайдуллахон томонидан қамал қилинганда адиб бир йил давомида зиндонда ётади, озод бўлгач, Гуржистонга ҳижрат қилди. Эрон сафавийларининг Ҳирот учун жанглари пайтида Сафий шаҳарга қайтиб, воизлик ишини давом эттирди. У Абдурахмон Жомийдан таълим олган, Восифий билан яқин дўст бўлган. Сафий 1534 йили Ҳиротда вафот этади.

Фахриддин Али Сафий нозиктаб шоир, фикҳ донишманди, зарофатли ҳикоянавис, нуктадон муаррих сифатида кўплаб асарлар ёзган, таржималар қилган. Аммо бизга қадар адабий меъросидан «Рашахот-ул-айн-ул ҳаёт», «Маҳмуд ва Аёз», «Кашф-ул-асрор», «Латоиф-ут тавоиф», «Луғатнома» сингари асарларнинг дастхатларигина етиб келган, халос.

Ўзбекистон ФА академиги Бўрибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, «Рашоҳот-ул-айн-ул ҳаёт»ни ёзишда Сафий Хожа Муҳаммад Порсонинг (1419 йили вафот этган) «Фасл-ул-хитоб», «Шаҳобиддин-Ибни Амир Хамзанинг (1405 йили вафот этган) «Мақолоти Амир Кулол», Муҳаммад ал-Бухорийнинг (XII аср) «Маслак-ул-орофин», Мавлоно Муҳаммад Қозининг (1516 йили вафот этган) «Силсилатун орифин ва тазкират ас-сиддиқин» асарларидан ижодий фойдаланган» (Б. Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. 1991, 159-бет).

Ушбу асарда ёзувчи нақшбандия тариқати шайхларининг ҳаёти ва фаолиятини ёритган. Китобнинг Хожа Убайдулла Аҳрорга бағишланган қисми муаллифнинг устози билан бўлган мулоқотлари, кундаликлари, шахсий кузатишлари таассуроти асосида ёзилган. «Рашахот» нақшбандия тариқати тарихи, унинг тарқалиши, бу сулук алломаларининг маънавиятини билиш жиҳатидангина эмас, балки XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннахр иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ўрганишда ҳам қимматли манба ҳисобланади. Бундан ташқари ундаги баъзи маълумотлар Хожа Убайдулла Аҳрор ва Абдурахмон Жомийларнинг ижодий биографиясини яратишда, ирфоний тафаккур тарихини ўрганишда тадқиқотчиларга асқотмоқда. Шунингдек, ушбу рисола ўша

даврдаги Мовароуннахрдаги феодал муносабатларни, хўжалик юритиш, солиқ тизими, қўшни ўлкалар билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ўрганишда ҳам тарихий аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари рисола Шарқнинг буюк машойихлари фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим сарчашмалардан бири ҳисобланади.

Сайфиддин Али Сафий зариф ҳикоятлар устаси сифатида шу давр адабиётида ўзига хос мавқега эга. Зероки, у Шарқ адабиётида биринчилардан бўлиб ўзигача ўтган буюк тарихий шахслар, адиблар ҳақидаги ҳикоятларни турли китоблардан йиғди, халқ оғзидан ёзиб олиб «Латоиф-ут-тавоиф» («Турли тоифалар ҳақидаги латифалар») китобини (1481) яратди ва Туркистон ҳокими Муҳаммад Сайфулмулукка тақдим этди. Асар муқаддима ва хотимадан ташқари 24 бобдан иборат бўлиб, мавзу ҳамда ғоявий йўналиши жиҳатидан ранг-баранг латифаларни ўз ичига олган. Ёзувчи уларда ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, таъзим-тавозе, зукколик, суҳандонлик, нуктасанжлик, меҳнат эвазига кун кечирish ва бошқа кўп инсоний хислатларни тарғиб этади, инсонпарвар адиб сифатида оддий меҳнаткаш халқни таъриф ва тавсиф этади. «Латоиф-ут-тавоиф» жуда катта илмий, адабий қимматга эга. Чунки, унда адиб Рудакий, Фирдавсий, Анварий, Лутфий, Жомий, Навоий, Мирзо Бойсунқур, Улуғбек сингари 88 та шоир ва ёзувчи ҳақида маълумот беради, асарларидан баъзи намуналар келтиради; 20 та бадиий-шеърый санъат хусусида баҳс юритади ва уларни ишончли мисоллар билан исботлайди. Шу китоб туфайли айрим ҳикоятлар кейинчалик асардан асарга ўтиб юрувчи нақлларга айланди. Буюк бобомиз Навоий «Мажolisун-нафоис» асарида Сафий истеъдодига юқори баҳо бериб, шундай ёзади: «Мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўғлидур. Бағоят дарвешиваш ва фойийсифат дардманшева йиғитдир. Ҳирийдан Самарқандга ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбатига мушарраф бўлур учун борди ва андоқ дерларким анда қабул шарафин топиб, иршод ва талқин саодатига сарафроз ўлуб, яна Хуросонга келди. Таъби хуб воқеъ бўлубтурким, бу матлаъ анингдурким:

Бо лаби лаълу хату ғолиягун омадан,
Ажаб ораста аз хона бурун омадан.

(Лаълдек қизил лаб ва хуш ис билан келиб, ажойиб безак билан уйдан чиқибсан).

Демак, Фахриддин Али Сафийнинг барча асарлари жуда қатъи илмий-маърифий аҳамиятга эга. У ўша давр Мовароуннаҳр халқлари маънавияти ҳамда адабий, ахлоқий қарашлари тарихини ўрганишда камёб дурдоналар ҳисобланади.

САФИЙ ҲИКОЯТЛАРИДАН

Шиддатли жанглардан сўнг Ҳабаш подшоҳи Яман ҳокими Сайфи Зиязан устидан ғалаба қозонди. Сайфи юртидан қочиб, Эрон шоҳи Анушервондан мадад сўради. У ўз лашкаридан уч минг йигитларни ажратди.

— Эй, Анушервон, эллик минглик лашкарга уч минг сипоҳий қандай бас кела олади, — сўради Зиязан.

— Кўп ўтинни озгина оташ ҳам ёндириб юборади, — жавоб берди Анушервон.

* * *

Искандар Эронга қарши лашкар тортишга тайёргарлик кўраётганини эшитган Доро уни ваҳимага солимоқчи бўлиб, «Доро шоҳ саксон минг йигитлар орасида жавлон урмоқда», деган гап тарқатади. Буни эшитган Искандар «чаққон қассоб учун қўйнинг кўп бўлиши аҳамиятсиз» деган хабар юборади.

* * *

Бир сипоҳи Хорун ар-Рашиддан инъом тилади.

— Шундай узун соқол билан ақлинг кирмабди, мenden эҳсон сўрайсан, — деди Хорун ар-Рашид.

— Тақсир, кишининг соқоли ўсса, ақли кўса бўлади, деган нақлни эшитмаганмисиз, — деди сипоҳ.

Бу лутф Хорун ар-Рашидга хуш ёқди ва сипоҳийни инъомдан сероб этди.

* * *

— Шўрвани араб тилида нима дейдилар, — сўрашибди бир арабдан.

— Сахун! — жавоб берибди араб.

— Совуғини-чи? — яна сўрашибди.

— Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз — таъкидлабди у.

* * *

Ота-бола айбдорни ҳоким олдиға элтиб, аввал ота-сини юз дарра урдилар, ғинг демади. Сўнгра ўғлини ётқизиб, бир дарра уриб эдилар, нола-фарёд чекди.

— Ўзингга юз дарра суққанда «вой» демадинг, нега энди буни бир дарра ургандаёқ фарёд чекасан, — сўрабди жаллодлар.

— Олдинги калтаклар менинг танамга ботганди, бу зарбалар эса, жигаримга тегмоқда, — дебди ота.

* * *

Бир Саййид билан омининг ўзаро хусумати бор эди. Мунохиша пайтида Саййид «Во Муҳаммадох!» деб бақирса, оми «Во одамоҳ!» деб қичқирди.

— «Во одамоҳ»нинг маъноси нима? — сўрашди оми-дан.

— У ўзини Муҳаммаднинг фарзанди санаб, «Во Муҳаммадох» демоқда. Мен эса «мен одам фарзандиман» деяпман. У Муҳаммад авлодидан эканлигини исботлаши лозим, менинг одам фарзанди эканлигимга ҳеч шубҳа бўлмаса керак.

* * *

Бир дошинманддан сўрадилар:

— Қай маҳалда овқатланиш маъқул?

— Бадавлат киши қорни очиққанда, камбағал эса, таом топганда егани маъқул, — жавоб берди донишманд.

* * *

Балх бозоридан ўтиб бораётган Анварий бир издиҳомни кўрди ва бориб қулоқ солса, бир киши қасидаларини ўз номидан ўқир, ҳозирлар офарин айтишарди.

Анварий олдинроққа ўтиб сўрабди:

— Дўстим, ўқийтган шеърларингиз қайси шоирники?

— Анварийники!

— Анварийни танийсизми?!

— Нима деяпсиз ўзи, Анварий менман, — дўқ қилибди шеърхон.

— Товба, шеър ўғрисини эшиттандиму шоир ўғрисини эшитмаган эканман, — дебди кулиб Анварий.

... Шайх Камоли Хўжандий шеърларида «ит» сўзини, Ҳасан Дехлавий эса «дилбанд» калимасини кўп ишлатишаркан. Бир шоир буларнинг бирга муқоваланган девонларини бир кишининг қўлида кўриб:

— Буларни ажратиб, бир-биридан узоқроқда тут, яна Камолнинг «итлари» Ҳасаннинг «дилбандларини» еб қўямасин, — дебди шўхлик билан.

УСТОДГА ЁДНОМА

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани зарварақларини кўздан кечирар эканмиз, ҳар бир саҳифа бўстонида улуг бобокалонимиз, устод санъаткор Алишер Навоийнинг муборак нафаси эсиб туради. Зероки, бу обидалар Навоий маслакдоши ёки шогирди ёки шоирнинг моддий ва маънавий кўмаги билан камолотга етган ижодкор ёхуд улуг шоир ижод мактабидан сабоқ олиб, унинг қўлуг аънарасига содиқ бирор санъаткор томонидан яратилган бўлади. Машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг аниқлашича Суҳайлий, Сайфий, Осафий, Биноий, Котибий, Ҳилолий, Кошифий, Мушрифий, Биҳиштий, Фаҳрий сингари ўнлаб форс-тожик шоирлари бевосита Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдамида камолот тўққисига кўтарилган.

«Бадоеъ-ус саноеъ» асарининг муаллифи Атоулло Маҳмуди Ҳусайний ҳам гениал мутафаккир ёрдами, мададидан баҳраманд бўлган ижодкорлардан ҳисобланади.

Атоулло Маҳмуд Ҳусайний XV асрнинг 30—40 йиллари ўртасида Нишопурда туғилди. Атоулло Ҳиротда таҳсил кўради, тез орада «адабиёт билимдони» сифатида шуҳрат қозонади. Истеъдодли адабиётшуноснинг доғруғини Навоий ҳам эшитади. Навоий Атоулло билан шахсан танишиб, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. Машҳур тарихчи Ғиёсиддин Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ» асарининг тўққизинчи бобида ҳикоя қилинишича, Ҳиротнинг «Ихлосия», «Султония» сингари катта мадрасаларида мударрислик қилган Атоуллога Навоий давлат ҳисобидан маош ажратган ва «жаннатмисол» ҳовли инъом этган. «Хулосат-ул-ахбор», «Макорим-ул-ахлоқ», «Мажолис-ул-нафис» каби манбалардаги маълумотларга қараганда, На-

войи Атоуллонинг ҳаёти ва фаолиятини доим кузатиб борган, ўз ҳузурига чорлаб, адабиётшунослик масалалари бўйича суҳбатлар қурган, бадий санъатта доир асар яратишга ундаган. «Бадоеъ-ус-саноеъ» ана шу кўмак ва даъват натижасида юзага келган.

Атоулло Маҳмуд Хусайний адабиётшуносликка доир бир неча асарнинг муаллифи, истеъдодли шоир ҳисобланади. Афсуски, ҳозиргача ана шу забардаст донишманднинг ҳаёти ва ижодий мероси эътибордан четда қолиб келмоқда. Айрим мақолалардаги Атоуллога доир фикрлар чалқаш, ноаниқ. Истеъдодли шарқшунос олим профессор Р. Мусулмонқулов яқин ўн йил давомида олимнинг ижодий меросини ўрганди, дунё дастхат хазиналаридаги асарларининг нусхаларини қиёсий таҳлил этиб, «Бадоеъ-ус-саноеъ»нинг илмий-оммавий нашрини («Ирфон»—1974) яратади. «Атоулло Маҳмуд Хусайний ва форс-тожик шеърляти поэтикаси масалалари» рисоласини ёзди. Олимнинг кўп йиллик заҳмати натижасида шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси мукамал аниқланди. Тадқиқотчи китобга ёзган сўз бошиси ва илмий рисоласида Атоулло ва унинг «Бадоеъ-ус-саноеъ» асарининг яратилиши ҳақида фикр юритиб, Алишер Навоий билан Атоулло ўртасидаги яқин дўстлик, ижодий ҳамкорликни алоҳида қайд этади. XV аср адабий-назарий қарашларида катта бир воқеа бўлган бу асар бевосита Навоийнинг хоҳиши, моддий-маънавий ҳомийлиги туфайли яратилганлигини исботлайди ва «бу бир томондан, у (Навоий)нинг олижаноб инсон, олим ва адибларнинг мураббийси ҳамда ҳомийси эканлигини кўрсатса, иккинчи тарафдан, ўзбек ва тожик халқларининг икки улуг фарзанди ўрталаридаги самимий муносабатларни кўрсатади».

Ҳақиқатда ҳам Навоий билан Атоулло бир-бири билан доим мулоқотда бўлган, бир-бирларининг ижодий ишларини ҳамиша кузатиб борган. Масалан, Навоий «Мажолис-ун-нафоис»да Атоуллонинг истеъдоди ҳақида самимий фикрларни айтиб, бир ўринда «Бадоеъи Атоий» номли асар ёзаётганлигини таъкидласа, кейинроқ бу асарни битиб, «баёзга борғони»ни айтади.

«Бадоеъ-ус-саноеъ» «Дебоча» ва «Хотима»дан ташқари яна уч катта бобдан иборат. Унда 150 га яқин сўз санъати ва қисман адабиётшунослик терминларининг қонун-қоидаларини баён этиб, изоҳни беради, машҳур шоирлар ва ўз шеърларидан намуналар келтиради. Кўп адабиётшунослардан фарқли ўлароқ Атоулло санъат ва

терминларни мукаммал ёритади, муфассалроқ шарҳлаб, характерли далиллар келтиради. Асар жуда катта адабий, назарий, илмий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, адабиёт тарихини, айрим адабий-тарихий ҳодисалар ва фактларни ўрганишда ҳам гоёта қимматли манба ҳисобланади. Зероки, Атоулло эликка яқин шоирлар ижодидан мисоллар келтирган, машҳур санъаткорлар билан бир қаторда ҳали илм-адаб аҳлига кам маълум бўлган, Баҳромий, Ризоий, Нишопурий, Котибий, Назирий каби ижодкорларнинг шеърларидан ҳам намуналар берган.

«Дебоча»да Атоулло ўз асарини «мулку миллатнинг куввати» Алишер Навоийга бағишланганини алоҳида таъкидлайди. Бундан ташқари олим «Бадоеъ-ул-саноеъ»нинг кўп жойларида, турли муносабатлар билан Навоийни қайта-қайта тилга олади, унга атаб ёзган шеърларини илова қилади, шоир асарларидан байтлар келтиради. Атоуллонинг Навоий ҳақидаги фикр ва шеърлари улугъ шоир ҳаёти ва ижодининг айрим томонларини ўрганишда жиддий аҳамиятга молик. Ўз устоди, ҳомийсига атаб битилган мазкур асарнинг кўп ўринларида Навоий билан бўлган муносабати ҳақида самимий ва мамнуният билан ёзади. Чунончи, Алишер Навоий ниҳоятда муҳташам мадраса курдиргани, 1486 йилнинг 9 июлида унинг очилиш маросими бўлганини қаламга олади:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб.
Фармуд маро ифодан аҳли талаб.
Чун дар шашўми моҳи ражаб кард ижлос.
Таърих талаб аз «шашўми моҳи ражаб».

(Мир (Навоий) илму адаб билан мадраса куриб, мени унга мударрис этиб тайинлади. Бу воқеа ражаб ойининг олтинчисида бўлгани учун унинг тарихини «шашўми моҳи ражаб»дан топ).

Дарҳақиқат «шашўми моҳи ражаб»нинг тарих моддаси ҳижрий 891 йил, ражаб ойининг олтиси, мелодий 1486 йил 9 июль бўлади. Айрим насрий ва шеърый мисраларда эса, бевосита буюк шоирнинг ҳаёти ҳамда фаолияти билан боғлиқ саналар, воқеалар зикр қилинади.

Қуйидаги тўртликда Алишер Навоийнинг Астрабодга ҳоким этиб юборилиши санаси ўз ифодасини топган:

Он мири олисайр — Алишер
К-ўрост камоли фазлу тadbир,
Чун кард қабул боз аморат,
Таърих шудаи: «аморати мир».

(Фазлу тadbирда камол бўлмиш ул олижаноб мир Алишер яна амирликни қабул этганда тарихи «аморати мир» бўлди).

«Аморати мир»нинг тарих моддаси ҳижрий 892, мелодий 1487 йил бўлади.

Саҳли мумтанеъ — (осону номумкин) истилоҳини шарҳлар экан, Атоулло Навоийнинг «туркий ва форсий тилдаги асарлари» ҳам «саҳли мумтанеъ»дир, дейди-да «бу китоб ул ҳазратнинг давлат ва ҳимматлари, даъватлари билан ёзиб битказилди» (204-бет) деб алоҳида таъкидлайди.

Атоулло Маҳмуд Хусайний мададкори ва ҳомийси Навоийга асарларининг манзур бўлишини истар, «унда бирон бир хато учраса, узр рақамин чекиб, мушк ҳиди анқиб турувчи қаламлар билан ислоҳ этишларини» (12-бет) хоҳлар эди. Алишер Навоий ўз вақтида «Маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомеъ ва муфид китоб битмиш бўлғай» («Мажолис-ун-нафоис»), деб рисолаи юксак баҳолаган эди.

Атоуллонинг «Бадоеъ-ул-саноеъ» асари шарқшунос олим Алибек Рустамов томонидан ўзбек тилига ҳам (1981) таржима қилинган. Таржима хусусида шуни таъкидлаш лозимки, «Бадоеъ-ул-саноеъ» назарий асар бўлгани учун услуби офир, адабий терминлар XV аср адабиётшунослиги анъаналарига қатъий риоя қилинган ҳолда қўлланилган. Мутаржим асл нусхани бус-бутун сақлашга муваффақ бўлган. Матндаги кўпгина термин ва ибораларнинг тутиб қолиниши, шеърини парча, мисолларнинг аслини текст таркибида келтириб, мазмуни ёки шарҳини изоҳда берилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихини айрим жиҳатларини ўрганиш, Навоий фаолиятининг баъзи томонларини янада тўлароқ тасаввур этишга ёрдам берадиган бу китоб ҳозирги адабиётшунослик, айниқса, арузашуносликда муҳим дастуруламал бўлиб қолади.

ЧЕХРАКУШОЛАР САРВАРИ

Ўн бешинчи аср Шарқ илм-фани, маданияти тараққиёти тарихида ўзига хос бир палла бўлди. Зероки, Амир Темур 150 йиллик мўғул истилосига барҳам бериб, тadbиркорлик, жасорат ва ақл-заковат билан улкан бир империяни ташкил этди. Унинг бемаҳал вафотидан сўнг тўрт йил ворислик учун жанг бўлган эрсада, аммо Шоҳрух даврида 40 йил жиддий урушлар юз бермади. Темурий шаҳзодалар тўпланган сон-саноксиз бойликлару турли минтақалардан марказларга жалб этилган ҳунармандлар, олимларни, маданият, илм-фан, санъат, бадий ижод, меъморчиликни равноқ топтиришга сафарбар этдилар. Натижада Ҳирот, Самарқанд, Балх, Бухоро шаҳарларида маданий ҳаёт, санъат гулгул яшнади. Жумладан, Мирзо Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»ида кўплаб санъат ва ҳунар мактаблари ташкил этилади; уларда «юзлаб ҳунар эгалари» (Хўжандий) тарбияланади, булар бутун Шарқ нафис санъати, илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшадилар. Ана шулардан бири даҳо санъаткор — «Монии Соний», «Шарқ Рафаэли» Камолиддин Беҳзоддир.

Камолиддин Беҳзод 1455 йили Ҳиротда зиёли оила-сида дунёга келади. Ёшлигида ота-онасидан етим қолган Беҳзод мустақил савод чиқаради. Наққошлиғу чеҳракушоликка меҳр қўяди. Йигитлик онларида шоҳ китобдори Амир Рухуллоҳдан рассомлик сирларини ўрганади, кейин эса ўзи мустақил суратда Ҳусайн Бойқаро китобхонасида китобларга зийнат беради, ихчам суратлар-миниатюралар чиза бошлайди. Бу орада у Султон Али Машҳадий ва Саидахмад Табризийлардан наққошлик бўйича дарс олади. Беҳзод камолоти ва ижодининг равнақида Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг маънавий ҳамда моддий ҳомийликлари муҳим омил бўлади. Ҳусайн Бойқаро эса уни 1487 йили ўз саройининг китобдори этиб тайинлаб, чорбоғи ўртасида маҳсус ижодхона қуриб беради. Китобхонадаги музаҳҳиб, халқор, заркўб, лаввоҳ, саҳҳоф, жадвалкаш, наққош ва қоғозрезу давотчилар бевосита Беҳзод раҳбарлигида иш-лашарди. Худди шу даврда Ҳирот нафис китоб ва тасвирий санъатининг марказига айланади, юзлаб китоблар, баёзлар кўчирилиб, зийнатланиб, маданиятимизнинг зарварақларига айланади.

Исмоил Сафавий 1512 йили Ҳиротни забт этгач, ҳаммаёқни вайрон қилади, маърифат масканларининг

кули кўкка соврилади, кўтлаб ҳунар эгалари, жумладан, Беҳзодни Табризга элтади. Беҳзод бу ерда ҳам шоҳ китобхонасида ишлайди ҳамда тахт вориси ёш шаҳзода Таҳмасибга рассомлик сирини ўргата бошлайди. 1524 йили Исмоил Сафавий вафот этиб, ўрнига 12 яшар Таҳмасиб тахтга ўтиради. Лекин сарой атрофидаги маш-машаларга бардош беролмаган Беҳзод Ҳиротга қайтиб, яна ижодга шўнғийди ва 1535 йили вафот этади. Унинг қabri Ҳирот яқинидаги Мухтор тоғи этагида, мақбараси илм-адаб аҳлининг зиёратгоҳи сифатида сақланмоқда.

Беҳзоддан бизга қадар ранг-баранг жанрларда кўтлаб асарлар қолган. У Шарқ тасвирий санъатини жанр, мавзу, ғоявий йўналиш, тузилиши, ранглар таносиби, шакл ва воқеалар мутаносиблиги жиҳатидан янги тараққиёт чўққисига кўтаради; оддий ҳаётини воқеа-ҳодисалардан тортиб, машриқзаминда кенг ёйилган анъанавий лавҳалар асосида гўзал миниатюралар чизди, даҳо алломаларнинг шоҳ асарларини, тарих китобларини безади; замонасидаги буюк шахсларнинг аксини-портретини яратди.

Рассомнинг дастлабки миниатюралари Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган Саъдийнинг «Бўстон» асарига 1478 йили чизилган асарлардир. Бу дастнавис Дублиндаги Честер Битти кутубхонасида сақланмоқда. Ундаги ўндан ортиқ миниатюраларда шоҳлар, зодагонлар, олиму фузалолар, ошиқу дарвешлар, дашту сахро, боғу-роғлар, анҳору чашмалар сеҳрангиз бўёқларда тасвирланади. 1488 йили «Бўстон»ни Султонали Машҳадий Ҳусайн Бойқаронинг хоҳишига қўра кўчиради, Ёрий Музаҳҳиб зийнатлайди. Беҳзод эса унга 6 та сурач чизган ва тагига «Амалилабди Беҳзод» деб қайд этган. Ушбу дастхатдаги асарларда табиат манзаралари-гулзору ўрмонзорлар, зилол сувли чашмаю анҳорлар, шоҳлару сипоҳийлар, илм-адаб аҳли, ошиқу машуқлар, сарой аъёнлари, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари сиймоси юксак санъаткорлик билан тасвирланган.

1467 йили Шерали Хаттот машҳур тарихчи Шарафутдин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини кўчирган. Мазкур дастхат АҚШнинг Балтимор шаҳридаги Жон Холкинс университети кутубхонасида сақланмоқда. Асардаги 12 расмнинг саккизтаси Беҳзод мўйқаламига тааллуқли. Уларда шоҳ саройидаги қабул маросимлари, жанг манзаралари, бинокорлик жараёни, ов палласи

акс топган. Характерлиси шундаки ушбу миниатюраларда иштирок этувчилар қиёфаси табиат манзаралари қасру уй анжомлари билан ғоятда мутаносиб-пайваст тарзда тасвирланган; ҳар бир шахс ўз қиёфасига эга, анжому либослар шарқона миллий руҳ ҳамда шаклдир; оммавий лаҳзалар тасвирида санъаткор ранглар таносибининг энг нозик жиҳатларини сақлашга эришган.

Шайх Саъдий ҳикоятига чизилган «Доро ва йилқи-боқар» миниатюрасида Шаҳаншоҳнинг осмонўпар тоғ этагидаги ям-яшил ўтлоқда йилқибоқарлар билан учрашиб, киборларга хос шавкат, виқор ва келбат билан суҳбати, иккинчи отбоқарнинг саночдан қимиз олиб тавозеъ билан узатиши акс топган бўлса, «Амир Темур саройида қабул» суратида мутлақо бошқача манзара кўзга ташланади. Боғ ўртасидаги муҳташам сарой. Ўртада Амир Темур салобат тўкиб ўтирибди. Ўнг қўлда сарой аъёнлари, чап қўлда эса, турли мамлакатлардан Соҳибқирон қабулига келган меҳмонлар. Улардан ташқари икки киши эшик олдида турибди, бир неча қора танли аёллар ҳам бор. Рассом ана шу катта-тавжум шахсларнинг ҳар бирини фақат ўзига хос қиёфада, кўринишу ҳаракатда, либосу ниҳода турли-туман рангда тасвирлаган. Айни пайтда яхлит мазмун ифодаланиши, ягона композицион қурилишга эга бўлишига эришган. Бошқа бир суратда «Хеванинг забт этилиши» манзарасини ниҳоят даражада кўтаринки, жанговар руҳда тасвирланганки, асарни томоша қилган киши Бехзоднинг муҳораба лаҳзаларини, аломон жанг манзараларини кичик ҳажмдаги суратларда нақадар юксак маҳорат билан акс эттира олганлигининг гувоҳи бўлади.

Агар Бехзод ижодининг дастлабки йилларида кўпроқ тарихий, замонасининг долзарб мавзуларида (масжид қурилиши, туялар жанги, Доро саргузашти, Амир Темур саройида қабул маросими), қаҳрамонлик мавзуларида асарлар яратган бўлса, кейинчалик кўпроқ анъанавий, халқ оғзаки ижоди ва лирик қаҳрамонлар тимсолларини яратишга киришади. Жумладан у Низомий Ганжавий «Хамса»си, Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» (1492), Фаридиддин Атторнинг «Мангикут тайр» (1494) асарларига ғоятда гўзал миниатюралар чизган. Бу асарлар дoston ёки ҳикоятда тасвирланган воқеанинг мўъжаз бир тарзда ўзида мужассамлаштиргани, қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос бир тарзда ифодаланганлиги билан киши диққатини ўзига тортади. Масалан,

Низомий «Хамса»сига чизилган «Лайли ва Мажнун мактабда» номли сурат ўзининг ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан диққатга молик. Тўрт томони нақшинкор бинолар, майсазору гуллар, сермева дарахт оғушидаги синфхонада бир гуруҳ болалар дарс ўқимоқда, бошқа бир тўдаси эса болаларга хос шўху шанглик билан ўйнашмоқда, овқатланишмоқда, баъзилари либосларини киймоқда. Аммо Лайли билан Мажнун маҳзун, чор атрофдаги воқеага бепарво, аллақандай ҳаёлот оламига гарқ, бир-бирларини зимдан кузатиб ўтиришибди. Хусрав Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достони асосида яратилган «Дўстларининг Мажнунни отаси ҳузурига келтиришлари» миниатюраси ҳам бенаво ва номурод ошиқнинг зоҳирий ҳамда ботиний дард-аламини бокира бир тарзда акс этганлиги билан мумтоздир. Беҳзод ҳар бир асарда воқеанинг ҳаққоний, жозибадор тасвирланишига, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришишга, тасвирда иштирок этган ҳар бир шахс қиёфаси, либосию хатти-ҳаракатини айрича бўлишига, рангларнинг турли хил, айна пайтда тиник, шаффоф чиқишига эришган буюк санъаткордир.

Юқорида таъкидлаганимиздек Беҳзод Шарқ миниатюра санъатига ҳаётйлик, ҳаққонийликни-реализмни олиб кирган ижодкордир. Зероки, у тарихий, замонавий мавзуларда ўнлаб асарлар яратиш билан бирга ўзи бевосита мулоқотда бўлган, мурувват кўрган маслакдошлари, замондошларининг суратларини чизиб, тасвирий санъатимиз тарихига портрет жанрини олиб кирди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Абдуллоҳ Ҳотифий, Султон Али Машҳадий, Ҳоким Муҳаммад, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон каби тарихий шахсларнинг портрети Беҳзод мўйқалами туфайлигина бизгача етиб келган. Маълумки, Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Ҳусайн Бойқаронинг шаклу шамойили, афту андомини сўз билан ғоятда комил тасвирлаган. Агар биз Бобур тасвирини Беҳзод чизган «Султон Ҳусайн Бойқаро» суратига қиёсласак, мусавир асарининг нақадар ҳаққонийлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз.

Қамолиддин Беҳзод ижоди кейинги асрлар Хуросону Мовароуннаҳр, Ҳиндистон миниатюра санъати ривожига сезиларли таъсир этган. Қосим Чехракушо, Маҳмуд Музаҳҳиб, Мулло Дарвеш Муҳаммад, Дўсти Девона, Муҳаммадмурод Самарқандий сингари мусаввирлар Беҳзод миниатюралар мактабидан бевосита сабоқ

олиб, унинг илгор анъаналарини муваффақият билан давом эттирган санъаткорлардир.

Беход ижодини тадқиқ ва тарғиб этишда санъатшунос, файласуф, тарихчи олимлардан М. Ашрафий, Ҳ. Пулодов, О. Усмон, И. Низомиддинов ҳамда Н. Норқуловларнинг хизматлари катта. Жумладан, Ориф Усмонов «Қамолиддин Беход ва унинг наққошлик мактаби» (1974) рисоласини чоп эттирган.

ЗАМОНА ҲОФИЗИ

Хирот илм-адаб аҳли орасида дув-дув гап: шоирлар орасида бир йигитча пайдо бўлибди, ҳофизаси кенг, ғазални даҳанака ижод этаркан, қироати басо мақбул эмиш. Амир Низомиддин Алишер Навоий кунлардан бир кун Соҳиб Дорога:

— Ўша бадеҳағўй йигитчани бизнинг навбатдаги шеърят мажлисимизга таклиф этсангиз, ўзининг хушилуҳон хонишидан бизни ҳам баҳраманд этса, — деди.

— Ҳўп бўлади Амири Кабир, — таъзим қилди Соҳиб Доро.

Навоийнинг хос хонасига Хиротнинг энг сара шоирлари жамланган. Устод Абдурахмон Жомийнинг фотиҳаси билан мушоира бошланди. Бирин кетин Риёзий, Аҳлий, Фазлий, Суҳайлий, Ҳотифийлар янги ғазалларини устодлар ҳузурида ўқидилар. Навбат янги меҳмонга етганда у таъзим билан ўрнидан турди-да бир ғазал ўқиди. «Ҳам» радибли ғазал мактаида «Ҳилолий» таҳаллуси қўлланилганди. Ушбу шеърни маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирган Навоий шоир қўлидаги қоғозни олди-да:

— Бундай бокира ғазалга яримта таҳаллус етарли эмас, у бутун бўлиши керак, — деб «Ҳилолий»нинг устидан хат чизиб, «Бадрий» деб ёзиб қўйди.

Шундан сўнг бу шоир ўз ғазалларида «Ҳилолий» ёки «Бадриддин Ҳилолий» таҳаллусини ишлатадиган бўлди.

«Замонасининг Ҳофиза Шерозийси» деб донг таратган, Жомий ва Навоийдек буюкларнинг нафаси теккан, уларнинг бевоcита ҳомийлигидан баҳраманд бўлган Ҳилолий XV асрнинг 70- йилларида Астрободда дунёга келади. Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафос» («Ўзал мажлислар») тазкирасида уни «туркийнаход» деб атайдди. Бўлажак шоир ибтидоий таълимни ўз шаҳрида олгач, 1491 йили ўқишни давом эттириш мақса-

дида Ҳиротга келади ҳамда Навоий ва Жомийлар эҳтиромига мушарраф бўлади. Улар мадраса толиби Ҳилолийни ўз паноҳларига оладилар: маънавий ва моддий кўмаklarини аямайдилар. Аслида заҳматкаш, илмга чанқоқ йигит ана шу мададкорлик туфайли тез орада «Шеърятнинг барча жабҳаларида маҳорат пайдо қилди ва ўз замонасининг ягонасига айланди» (Фаҳрий Ҳиротий). Ҳилолийнинг фавқуллодда қудрати, илм эгаллашдаги бетиним интилишлари, ижод заҳмати йўлидаги бардоши ҳақида ўша давр адабиётшуносларию тарихчиларидан Восифий, Соммирзо ва Хондамирлар кўп илиқ фикрлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Бобур Ҳилолийнинг қувваи ҳофизаси ҳақида фикр юритиб «ўттиз-қирқ минг шеър биларди. Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларини ёддан ўқирди», — дейди.

Ҳаёт саҳнасидан Жомию Навоийларнинг бирин-кетин ўтишлари, Ҳусайн Бойқаро (1506)нинг вафоти гулгул яшнаган Ҳирот, ундаги илм-адаб аҳли бошига кўп қулфатлар келтирди: шаҳар хонавайрон қилинди, кўркам бинолар, мадрасаю мактаблар, нигористону табобатхоналарнинг кули кўкка соғурилди, кўп фозил кишилар нисбатан осойишта Ҳинду Арабга қиҳрат қилдилар. Ўз юртида яшаб қолган адиблар сафавийлар, шайбонийлар ҳамда Убайдуллоҳон тарафдорлари томонидан таъқиб, қувғин қилинди, қатл этилди. Жумладан, Жалолиддин Оғажий номли шоир Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига татаббу тарзида асар яратиб, бир неча байтида замонидаги зулм-зўрликни танқид қилади. Шу «гуноҳи учун» Ҳирот ҳокими Амирхон фармонига кўра адибнинг тилини кесадилар; шеърларидаги кескин мулоҳазалари сабабли Аҳмад Табасийнинг ўнг қўли ва тилини кесиб ташлайдилар.

Ана шундай қонли ва мусибатли кунларда ҳам Ҳилолий Ҳиротни тарк этмайди. 1529 йили Убайдуллоҳон Хуросонга ҳужум қилиб, халқни талайди, Ҳирот аҳлига зуғумлар ўтказди, маърифат аҳли таҳқир этилади. Бу бедодликка чидай олмаган Ҳилолий Бухоро хонининг босқинчилигини лаънатлаб иккита рубоий ёзади. Шоирга ҳасадгўйлик ва бахиллик назари билан қараб юрган Мавлоно Бақрий ва Мавлоно Шамсуддин Қўҳистонийлар Убайдуллоҳонга бу рубоийларни жўнатиб, фитна уюштирадилар. Натижада «Ягонаи даврон ва нодираи замон» Ҳилолий 1529 йилнинг октябр ойида Ҳиротда қатл этилади.

Ҳилолий нозикбин шоир, эҳтиросли олим, забон
даст дostonнавис бўлган. Афсуски унинг мукамал иж
дий мероси бизгача етиб келмаган. Саид Нафиси, Қ
мол Айний, Аълохон Афсаҳзод сингари олимларни
аниқлашларича Ҳилолийнинг ҳозирча битта шеър
девони, уч достони ҳамда қофия илмига онд рисола
маълум. Шоир девони ғазал, қасида, рубоий, қити
чистон, соқийнома, мухаммас каби жанрлардаги аса
лардан иборат.

Юқорида таъкидланганидек Ҳилолийнинг йигитли
йиллари Жомию Навоийдек буюк даҳолар қаноти ос
тида кечди; бу зотлар ўлгач, хусусан, Ҳусайн Бойқаро
дек илму урфон мададкори вафотидан сўнг юз йил
яқин даврда гул-гул яшнаган маърифат нури сўна бош
лади, бутун Хуросон айниқса, Ҳирот шаҳри ғоратгар
лар оёғи остида пайхон бўлди; барча ижод соҳиблари
Шарқнинг тўрт томонига зада бўлган қушлардай тўзи
кетдилар, қолганлари эса қўркуву даҳшат исканжасид
яшашга маҳкум этилгандилар. Мана шу ҳодисаларнинг
барчасини Ҳилолий кўрди, бошидан ўтказиб, бевосита
шоҳиди бўлди. Шунинг учун ҳам шоир девонини куза
тар эканмиз, биз навқирон қалбнинг гўзаллигу шод
ликка интилишини, гул гаштию баҳор латофати, маҳ
бубанинг нозу истиғносию майнинг руҳафзо файзи та
раннуми, васфига дучор бўламиз. Бундай кезларда шоир
чинакам табиат шайдоси, гўзаллик мубталоси, чин севги
фидойиси сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Ғазал
ларда биз гул, баҳор, бўстон, май, соғар каби тимсол
ларни кўп учратамиз:

Ҳез, то имрӯз бо ҳам соғари саҳбо кашем,
Хешро доман кашон то домани саҳро кашем.
Боғу бўстон дилкаш асту кўху саҳро ҳам хуш аст,
Ҳар кучо гўйи бисоти айшро ончо кашем.

(Тур бугун биргаликда тонг майини сипқарайлик
бир-биримизнинг этагимизни тутиб, саҳро четига бо
райлик. Боғу-бўстон дилкашу саҳрою тоғлар дилрабо
қаерни истасанг, ўша ерда айшу роҳат қилайлик).

Аммо Ҳилолий шеъриятидаги бундай ҳаётбахш, кў
таринки руҳни кўпинча замондан, нобоп маслақдош
лардан, сарватдору давлатмандлардан шикоят, баъзан
уларни рўйи-рост танқид эгаллайди. Шоир ёрнинг тош
бағирлигию бевафолиги, ағёрнинг ғаламислигию буз
гунчилиги, кажрафтор фалакнинг нобоплиги замирида

бевосита нобакор ҳокимлару талончи хону-султонларни назарда тутати, танқид қилади, фалак шўъбадабозлигидан қон қақшаб нолийди. Ғазаллардаги «ситамкаши даврон», «дилтанги фалак», «сар дар хок», «қушган ғам», «жабрлидаи фалаки кажрафтор», «расвои олам» каби сўз ва ибораларда бевосита адибнинг ғам-ҳасрати, доду фарёди ўз аксини топган. Хуллас, Ҳилолий лирикасида мавжуд ижтимоий тузум иллатларини фош этиш, адолатпарварлик, ижтимоий руҳ хийла кучли. Жуда кўп ғазалларида «кажрафтор фалак», «чархи кажрафтор», «бузилган замон» сўз ва ибораларини қўллаб, шеърнинг танқидий руҳини янада оширишга эришади. Бир байтида шоир менинг бу нолаю фигоним ой юзли ёр дастидангина эмас, балки бу кулфатларни менинг бошимга тескари айланувчи чарх солди, дейди:

Нолаи ман ин ҳама 3-он моҳи хушрафтор нест.
Ҳарчи бо ман кард даври чархи кажрафтор кард.

Баъзан бутун бир ғазал шикоят мотивида, танқидий руҳда ёзилганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Ҳилолий ўз асрининг ғазал устаси бўлиш билан бирга маснавийда моҳир санъаткор ҳисобланади. Ундан бизга қадар «Сифатул ошиқин», «Шоҳу Дарвеш» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари сақланиб қолган. Ҳилолийнинг ҳар уч dostonи ахлоқий-таълимий, инсондўстлик, адолатпешалигу ишқ-муҳаббат тасвирига бағишланган. Чунончи, «Шоҳу Дарвеш»да тасвирланишича ҳаётдаги турли-туман тўсиқлар, рақибнинг фитнаси, айрим нобоп гуруҳларнинг бахилликлари ҳам мактабдаги ўқиш, меҳнат, ҳаётдаги зиддиятларни матонат билан енгиб ўтиш жараёнларида шаклланган Шоҳ ва Дарвеш ўртасидаги метиндек дўстликка раҳна сололмайди. Шоҳ отасининг васияти ва дўстининг маслаҳатига кўра юртни ақл-заковат билан, адолат билан бошқаради, фуқаропарварлик йўлини тутади.

Низомийнинг «Махзан-ул-асрор», Хусрав Деҳлавийнинг «Матлаъ-ул-анвор», Жомийнинг «Тухфат-ул-аҳрор» dostonларига ўхшатма тарзида яратилган «Сифат-ул-ошиқин» dostonида Ҳилолий вафо ҳамда садоқат, ҳалолу поклик, илм ўрганиш, меҳнатсеварлик, жавонмардлик, хайру саховат, ҳаё ва тавозу, тил ва сўзлашув одоби, ҳалимлик ва ширинсуханлик, инсондўстлик сингари масалалар хусусида панд-насиҳат беради. Айни пайтда 20 бобдан иборат бу маснавийда

муаллиф зулм-зўрлик, жаҳолат ва разолатни, тамаъгирлигу дилозорликни, бағритошлигу аччиқсўзликни, талбаллигу бепарволикни, судхўрлигу ғаразгўйликни ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар сифатида қаттиқ қоралайди. Санъаткор ҳар бир мулоҳазасини турли масал ҳикоятлар билан, ўзи яшаётган турмушдан олинган бирон лавҳа орқали асослаб, тасдиқлаб боради.

Гарчи Ҳилолий «Лайли ва Мажнун»ни ёзишда устозлар анъанасидан бевосита файз топган бўлса ҳам, аммо воқеалар тавсилоти, тимсоллар талқини, хусусан, бадий тасвирида ўзига хос бир санъаткор эканлигини кўрсата олган. Чунончи, Лайли ва Мажнунлар ўқиётган мактаб, қабилалараро илм маскани сифатида тасвирланиб, унда юзта ўғил бола, юзта қиз бола биргаликда таълим оларди, Мажнуннинг отаси катта қабил бошлиғи, энг бадавлат кишилардан, деб тасвирланади. Ҳилолий назарида Лайли ҳийла дадил, ошиқ аҳволига куйинади; унинг дардига малҳам бўлишга интилади; ўзининг олийжаноб мақсадига эришиш йўлида ҳаракат қилади, ҳар қандай тўсиқларни ҳам енгиб ўтиш пайдан бўлади.

Хуллас, устозлар васияти ҳамда анъанасига содиқ қолган Ҳилолий ўз асарларида ҳаётга, гўзалликка, инсонга муҳаббат ғояларини тарғиб этди; қатли ом, зулм-зўрлик авж олган кунларда жонини жаллодга тикиб бўлса ҳам адолатни, фуқаропарварликни ёқлади. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамisha халқ билан ҳамроҳ: эликдан зиёд ғазаллари «Шашмақом» таркибидан жой олган; машҳур адибимиз Огаҳий «Шоҳу Дарвеш» достонини ўзбек тилига таржима қилган.

«ШОҲНОМА»ХОН МУСАВВИР

Юртимизнинг энг кўҳна шаҳарларидан бўлмиш Самарқанд қадим-улайёмдан илм-фан, тасвирий санъат, бадий адабиёт ҳар томонлама тараққий топиб, турли даврларда ўз мавқеини сақлаб келаётган шаҳардир. Афросиёб ва бошқа мавзеларни қазиниш пайтида қадим-шуносларимиз қўлга киритган ашёлар ушбу шаҳар ҳудудида яшаган аجدларимиз қадимги замонларда ёғоч ва ганж ўймакорлиги, наққошлигу мис қандакорлиги ҳунарлари, ранг тасвир ҳамда ганжда қиёфани ифода этишда юксак тараққиётга эришган, мумтоз асарлар яратишганлигини исботлашган. Афросиёб қалъаси де-

ворларидаги манзара тасвири, сипоҳлар, элчилар, хонаки ҳамда ёввойи қушларнинг мой бўёқдаги тасвирлари бу фикрни яна бир қарра тасдиқлайди. Ана шу анъана Самарқандда китобат санъатининг ривожланиши билан XV—XVIII асрларда янада давом эттирилди ва ўзига хос бир миниатюра мактаби вужудга келди. Самарқанд миниатюра доираси тараққиётида машҳур мусаввир Муҳаммад Муроднинг ҳиссаси, айниқса, каттадир.

Муҳаммад Мурод Самарқандий XVI асрнинг охирларида Самарқандда туғилган. Ёшлигидан чехракушолликка қизиққан, хусусий муаллимлардан хаттотлик ва китоб наққошлиги бўйича дарс олган. Кейинчалик Улуғбек мадрасасида таълим олиб, илмий маъқул ва манқул (диний ва дунёвий билимлар) бўйича яхши савод чиқарган. Мадраса хатмидан сўнг у китоб кўчириш ва уларни рангли суратлар, нақшларла безаш билан шуғулланади. Аммо мусаввирнинг жонзотлар, хусусан, инсон ташқи кўриниши, табиат манзаралари, сарбозлару жанг жараёнларини ғоятда маҳорат билан чиза бошлаганини сезган мутассиб уламолар уни таъқиб эта бошлайдилар. Бунини сезган рассом дўсти Муҳаммад Нодир Самарқандий билан махфий тарзда Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлади. Бобурийлар сулоласи ҳукмронлари замонида Агра ва Деҳлида яшади, дўсти Муҳаммад Нодир билан биргаликда Аграда санъат мактаби ташкил этди. Муҳаммад Мурод Самарқандий ўз мактабида ўнлаб мусаввирларни тарбиялаб етиштиришга муваффақ бўлади. Ҳинд тасвирий санъатининг атоқли вакиллари Басранг, Биҳаши, Гужаратий, Иброҳим Қаҳор, Банвари Хурд, Сури Гужаратий, Парвин, Ром Дас ва бошқалар бевосита Муҳаммад Муроднинг шогирдларидирлар. Мусаввир XVII асрнинг биринчи чорагида Деҳлида вафот этган. Муҳаммад Мурод Самарқандий ҳаёти ва ижодий меросини топиш ва ўрганишда профессорлар И. Низомиддинов ҳамда М. Ашрафийларнинг хизматлари катта.

Маълумки тасвирий санъат оламида «чехракушолар сарвари», «Шарқ Рафаэли» деб донг таратган Камолиддин Беҳзод Хуросону Мовароуннаҳр халқлари тасвирий санъатини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқди. У кичик ҳамждаги рангли суратларда табиат тасвири, киборлар суҳбати, қабул маросими, ошиқлар учрашуви, муҳориба асноси, донишмандлар баҳси, инсон ташқи қиёфасини ғоятда нафис, мукаммал тасвирлаш-

га эришди; ранглар таносибини сақлаш, тасвирланаётган шахслар қиёфасининг ўзига ҳослигига эришини мусаввир асарларининг нозик жиҳатларидандир. Муҳаммад Мурод Самарқандий Беҳзоддаги ана шу ўта нафислигу бокира кўтарингилик руҳини муваффақият билан давом эттирган санъаткордир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича мусаввир Шарқ мутафаккирларининг ўнлаб асарларини безаган, уларга юзлаб миниатюралар чизган; Ҳиндистоннинг бетакрор табиятининг муайян гўшалари рассом мўйқалами орқали қоғоз юзида қайта жонланган, теурий зодагонларнинг аксини яратган. Лекин бундай асарларга Муҳаммад Мурод имзо чекмагани сабабли уларни аниқ ажрата олиш қийин. Аммо шунга қарамай санъатшунослар ватандошимиз миниатюраларининг услубига қараб маълум миқдорини муайян этишга эришганлар. Уларнинг бизгача мукамал сақланиб қолганлари 200 дан ортиқдир.

Мусаввирга жуда катта шуҳрат келтирган асари Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сига чизилган ва Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 1811 рақамидаги дастхат таркибида сақланаётган 115 миниатюрадир. Бундан ташқари Муҳаммад Мурод томонидан Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларига чизилган миниатюралари Париж миллий кутубхонасида ҳам мавжуд. Муҳаммад Мурод Самарқандий Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган мусаввирлардан асарлари энг кўп бизгача етиб келган рассом ҳисобланади. Муҳаммад Мурод билан ҳамроҳ Ҳиндистонга келган Муҳаммад Нодир Самарқандий Бобурийлар сулоласининг «Шаҳаншоҳлик мураққаъси» (Империя альбом)ни тузган. Баъзи санъатшунослар мураққаъдаги шахзодалар портрети Муҳаммад Мурод қаламига мансуб деган фикрни билдирмоқдалар. Чунки, бир қанча портретлар манзара тасвири замирида чизилганким, бу услуб Муҳаммад Муродгагина хосдир. Йигитлик онларидаёқ «Шоҳнома»дек буюк асарда тасвирланган тимсоллар сиймосини баркамол тасвирлай олгани ҳам бу мулоҳазани қувватлайди.

Маълумки Фирдавсий «Шоҳнома»си яратилгандан бери турли асрларда юзлаб котиблар уни қайта-қайта хушнавис қилдилар, наққошлар турли лавҳалар билан безадилар; мусаввирлар ҳар бир дoston воқеасига мос расмлар чиздилар. XIII асрдан бошлаб Миср, Табриз, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот, Марв, Урганч, Тошкент, Деҳли, Самарқанд шаҳарларида «Шоҳнома» дастнависла-

рига турли-туман услубдаги чехракушолар миниатюралар чиздилар. Улар орасида 1556—57 йилларда кўчирилган «Шоҳнома» нусхасига Муҳаммад Мурод томонидан чизилган суратлар энг кўп ва ҳўп ҳисобланади. Зероки, мусаввир ҳар бир дostonдаги воқеа жараёнига, шоир ижодий ниятига мос суратлар чизган. Буюк шоир «Шоҳнома»да халқ қаҳрамонлиги, инсондўстлик, ватанпарварлик, мардлик ва жасорат, адолатли шоҳ бошчилигида марказлашган давлат учун кураш, жанг ўрнига сулҳнинг афзаллиги, халқлар дўстлиги, тинч-тотув яшаш, ишқ-муҳаббат каби ҳамиша инсониятни лол қолдириб келаётган ғояларни баланд пардаларда куйлаган, жаҳолат ва разолатга нисбатан заковат ва маърифатни қарши қўйган, зулмат устидан ҳамиша нур-рўшноликнинг ғалаба қилиши тарафдори бўлган.

Муҳаммад Мурод Самарқандий 115 миниатюраларда Фирдавсий дostonларидаги ана шу юксак инсонпарварлик, адолатпешалигу маърифатпарварлик ғояларини ўта лиризм ва юксак кўтаринкилик, жанговарлигу шердиллик руҳида ранг-баранг лавҳалар орқали тадрижий тақомилда тасвирлашга эришган.

«Темирчи Кова кўзғолони», «Заҳҳокнинг Фаридун томонидан асир олинishi», «Золи Зарнинг Меҳроби Қобулий билан суҳбати», «Фаридуннинг ўғиллари Яман шоҳи ҳузурида», «Рустамнинг туғилиши», «Бежон ва Манижа», «Таҳминанинг Рустам билан учрашуви» сингари ўнлаб асарлар бу фикрни тасдиқлайди. Чунончи, Шаҳзодаларнинг Яман шоҳи томонидан имтиҳон қилинишида Фирдавсий асарида кўзда тутилган ният ва дoston воқеаси ихчам тарзда мукамал акс топган. Ўртада шаҳаншоҳ ўтирибди. Унинг чехраси, келбат ва салобати кўпни кўрган, донишманд эканлигини кўрсатиб турибди. У қўлларини кўтариб Салм, Тўр ва Эражларга мурожаат қилмоқда. Рўпарада ўтирган шаҳзодалар бош эгиб нимтаъзимда. Фақат Эражнинггина икки қўли олдинда — таъзимга қовушган. Эраж билимдон, заковатли, инсондўст, акалари эса такаббуур, шаҳзодалиги тутиб турибди. Чап томонда эса Яман шоҳининг қизлари қизил, жигарранг, нофармон рангдаги арабий либосларда ўтирибди. Бошлари таъзимда. Олдиндаги дастархонга уч шаҳзодага мўлжалланган тожсимон тилсим анжомлари қўйилган. Суратда барча чизик, лавҳа, лаҳза ва ранглар ниҳоятда уйғун ва мутаносиб, савол-жавоб, суҳбатнинг самимийлиги яққол сезилиб турибди. Заҳҳокнинг ҳибса олинishi тасвирида эса халқ

қудратининг разолат устидан ғалаба қозониши оломон руҳияти орқали кўрсатилган. Жанглар тасвири, Рустамнинг Оқ фил, Акван дев билан олишуви, Анўшервони Одилнинг сарой аъёнларига насиҳати, темиртирноқ руйинатан Исфандиёр келбати тасвирлари ҳам «Шоҳнома» сюжетларига мутаносиблиги, нозик ранг, мўъжаз тасвирлар орқали юксак ғояларнинг ифодаланиши жиҳатидан диққатга сазовордир. «Гулистон»га чизилган икки миниатюра остига муаллиф имзо чеккан «Шаҳзода», «Шива Парвати» суратлари ҳам ўзининг композицион бутунлиги, ранг танлаш ҳамда тасвирланаётган сиймо руҳий дунёсини ҳам изчил акс эттирилганлиги билан алоҳида қимматга молик.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки Муҳаммад Мурод Самарқандий ижоди махсус ўрганишга арзирли мерос. Унинг «Шоҳнома»га чизган миниатюраларини алоҳида альбом сифатида нашр қилинса, нур устига аъло нур бўлар эди.

САРКАРДА ШОИР

Ўн биринчи асрдан бошлаб Ҳиндистон форсий ва туркий тиллардаги шеърият равнақиға улкан ҳисса қўшиб келган минтақаға айланади. Шижоатли кўшин бошлиғи, доно давлат арбоби Байрамхон ана шундай Ҳиндистонлик туркийғўй форсийзабон шоирлардан бири эди.

Ўн олтинчи асрда яшаб ижод этган Муҳаммад Байрамхон 1504 йили Фазнада туғилиб, 1555 (айрим манбаларда 1561 йил ёзилган) йили Ҳиндистоннинг Патна шаҳри яқинида ҳаж сафари пайтида Муборак лаҳаний томонидан ўлдирилади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича Байрамхон ҳарбийлар хонадонидан бўлиб, ота-боболари туркманларнинг Баҳорлу қабиласидандир. Отаси Сайф Алибек Фазна вилоятининг ҳокими бўлган, онаси эса Балх ҳокимининг қизи эди. Отасидан ёш етим қолган Байрамхон Балхга — она томонидан қариндошлари ҳузурига боради. Хат-саводини чиқаргач, Балх ва Бадахшон мадрасаларида ўқийди, диний, дунёвий, хусусан, ҳарбий билимларни пухта эгаллайди. Натижада файласуф олим, лашкарбоши, давлат арбоби, бастакор ҳамда шоир сифатида шуҳрат қозонади.

Ўз шижоату жасорати билан алоҳида ажралиб турган

Байрамхон ўша йиллари Бадахшон волийси бўлган Ҳумоюн қўшинига сарбозликка қабул қилинади. Ўшанда у энди 17 ёшга тўлган йигитча эди. Байрамхон турли ички можароларда зўр мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатади. Шунинг учун ҳам у Бобур вафотидан сўнг Ҳумоюнга бош маслаҳатчи бўлиб келади. У Ҳиндистондаги бобурийлар сулоласини мустаҳкамлаш, кенгайтиришда энг кўп жасорат кўрсатган қўмондонлардан ҳисобланади. Ҳатто у Каннауж яқинидаги жангда Шершоҳга асир тушади. Бахтли тасодифга кўра қочишга муваффақ бўлган Байрамхон икки йилдан сўнг (1542) кўп сарсонликлардан кейин яна Ҳумоюн даргоҳига кириб келади.

Ҳумоюн давлатини мустаҳкамлаш, ака-укаларни муросага келтириш, бобурийлар душмани Шершоҳга қарши курашда Эрон шоҳи Тоҳмасбнинг ёрдамини уюштириш ва бошқа давлат аҳамиятига молик тадбирларни амалга оширишда Байрамхон ҳал қилувчи шахс бўлган. Шунинг учун ҳам Ҳумоюн унга Қандаҳор ҳокимлигини инъом этган, ўз ўғли Акбарнинг «оталиқи»ни унга топширган. Бундан ташқари бобурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Байрамхон турли ҳарбий вазифалар ҳамда давлат лавозимларида хизмат қилади; Акбаршоҳ замонидан бош қўмондон даражасигача кўтарилади. Хуросону Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонга бориб қолган машҳур кишилардан Байрамхонгина «Хони хонон», «Вакилуссалтана» ҳамда «Эътимодуддавла» мартабаларига эришган. Саройдаги ғаламисликлар, айрим сафдошларининг фитналари туфайли бир оз вақт Байрамхон билан Акбар муносабатлари бузилиб, ўзаро душманга айланган бўлсалар-да, умрининг охириги йилларида яна саройга қайтиб, ўз лавозимига тикланади. Лекин шундай буюк шахс фитна туфайли номардлар кўлидан ҳалок бўлади.

Байрамхон туркий, форсий, ҳамда ҳинду тилларида мумтоз шеърлар яратган. Унинг туркий тилдаги шеърлари девони 359 байтдан, форсий тилдагиси эса 608 байтдан иборат. Девонларда ғазал, маснавий, рубоий, қитъа, фард, тарих каби жанрлардаги шеърлар жамланган. Шоирнинг Ҳумоюн ва Акбарларга бағишланган бир неча қасидалари ҳам сақланиб қолган. У ўз шеърларида Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий, Жомий ҳамда Навоий каби санъаткорларнинг қутлуғ анъаналарини давом эттириб, инсонпарварлик ғояларини, севги-муҳаббатни юксак бадиийликда ифодалашга муваффақ бўлган.

Байрамхон анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлар экан, кўпроқ маъшуқа чиройи, нозу карашмасини, ошиқнинг садоқатини ўзига хос нафислик, ўйноқликда ифодалашга, рангин бадий-тасвирий воситалар ишлатишга, соф туркий ибора ва бирикмаларни қўллаб, услубда айрича бир равонликка эришишга интилади. «Санга», «Сочинг», «Бўлмасам», «Хандонгинам», «Худройлиғ», «Инонма», сингари ўнлаб ғазаллари ана шундай халқона, равон, мусиқий ғазаллар ҳисобланади. Аксарият классикларимизнинг ғазалларида ёрнинг сочи мушки анбар таратувчи аъзо, ошиқ гарданига ташланган занжир, тузоқ тимсоли сифатида тасвирланади, ишлатилади. Байрамхон тасвирлаётган маъшуқанинг сочи ғўзаллик тимсоли, ошиққа нур, рўшнолик бахш этадиган бир мўъжиза. Ялдо кечаси ёр сочини паришон қилиб, тарагани учун ҳаммаёқ ёришиб кетади. Ошиқ ёрига содиқлик изҳор этар экан, ундан ҳам садоқатли бўлишни ўтинади:

Ҳар неча эй бевафо, васлинга лойиқ бўлмасам,
Ишқ аҳли бўлмайин, ишқингда содиқ бўлмасам.
Топмайин сендин мурода, эътиқодим бўлмаса,
Сен менга бўлгил муҳолиф, гар мувофиқ бўлмасам.

Маълумки, Байрамхон даврида мусулмонлар билан Ҳиндистондаги бошқа эътиқод вакиллари ўртасида жиддий келишмовчиликлар юз берар, баъзан бундай зиддиятлар қирғинработ жантларга сабаб бўларди. Шоир айрим ғазаллари, бир қанча рубойларида ана шу ғайриинсоний ҳодисаларни бир мутафаккир сифатида қоралаб, инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, тотувликни тарғиб этарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир асарларида мавжуд ижтимоий муҳит иллатларини танқид қилиш, айрим дин арбобларидаги икки юзламачилик, феодал зодагонлар ўртасидаги бузғунчиликни қоралаш, оддий меҳнаткаш халққа зулм-зўрлик ўтказишга ачиниш оҳанги хийла кучли. Айниқса туркий ва форсий тиллардаги қитъаларида ижтимоий адолатсизликни фош этиш анча устун. Бир форсий қитъасида шоир: «Эй, Хож, узугинга адолат ва ҳақиқат ҳикматини ёздиргансану етиму беваларнинг ҳаққини ейсан, молини талайсан. Сенинг шуҳратингу давлатинг камбағаллар гарданига юкланган» дейди.

Байрамхон рубойлари ўзининг шакли, мавзу дои-

раси, бадий унсурлари жиҳатидан Бобур шеърларини эслатади. Чунки, бу саркарда шоир ҳам худди Бобур сингари замоннинг тескари айланишини лаънатлайди, аччиқ қисматида зорланади, юксак инсоний хислатлар, одамийлик, илм-маърифатни тарғиб қилади.

Байрамга басе ғариблик кор этди,
Гурбат ани хору, зору, бемор этди.
Ё рабки балоларга гирифтор ўлсун,
Ҳар ким ани ғамларга гирифтор этди.

Юқорида таъкидлаганидек саройдаги ғаламусликлар, «бек атка»даги такобур ва мансабга кўз олайтириш туфайли Акбар билан ўзаро низога боришади. Шоҳ ҳам дастлабки пайтларда ўз «пушту паноҳи»ни кечирмайди. Куйидаги рубойда Байрамхоннинг бошига тушган ана шу муҳиш кунлар ўз ифодасини топган:

Аввал мени хизматингга маҳрам қилдинг,
Базмингаро ҳамзабону ҳамдам қилдинг.
Охирида илтифотни кам қилдинг,
Расвон тамоми алам қилдинг.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Байрамхон қасидалари, айрим ғазаллари, хусусан, рубойларида ахлоқий-таълимий мулоҳазалар, инсонпарварликка, илм ўрганиш, касб-хунар эгаллашга даъват, мазлумларга раҳм-шафқатли бўлишга ундаш ҳам хийла устун.

Ҳар сўзки ғаразғу деса, эй ёр инонма,
Арбоби ғараз сўзига, зинҳор инонма.

Шоир уч тилда баробар ижод этгани учун, баъзи ғазаллари, рубойларидаги алоҳида байтлар «Ширу шакар»га ўхшаб кетади:

Жон топар юз Масиҳ лаълингдан,
Лаби лаълинг кужо, Масиҳ кужо.

Хуллас, буюк саркарда, донишманд мураббий, шоир Байрамхоннинг туркий ва форсий тилларидаги ижоди XVI аср бобурийлар даври Ҳиндистондаги шеъриятининг зарварларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишга С. Фаниева ҳамда Р. Иномхўжаевлар муносиб улуш қўшишган.

ТАРИХЧИ ОЛИМ ВА САЙЁХ

Ўрта Осиёлик шоир, тарихчи, табиб, адабиётшунос, сайёҳ Маҳмуд ибн Валининг номи 80-йилларга қадар илм-адаб аҳлига таниш эмас эди. Ўзбекистон Республикаси ФА академиги Бўрибой Аҳмедов «Баҳр-ул асрор» китобини форсийдан рус тилига таржима қилгандан сўнг унинг сиймоси китобхонларга маълум бўлди. Мутаржимнинг аниқлашича, бўлажак донишманд Маҳмуд ибн Вали 1595—1596 йиллар орасида Балхда туғилади. Маҳмуднинг отаси мир Муҳаммад Вали Косонсой саййидларидан бўлиб, Шайбоний амирларидан бўлмиш Пирмуҳаммадхон ҳукмронлиги (1546—1567) даврида — йигитлик палласида Балхга келиб қолган. У ўз даврининг донишмандларидан ҳисобланиб, «Мири Хислат» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Маҳмуднинг акаси Амир Абдулбори бўлса табиб ва фикҳ олимларидан экан.

Маҳмуд ибн Вали ўз давридаги барча билимларни қунт билан эгаллайди. Йигитлик онларидаёқ хуштаб шоир, кўп билимларни пухта эгаллаган, фикҳ бўйича баҳсларда ўзгирлик қиладиган олим сифатида танилади. Шунинг учун ҳам машҳур диншунос шайх, олимнинг поччаси Миракшоҳ Ҳусайний 19 яшар Маҳмуд ибн Валини ўзига мурид қилиб олади. У ўз даврининг улкан табиби ва фикҳшуноси Миракшоҳ Ҳусайнийдан кўп нарса ўрганади, унинг бой кутубхонасида муттасил китоб мутолаа қилиш имкониятига эга бўлади. Маҳмуд ибни Вали Ибн ал-Фақиҳ, Муқаддасий, Истахрий, Закриёи Қазвиний, Банокатий, Вассоф, Ҳамидуллоҳи Қазвиний, Рашидиддин Жувайний, Мирхонд сингари олимларнинг асарлари билан устози Ҳусайний даргоҳида танишишга муяссар бўлганлигини ёзиб қолдирган.

1625 йили (Миракшоҳнинг вафотидан кейин) Маҳмуд ибн Вали «ўқиган ва билганларини ўз кўзи билан кўриш» мақсадида карвонга ҳамроҳ бўлиб Ҳиндистон ва Сарандибага йўл олади. Маҳмуд бу ўлкаларни етти йил кезиб чиқади: Деҳли, Лоҳур, Пешовар, Агра, Ҳайдаробод, Калькутта, Бихар, Виджнянагар, Гонконда сингари ўнлаб шаҳарларда бўлади, ҳинд ва цейлон халқлари юртларининг тарихи, географияси, ҳайвонот олами, маданияти, касб-корини ҳар томонлама пухта ўрганади. 1631 йили сафардан қайтгач Маҳмуд ибн Вали Балх ҳокими саройи китобдори вазифасига тайинлана-

ди. Олим умрининг охиригача шу мансабда ишлайди ва XVII асрнинг 60-йиллари ўрталарида вафот этади.

Маҳмуд ибн Вали адиб, минералог, ўсимликшунос, табиб, фикҳшунос, тарихчи ва географ олим сифатида ўзидан кейин ўнлаб асарлар қолдирган. «Равойиҳа таййиба» («Ёқимли тароват») «Муҳаббатнома», «Нажми соҳиб» («Ёрқин юлдуз»), «Рисолаи баҳория», «Ахлоқи Ҳусайний», «Баҳр-ул асрор» ҳамда 50 минг байтдан иборат шеърлар девони шулар жумласидандир. Афсуски, бу асарларнинг аксариятининг дастхати бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган.

Маҳмуд ибн Валига олим сифатида шуҳрат келтирган асар, ҳар бир жилди тўрт қисмдан иборат етти жилдлик «Баҳр-ул асрор»дир. Мазкур асар Балх ҳокими Нодир Муҳаммадхон топшириғига мувофиқ 1645—1651 йиллар орасида форсий тилда ёзилган. Муаллиф ушбу китобни битишда ўзидан олдин ўтган Ибн ал Фақиҳ, Табарий, Истахрий, Ибн Ҳуакал, Масъудий, Абу Дулаф, Яъқубий Муқаддасий (IX—X асрлар), Ёқут Ибн Фадлон, Закриёи Қазвиний, Ал Гарнатий (XI—XII асрлар) сингари ўнлаб арабийнавис ва форсий қалам олимларнинг асарларидан, ўзининг бевосита сафар кундаликларида фойдаланган. Бундан ташқари мусанниф рисоласининг баъзи ўринларида «Гершаспнома», «Тарихи Кўрағониён» номли илмий жамоатчиликка кам маълум манбаларга ҳам суянганини уқтиради.

«Баҳр-ул асрор» тарих китоби бўлса-да, қомусий характердаги асардир. Зероки, унда адиб, бир томондан, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Шарқий Туркистон ва бошқа ўлкаларнинг тарихи, географияси, этнографияси, маданияти ҳақида маълумот беради. Иккинчи томондан эса, тилга олинган мамлакат, юрт, вилоят, ноҳия, қаря, қишлоқ халқларининг ўзга эллар билан муносабати, эътиқоди, урф-одати, касб-кори, ҳарбий санъати, ҳунармандчилик, деҳқончилик, богдорчилик, чорвачилик, халқнинг маданий-маънавий юмуши, савдо-сотиғи, дунё бозорига чиқарадиган маҳсулотлари ҳақида аниқ далиллар келтиради. Бундан ташқари китобнинг алоҳида қисмларида турли қитъаларнинг ҳайвонот ва ўсимлик олами, қазилма бойликлари, сув, чашмаларининг маъданлари, доривор ўсимликлари, халқ табobati удумлари хусусида ҳам завқланиб ёзади ва қизиқарли маълумотлар беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Маҳмуд ибн Вали тарихий фактлар, воқеаларни, турли манзилгоҳлар

манзарасини тарихчи нигоҳи билан кўради, кузатади, ёзувчи диди билан идрок этиб, саҳифага туширади. Асарнинг бадиий-эстетик қимматини ошириш мақсадида шеърӣй парчалар билан безатади. Натижада бундай саҳифалар у ёки бу тарихӣй воқеа, юрт тасвирига бағишланган бадиий лавҳани эслатади. Ёзувчининг ота юрти тасвири фикримизни исботлайди. «Косон-Фарғона Аҳсиқентига қарашли манзилгоҳдир. Унинг гўзал далаларию мафтункор саҳролари ҳамда дилрабо иқлими кўрар кўзни қамаштиради. Ноҳия боғу роғларию экинзорлари равзаи ризвонни эслатади. Жаннатосо бўстонларию ерларининг серҳосиллиги ҳадду ҳудудсиз. Меваларидан ўрик, шафтоли, узум ва қовунлари ҳаддан ташқари зебо ва тоғлидир.

Бу ернинг аҳолисидан, айниқса, саййидларидан бўлмиш икки уруғ алоҳида мартабага эга. Уларнинг бирини ойма саййидлари, иккинчисини эса, тайёқ саййидлари дейилади. Даҳбеднинг энг машҳур саййидларидан Маҳдуми Аъзам, Хўжа Исҳоқ, Хўжа Ҳошим, Хўжа Солиҳлар асли косонликлардир. Ушбу сатрлар муаллифнинг отаси ҳам косонлик бўлиб, худо раҳмат қилгур Бурҳониддин Қилич авлодларидан эди. Унинг насли тайёқ саййидларига бориб тақалади». Фарғона вилоятининг маркази бўлмиш Андижон ҳақида сўз юритар экан, Маҳмуд ибн Вали шаҳар халқининг сипоҳийлик, жангариликка ўчилигини, халқ доимий ҳарбий тайёрликда юриши, турли-туман қуроғлар ишлаб чиқарилиши, ҳатто қўшчилар ҳам иш пайтида ўзлари билан ҳарбий қурол олиб юришлари ва бунинг сабабини батафсил ёзиб қолдирган. «Аҳси гўзал ва обод шаҳар, шайх ва олимлар маскани, шоир Асириддин ҳам Аҳсиқатийдир», дейди муаллиф. Бухоро араб тарихчилари томонидан «Ислом гумбази», «Илм ва олимлар чашмаси» деб аталаркан.

Хулоса қилиб айтганда, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр-ул асрор» («Сирлар уммони») асари Ўрта Осиё ва Хуросон, Ҳиндистон, Сарандиб, Қашқар юртларининг тарихи, илм-фани, маданияти, географияси, табиати, аҳолиси, турли ижтимоий табақалар ҳақида мукаммал маълумот берадиган мўтабар китобдир. Бундан ташқари, ушбу китоб XII—XIV асрлар орасида араб ва форсий тилда Шарқ тарихи, илм-фани, географиясига оид битилган ўнлаб нодир китоблар, улардаги камёб фикрлар ҳақида ҳам маълумот берадиган қимматбаҳо манбадир. Қомусий билим соҳибӣ, ватандошимиз

Маҳмуд ибн Валининг асарлари ҳанузгача ўзбек тилига таржима қилинмаганлиги афсусланарли бир ҳолдир.

СОҲИР САЊЪАТКОР

Кўҳна машриқзаминда шундай даҳо санъаткорлар етишиб чиққанки, уларнинг асарлари бутун инсониятни ҳамиша лол қолдириб келаётган муаммоларнинг назарий ҳамда амалий жиҳатларини ҳал этишга ёрдам беради. Мирза Абдулқодир Бедил ана шундай буюк инсонлардандир. Бўлажак файласуф шоир, нозикбин адиб, фикҳ донишманди, табиатшунос олим 1644 йили Ҳиндистоннинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келди. Унинг боболари асли Шаҳрисабзлик бўлган. Бедил бир яшарлигида отадан етим қолади, онаси тарбиялаб, 5,5 яшарлигида мактабга беради. У 7 яшарлигида яхшигина савод чиқаради. Амалкиси Мирза Қаландар ва тоғаси Мирза Зарифлар ҳомийлигида Бедил замонасидаги барча диний ва дунёвий билимларни мукаммал эгаллайди. Бедил 17 яшарлигида тоғаси билан Удеса шаҳрига сафар қилиб, машҳур руҳшунос Шоқосим Хувалло қўлида уч йил таълим олади. Ҳинд, араб ва форсий тилларни ҳамда уларда яратилган бадиий адабиётни пухта ўзлаштиради. Бедил 10 яшарлигида шеър ёза бошлаган бўлса ҳам, баъзи ғаламус ижодкорлар унинг иқтидорига шубҳа билан қарашгани учун асарларини дўстларининг илтимоси билангина 20 ёшида китоб ҳолига келтиради. Бу орада Мирза Зариф ва Мирза Қаландарлар оламдан ўтадилар. 21 ёшида Бедил батамом мустақил ҳаёт йўлига киради.

Уша йиллари Бедил шаҳарни тарк этиб, Деҳлига боради ва Шоҳқобулий номли донишманд билан танишиб, сўфизмнинг мажзубия оқимини қабул қилади. Ундан сеҳргарлик-психологик таъсир илмини ўрганади. Бедил 25 яшарлигида уйланиб, Аврангзебнинг ўғли Аъзамшоҳ даргоҳида навкарлик хизматида бўлади. Бедилнинг шоирлигини сезган Аъзамшоҳ ундан ўзи ҳақида қасида ёзишни истайди. Ҳеч қачон ҳеч кимга мадждоҳлик қилмаган ҳур фикрли Бедил бу хоҳишини бажармай, навкарликдан воз кечиб, Акбарободга боради: Зухурий, Иззат номли шоирлар билан танишиб, адабий мажлисларда иштирок эта бошлайди, шоир ва фозил Мирза Комгор билан ошналик пайдо қилади.

Лекин бу ердаги ўзаро келишмовчиликлар, турли тоифадаги зиёлилар ўртасидаги зиддиятлар шоирга маъқул тушмай, Деҳлига қайтиб кетади.

Аммо Аврангзебнинг зулми, нодуруст сиёсати туфайли вазият оғир бўлиб, турли вилоятларда ғалаёнлар бўлмоқда эди. Шунинг учун Бедил дўстлари маслаҳати билан Панжобга кетишга мажбур бўлади ва Лоҳур, Мўлтон, Кашмир, Сарҳинд каби шаҳарларни кезиб чиқди, шоиру фузалолар билан суҳбатда бўлди, қадимги ҳинд тарихи, эпосу ривоятларини ўрганишга киришди. Шундай қилиб 1696 йилгача Бедил умрини саёҳатда, сарсонликда ўтказди, ҳинд халқининг ҳаёти, маданияти ва қадимги ёзма ҳамда оғзаки ижод ёдномалари билан яқиндан танишди; тахт-тож учун кураш, ҳиндулар ва мусулмонлар ўртасидаги мазҳабчилик курашларининг фожеали оқибатларини ўз кўзи билан кўрди, бундан қаттиқ изтироб чекди. Худди шу йиллари Франция, Англия, Португалия каби Оврўпа давлатлари ана шу ички ихтилофлардан фойдаланиб Ҳиндистоннинг айрим ороллари ҳамда океанга чиқадиغان қўлтиқ ва бандроғҳларни босиб ола бошладилар.

Мамлакатдаги ана шу дахилий воқеалар, ташқи томондан бўлаётган, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий таҳдид Бедил дунёқарашидаги ижтимоий-фалсафий, ахлоқий, маърифий қарашларнинг кескинлашишига сабаб бўлди. Натижада у ўзининг лирик шеърлари, маснавийларию илмий асарларида ватанпарварлик, инсондўстлик, турли дин ва мазҳабдаги қавмларнинг ҳамжиҳатлигини тарғиб этди, маърифатпарварлик байроғини баланд кўтарди.

Шоир умрининг охиригача муттасил ижод қилиб, кўплаб лирик шеърлар, қасидалар, маснавийлар, ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий руҳдаги асарлар ярата бошлайди. Бедил 11 ҳукмрон давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга гувоҳ бўлиб, 77 йил умр кўриб, 1721 йили вафот этган. Бедилдан бизга қадар форсий тилда яратилган 130 минг байтдан иборат шеърый асарлар, бир неча жилдлик насрий обидалар мерос бўлиб қолган.

Адиб асарлари орасида «Тилсими ҳайрат», «Тарккиббот ва таржеъот», «Тури маърифат», «Муҳити аззам», «Ишорат ва ҳикоят», «Чор унсур», «Руқъот», «Ирфон», Рубоиёт», «Ғазалиёт», «Комде ва Мудан» каби шеърый ва насрий китоблари Шарқ халқлари орасида хийла машҳур. Бедил ўз асарларида ватанпарварлик, инсондўстлик, маърифатпарварлик, халқлар дўст-

лиги, турли элат ва миллатлар бирлиги, комил инсон тарбияси, меҳнатсеварлик ғояларини илгари суради; кишиларни илм ўрганишга, касб-ҳунар эгаллашга, ҳаётга тетик кўз билан қарашга даъват этади. Айни пайтда шоир танбаллик, очкўзлик, макр, тамаъгирлик, ҳукмрон табақаларга лаганбардорлик, хиёнат, судхўрлик, кибр-ҳаво, жоҳиллик сингари ғайринсоний хислатларни қаттиқ танқид қилади. Бедил Ҳиндистоннинг бетакрор табиатининг рангоранг жилоларда тасвирлашга муваффақ бўлган шоирдир. Жумладан «Тури маърифат» маснавийсида (1687) Байрот тоғи атрофлари шу даражада сеҳрли ва жозибали тасвирланганки, дostonнинг ҳар бир фасли китобхон қалбида гўзал табиатнинг инсонга инъом этган барча неъматларига меҳр, завқ-шавқ уйғотади, ҳаётсеварлик руҳини тетиклаштиради. Ун бир минг байтдан иборат «Ирфон» (1712) маснавийсида эса шоирнинг фалсафий, тасаввуфий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари ифодаланган. Қомусий характердаги бу асарда Бедил ижтимоий ҳаёт ва коинот, инсоннинг зоҳирий ва ботиний моҳияти хусусидаги мулоҳазаларини кўплаб ҳаётий ҳикоят ҳамда масаллар билан исботлаб беради; инсонни барча мавжудотнинг энг комили, деб атайди; деҳқонларни жамиятдаги энг зарур ва олийжаноб касб эгалари сифатида алоҳида таърифлайди. Шунингдек асарда адибнинг адабий-эстетик қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Бедил ижоди Сайидои Насафий, Мирза Ғолиб, Аҳмад Дониш, Нақибхон Тўғрал каби шоир ва адиблар ижодига баракали таъсир этган. Улар шоир асарларини тўғри тушуниб, халқ орасида бедилхонликлар уюштириш билан бирга, унинг шеърларига пайравликда янги ғазаллар яратганлар.

Бедилнинг бадиий ва илмий мероси ўтмишда ва ҳозир ҳам халқимиз орасида машҳур ва манзур бўлган. Мактаб ва мадрасаларда Бедил асарлари махсус ўқитилган; шоир ғазаллари, рубоий ва қасидаларини тушунишни осонлаштириш учун қўлланма тарзида махсус шарҳлар битилган; Бедил куллиёти қайта-қайта китобат қилинган, тошбосма усулида бир неча бор нашр этилган. Характерлиси шундаки, гулободлик Саъдихон домла ҳовлиларида Чустий, Хуршид, Ҳабибий, Боқий, Анисий ва бошқа санъаткорлар тўпланишиб, бедилхонлик қилишган. 20-йиллардаёқ юртимизда Бедил ижодини ўрганишга қизиқиш бошланди. Атоқли адиб ва

олимлар Абдурауф Фитрат ҳамда Садриддин Айнийлар Бедил ижодига доир бир неча мақолалар ёздилар.

Бутина эмас, 60—70 йилларга келиб Бедил ижодини тадқиқ этиш, асарларини ўзбек тилига таржима қилиш кенг кўламда олиб борилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, машҳур жамоат арбоби Иброҳим Мўминов Бедилнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳусусида бир қанча мақолалар, китоблар ёзган, докторлик рисоаларини ҳимоя қилган. Профессор Шавкат Шукуров эса шоирнинг меҳнат ва меҳнат аҳли ҳақидаги қарашлари ҳусусида докторлик диссертация ҳимоя қилган, махсус тадқиқот яратган, илмий рисола чоп эттирган.

Бедил асарларини бевосита аслиятдан ўзбекчалаштиришда шоирларимиз бирмунча ютуқларни қўлга киритишган. Жумладан, таниқли шарқшунос адиб, халқаро Фирдавсий мукофоти совриндори, профессор Шонислом Шомухамедов Бедил рубоийларидан бир гулдаста яратдилар. Бу таржима икки марта алоҳида китоб шаклида нашр этилди. Адибнинг «Комде ва Мудан» достони шоир Назармат томонидан ўзбекчалаштирилган. Ана шу таржима асосида кейинчалик «Икки дил достони» бадиий фильми яратилди. Бедил асарларини ўзбек тилига таржима қилишда Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ҳам заҳмат чекиб келмоқда.

АЛИИ СОНИЙ, ДЕРЛАР

Тарих — Шарқ классик адабиётининг энг мўъжаз, аммо кенг тарқалган жанрларидан бири ҳисобланади. Шеършунослар унинг вужудга келишини IX аср билан боғлайдилар. Аммо тарихнинг жанр сифатида тўла шаклланиши X—XI асрларда юз беради. Бу даврларда бир байт ёки тўртликда у ёки бу тарихий сана, бирон бир буюк шахс — давлат арбоби, адиб, машойихнинг туғилган йили, вафот этган санаси қайд этилади. Бора-бора бу жанрда сўз ўйини ёки ҳарфлар қайди (таъкиди) орқали муҳим бир воқеа, санани ифодаланганлигига ишора қилинади. Бунда бир томондан, байтда бирон бадиий санъат, ибора ишлатилишига эришилса, иккинча томондан, араб графикасидаги ҳарфларнинг қайси рақамни ифодалаши ҳисобга олинган. Тарихнинг маънавий, ноқис, зоида, қитъаи тарих каби турлари мавжудким, улар санъаткордан ўзига хос зукколик-

ни талаб этган. Масалан, шоир байтда бир ёки икки сўзга ўқувчи диққатини жалб этиб, унинг тарих моддасига ишора қилади:

Сару саркардан арбоби суҳан,
Аз ғамободи жаҳон хуррам рафт.
Ўфти таърихи вафоташ Озод,
«Мирзо Бедил аз олам рафт»

(Сўз мулки арбобларининг саркардаси бу жаҳон ғам-хонасидан шод кетди. Унинг вафоти тарихини Озод «Мирзо Бедил оламдан кетди» деб таъкидлади).

Охириги мисра ҳарфлари миқдорини топиб, бир-бирига қўшсак, Бедил вафот этган 1721 йил чиқади.

Ўтмишда шоир ва ёзувчилар йўл-йўлакай турли воқеа ва ҳодисалар санасига бағишлаб тарих ёзишдан ташқари, бир неча асрларда юз берган воқеалар йилномасига бағишланган махсус тарих китоблари ҳам яратилган. Саид Аълам Шарофиддин Роқимийнинг «Тарихи томм» асари ана шундай китоблардан биридир. Адибнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар етарли эмас. Туғилган ҳамда вафот этган йили ҳам аниқланмаган. Унинг ёшлиги Андижонда ўтган. Ўқиш мақсадида Самарқандга келиб, шу ерда мадрасани хатм этади ва муқим яшаб қолади. Биз Роқимийнинг ижодий фаолияти қачондан бошланганлигини билмаймиз. Унинг бизга қадар 1680 йили ёзилган катта ҳажмдаги «Тарихи томм» асари маълум. Муаллиф 1701—1702 йиллари рисоланинг мухтасарроқ бир нусхасини ҳам яратган. Ана шу нусха 1913—1914 йиллари тошбосма усули билан Вазехнинг «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкиратул асҳоб» тазкирасига илова тарзда чоп этилган. Ушбу нусханинг бизга қадар бир неча дастхати сақланиб қолган. Асар жуда катта илмий, адабий тарихий, маърифий, эстетик аҳамиятга эга. Унда ўнлаб фикр донишмандлари ҳақида ҳам кўп маълумот бор. Яқинда ана шу нодир китобни профессор Ҳайдарбек Бобобеков шахсий ҳазинасида сақланаётган нусхасини нозикбин шарқшунос, доцент Наим Норқулов форсийдан ўзбек тилига таржима қилди. Биз асл нусхани ҳам, ўғирмани ҳам синчиклаб ўқиб чиқишга мурассар бўлдик. Китоб шу хилдаги бошқа асарлардан бир неча жиҳатлари билан жиҳдий фарқ қилади.

Дастлаб шунини таъкидлаш лозимки «Тарихи томм»да 1633—1644 ҳамда 1645—1701 йиллар давомида Эрон ва

Ўрта Осиёда юз берган воқеалар, содир бўлган ҳодисалар, яшаб ўтган тарихий шахсларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақида маълумот мавжуд. Ундаги тарих-шеърлар мундарижа, ғоявий йўналиш жиҳатидан ғоятдан ибратли, насрий киритма ёки хотималар далилларга бой ва қизиқарлидир. Тарихларни мавзу доирасига кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин. Бир силсила тарихлар Шарқ ижтимоий-сиёсий ҳаёт даргаларининг туғилган йиллари ёки вафоти, бирон урушдаги ғалаба ёки бирон ўлкани забт этиш саналари, бир сулоланинг салтанатдорлик муҳлати, бирон шаҳар ёки обиданинг бунёд этилишига бағишланган тўртликлардир. Бундай шеърлар бизнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи, давлатдорлиги ҳақидаги билимимизни мукаммаллаштиради, тафаккуримизни чархлайди. Масалан, муаллиф Соҳибқирон Амир Темур вафот этган йилига бағишланган тарихларни келтирар экан, «Ул ҳамида сифатлар ҳаётининг муддати етмиш икки йилу икки ой 8 кун бўлди. Соҳибқироннинг эр авлодидан вафот вақтида ўттиз олти нафари ҳаёт эди... Соҳибқироннинг мукаррам қизларидан исмат пардасида бўлган ва уҳоб лиҳофидаги мағрур ўн етти нафари мавжуд эди» деб аниқ таъкидлаган ва Амир Темур вафоти санасига бағишланган саккизта тарихни келтирган. Убайдуллохоннинг Нажми Сонийни дафъ этиб, Мовароуннахрни эронийлар босқинидан батамом халос этганини алоҳида қайд этар экан, муаллиф «уруғларидан бирон чўнг бўлатургонда тахтни ихтиёр этмасдилар» деган фикрни баён этади. Асли яманлик бўлган Мири Араб билан Убайдуллохон ўртасидаги устод-шогирдлик, пиру муршидлик ҳақидаги қизиқарли маълумотлар Мири Араб мадрасасининг қурилиши тарихини шеърга солиш муносабати билан келтирилган. Мирзо Улугбек, Шайбонийхон, Амир Шайхмлар ҳақидаги далиллар ҳам асосли ва хийла мароқлидир.

Мазкур рисоладаги тарихларнинг катта қисми XV—XVI асрларда Эрону Турон сарзаминларида яшаб ўтган машҳур машойихларнинг ҳаёт саналарига бағишланган. Биз бу фаслларда ҳам ранг-баранг лавҳалар, далилларни учратамиз. Хусусан Саид Али Ҳамдоний, Лутфуллоҳ Нишопурий, Баҳовуддин Нақшбанд, Тафтазоний, Муҳаммад Порсо, Қосим Анвор, Ҳасан Кубровий, Хожа Убайдулло Аҳрор, Шайх Худойдод, Махдуми Абзам, Абубакр Тойободий, Қози Поянда Зоминий, Хожаги Амканагий, Юсуф Қарабоғий сингари ўн-

лаб машойихлар хусусидаги лавҳалар ҳам катта илмий ва бадий қимматга эга. Зероки, Роқимий тарих баҳонаи сабаби билан, бир томондан, бу зоти бобаракотларнинг ҳақ йўлида чеккан риёзатларини баён этса, иккинчи томондан, уларнинг илм ўрганиш, халқ орасида исломий аҳкомларни тарғиб ва ташвиқ этиш борасида чеккан заҳматларини қайд этади: каромат ва башоратларидан баъзи лавҳалар чизади. Агар халифа ҳазрати Али ислом давлатини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудини кенгайтиришда катта жасорат кўрсатган бўлса, шайх Саид Ҳамадоний Мағрибу Машриқни пиёда кезиб, юз минглаб ғайридинлар қалбини ислом нури билан ёритишга муяссар бўлган алломадир. Шунинг учун «Ул зотни «Алии Соний» дер эрдилар... Уч навбат рубъи маскун аксарини сайр қилди. Шу саодатли йўлда бир минг тўрт юз нафар валийнинг суҳбатига мушарраф бўлди». Асарда жуда кўп машойихларнинг ҳаётлари ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар, китобларининг аниқ рўйхати берилган. Ҳозирга қадар илмий-назарий адабиётларда тошкентлик фикҳ донишманди, «Самарқанд вилоятининг аълам-ул уламоси» даражасига етган Амир Фатҳий ҳақида маълумотлар кам. Роқимий 1635 йили вафот этган Фатҳий хусусида қуйидагиларни ёзган: «Хуллас, бул фазилатлар баҳри муҳити, ҳикмат ва камол манбаининг тасниф ва таълифлари жуда кўп. Жумладан «Китоби жомеъ-ул маъқул ва манқул», икки жилддан иборат «Китоби зодил охират»: биринчи жилди «Қисас-ал анбиё», иккинчи жилди «Салот ир-Раҳмон»дир. Бошқа асарлари ҳам кўп. Шунча фазилатларга қарамай, гоҳида шеър ҳам битур эрдилар». Роқимийнинг ажодлари асли тошкентлик экан. Чунки китобда «Фатҳий менинг бобокалоним эдилар. У кишининг айрим асарлари қўлёзмаси менда сақланади» деган фикр мавжуд.

Маълумки, ўтмишда қўҳна Хуросону Мовароуннаҳрда етишиб чиққан сўз санъаткорларининг аксарияти жаҳонгаштаю жаҳондида бўлган. Шу сабабли уларнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятлари хусусидаги далиллар ҳам дунёга сочилиб кетган, турли сарчашмаларда сабт этилган. Вақтлар ўтиши, янги дастхатларнинг топилиши муносабати билан бу буюк зотлар фаолиятининг янги қирралари муайянлашиб боради. «Тарихи томм» ана шундай далилларга бой, серфайз дастхатлардандир. Унда Ҳофиз, Саъдий, Камол, Жомий, Навоий, Биноий, Бобур, Кошифий, Котибий, Мушфикий сингари

улкан санъаткорларнинг шахсияти баёни ва асарлари тавсифи ҳам анча бойдир. Улар бу адибларнинг таржи-
маи ҳолини янада мукаммалроқ тасаввур этиш, ижод-
дий ниятларининг баъзи жиҳатини тўла идрок этишга
қўмаклашади. Ҳозиргача адабиётшуносликда Тўхтамиш-
хон Табрэзни ғорат қилганда Камол Хўқандийни ҳам
Сарой шахрига асир қилиб элтган, шоир бу ерда ғари-
бона умр кечирган: Амир Темури Тўхтамишни енггач,
шоир яна Табрэзга келиб, Валиёнқўҳдаги «Биҳишт» от-
лиғ боғида ночор ҳаёт кечирган, мазмундаги фикр мав-
жуд. «Тарихи томм»даги мулоҳазалар бу фикрни туза-
тади ва тўлдиради. «Вилоят фатҳ этилгандан кейин
ҳазрати Шайхни Тўхтамишхон фармонида кўра Дашти
Қипчоққа — Сарой шахрига олиб кетганлар. Ул жойлар-
нинг об ҳавоси ғоятда яхши эди, Ҳазрати Шайх таъби-
га хуш келди. Ўша ҳолда бу матлаъ ул Ҳазратнинг
хуршед каби таъблари уфуқидан тулуъ қилди. Матлаъ:

Агар сарой ҳамин аст, дилбарони саройи,
Биёр бода, ки фориг шавам зи ҳар ду саройи.

(Агар Сарой шахри шу бўлса, эй сарой дилбарлари!
Менга бода келтиринглар, токи ҳар икки олам ташви-
шидан қутилай).

Тўрт йилдан кейин Шайх Табрэз вилоятига қайтди-
лар. Султон Ҳусайн Нўён Табрэз вилоятида ҳазрати
Шайх учун Хонақоҳи Нодирийни қурдирди. У хизмат-
корлар Каъбаси ва зоҳидлар қибласидир. Бу иморат-
нинг пештоқи ниёз аҳлининг меҳробидир, дарвозалари
файз эшигидек аҳли диллар учун ҳамиша очиқ. Олий
мартабали султон мулкининг кўпини ўша хонақоҳ учун
вақф қилиб берганди.

Ҳазрати Шайх амирзода Мироншоҳ давлати ва сал-
танати давригача ҳаёт эдилар. Санайи 793 йилда (ме-
лодий 1391) қазо котиби ул зот ҳаёти девони матлаъи-
ни мамот мақтаига киритди. Табрэзнинг Сурхоб мав-
зеидаги Валиёнқўҳда ул зот мадфундурлар. Нурларга
тўла қабри лавҳига бу матлаъни рақам қилганлар. Мат-
лаъ:

Камол аз Каъба рафти бар дари дўст,
Ҳазорат офарин, мардона рафти.

(Камол, Каъбадан дўст эшигига кетдинг, минг офа-
рин, мардона кетдинг).

Шарқ адабиётшунослигию фикҳ фанида Абдурахмон Жомийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти хийла пухта ўрганилган. Ҳатто у ҳақда «Хамсатул мутаҳаййирин», «Мақомоти Жомий» сингари китоблар ҳам яратилган. Шарофиддин Роқимий ҳам Жомий вафотига аталган тарихларни келтиришдан олдин шоирнинг аждодлари, ота-онаси, ватани, Навоий билан устоз-шогирдлиги ҳақида батафсилроқ нақл этади, 40 та асарининг рўйхатини беради, тавсифлайди. Муаллифнинг мана бу қайдлари, айниқса, эътиборга лойиқдир: «Айтишларича ул зотнинг волидан шарифлари замон ҳодисалари ва даврон инқилоби туфайли Исфаҳондан Хуросон мулки тарафига кўчганлар. Жом вилояти Харжурд қасабасида Ҳазрати Зиндафили Аҳмади Жом турбати яқинида мақом тутганлар. Кейин, шу ерда оила курганлар».

Улкан лирик шоир, забардаст дostonнавис Урфий Шерозийнинг ҳаёт йўли ғоятта мураккаб кечган. Бир умрга муҳтожликка маҳкум этилган шоир ҳеч кимга бош эгмаган, бировга тамаъ қўлини чўзмаган. Кўп амирлару шаҳзодалар уни ўз даргоҳларига тортмоқчи бўлишган, аммо бунга эришолмаган. «Тарихи томм»да Урфийнинг Ҳиндистонда кечган умри хусусида қуйидаги лавҳа келтирилган: «Ул зот подшоҳи Жам суҳбатидан ўзини канорга тортиб юрди. Қанча таклиф қилишмасин, даргоҳни ихтиёр этмади. Охири бир кун Мавлоно Урфий учун бир пора олтин жўнатишди. Ул Мавлоно болаҳонасида ўтирганича подшоҳ инъомини истиқбол этмади ва ушбу рубойини бадеҳа тарзида айтди. Рубойи:

Урфий мо дили ҳуд дигаргун накунад,
Дарюза ба жуз дарун пурхун накунад.
Сомони биҳишт агар аз ин кўча кашанд,
Уммеди сар аз дарича берун накунад.

(Урфимиз ўз қалбини ўзгартирмайди, ошуфта дилини фақат пурхун этади. Тақдир биҳиштни шу кўчадан ўтказса, умид бошини даричадан ташқари чиқармайди).

Форс-тожик шеъриятининг забардаст сиймоларидан бири Абдурахмон Мушфиқий нозиктаб ғазалгўй, салиқали дostonсаро бўлиш билан бирга ўткир ҳажвчи сифатида Шарқда машҳурдир. У ҳатто ҳозиржавоб зарофатгўй донишманд тарзида халқнинг иккинчи Насриддин Афандисига айланган. Айни пайтда Мушфиқий

пешқадам математик, астроном ҳамда раммол ҳам экан. «Тарихи томм»даги маълумотлар адиб ижодининг ана шу камёб саҳифалари хусусидаги тушунчамизни ойдинлаштиради: «Мушфиқийнинг таъби обу тоби илми ҳикматдан Жолинус каби бохабар, ҳайъат бобида Батлимус эрди. Ҳисоб илмида шундай комил эдики, оқиллар ақли унинг тасаввуридан ожиз ва зако аҳли зеҳни уни фаҳмлашдан қусурли ва ноқис эди». Айрим тадқиқотчиларнинг асарларида «Улугбекдан сўнг Мовароуннаҳрда математика ва астрономия фанлари мутлақо таназзулга юз тутди» деган мушоҳадалар мавжуд. Мушфиқий ва Ҳожи Юсуф Ҳайъатилар ҳандаса ҳамда ҳайъатшунослик соҳасида эришган ютуқлари бундай фикрлар асоссиз эканлигини исботлайди. «Тарихи томм» ҳали жиддий ўрганилмаган. Улардаги айрим тарихлар марҳум шарқшунос А. Жувонмардиевнинг «Ҳарфлар рақамларга айланганда» (1966) китобида келтирилган ва изоҳланган, ҳолос.

Хулоса қилиб айтганда Шарофиддин Роҳимийнинг асари халқимиз тарихи, маданияти, илм-фани, бадий адабиёти, фалсафий ҳамда исломий тафаккури тарихидан ранг-баранг далилларга бой манбаа. У қанчалик тез чоп этилиб, оммалаштирилса, илм-адаб аҳли шунчалик хушнуд бўладилар. Асарнинг мукамал нусхасини топиш ва ўзбек тилига ўтириш матншунос ҳамда мутаржимларимизнинг кечиктирилмас вазифаларидан биридир.

ХАКИКАТИ
ВА МАЪРИФАТИ
ЯЛОВЪАРДОРАРИ

КОМИЛЛИККА ЙЎЛЛОВЧИ БАЙТЛАР

Ўтмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Куръони Карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зулҳисонайн лирик шоир, дostonнавис, ислomий аҳкомларнинг жонфидо тарғиботчиси Сўфи Оллоҳёрнинг «Саботул ожизин» «Маслак-ул-туттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган. Афсуски коммунистик мафкура ва шўроларнинг шовинистик сиёсати бу адиб ижодини ўрганиш, нашр этиб ўргатишга йўл қўймади. Халқимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг бошқа ислomий шеърят сингари Сўфи Оллоҳёр ижоди ҳам жиддий ўрганила бошланди, «Саботул ожизин» нашр қилинди. Хусусан, филология фанлари доктори Иноятулло Сувонкуловнинг бу соҳадаги изланишлари-ю заҳматкашлиги таҳсинга лойиқ.

Бўлажак санъаткор 1644 йили Каттақўрғоннинг Минглар қишлоғида зиёли oilасида дунёга келади. Отаси Темир Ёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланди: у 12 ёшигача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, замонасидаги барча фанларни ўрганади, бадиий ижод сеҳрини эгаллайди, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Сўфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Кубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят халқига», деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятидан надомат чекади.

Сўфи Оллоҳёрнинг ислomий ақидалар яловбардори даражасига етишида унинг шайх Наврўзга қўл бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офокхўжа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини сўфистик ғояларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Профессор И. Сувонкуловнинг ўқитиришича бу сана «Саботул-ојизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Сўфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган. Турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ожизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари И. Сувонқулов шоирнинг «Мевалар мунозараси» номли манзумаси ҳам мавжудлигини аниқлашга муяссар бўлган.

Сўфи Оллоҳёр ўзбек ва тожик тилларида битилган лирик шеърларида, бир томондан, дунёвий муҳаббатни, ёрнинг чиройи ҳамда нозу истигносини турли-туман бадиий бўёқларда тасвирласа, иккинчи томондан, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, одамлар орасида учрайдиган кина-адоватни танқид қилиб уларни пок ва рост йўлга даъват этади: нафис бадиий воситалар, ташбеҳлар ишлатади, мутлақо ўзига хос қиёслар яратади:

Кўрк учун тушти зилоли лаъла мушкин хатту хол,
Тузди суҳбат Хизр ила Кавсар қироғинда ҳилол.
Наргиси мастинг хумори бодадин гулгунмудур,
Ё будурким лолазор ичра тушан ваҳший ғизол.

Биринчи байтда ёрнинг лаъли зилоли соҳилида турган мушк таратувчи хат (қора тук) ва хол жаннатнинг Кавсар ҳовузи лабида Хизр билан суҳбатлашаётган ойга ўхшатиlsa, кейинги мисраларда, бодадин гулгун бўлган ёрнинг хумор кўзлари лолазорга тушган ҳуркич-ёввойи кийикка ўхшатилади. Куйидаги байтлардан ҳам шоирнинг чинакам ҳаёт гўзалини васф этганлигини, маъшуқанинг вафосию жафоси ошиқ учун бирдай тотли, фарахбахш эканлигини ҳис этамиз. Шунга кўра шоир ўз ёрини турли хил ҳаётий деталларга ўхшатади:

Сен бу нозиклук била ё ҳур, ё айёрсан.
Ё пари, ё лола, ё гулшани баҳорсан.

«Ўлмас» радифли ғазалида шоир солиқнинг мақсад йўлида риёзат чекмоғлиги, албатта, устод-пирга эргашмоқ, қўл бермоқ лозимлиги, бу йўлдаги ҳар қандай тўсиқ, монельликни «Жон чекиб, ғусса ютиб, жигарни қон қилиб» мардонавор енгиб ўтмоқ зарурлигини ўқтиради:

Бошини доша уруб, дони элакдин ўтмай,
Мушт емай, ўт ичина солсалар, нон ўлмаз.
Эй йигит маслаҳатинг билгали бир пир керак,
Бекамон ўқ неча тузлик ила паррон ўлмас.

Умрининг асосий қисмини ҳақ йўлига, ирфоний билимлар тарғибига, сўфизм таълимотини кенг халқ оммасига сингдиришга сафарбар этган Сўфи Оллоҳёр зулм-зўрлик, такаббур, судхўрлик, вафосизлик, лоқайдлик, таъмагирлик, танбаллигу беҳунарликни; мансаб-мартоба, мол-дунёни деб жанжалкашлик қилиш, дил-озор, ноиттифоқ бўлишни қаттиқ қоралайди; замондошларига танбеҳ беради, бир мутафаккир сифатида панд-насихат қилади. «Арзимас» радибли ғазали ана шундан шаҳодат беради:

Дўстлар, бу бевафо дунёда молу-мулк учун,
Бир-бирингни оғритиб ношод қилмоқ арзимас.
Мансабу дунё учун аҳли ҳукумат олдида,
Қўл-қовуштуриб турибон дод қилмоқ арзимас.
Олиғу солиғ билан мулло-ю хожа — барчани,
Юз жафоу жабр ила афтода қилмоқ арзимас.
Турку тожик ўзбеку, сахронишинларни мол учун,
Кечаю кундуз уриб, ношод қилмоқ арзимас.

Демак, маълум муддат давлат хизматини адо этган шоир ўз замонасидаги феодал ўзаро низоларни, меҳнаткаш халқ бошига кулфат тушираётганларни ўз лирик шеърларида рўй-рост танқид қилган, ҳукмрон табақаларни инсондўст, адолатли бўлишга ундаган. Тожик тилидаги ғазалларида ҳам ҳикматомуз байтлар кўп-лаб учрайди.

Сўфи Оллоҳёр маснавийлари мавзу доираси жиҳатидан ҳам, ғоявий йўналиши нуқтаи назаридан ҳам ўзбек дидактик шеърлятида катта ҳодиса бўлди. Зероки уларда шоир комиллик сари йўллайдиган барча шарт ҳамда қарзларни бирма-бир баён этади; исломий фарз ва сунъатларнинг моҳиятини тушунтиради, уларни бажариш йўл-йўриқларини шарҳлайди, кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу манзумалар ўтмишда мактаб ва мадрасаларда асосий қўлланмалардан бири ҳисобланган. Жумладан, «Саботул-оҷизин», «Мурод-ул-орифин» китобларида асосан, Мурид ва Муриднинг бурч ҳамда вазифалари, сўфиларнинг дунёқараши, қандай билимларни ўрганиши ҳақида мулоҳаза юритилсада шоир

толиблик, таъма қилмаслик, аҳд, вафо, сидқ, муҳаббат, саховат, тўғрилиқ, хиёнатдан йироқ бўлмоқ, чин эрга эргашмоқ ва бошқа жуда кўп ҳаётий масалалар хусусида фикр юритади; имонда собитқадамлик, аҳдга вафо инсон камолотида муҳим босқичдир. Шоир фикрича инсон умр бўйи илм ўрганмоғи, маърифат касб этмоғи лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам хокисорликни унутмаслик даркор.

Муяссар бўлса тиллодин санга тахт,
Ўзингдин пастга зинҳор айтмагил сахт.

Инсон ақли етадиган ишни қилиши, қўлдан келадиган юмушни бажармоғи лозим. Айни пайтда аҳдига содиқ, ваъдасига вафодор бўлиши зарур. Бажара олмайдиган ишта қўл уриб, ваъда бериб, аҳдида турмаслик инсонни бу дунёу у дунё бадном қилади:

Хилоф этган забунлардан забундур,
Бу дунёу у дунёси нагундур.
Хилоф этсанг агар айгон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.
Чиқормоғил оғиздин, қилмас ишни,
Қилурман, дема қўлдан келмас ишни.
Керак эрман деганнинг ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса, ондин кўнгул уз.

Сўфи Оллоҳёр кишиларни билим эгаллаш, касб ҳунар ўрганишга даъват этар экан, ҳалол меҳнат билан пешона терисини тўкиб ризқу рўзи топиб ейиш, пок ва покдоман яшашни, бировлар миннати жаврини тортмасликка, сабр-қаноатли бўлишга ундайди, таъмагирликни қоралайди:

Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.
Бу меҳнат бирла топсанг парча нон,
Кишининг миннатидин улдур осон.
Таъма нонига лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйдин қоч.

Хуллас, Суфи Оллоҳёр асарларида китобхонни ҳадолиқ, поклик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, одамохун бўлиш, ёшлиқдан илм-маърифат эгаллаш, садоқатли, қаноатли, ризоли, таъзим-тавозели, имон-эътиқодли бў-

лишига ўргатади; ғайрининсоний, ғайришаръий ишлардан парҳез қилишга ундайди. Булар эса комилликнинг асосий белгиларидандир. Демак, шоир асарлари инсондўстлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан сугорилган экан.

САРОЙ АДАБИЁТИ ХУСУСИДА

Кишилиқ жамияти пайдо бўлгандан бери маданият, илм-фан ҳамда маънавиятнинг бошқа шохобчалари, асосан, шаҳарларда — у ёки бу ҳукмдорнинг, ҳокимиятнинг атрофида, ўрда билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, ривожланган¹. 32 ҳунарни манзилгоҳлар — шаҳарларда вужудга келган илк феодал давлатларнинг зодагонлари, кейинчалик, шоҳлар ўз юртлари ҳудудида, саройларида илм-адаб аҳли қанча кўп бўлса, шунча қувонишган. Зероки, олиму фозиллар, бадийят соҳиблари салтанатнинг кўрки бўлиб, унинг шухратини ортирган. Чунончи, Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Парвиз (570—628 йиллар ҳукмронлик қилган) севиқли ёри Шириннинг маслаҳати билан Мадойин қасри — Тоқи Хусравни бунёд этар экан, турли ўлкалардан даъват этилган меъморлар, ганчкор, ўймакор, тоштарош, мистар, оҳанрез, нақбкан, гармобасозлар ёрдамида ўнлаб саройлар қурдиради. Шундан сўнг у Эрону Хуросон, Мовароуннаҳрдан икки мингдан зиёд чехракушо, сангбур (мармарга сайқал берувчи, ҳайкал ясайдиганлар), адиб, раққоса ва раққос, ҳофиз, ноқил ва ровийлар, оҳангсозларни жамъ этиб, турли хил дасталарни тузиб, махсус ижодхоналар ташкил этади. Фирдавсий, Низомий, Саодибий Мадойин қасридаги санъат аҳлини алоҳида санаб, таърифлашган; Хоқоний Шервоний бўлса «Мадойин айвони» номли қасида ёзган. Ҳарбий ва тўй маросимлари, диний маросимлар, фасл маросимларига оид дасталарга Саркаш, Саркаб, Некисо Чангий, Сорүш сингари бастакорлар, қизлар гуруҳига эса 300 оҳанг муаллифи шоира, раққоса ва бастакор Озадвар Чангий раҳбарлик қилган. Уларнинг ягона сардори Борбад Марвазий бўлган. Харақтерли жиҳати шундаки, Тоқи Хусрав атрофига уюшган барча ҳунар эгалари ҳос қароргоҳларда яшаганлар, шоҳлик хазинасидан маош билан таъминланганлар. Шунинг учун ҳам кандакорлик-

¹ Ушбу лавҳа проф. А. Ҳайитметов билан ҳамкорликда ёзилган.

дан шоирликкача ижоднинг барча соҳаси юксак даражада тараққий топган.

Ўрта аср Шарқи тарихига синчиклаб назар ташласак, деярли барча даврларда ҳукмрон синфларнинг илгор тоифалари илм-фан, маданият, санъат ва бадий ижод ривожига алоҳида эътибор берганларини кўра-миз. Улар ижодкорларга жамиятнинг энг пешқадам вакиллари сифатида қараб, фаолиятларини кузатиб борган, баъзан йўналиш берган, ўз ҳимояларига олиб, иложи борича рағбатлантириб туришга интилган.

Араб халифалигида нисбатан осойишталик вужудга келиб, босиб олган ерлардаги халқларнинг хуружу исёнлари пасайгач, Маъмун (786—833) Бағдодда «Байтул ҳикмат» деб аталмиш махсус илмгоҳ ташкил этади ва Эрону Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрдан юздан зиёд олимларни таклиф этади, янги тиббий ва математик мактаблар очади. Улар илм-фаннинг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борадилар, жаҳоний аҳамиятта молик асарлар яратадилар. Таборак, Тус ҳамда Исфохон расадхоналари Мовароуннаҳрдан борган олимлар иштирокида давлат маблағи ҳисобига қурилган. Носир Хисравнинг гувоҳлик беришича, худди шу йиллари Балх, Марв, Тус, Ҳалаб ва Шом шаҳарларида ер ости қувур сувлари (водопровод), ташландиқ ва оқовалар йўли (канализация) қурилишига шохлик хазинасидан катта маблағлар сарфланган.

Араб халифалиги емирилиб, Эрону Мовароуннаҳрда янги миллий марказлашган давлатлар пайдо бўлиши билан маҳаллий шоҳ ва амирлар халқнинг кўҳна анъана, удумларини қайта тиклаб, ривожлантиришга жазм этдилар. Улар халқ тили, маданият, илм-фан билан биргаликда инсоннинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутган бадий адабиётга ҳам алоҳида эътибор бердилар. Натижада сомонийлар, қорахонийлар, газнавийлар, хоразмшоҳлар, салжуқийлар, ширвоншоҳлар (XI—XIII асрлар) сулоалари ҳукмронлиги даврида форсий ва туркий тиллардаги, адабиёт ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Унсурий, Манучехрий, Амъақи Бухорий, Фаррухий, Муиззий, Рашиди Самарқандий, Адиб Собир Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Рашидиддин Вотвот, Зоҳири Фаробий, Хоқоний Шервоний ва бошқа ўнлаб санъаткорлар бево-сита Сарой адабиёти доирасида қалам тебратдилар. Низомий Арўзий Самарқандий Хоразмшоҳлар ва салжуқийлар саройи доирасида элликдан ортиқ шоир яшаб

ижод этганлигини ёзиб қолдирган. Маҳмуд Ғазнавий Беруний бошчилигидаги олимлар ҳамда адибларга хос қароргоҳ-саройлар қурдириб берган; Султон Ҳусайн Жалойирий (1375—83 йиллари ҳукмронлик қилган) Валиёнқўҳдаги мулкини Камол Ҳўжандийга инъом этган. Агар халифа Маъмун Абумансур Муаммарийга Ажам афсоналари асосида насрий «Шоҳнома» тузишни, сўнгра Сомоний ҳукмронлар аждодлар анъанасини тиклашга киришиб, дастлаб Дақиқийга (956—980), сўнгра Фирдавсийга (941—1025) шеърини «Шоҳнома» ёзишни топширмаганларида, эҳтимол Ажам халқларининг энг қўҳна тарихию маънавий дунёси бу даражада балоғат ва фасоҳат билан назм силкига тушмаган бўларди. Айрим олимлар Фирдавсийнинг «Султон Маҳмуд ҳақидаги ҳажв»идан миллий ихтилофлар қидириб топишга уринишади. Бу шоир эҳсосоти, шеъриятнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олмаслик натижасидир. Бунинг устига шаҳаншоҳ Маҳмуднинг «Шоҳнома»дек асарни ўқишга вақти бўлмасди. Аёз ва Унсурий сингари султоннинг яқин одамлари Фирдавсийнинг саройда мартабаси ошиб кетишини истамасдилар. Шунинг учун улардаги игво, кўролмаслик, ҳудбинлик шеърда шахсий адоватдек руҳнинг бўртиб ифодаланишига сабаб бўлган.

Маълумки, Низомий (1141—1209) бир умрга муҳтожликда яшаган бўлса ҳам бирон ҳукмрон саройида хизмат қилишни ихтиёр этмаган. Аммо шоир ижодининг равнақи, шухратида ҳукмрон табақаларнинг хизмати ҳам йўқ эмас. Чунки «Хамса»даги барча дostonлар у ёки бу шервоншоҳнинг буюртмаси билан битилган ва шоир тақдирланган ҳам. У ёки бу ҳукмрон ҳомийлигида, унинг қасрида яшаган ижодкорнинг ўз мамлўҳини таъриф ва тавсиф этадиган қасидалар битиши, баъзан тор интим ҳиссиётларни ифодалайдиган ғазаллар ёзиши табиий. Аммо улар ижодини мукамал ўрганиб, унинг санъаткорлик маҳорати тўғри тадқиқ этилса, бу ижодкорларнинг адабий жараёнда тутган ўрни тўғри баҳоланган бўлади. Бундан ташқари Рудакий, Низомий Арўзий Самарқандий, Кайковус, Амир Хусрав Деҳлавий каби бевосита сарой билан боғлиқ ижодкорлар форсий тилдаги бадий адабиётнинг равнақига кўп ҳисса қўшдилар, Камол Ҳўжандий, Адиб Собир Термизий, Авҳадиддин Анварий, Санойи, Ҳоконийлар сарой доирасида бўлсалар-да шоҳлар наздидаги обрўларига, халқ ҳурматига суяниб ўз асарларида ватандўстлик, инсонпарварлик, адолатпешалик ғояларини

тарғиб этиб, мавжуд ижтимоий тузум иллатларини, хусусан, юртни хароб этадиган феодал ўзаро урушларни рўй-рост қораладилар. Ажабланарлиси шундаки, бу шаддодликлари учун улар таъқиб этилмади.

Тўғри, баъзи адиблар саройдаги феодал фитна ва иғволардан азият тортдилар, тухмат, бўхтонларга учрадилар, ҳасад ва хусумат орқасида таҳқирландилар. Лекин бари бир оқибат натижада ҳомийлари мурувватидан маҳрум бўлмадилар. Саройга яқин турган адиблар, яъни сарой адабиёти вакиллари адабий тилни юксалтириш, газал, қасида, маснавий, ёднома жанрларини такомиллаштиришга бениҳоят катта ҳисса қўшдилар. Худди шу даврда, сарой доирасида энг кўп қасида ёзилди. Масъуд Саъди Салмон, Амир Муиззий, Ҳоқоний Шервоний, Фаррухий, Анварийлар бу жанрнинг мавзу доирасини, ифода имкониятларини янги тараққиёт чўққисига олиб чиқдилар: кўплаб фалсафий, ҳасби-ҳол, баҳория характеридаги ҳамда ижтимоий-сиёсий, танқидий руҳдаги қасидалар яратилди. Бутина эмас, Шарқ илм-фанининг асосий кашфиётлари сарой доирасида юз берганидек, ёдноманавислик, тарихнавислик ҳамда ахлоқий-таълимий моҳиятдаги «Тарихи Табарий», «Тарихи Наршахий», «Тарихи Байҳақий», «Зафарнома», «Матла-ул саъдайн ва мажмаъ-ул-баҳрайн», «Футуҳоти хоний», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарихи Муқимхоний», «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Ахлоқи Муҳсиний» каби асарларнинг кўпи у ёки бу сулола ҳукмронларининг хоҳиши, истаги, буюртмасига кўра таълиф этилган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакким, сарой адабиёти доирасидаги аксарият санъаткорлар бағишлов ёки тавсиф характеридаги асарларида кўпинча мамдўҳ — мадҳ этилаётган ҳукмроннинг қандай эканлигини кўрсатишдан кўра, қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутганлар.

Ўзбек адабиёти ҳам бой тарихга эга бўлиши билан бирга мураккаб йўллар билан ривожланди, унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари ҳам йўқ эмас. Шунлардан бири сарой адабиёти ёки феодал-сарой адабиёти масаласидир. Феодал-сарой адабиёти деганда биз подшоҳ саройида яшаб, ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя қилувчи, куйловчи шоирларни тушунаганимиз. Лекин бу адабиётни биз умумадбий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда ҳолис ўрганмаганимиз. Кўпроқ бу адабиётга биз юқоридан туриб, менсимай қараганимиз, унинг вакиллари доим камситилиб келинган.

Бунинг бош сабаби адабиётга синфий нуқтаи назардан қарашимиз эди. Ош, нон, сув, туз синфий бўлмагани каби ишқ-севги, ўртоқлик, дўстлик, гўзаллик, табиат ва унга муҳаббатни ҳам синфий деб бўладими? Тўғри, масалан, дўстлик, ўртоқлик синфий қараш, манфаат асосида юзага келиши мумкин. Бироқ бундай муҳаббат, дўстлик, ғаразга асосланган бўлиб чиқмайдими? Бундай дўстликни, ҳолис, самимий деб бўладими?

Биз узоқ вақт ишқ ҳақида Хоразмий, Лутфий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Муқимий кабилар ёзган шеърӣй ва насрий асарларни қабул қилган, эъозлаган ҳолда бу мавзудаги Хусайн Бойқаро, Убайдий, Амирий, Феруз каби шоирларимизнинг шеърларига бепарво қараб келдик. Масалан, Огаҳийнинг «Устина» радифли ғазалига юксак баҳо берганимиз ҳолда Хусайн Бойқаро (Хусайний)нинг ҳам шу радиф билан бешта ажойиб ғазал яратганини, улар бадийликда Огаҳийникидан асло қолишмаслигини гапирмадик. Хусайн Бойқаронинг «Ўртама» радифли ва бошқа ғазаллари ўз замонида ҳам, кейинги даврларда ҳам ишқӣй шеърнинг юксак намуналари эканидан кўз юмдик:

Оразинг меҳрин очиб, жисмим аро жон ўртама,
Ошкоро лутф этиб, кўнглумни пинҳон ўртама.
Барқи ҳижрон нолдек жонимда басдур, сен доғи
Ваъдан васл айлабон, эй аҳди ёлғон, ўртама.

Шу билан бирга биз сарой шоирларини доим боши маишатдан чиқмайдиган, инсоний дард-аламлардан фориғ кишилар, деб тасаввур қилдик ва уларнинг ҳам ўз драма ва фожиалари бўлиши, тахт деб бола отасини, ота боласини аямаслиги, вақти келса «бойлар ҳам йиғлаши» мумкинлигини тушуниб етмадик. Шундай бўлмаса, Хусайн Бойқаро мана бу шеърини ёзмаган бўларди:

Эй ажал, осуда қил ҳижрон балосидин мени:
Бир йўли қутқар улуснинг можаросидин мени.
Заъфим ошти ҳажр боғида сиришқу оҳдин;
Қутқар, эй васл, ул чаман обу ҳавосидин мени.
Эй ажал, қўрқутма ўлтургум дебон: ўлтургасен, —
Ғар тирик топсанг фироқининг жафосидин мени...

Албатта, биз ҳамма подшоҳлар адолатли бўлган ва адабиёт ривожига қайишган, — деб айта олмаймиз. Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Термизийнинг

Амударёда бўйнига тош боғлаб чўқдирилиши, Субҳонкулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳқир этилиши, Маҳмуд Қатоғон буйруғига биноан Машраб дорга осилиши, Насруллохон жаллодлари томонидан Нодиранинг сўйилиб, Ҳозиқнинг боши танасидан жудо этилиши — буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлардир.

Лекин шу билан бирга ўзбек адабиётини феодал сарой муҳитида яратилган Бобурнинг «Бобурнома»сисиз, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сисиз, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларисиз тасаввур эта оламизми? Агар Муҳаммад Хўжабек Хоразмийга мурожаат қилиб, унинг шеърӣ истеъдодини қадрламаганда, унда ўзи учун ҳам, замондошлари учун ҳам дунёда қоладиган бир асар ёзишни илтимос қилмаганда «Муҳаббатнома» юзага келармиди? Мана, Муҳаммад Хўжабекнинг адабиётни қандай яхши кўрганини кўрсатиб турувчи ширин-шакар сўзларига эътибор қилинг:

Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда парсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шакартек тил била оламни туттунг.
Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо —
Китобе айласанг бу қиш қотимдо.
Ким уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.

Муҳаммад Хўжабекнинг бу сўзларининг маъносини чақмай, «Муҳаббатнома» тарихини тўла билиш қийин. Шоир халқига эътиқод, уларга меҳрибонлик бўлса, шунчалик бўлар! — деб ўйлаймиз!

Умуман ўзбек адабиёти ва адабий тилининг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда шаклланишида сарой адабиёти шеърларида, хусусан, қасидаларида ҳукмдор қандай эканлигини тасвирлашдан кўра унинг қандай бўлиши лозимлигини кўзда тутиб, унда мавжуд бўлмаган хусусиятларни бўрттириб акс эттиришга интилиш, адолатпешалик, мардумсеварлик сингари сифатларни турли йўллар билан баён этиш кўпроқ ўрин тутган. Лекин Саккокий олим Улугбекни ва туркий шеърӣятда ном чиқарган шоирлардан бири бўлмиш ўзини мақтаб, бир қасидасида қуйидаги байтни битар экан, бунда мутлақо ҳақ эди:

Фалак йиллар керак айланса-ю кетирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.

Шунинг учун ҳам бундай асарлар ҳукмрон табақаларнинг назар-эътиборида турган, кенг халқ меҳрини ҳам қозонишган.

Амир Темури вафотидан сўнг беш йил давом этган мерос талашиш жанглирида Шохрух Мирзо ғалаба қилади. У вилоятларни ўғилларига тақсимлаб бериб, Ҳиротда туриб, марказий ҳокимиятни бошқаради. Қизилғи шундаки, кўпроқ диний юмушлар билан машғул бўлган Шохрух ўғилларининг илмий, маърифий фаолиятларига монъелик кўрсатмайди. Натижада Улугбек ва Бойсунқур сингари шаҳзодалар илм, санъат, маданият ҳамда адабиёт масалаларига жиддий эътибор бера бошлайдилар. Уларнинг саройлари чинакам илмий, маърифий марказга айланади. Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдураззоқ Самарқандий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандийлар маълумотиغا кўра, Бойсунқур ташкил этган Ҳирот «Нигористон»да тил билими, зироат илми, тиббиёт, фалакиёт, ҳандаса, адабиёт, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар билан шугулланган юздан ортиқ олим ишлаган. Уларнинг бари Шохрух давлати таъминотида бўлган. Навоий, Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Восифий, Амир Шохий, Беҳзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур қилиб бўладими?! Ахир Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданий ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди?!

Айрим сарчашмаларнинг, хусусан, Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубларининг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Бойқаро салтанатида ҳамма мадраса талабаларию олиму фузалоларга вақф мулки, девон-хазина ҳисобидан маош тайинланган, уй-жой билан таъминланган. Масалан, Навоийнинг кўрсатмасига кўра, шоир ва адабиётшунос Атоулло Маҳмуди Ҳусайнийга шох девони ҳисобидаги боғчали ҳовли хатлаб берилган ва маълум миқдорда маош белгиланган. Ўзбек адабиётининг ёрқин сиймоси Заҳириддин Бобурни эсланг. У ўз ҳаётини шеърсиз, муҳаббатсиз, дўстларисиз кўз олдига келтира олмас, ҳаётининг маъносини шунда деб билар эди:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Назаримизда, сарой адабиётининг тематик доирасини, унинг қизиқишларини кўп вақт биз торайтириб кўрсатишга ҳаракат қилганмиз. Аслида бу адабиёт ҳеч қачон ўзини халқчил адабиётга, диний адабиётга, тасаввуф адабиётига зид қўймаган. Кўп вақт бу адабиётда ҳам умуминсоний қадриятларни қўйлаш муҳим ўрин тутган. Бу шоирларнинг Навоий, Ҳофиз, Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммаслари, ўхшатмалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Амирий (1787—1822) шеъриятида маъшуқанинг мадҳи, унга муҳаббат бир ғазалда умуман аёл зотини севиш ва улуғлашга олиб келган. Амирий бу ғазалида бир гулзорда ўзларича хурсанд бўлиб, чақчақлашиб, ўйин-кулги қилиб ўлтирган хотин-қизлар базминини тасвирлаган. Уларнинг бири қўшиқ айтса, иккинчиси ўйнаган, шўхликлари авжида:

Ишқ элин қатл этгучи бераҳм дилозорлар,
Жамъ ўлуб бир базм аро суҳбат этарлар ёрлар.
Гунча янглиғ кўнглуми юз ноз ила қон эттилар —
Шўхлар, бебоқлар, раққосу хушрафторлар...
Жилва айлаб анжуман саҳнини гулшан эттилар —
Гулжабинлар, гунча офизлар, шакаргуфторлар...

Бу ғазалда заррача бўлсин хотин-қизларни камситиш, уларга ғараз билан қараш сезилмайди, уларнинг бахтиёрлигидан ҳолисона хурсанд бўлиш туйғусигина кўзга яққол ташланиб турибди. Бу шуни кўрсатадики, Амирий Нодирадек нозиктаб аёл-шоирага муносиб эр бўлган ва унинг чин ҳурматини қозонган. Унинг вафоти муносабати билан Нодиранинг кўзёшлари дарёсига фарқ бўлгани бекорга эмас эди.

Аслда Нодира ҳам сарой шоираси. Ахир, у эри — Амир Умархон билан бир жон, бир тан эди-ку! Уларни қандай қилиб бир-биридан ажратиш мумкин?! Демак, сарой адабиётини халқчил адабиётдан ажратиш шартли, адабиётшунослик учунгина зарур бўлган бир нарсадир.

70 йилдан зиёд вақт давомида кўплаб ижодкорларимизни «диний-мистик адабиёт вакили», «сарой тарихчиси», «сарой маддоҳи», «хоннинг маддоҳи», «яланғоч севгини қўйлаган» деб таҳқирлаб, ижодини бир чеккага суриб қўйдик. Ваҳоланки, ўзбек классик адабиётининг катта қисми, айтиб ўтганимиздек, ана шу саройда яратилди. Эҳтимол тарих майдонига Амир Умархондек зукко шоир келиб, ўз саройида бир адабий даста туз-

маганда, «Қўқон адабий муҳити» деган ибора ҳам пайдо бўлмасди. Умархоннинг хизмати шундаки, у чор атрофдаги ижодкорларни — созанда, бозанда, ҳофиз, наққош, хаттот, адибларни марказга йиғди, уларга бош-қош бўлди, ҳомийлик қилди. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари шахсан Амирий ташаббуси билан яратилган. Алишер Навоийнинг «Хазойин-ул-маоний»си Умархоннинг топшириғи билан 300 нусха кўчирилиб, халқ орасига тарқатилди. Унинг даврида қўлаб асарлар китобат этилди, таржима қилинди, битилди. Биргина Абдукарим Намангоний Фазлий «Мажмуат-уш-шуаро»сида Қўқон хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган 101 шоир асарларидан намуналар келтириб, улардан 75 таси ҳақида мухтасар маълумот беради, шеърларини баҳоли қудрат ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолайди. Қувончлиси шундаки, Нодира, Увайсий, Маҳзуна сингари шоирлар ижод қилган адабий доирада шоирлар мероси ҳам ўзига хос мавқеъга эга бўлган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги А. Қаюмов таъкидлаганларидек, ушбу тазкира XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларидаги ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда энг нодир манба ҳисобланади. Фазлий асари кейинги йиллардаги тазкиранавислар ижодига баракали таъсир этган. Жумладан, Қори Раҳматулло Возеҳ, Афзал Пирмастий, Садри Зиё сингари тазкиранавислар Фазлий мажмуасидаги далиллардан бевосита фойдаланган.

Демак, Амир Умархон саройи ва унинг атрофидаги адабий доира давр ижодий жараёнида етакчи мавқеъга эга бўлган. Шунинг учун ҳам бу адабий муҳитни Амирий ва муҳиблари ижодини пухта ўрганмай туриб, мукаммал тасаввур қилиш мумкин эмас.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидаги Хива адабий муҳитининг вужудга келиши, инкишофида Муҳаммад Раҳимхон — Ферузнинг (1863—1910 йилларда хонлик қилган) фаолияти муҳим роль ўйнади. Зероки, у илм-маърифат ҳомийси, ташкилотчиси, санъат ва адабиётнинг чинакам фидойиси сифатида катта ишларни амалга оширди. Шоир ва тарихчи Баёнийнинг ибораси билан айтганда, «унинг даврида ҳар бир маҳалла ўз мачити ва мадрасаси»га эга бўлди; ўндан зиёд нодир асарлар араб ва форсий тиллардан ўзбек тилига ағдарилди. Ферузнинг саъй-ҳаракатлари асосида ташкил этилган матбаада 1876 йилдан бошлаб Навоий, Комил, Мунис, Огаҳийларнинг девонлари, куллийти

чоп этилди. 1897 йили эса Баёний, Огаҳий, Рожий, Мирзо, Табибий, Фуломий, Султоний, Асад, Ғозий, Пиркомил, Девоний каби Хоразм адабий муҳитида қалам тебратган 30 дан зиёд шоирларнинг асарлари жамланган махсус тазкира нашр қилинган. Унга Аҳмаджон Табибий сўзбоши ёзган. Бундан ташқари матбаада бир неча таржима асарлар, турли шаклдаги тўпламлар, хотира китоблари ҳам чоп қилинган. Муҳаммад Раҳимхон ва отаси замониди, Шарқ халқлари тарихига, хусусан, Ўрта Осиё халқлари тарихига доир энг ноёб асарлар яратилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хулоса қилиб айтганда, Феруз ва унинг саройи атрофида жипслашган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлиари ўзбек халқи маънавияти тарихида чуқур из қолдирган ижодий ишларни амалга оширдилар. Бу улкан меросни ҳар томонлама, мукаммал ўрганиш энг долзарб масалалардан биридир.

Ўтмиш маданий-адабий меросга, қадриятларимизга муносабат ўз жойига тушаётган ҳозирги пайтда сарой адабиёти ва унинг фидойиларига муносабатни жиддий ўйлаб кўришимиз керак. Бунда ижодкор зодагонлар, феодал ҳукмдорлар, бек ва амирлар меросини умум-адабий жараёндан ажратмай, ҳар томонлама пухта ўрганиб, уларнинг маънавият, бадий сўз санъати тарихида тутган ўринларини аниқ кўрсатиш лозим. Зинҳор бундай тадқиқотларда бир ёқлама хулосалар чиқаришга йўл қўймаслик керак. Бир томондан, уларнинг ўз синфининг вакили, тахту тож соҳиби, кенг меҳнаткаш омма ҳисобига яшаб, доим хазинасини тўлдира борганини, иккинчидан, шундай шароитда маданий ҳаёт, хусусан, бадий сўз санъати тараққиётига ўз ҳиссасини қўша олганини холис баҳолаш зарур.

Тоталитаризм давридаги катта хатолардан бири шунда бўлдики, қайси ижодкор руҳида миллий ифтихор сезилса, она тилини, адабий меросини улуғлаган бўлса, у мишлатчи сифатида қораланди; турмушдаги камчиликлар, бошқарувдаги нуқсонлар, лаганбардорлик ва тўрачилик қораланса, мавжуд тузум душмани, деб қувғин қилинди. Натижада бадий адабиётда йўқни йўқдиришга интилинди. Бу эса, охир-оқибатда маънавий қашшоқликка олиб кела бошлади.

Муддао шуки, ўтмишдаги адабий, маданий меросимиз, жумладан, сарой доирасидаги бадий ижод неъматлари ҳам ҳар томонлама, турли чиқитларга чиқазилмасдан мукаммал ўрганилса; унинг илғор анъаналари,

хусусан, маънавиятта ҳомийлик қилишдаги ибратли жиҳатлари давом эттирилса. Зероки, қайси жамиятда маънавий ҳаёт эътибордан соқит қилинса, у таназзулга маҳқум этилса, ўша жамиятнинг истиқболи ҳам бўлмайди.

ИРФОНИЙ БИЛИМЛАР ҚОМУСИ

Тасаввуф тарихи, шеърляти, ундаги мазҳаб ва оқимлар, улар ўртасидаги назарий курашлар, бу таълимотнинг инсонпарварлик моҳияти, жабр-зулм ва жаҳолатга қарши собит қадам кураши тўғрисида Е. Э. Бертельс, Ф. Кўпрулузода, В. Зоҳидов каби таниқли олимлар қимматли тадқиқотлар мерос қолдиришган. Шунингдек, Н. Маллаев, М. Зокиров, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, С. Олим, О. Усмон каби олимларимизнинг рисола ва мақолаларида ҳам тасаввуф шеърляти хусусида қимматли мулоҳазалар мавжуд.

Айниқса, олим ва адиб Ради Фиш ўзининг «Жалолиддин Румий» номли тарихий романи билан тасаввуфшуносликка бебаҳо ҳисса қўшди. Бу асар 1986 йилда Жамол Камол таржимасида ўзбек тилида чоп этилди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, тасаввуф фалсафий маслак сифатида ислом дини майдонга келгандан кейин феодак реакциясининг, зулмининг кескинлашуви ва бунинг натижасида адолатсизликнинг, қашшоқликнинг кучайишига қарши кўтарилган норозиликнинг оловланиб кетиши натижасида шаклланди, ривожланди. VII—XI асрларда, айниқса, араб диёрида сўфизм тезлик билан ривожланади, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий, Робия Адавия, Иброҳим Адҳам, Боязид Тайфур ал-Бастомий, Абубакр Шиблий, Абумансур ал-Ҳусайн, ал-Халлож каби мутасаввуфлар майдонга келади. Натижада тасаввуф араб оламида кенг тарқалиб, сўнг Ҳуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби жаҳоний мутафаккирлар етишиб чиқди. Бу мутасаввуфларнинг яратган илмий, бадний асарлари, достон ва газалларини кўздан кечирсангиз, улар тасаввуфдан четта чиқмаслик учун «Қуръон» ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларидан четта чиқмаслик лозим, деб уқтирадилар.

Хўш, бу ҳукмрон мафкура билан анъанавий муро-саи мадорамии ёки чинаккам ихлос иқрорими?

Мошайихлар ўзларини пайғамбарларнинг маънавий меросхўрлари, деб ҳисоблайдилар. Биз XIII аср охири XIV аср биринчи ярмида яшаган Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий»¹ асарини кўздан кечириб, ушбу саволга жавоб топгандек бўлдик. Рабғузий Муҳаммад Алайҳиссалом (570—632) асҳобларининг сифатларини, яъни қандай инсон пайғамбарларга саҳоба бўла олишини қуйидагича таърифлайди:

«Қамуғ саҳобаларнинг сифати бу эрди — улар тенгри азза ва жалла фармони уза эрдилар. Шугллари тенгри азза ва жалла қуллуғин қилмоқ эрди. Жиход қилмоққа ануқ, тилаклари мавло таолонинг хушнудлуқи эрди, душманлиқлари шайтон бирла эрди. Балоға сабр, қазоға рози, балоға шокир эрдилар. Кишиларни ўзларининг илгари туттилар, рағбатларики дунё молинга оз эрди, тириклари ҳақ сўзламак бирла, бермаклари ҳадя эрди. Дойим кўрқинч ичинда эрдилар, бир-биринга меҳрибон эрдилар. Нимарсани ёд қилсалар эзгулик бирла ёд қилур эрдилар. Гийбатдин, ҳасаддин, бўҳтондин кўрқиб, сўзлари ҳикмат, нафслари ибратлик, турмушлари фикрат эрди. Аччиғ вақтинда сабр қилмоқ, хушнудлик вақтида узр қилмоқ, ўз ҳожатларидин киши ҳожатларини илгари тутмоқ, ўзлари чиғай эркан (йўқсул бўлсалар ҳам) халқга нафъ еткурмак. Ёзуқлуғлар узрин қилмоқ (гуноҳкорлар учун худодан узр тиламоқ), ваъдани рост тутуб, охират савобиңи умид тутмоқ. Ёзуқлуғлар ёзуқин, айбларин ўрттилар (кечирдилар), ислом ҳақин сақладилар».

Муҳаммад пайғамбар ҳадислари ҳам юқоридаги фикрлар билан уйғун эканлигини эътиборга олсак, тасаввуф таълимотига Муҳаммад алайҳиссалом асос солган, десак асло янглишмаймиз, балки тарихий ҳақиқатни тан олган бўламиз².

Шу боис бўлса керак, ўтмишда пайғамбарлар, уларнинг саҳобалари, азиз-авлиёлар, машойихлар, сўфилар, қаландарлар тўғрисида жуда кўп хотира, қисса, дoston ва зикрлар яратилган. Улардан ёш авлодни тарбиялаш,

¹ Рабғузийнинг бу асари турли даврларда китобат қилиниб, кенг тарқалган. Унинг XV асрга оид қадимий нусхаси Британия музейида сақланади. Бу нусханинг факсимеласи К. Гронбек томонидан 1948 йилда Копенгагенда нашр этилган. Биз шу манбага суяндик. Асар А. Юнусов томонидан ҳозирги алифбога кўчирилиб, икки жилда нашр қилинди.

² Ушбу лавҳа И. Остонакулов билан ҳамкорликда ёзилган.

тўғри йўлга бошлаш воситаси сифатида фойдаланишган. Бундай китоблар жумласига араб, форс-тожик ва туркий тилларда яратилган Абу Исо Термизий (IX аср), Абдуллоҳ Ансорий (XI аср), Фаридиддин Аттор (XII аср), Юсуф Ҳамадоний (XIII аср), Носириддин Рабғузӣ (XIV аср), Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исҳоқ Боғистоний (XVII аср), Муҳаммад Яъқуб Ёркандий (XIX аср) сингари адиблар асарларини келтириш мумкин.

Яқинда ана шундай улут китоблардан яна бирини топиш бахтига мушарраф бўлдик. Китоб номи «Тазкират ул-авлиёт туркий» бўлиб, унинг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдийдур.

Ҳозирги замон адабиётшунослиги учун бутунлай янги сиймо бўлган улкан ўзбек шоири, носири, таржимони ва олими Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг илмий-адабий мероси ҳақида тўла маълумотга эга эмасмиз.

Асарнинг муқаддимасидаги қайдларга қараганда адиб Қўқон, Ёркент шаҳарларида, Қошғар, Хўтан диёрларида умр кечирган. Тазкирани эса Хўтан диёрида таваллуд топган Ёркент ҳокими Хожа Кефакбек илтимосига кўра ёзади. Хожа Кефакбек «дониш аҳлининг фойиқи ва заррот мақомининг лойиқи», ўз юртида маданият ва илм-фан аҳлига ҳомийлик қилган, мадраса ва масжидлар барпо этган тараққийпарвар киши эди.

Муҳаммад Сиддиқ шеърятда, хусусан разал, мухаммас, рубой жанрларида ўз замондошлари ўртасида катта шуҳрат қозонади. «Қуръон», ҳадис баёнига доир билимларни, тасаввуф фалсафасини пухта эгаллаган. Араб, форс-тожик ва туркий тилнинг нозик жиҳатларини мукаммал эгаллаган билимдон киши бўлгани учун дўстлари унга «Тазкирани туркий» битишини илтимос қиладилар.

Муҳаммад Сиддиқ бу ҳақда шундай ёзади:

«Ғарифонда кўриштум тоғ била,
Қозидим ул тоғни тирноғ била.

Тарихқа минг икки юз тўқсон эрди ибтидо қилдим,
тўрт йил тамом бўлгонда итмомига еткурдим...

...Тўрт йил ўтрусида чектим рақам
Не илик ором олиб, не қалам».

Демак, бу асар 1870 йилда ёзиб тамомланган. Адиб ўз асарини ёзиш учун катта тайёргарлик кўради. Ара-

бий, форсий манбаларни «Шарҳ ул-қулуб», «Кашфул асрор», «Мағфират ул-нафс», «Тазкират ул-авлиё» сингарии ўнлаб китоблардан ижодий фойдаланган.

Муқаддимада таъкидланишича, муаллиф «арабий иборатлар» ҳамда «форсий алфоз» билан битилган китоблар туркий талабалар учун тушуниш оғир бўлиши, замондошлари орасида «Қуръон» ва пайғамбар ҳадисларини изоҳлаб тушунтириб бера оладиган алломалар камёблашиб бораётгани учун хосу оммга тушунарли содда тилда ўз китобини яратади.

Уни қўлига қалам олишга ундаган яна бир жиҳат адиб яшаган замонда фиръавнсифат одамхўр, сангдил, бешафқат, бемурувват кишилар кўпайиб кетиб, «машойихлар сўзини эл-улус унутиб», маънавий қашшоқлашиб бораётгани эди.

Пайғамбарлар ҳақида қисса ва нақллар кўп ёзилгани, агар уларни ҳам қўшиб, сўнг шайхлар зикрини қилсам сўз узокқа чўзилади, деган андиша билан Муҳаммад Сиддиқ фақат авлиёлар зикри билан кифояланади. Унда, гарчи 95 машойих зикри ваъда қилинган бўлсада, фақат 83 бузруквор зикри баён этилган. Эҳтимол бунга адибнинг умри кифоя қилмаган ёки китобат пайтида котиблар айрим зикрларни «иккинчи даражади» деб билиб тушириб қолдирган бўлиши мумкин.

Қўлёзма 382 варақ бўлиб, гоят сифатли қоғозга, гўзал наस्ताълиқ хати билан кўчирилган. Зикрлар тартиби, оят, ҳадислар ва нақллар қизил рангда ёзилган. У ўтган аср Қашғар китобат санъатининг ёрқин намунаси ҳисобланади. Китоб котиблари кўрсатилмаган, саҳ-ҳофи эса Саййид Муҳаммад отлиғ киши бўлиб, муқованинг ички тарафида елим-муҳрга туширилган.

Қўлёзма муаллиф дастхати ёки у ҳаёт пайтида китобат қилинган бўлиши мумкин. Чунки унда юзлаб туза-тишлар, киритмалар мавжуд.

Муҳаммад Сиддиқнинг таҳаллуси масаласига келсак, ўтмишда бундай таҳаллус қўллаган шоир учрамайди. Бу жиҳатдан «Рушдий» ўзига хос таҳаллус: «Луғавий маъноси ҳидоят, яъни рост йўлга кирган киши маъносини билдиради. Эҳтимол, адиб улуғ файласуф Ибн Рушд (X аср) даҳосига иқтидо қилиб мазкур таҳаллусни қўллагандир.

Ушбу китоб кўп жиҳатлари билан шу хилдаги асарлардан тубдан фарқ қилади. Ўзига хос композицион қурилиш ҳамда мундарижага эга. Боблар зикр тарзида келади. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх-

авлиёнинг илм-фан, дин, адабиёт оламида тутган ўрни, тасаввуфнинг қайси маслагига мансублиги, илмий қудрати, унинг қайси илмлар билан шуҳрат қозонгани сажъ йўлида юксак кўтаринки руҳда тавсиф этилади.

Шундан сўнг ўша авлиёнинг туғилиб ўсган юрти, ижтимоий келиб чиқиши, таълим олган шаҳарлари, устозлари, у ёки бу мутасаввуфий оқимга қўшилиб, ишқ илоҳий йўлига ўтқунга қадар бажарган ишлари, чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ногиҳоний туртки — ваҳий баён этилади.

Китобхонда ўша шахс ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилдиргач, Муҳаммад Сиддиқ «Келтирибдурларким» бошланмаси билан у киши ҳақидаги ривоятларни, «Нақл қилибдурларким», «Нақлдурким», «Дебдурларким» киритмаси билан унинг сафдошлари, муридлари ва замондошларининг суҳбатлари, хотиралари ва ҳикояларини беради.

Шундан сўнг, «Дебдур» бошланмаси билан ўша машойихнинг «Қуръон» оятлари ва пайгамбар ҳадислари билан боғлиқ кўлаб пайд-насиҳатлари, диний тушунчалар, тасаввуф таълимотига доир мушоҳадалари ва ибратли хулосалари келтирилади.

Бу панду насиҳатлар, мақоллар Шарқ донолигининг бебаҳо дурдоналаридурки, уларнинг ҳар бири қуйма мазмун заминига эга. Мана шайх Самнун Муҳиб тасаввуфга қандай баҳо беради:

«Тасаввуф улдурки, сен ҳеч кимарсанинг мулки бўлмагайсан ва ҳеч нимарса сенинг мулкинг бўлмагай!»

Озодлик, тенглик ва инсоний эркини мундан ортиқ сўз билан ифодалаб бўлмаса керак.

Фузайл Аёз шундай дейди:

«Бадбахтнинг нишонаси беш нимарсадур: аввал, кўнгли қаттиқ бўлмоқ; иккинчи, кўзи уятсиз бўлмоқ; учинчи, бешарм ва беҳаё бўлмоқ; тўртинчи, дунёга мойил бўлмоқ; бешинчи, умид риштасин узоққа солмоқ, яъни бу йил мундоқ қилай, келурга андоғ қилай демак».

Имом Жаъфар Содиқ шундай насиҳат қиладилар:

«Беш кишининг суҳбатидан ҳазар қил: аввал, ёлғончиким, анинг бирла ҳамиша фиреб ерсан; иккинчи, аҳмоқ ва соддаким, сента манфаат деб бир иш қилур, зиёнинг андадур; учинчи, бахилким, ўбдон вақтида сендан айрилур; тўртинчи, қўрқунчоқким, ҳожат вақтида сени ташлар; бешинчи — фосиқки, бир луқманинг тамъасида сени ярим луқмага сотар».

Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф панд ва фалсафий мушоҳадалардан сўнг мамдўҳининг вафоти, жанозаси тафсилотини баён этади. Бу баён шунчаки қайд этиш бўлмай, балки маълум бир ибратни кўрсатиш учун истифода этилган воқеа ҳисобланади. Шунингдек, мурид ёки шогирдининг туши орқали марҳумнинг руҳий тақдири ҳам кўрсатиб ўтилади. Натижада ҳар бир зикр яхлит бир асар даражасига етказилганлиги маълум бўлади. Бунга Иброҳим ибн Адҳам, Боязид Бастомий, Абул Ҳасан Ҳаррақоний зикрлари мисол бўла олади. Зероки, бу типдаги кўплаб зикрлардан на бир тавсиф, на бир ривоят, на бир нақл ва на бирор пандни тушириб қолдириш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ ўз таъкирасида Шарқ фалсафий-диний қарашлари, ҳусусан, тасаввуф таълимоти, моҳияти, унинг юзлаб атамалари луғавий маъноси тўғрисида кенг маълумот беради. Ўз назарий фикрларининг тасдиғи-исботи учун Қуръондан кўплаб оятлар келтиради, ҳадислардан фойдаланади. Асарни варақлар экансиз, донишманд машойихларнинг зикрлари орасида тасаввуф, таваккал, варъ, тафвиз, зуҳд-тақвий, парҳезкорлик, илм ул-яқин, айнул-яқин, ҳақ ул-яқин, риёзат, имо-ишора, каромат, валоят, фиросат, тафсир, суннат, фарз, мароқаба, самоъ, тавба, тавозе сужуъ, рукуъ, тавҳид, ваҳдат каби тасаввуфий илмлар ва расм-русумлар, увайсийлар, тайфурий, маломатийлар, аҳийлар каби мазҳаблар билан яқиндан танишасиз.

Ҳозир биз англагандан кўра бошқача бўлган талабалик, муридлик, зоҳидлик, дарвешлик, сўфилик, омиллик, олимлик, орифлик, аминлик, шайхлик, жавонмардлик мартабаларига қандай йўллар билан етишиш мумкинлигини англаб оласиз.

«Тазкират ул-авлиёи туркий» соф диний-назарий асар бўлиш билан бирга, жуда катта ирфоний, маърифий, адабий аҳамиятга ҳам эга. Ҳар бир ривоят, нақл ва ҳадис даражасидаги пандларда тарбия камолоти учун зарур бўлган тарбия унсурлари барқ уриб туради. Улар инсонни имоннинг бутунлигига эришиш, эътиқод поясини мустаҳкам этиш, кўзланган мақсад йўлидаги риёзатлардан тушкунликка тушмаслик, ижтимоий адолат, тўғрилик ва ҳақиқат учун кураш ва бу йўлда метиндек ирдоали, пок ниятли бўлишга чорлайди.

Инсон учун, она-замин, табиат учун яхшилик қилиш, эътиқодлар турличалиги билан инсон зоти асли бир эканлигини доимо ёдда сақлаш, элпарварлик, ва-

тандўстлик, нафса банда бўлмаслик, бойлик ва пурба-
хо кийим кетидан қувиб, ўзи ва бошқалар жонига зиён-
заҳмат еткурмаслик ҳар зикр ғоявий йўналишини таш-
кил этади. Жунаид Бағдодий тавҳидга берган шарҳида
Оллоҳ билан банда ўртасидаги фарқ ва унинг моҳияти
ҳақида тўхталиб шундай дейди: Унингча, қудратлилик,
саховатлик, мурувватлик, қаҳҳорлик, разоқлик, беҳо-
жатлик, ёлғиз худога ҳосдир. Инсон-банда эса ғариб,
мискин, ҳожатманд, ожиздир. Яъни инсон мол-мулки-
га, амалига бино қўйиб бошқалардан ўзини қудратлик,
беҳожат, мурувватлик, қаҳрлик, мангу яшовчиман, деб
англаса —худо сифатларини ўзида бор деб билса у,
албатта, ҳаётда янглишади, қоқилади, ўсал бўлади, азоб-
уқубатга гирифтор бўлади, вақтинчалик муваффақия-
ти, сохта буюклиги ошкор бўлади. Маъна, Оллоҳнинг
бирлигини таъкидлашдан мақсад! Асарда тилга олин-
ган шахсларнинг ҳар бири илм-фаннинг у ёки бу соҳа-
сида қўллаб китоблар битиб, устод даражасига етган,
фавқуллодда қудратга, илоҳий кучга эга бўлган киши-
лар. Чунончи, Ҳаким ат-Термизий илму амал, фала-
қият, ҳайвонот илми, тафсир соҳасида улуг китоблар
тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўл-
ган. Робиа яккаю ягона аёл — авлиё бўлиб, сеҳрлайди,
ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Нахшабий қў-
лини темирчилар кўрасига тутиб тура олади, ерни теп-
са чашма қайнаб чиқади, Ҳабиб Ажамий, Иброҳим
Адҳам дарёдан юриб ўта олади, дарахтни ўзи билан
юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бастомий, Башир Ҳо-
фий истиқболда бўладиган ишларни башорат қилади-
ган, фиросат —руҳшунослик илмида комил: Абул Ҳа-
сан Харрақоний шер, илон, йўлбарслар билан дўст-
иноқ, томда туриб ердаги болтани воситасиз қўлига
олади, у шаҳардан бу шаҳарга яёв юриб юзлаб фарсанг
масофани оз фурсатда босиб ўтади. Мансур Ҳалилож
қўл ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитта
ажрата олади. Баъзи шайхлар (ёши катта бўлгач албат-
та) ёмак-ичмакни кунда бир мартаба ўзларига раво кў-
радилар, Уларча орифлар бир кунда бир марта овқат-
ланадилар, мўъминлар икки марта, ҳайвонлар эса уч
марта. Бир шайх ҳар кун икки дона узум ейиш билан
қаноатланса, бошқаси, олма бўйини ҳидлаб юриб кун
кечиради. Улар назокат бобида ҳам барчага ўрнак: Боя-
зид мачитта етгунча, мачит ҳурматини сақлаб, ҳаргиз
тупирмайди, Оллоҳ сўзини тилга олишдан аввал оғзи-
ни чайқайди. Ҳотам Асим ўзи ёнида ел қўйиб юборган

хотин ўсал бўлмасин деб, ўша заҳоти «кар» бўлади. То ўша хотин оламдан ўтмагунча «карқулоқ» лақаби билан яшайди.

Ҳайратланарлиси шундаки, бу художўй шайхларнинг ҳар бири ўз тариқати ва мазҳабини бошқаларга мажбурламайди. Айрим шайхлар эса шогирд тарбиялашга бутун умрини бағишлайди. Уларни «учар қушларим» деб атайди. Сиртдан қараганда барча шайхлар фақат Оллоҳга етишмак йўлида бу дунёнинг барча юмуш ва неъматларидан, энг жигарбанд кишиларидан ҳам воз кечган. Аммо синчковлик билан қаралса, уларнинг мана шу аҳлларида ҳам комил инсонийлик бор. Авваламбор, бу шахсларнинг ўзи бирон касб-кор эгаси; ёшлигидан устод кўриб, кўп илмларда камолот чўққисига етган; юзлаб шогирдларни вояга етказган; аксарияти мурид ёки закот берувчилар инъоми эвазига эмас, ўз меҳнатига яшайди. Баъзи шахслар шогирд ҳамда фарзандларига касб-ҳунар ўргатишга астойдил ҳаракат қилишади:

«Келтурибдурларким, Абдулло Мағрибийнинг тўрт ўғли бор эрди. Ҳар бир ўғлига бир ҳунар ўргатмак буюрди.

Сўрдиларким:

— Не учун ўлонларга ҳунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдулло дедиким:

— Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ўргатурман, то мендан кейин «фалонийнинг ўғлиман» деб росттўй элнинг жигарларини емағайлар ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб рўзонасига сабаб бўлғай ва элдин тамъа қилмағай».

Айрим шайхларнинг халқдан узилиш, хилватда ўтириш, фақат Оллоҳ ёди билан яшаб, жаннат умидида умр ўтказиш тўғрисидаги кўпдан-кўп мулоҳазалари улар яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит билан бевосита боғлиқ. Улар жабр-зулмнинг интиҳосиз, енгиб бўлмас даражада томир отганлигини кўриб, шундай ҳолат билан таскин топиш мумин, деб ўйлар эдилар! Асли фарғоналик бўлиб, Восит ва Марв шаҳарларида яшаган Абубакр Воситийнинг қуйидаги сўзлари фикримизни тасдиқлайди: «Бизлар мубтало бўлибдурмиз бу замонада бир тоифалар орасидаки, уларда на ислом одобларидан нишона бўлғай ва на мурувват ҳукми уларда зоҳир. Ҳамма жоҳиллик ва бадхўйлик уларда мавжуд ва пайдо-дур».

Ёки Жаъфар Содиқ раҳматуллоҳу алайҳининг «Бу замона халқининг дўстлуқини бозор таоми янглиғ топибдурманким, ранги-бўйи хушдур, аммо таъми нохушдур» деган сўзлари афсуски, барча даврлар учун айтса бўлгулик аччиқ ҳақиқатдур.

Шуни назарда тутиш керакки, халқдан, оломондан узилиш маслаҳатини муришид муридга, сўфи дарवेशга тавсия этади, бутун оммага эмас! Бу таълим ҳам доимий бўлмай, кўзланган билим эгаллангунча давом этади.

Энди бир-икки оғиз Муҳаммад Сиддиқнинг бадиий маҳорати масаласи хусусида. Юқорида айтганимиздек, муаллиф ўз даврининг етук шоири, ноқили, зокири, тилшуноси ва тасаввуфшуноси бўлган. У фойдаланган манбалар арабий, форсий бўлгани учун мазкур асарда ҳам баъзан форсий гап қурилиши таъсири устиворлик қилади. Матнда инверсия ҳодисаси кучли бўлиб, бу Муҳаммад Сиддиқнинг насрдаги ўзига хос услубини белгилайди. Муаллиф ора-сира келтирилган арабча, форсча шеърларни туркийга таржима қилганда аруз вазнининг усталаридан эканлигини намоён қилган.

Муҳаммад Сиддиқ ўз ўқувчисини мутолаа қийинчиликларидан қутқариш учун сўз ва атамаларни ўрнида изоҳлаб кетади. Арабча, форсча сўзларни иложи борида туркий шаклини қидириб топади. «Наззора» сўзини «қароламоқ», «воситачи» сўзини «орачи», «боғбон» ўрнида «мевачи» синонимини қўллайди. Китобда ёзувчи юзлаб номлар ва географик атамаларнинг келиб чиқиши, маъносини изоҳлайди.

Агар асар лексикаси бўйича тадқиқот олиб борилса, шоирнинг ўзбек тилини бойитишдаги катта хизмати яққол кўзга ташланган бўлур эди. Айтиш мумкинки, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ўзбек насрининг улкан намояндаси сифатида адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллайди. Нақл ва ривоятларда классик наср ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган фразеологик бирикмалар, иборалар, ўхшатиш ва жонлантиришлар, тажнис, ташбиҳлар кўп учрайди: «зор-зор чун абри навбахор йиғлади», «умр кемаси ажал гирдобига етди», «олами фанийдан дорул бақога рихлат қилди», «маърифат дарахтини фикр-андиша суви бирла сугоргайлар», «ҳайрат бармоғини тишлади».

Шайхлар васфи дебоча, баъзан хотимада машойихларнинг муножотини беришда сажъ санъатидан усталик билан фойдаланади. Шу билан бирга ўта жимжи-

мадорлик, ортиқча тапдонликка ҳам йўл қўймайди, лўндаликка интилади. Бу хусусият ривоятлардаги диалогларда яққол кўзга ташланади. Диалогларда фикрий тарафлиқ ўқувчини шу қадар ўзига тортадики, у яқун толгунча нафас олмай кутиб турасиз. Хулосадан эса олам-жаҳон ҳикмат оласиз.

Дунёни тушунтиришда сўфилар имо-ишорат, рамз, мажоз билан сўзлаганлари учун фалсафий мушоҳадаларни бирданига идрок этиш осон эмас. Муҳаммад Сиддиқ бундай ҳолларда ўзи ҳам қаттиқ масъулият билан масалага ёндашганлигини айтади. Ўзи яхши идрок этмаган ўринларни хато қилиб қўймаслик учун тушуриб қолдиради. Агар ўқувчи менинг сўзим билан қониқиш ҳосил қилмаса Фаридиддин Аттор асари ҳамда «Кашфул асрор» каби китобларга мурожаат этиши мумкин, дейди. Бу эса адибнинг юксак маданият ва идрок соҳиби эканлигидан далолат беради.

Қисқаси Муҳаммад Сиддиқнинг маҳорат билан ёзилган кўпгина ривоятлари ўзбек саргузашт-сеҳрли асарларининг энг яхши намунаси ҳисобланиши мумкин. Ўнлаб нақлларни эса тарихий ҳикоячилик жанрининг мултоз тури деб аташ ўринлидир. Шунингдек, бу асар Шарқ тарихи, жуғрофияси ва этнографиясига оид кўплаб маълумотларни ўзида жам этган ёдгорлик сифатида ҳам қимматлидир. Кичик мисол келтириш билан чегараланамиз. «Ажам» сўзи илмий рисоалар ҳамда изоҳли лугатларда «араб бўлмаган юртлар ёки халқлар» деб шарҳланган. «Тазкират ул-авлиёи туркий»да эса бу сўзга янада аниқроқ изоҳ берилган. Басралик шайх Абу Шақони халқ Ҳабиб Ажамий деб атайди. Бунга сабаб у «Қуръон»ни яхши ўқий олмайди, қироат қилолмайди. Шу сабабли уни «ажамий» яъни «араб бўлмаган мусулмон» дейишган. Абу Шақо ҳам «Мен ажамий, яъни туркман, қалбим арабий» дея хитоб қилади. Ҳабиб эса худонинг дўсти маъносини билдиради.

Демак, «Ажам» сўзини араблардан бошқа халқлар деб эмас, умуман араб бўлмасада мусулмон динини қабул қилган халқлар, мамлакатлар деб аташ тўғрироқ ва мукаммалроқ бўлади. Шунда Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг маъноси ҳам янада мукаммал тушунилади.

Кишида ўринли бир савол туғилиши мумкин. — Бу китобда зикр этилган шайхларнинг бари араб, Хуросон дёрида яшаб ижод этган бўлса, бизга қандай аҳамияти бор?

Кишини қувонтирадиган, қалбларимизни фахр ва ифтихорга тўлдирадиган жиҳати шундаки, китобда зикр этилган улуғ инсонлар орасида Ўрта Осиёда камол топган, илм-фан, маориф ва маиший маданият тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган, номлари мусулмон Осиёдагина эмас, бутун жаҳонга машҳур бўлган, айримлари олдинги китобларда тилга олинмаган Муҳаммад Али Ҳаким ат-Термизий, Абубакар Варроқ Термизий (машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг тоғаси), Абу Туроб Нахшабий, фарғоналик Абубакар Воситий, марвлик Фузайл Аёз, Абу Али Ибн Синонинг дўсти, катта замондоши Абул Ҳасан Харрақоний, Абубакар Сайдалоний каби илми ҳикмат, фалсафа ва фикр донишмандлари бор. Бундан ташқари китобда зикр этилган баъзи авлиёлар ҳаёти ҳамда фаолиятининг маълум даври Насаф, Марв, Урганч, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида кечади ёки авлодлари Мовароуннаҳрликдир.

Муҳаммад Силдиқ ўз фикрларини далиллаш, тўлароқ ўқувчига тушунтириб бериш учун Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Шавкат сингари улуғлар ижодига суянибгина қолмай, Навоий, Сўфи Оллоҳёр асарларига ҳам мурожаат этади.

Хулоса қилиб айтганда, бу асар шу қадар серфайз ва хосиятли ёдгорликки, ундан ҳар бир киши хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин ўзига керакли маънавий озиқ олади:

Қори ва уламолар ўқиса «Қуръон» ва ҳадис шарҳини янгидан кашф этади; талаба ва шогирд ўқиса, билим дунёси кенгайиб, кўнгли қувватта тўлади; ҳукмдор, сарватманд ўқиса, фақир-бечорага раҳм-шафқатли, саховатли бўлади, зулм ва бедодликдан қайтади; йўлдан адашган, маломатта қолган, ўғирлик қилиб юзи шувит бўлган одам ўқиса гуноҳига тавба-тазарру қилади; ота-она ўқиса фарзандларига янада меҳрибон, ширинсўз бўлади, фарзандлар ўқиса, ота-она, яқинлар қадрига етадиган бўлади; кибру ҳавога берилган, ўз ҳолидан гофил кимсалар ўқиса, кўнглида такаббури сусаяди; эътиқодсиз ўқиса, эзгулик ва яхшилик йўлига қиради; имони мустаҳкам бўлади, ҳаётнинг маъносини англайди.

Бу китоб ирфоний билимлар қомуси бўлиб, бир лавҳада уни атрофлича таҳлил этиш, унинг аҳамиятини бор бўйича кўрсатиб бера олиш мушкул иш. У алоҳида, тарихий, қиёсий-типологик нуқтан назардан жиддий тадқиқ этишни талаб қилади.

ЗАРОФАТ СОҲИБИ

Азиз китобхон! Сиз мулло Насриддин, Насриддин Афанди, Ота Кўпек Мерган, Алдар Кўса, Умирбек Лаққи сингари Ўрта Осиё халқ зарофаттўй донишмандлари қаторига XVIII асрда қўшилган Мушфиқий, Мулло Мушфиқий номини ҳам кўп эшитгансиз. Аммо Мушфиқий ким? У асли тарихий шахсми ёки тўқима тимсолми? деган савол кўпчилиكنи қизиқтирса керак. Биз шу саволга тўлароқ жавоб беришга уринамиз.

Тожиқ халқ латифа ва ҳикоятларининг асосий қаҳрамонига айланган Мушфиқий тарихан яшаб ўтган шахс, унинг асли исми Абдурахмон, XVI асрда яшаган аянчли тақдир соҳиби. У саргардон лирик шоир, ҳозиржавоб ҳажвгўй, дostonнавасидир. Мушфиқийнинг ота-боболари асли Марвликдир. Шоир 1525 йили Бухорода қашшоқ оилада дунёга келган, ёшлигида ота-онасидан етим қолади. Натижада бўлажак шоир бухоролик бир ҳунарманд хонадониди хизматкорлик қилиб юриб, хат-саводини чиқаради, мадрасада таҳсил кўради. У фавқуллодда истисно соҳиби сифатида математика, астрономия, ҳикмат, мантиқ, араб тили, фалсафа, башорат ва бошқа билимларни мукамал эгаллаб «Итмда Птоломей ва Аристотель» («Тарихи Роқимий») даражасига етади. Аммо ёшлигидан шоиртабиат бўлган Мушфиқийда бадий ижодга рағбат устунлик қилади ва у тез орада машҳур шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди, ҳажвий шеърлар ижод қилади.

Мушфиқий Аминий ва Маҳрабий каби шоирлар билан бирга бироз муддат давлат хизматкори, зодагонлардан Бурҳонхон ҳузурида бўлган ва жуйбор хўжаларидан базиларига мадҳиялар ёзган бўлишига қарамай, она шахрида шуҳрат топа олмади, бирон ҳомий пайдо қилолмади. Шунинг учун Мушфиқий 1564 йили Самарқандга кетиб қолади. Шоир бу ерда сарой китобдор вазифасига эришган бўлса ҳам, лекин моддий аҳволи яхшиланмайди. Шоир Бухорога қайтиш мақсадида Абдуллахонга қасидалар йўллайди, «Гулзори Ирам» маънавийсини тугатади. Бу орада Самарқанд ҳокими Абу Саид вафот этади; Абдуллахон Самарқандни қўлга киритади. Мушфиқий унинг зафарини муборақбод этиб, қасидалар битади, аммо хон унга илтифот кўрсатмайди. Натижада бир қанча адиблар сингари шоир Мовароуннахрни тарк этиб, Ҳиндистонга кетиб қолишга мажбур бўлади. Ва 1577 йили Акбаршоҳ ҳузурига боради, ле-

кин унинг умидлари пучга чиқади. 1578 йили Бухорога қайтиб, Абдуллахон саройидаги адабий доирага дахил бўлишга эришади. Ва катта адабий жараён, жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар оғушида яшаб, 1588 йил вафот этади.

Мушфиқидан бизга қадар жуда катта ҳажмда бадий мерос қолган. Уларни ўрганиш, тасниф этиш ва нашр қилдиришда тожик олимларидан З. Аҳроров, С. Айний ва Ҳ. Каримовларнинг хизмати катта. Унинг тўртта девони мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси 1558 йили тузилган, фақат ҳажвиялардан иборат, қолганлари қасида ва ғазалларни ўз ичига олган. Бундан ташқари Мушфиқий «Соқийнома», «Гулзори Ирам», «Жаҳоннамо» сингари маснавий-достонлар ҳам ёзган. Девонларида қасида, ғазал, рубоий, қитъа, мухаммас, маснавий, таркиббанд, таржеъбанд, мустазод сингари лирик тур жанрларидаги асарлар жамланган. Шоир ўз ҳажвияларида кишилар ўртасида учрайдиган нуқсонлар, ғайриинсоний хатти-ҳаракатлар устидан кулади, адолатсизликдан нолийди. Машҳур «Мерос тақсими» ҳажвиясида эса, қайси бир ақидага кўра қиз болани ота-она меросидан маҳрум қилиш одати устидан кулиб, бу хусусдаги мунофиқлик ва риёкорликни қаттиқ танқид остига олади. Мушфиқий Шарқ шеърини тарихида махсус ҳажвий шеърлар девони тузган шоир сифатида ҳам диққатга сазовор. Профессор А. Болдирев бундай асарларни халқчил, шаҳар хунарамандлари руҳиятини ифода этадиган ҳаққоний асарлар, деб таъкидлаган. У нисбатан илм маданият равнақи учун имконият пайдо бўлган осойишта муҳитда маликушшуро даражасига етади. Ҳасан Деҳлавий ҳамда Камол Ҳўжандий сингари буюк шоирларнинг илғор анъаналарини давом эттиради, уларнинг санъаткорлик даҳосидан файз топади.

Шоир лирикаси ғоявий йўналиши, тематик доираси, хусусан, санъаткорлик жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунки, уларда анъанавий образ ва мавзулар янгича моҳият касб этиб боради, у лирик қаҳрамоннинг дард-ҳасрати, шоду-хуррамлиғи ўзига хос ҳазил мutoйибага мойиллиги, машуқанинг сервиқор нозу таманноси, ошиқ илтижосию, нолаю зорисига бепарво, «Ўз тахтидан тунмаслиги», (Навоий)ни ниҳоятда таъсирчан, бадий уйноқликда тасвирлайди. Профессор Зоҳир Аҳрорий Мушфиқий санъаткорлик маҳоратини шоир ижодига бағишланган рисоласида махсус ўрганган. Машҳур адиб ва қомусий билим соҳиби

Садриддин Айний ўз тадқиқотларида шоир поэзиясининг бу соҳига бир неча бор ишора қилган. Маъшуқасининг дардида юрмоқ, унинг кўйи тупроғини кўзига тўтиё этмоқ ошиқ учун бахт, фидойиликка ундовчи бир рамз:

Волаи ҳусни хати ғолиябўи ту шавам,
Ваҳ чи зебо шудан, бандаи рўи ту шавам.
Ҳар шавад ҳар нафасе дар тани ман жони дигар,
Ҳар нафас чон диҳаму зинда бар бўи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрӯз, ки чун булҳавасон,
Талабам коми дилу ранжа зи ҳўи ту шавам.
Сари мўе шудаам аз ғаму доғам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мўи ту шавам.

(Сенинг мушкин ҳидли лабинг хатиға вола бўлибман, шу қадар гўзаллашибсанки, юзинг бандаси бўлибман. Ҳар нафасда танамда бир жон пайдо бўлса, ҳар дақиқада жон бергиму ҳидингдан қайта тирилгум. Мен бул ҳаваслар сингари бутун парвона бўлиб, ҳажр азоби онларида сандин воз кечмасмен. Ишқинг кўйида соч толасидек бўлиб қолдим, лекин ҳамон ҳар сочинг толасига фидойилигича қолибман). Барча ўтмиш таъкирнавис ва шеършунослари Мушфиқийни нозикбин ва нозикбаёнликда алоҳида маҳорат соҳиби сифатида таърифлайдилар.

Мушфиқий қасидаларининг кўпи васфий характерға эга. Уларнинг баъзилари шоир ўзига бир пуштипанох ҳомий топаолмай, шаҳарма-шаҳар юрганида турли ҳукмронларға йўлланган асарлардир. Аммо «Қасидалар девони»да шундай шеърлар ҳам борки, уларда муаллиф, бир томондан, ўзининг оғир, мусибатли ҳаётини, моддий қийинчиликлари, бекаслигини ифодалаб, замона носозлигидан шикоят қилса, иккинчи томондан, шоҳ наздидаги обрўсига суяниб, мавжуд ижтимоий тузумдаги адолатсизликни, айрим беклар, идора амалдорлари, хусусан, вазир Осаф томонидан содир қилинаётган зулм-зўрлик, ғайри қонуний хатти-ҳаракатлар қаттиқ танқид қилинади, фош этилади, уларни адолатпеша бўлишга ундайди.

«Соқийнома» ҳамда «Жаҳоннамо» нисбатан ихчам дostonлар бўлиб, уларда шоир сўфиёна майллар, ахлоқ-одоб масалалари, комиллик шартлари хусусида бир мутафаккир сифатида мулоҳаза юритиб, китобхонни поктийнат, маърифатли бўлишга даъват этади. Саргу-

зашт дoston «Гулзори Ирам»да эса муаллиф икки ёш ўртасидаги фидойи ишқни, Ҳусн, Дил, Ишқ, Ақл, Ҳаёл, Ғамза, Меҳр, Вафо, Номус сингари рамзий образлар орқали тасвирлаган. Айрим адабиётшунослар Мушфиқий бу дostonни ёзишда Фаттоҳий Нишопурийнинг «Ҳусну Дил» дostonидан илҳом олганлигини қайд этишган. Лекин Фаттоҳий дostonи халқ китоблари сингари назму наср аралаш усулида ёзилган, Мушфиқий асари эса анъанавий маснавий жанрида битилган. Бунда жанрлар қорешмаси сезилмайди. Бу марзунинг кейинги асарлардаги туркий ва форсий тилларда анъанага айланишида Мушфиқий асарининг ҳам ўрни бор.

Ҳулоса қилиб айтганда, Мушфиқий ёшлигидан барча билимларда камолот касб этиб, ўзининг зукколигию ҳозиржавоблиги, нотиқлигию бадеҳагўйлиги, латифагўйлигию аския айтиши билан ҳаммани лол қолдирган, ноқилигу ғазалгўйлиги билан мана-ман, деган шоирлар назарига тушган санъатқордир. Шунинг учун ҳам ўша асрдаёқ Мовароуннаҳрга тез ёйилиб халқ латифалари, ҳикоятларининг қаҳрамонларига, зарофатгўй эртақчиларнинг тимсолларига айланган. У ҳозиржавоб ҳажвгўй қаҳрамон сифатида ҳамиша омма билан баробар қадам ташлаб юрибди.

ЖИСМИМ НОТАВОНДУР МЕНИНГ

Ўн еттинчи асрда Мовароуннаҳр минтақасидан форс-тожик адабиётининг бир неча ёрқин юлдузлари етишиб чиқдиким, улар орасида оташзабону ширинкалом шоир Сайиди Насафий алоҳида мақомга эга. Лирик турнинг деярли барча жанрларидаги асарлардан катта ҳажмдаги девон тузган, «Баҳориёт» (Ҳайвонотнома), «Шахрошўб» (шаҳар ҳунармандлари хусусида манзума)лар яратган сермахсул бу санъатқорнинг ижодини ўрганиш ва нашр этишда Холиқ Мирзозода, Садриддин Айний, Абдуғани Мирзоев ҳамда Жураҳон Шанбозодаларнинг хизмати катта.

Булажак шоир Миробид Сайиди Насафий XVII асрнинг 30-йилларида Бухорода ҳунарманд оиласида дунёга келади. Авлодлари Қаршилик бўлгани учун «Насафий» тахаллусини қўллаган. Болалигиданоқ зехни ўткир бўлган Миробид беш яшарлигидан мустақил мутотлаа, хат машқига берилиб, тез орада саводини чиқаради, йигитлик палласида кимсасиз қолгани учун Лаби Ҳовуз

масжиди ҳузуридаги Девонбеги мадрасасидан бир ҳужра олиб яшай бошлайди. Мадраса таҳсили жараёнидаёқ у истеъдодли шоир сифатида кўзга ташланади. Натижада талабалар, шаҳар ҳунармандлари орасида шухрати ошиб, кўплаб дўстлар орттиради. Ана шу дўстлари уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб юрадилар ва давридаги барча билимларни эгаллаб, замонасининг энг пешқадам шоири даражасига етади. Аммо Бухоро шаҳрида шоир эътибордан четда қолади, бирон ҳомий топилмайди. Шунинг учун у пуштў паноҳ излаб, Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарларини кезади, лекин «бирон ҳаридор» топилмайди, Ҳиндистонга бормоқчи бўлади, аммо ақсарият ҳамроҳлари кетишса ҳам «ватан меҳри» юрт ҳудудини тарк этишга йўл бермайди. Тўқувчиликдан келадиган даромади моддий аҳволини яхшиламаса ҳам, умрининг охиригача ўша ҳужрада яшаб, ҳунармандлар ва косиб дўстлари қаторида бўлди. Сайидои Насафий узоқ умр кўриб, 1707—11 йиллар орасида вафот этган.

Юқорида таъкидланганидек, бизга қадар Сайидои Насафийнинг мукаммал куллиёти етиб келган. Унинг қўлёзма нусхаларида 8500 байтдан иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, ғоявий йўналиши ранг-баранг, бадиийлиги энг авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Малёҳои Самарқандий ўзининг «Музаккир-ул-аҳбоб» тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у муҳаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди. Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ муҳаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир. Шаҳрошублари бозорларга ғавго солган, рубоийлари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, қитъалари пандга сероб, мустаъзоdlари қалblарни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд нимаки ёзган бўлса бари мумтоз ва олийқадрдир».

Ҳақиқатда ҳам Сайидои Насафийнинг шеърлари ҳар жиҳатдан бошқа салафлари асарларидан фарқ қилади. Жумладан, у ғазал жанрида анъанавий муҳаббат мавзусидан ташқари инсон турмуш уринишлари, унинг маънавий олами, мавжуд ижтимоий тузумнинг барча жабҳаларидаги ҳаётги ҳодисаларни тасвирлашга, ақс эттиришга эришган санъаткордир. Шоир кўпинча 7—8 байтли ғазаллар иншо этса ҳам, баъзи ғазалларида байтлар сираси йигирмадан ошади. Уларда ҳаминша воқеабандликка, ҳақ-

қонийликка жиддий эътибор берилади, ҳар бир газал шоир яшайтган даврнинг муайян ҳаёт лавҳасидек туюлади. Шунинг учун ҳам шеърларида азалий ва абадий муҳаббат мавзусининг янги қирраларини кашф этиш билан бирга лирик қаҳрамоннинг ўзини ўраб олган муҳитга муносабати ранг-баранг бўёқларда ўз ифодасини топган. Шубҳасиз ошиқ висол онларига интилади, ёрининг бетакрор гўзаллигини васф этади, ундан вафо, садоқат, мурувват тилайди; уни гул гашти, баҳор фаслини, бўстон сайрини ғанимат билишга чорлайди. Ошиқ чинакам гўзаллик, ҳаёт шайдоси:

Омад баҳору сайри гулистон ғанимат аст,
Базми висоли гунчаи хандон ғанимат аст.
Бо қомати хамида равам сўи бўстон;
Наззоран бунафшаву райҳон ғанимат аст.

(Баҳор келди, гулистонни сайр этмоқ ғаниматдир, хандон гунча висоли ила базм этмоқ ғаниматдур, бўстон сари қоматимни эгиб бораман, чунки бунафша билан райҳон тамошоси ғаниматдир).

Бир қанча газалларида шоир ошиқ қалбининг турли-туман кечинмаларини табиат гўшасининг сўлим ёки сўлгин лавҳаларини чизиш билан мутаносиб тасвирлаб, инсон руҳий олами нечоғлиқ нозик ва ранго-ранг кўринишларга эга эканлигини кўрсатишга муваффақ бўлади. Ана шундай кезларда табиат ошиқ нияти, хоҳишига терс келиб қолади. Бундай кезларда энди лирик қаҳрамоннинг мавжуд ижтимоий тузум иллатларига, бадкирдор замондошларию бевафо дўстларига муносабати, зулм исканжасида инграётган оддий хунарамандлар аҳволига, замондошлар дардига ҳамдардлик изҳор этиш яққол кўзга ташлана бошлайди. Шу зайлда ошиқ гоҳ ёр жабридан, гоҳ бежизликдан мунг тортади, баъзан ҳаётдан норози ошиқнинг «тизза кўзгусига бош қўйиб», маҳзун ўтириши нафис чизилади. Қўпинча замон ва замон аҳлининг бевафолигию зулми танқид қилинади: «Менинг» радифли газалида шоир ўзига ўхшаган минглаб жисми нотагонларнинг умумлашма образини яратади:

Мазраи кушкам, назар ба осмон бошад маро,
Мепарад чашмам, умед аз Қаҳқашон бошад маро.
Партави хуршед бар дўшам гарони мекунад,
Баски ҳамчун жисми нотагон бошад маро.

(Куруқ шудгорман, кўзларим осмондадур менинг,
Кўзим учад, умидим Самон йўлидандур менинг
Куёш нури танамга оғир ботади,
Жисмим зору-нотавондур менинг).

Шу туркумга кирадиган ғазалларда шоир ўзини «Кудукқа ташланган Юсуфга», бўм бўш сахро «этагида кун кечираётган мингларнинг бирига» ўхшатади; «зоғу зағона йўлдош» бўлгандан, «уйга замона аҳлидан бири ташриф буюрса даштга қочиб кетишга» мажбур бўлганидан, «жаҳон таланган қишлоққа», «гуя қонга бўялган ханжарга ўхшаганидан» озор чекади; «халқ тохта талашиб», «сув ўрнига бир-бирининг қони»ни ичаётганидан нолиб, даврининг аянчли манзарасини чизади.

Бошқа туркум асарларида, хусусан «Шоир уйининг ўғри уриши» шеърда қаллоблик, бемеҳрлик, судхўрлик, «етўнимчилик» авж олган, адл ўрнини зулм эгаллаган замонасининг ёрқин лавҳаларини зўр санъаткорлик билан чизади:

Ба дарҳо медаванд одамиро нафси гарданкаши,
Харидоре набошад ғайри саг нони гадоиро.

Ба муфлис рў диҳад дунё, кунад савдогари пеша,
Гадо мунъим чу гардад мефурўшад ошноиро.
Насихат мекунад ба аҳли дунё бештар воиз,
Намегўянд мардум бе тамаъ ҳарфи худоиро.

(Инсонларни мухтожлик эшикларига турмиштиради, гадоиликда топилган нонга кучукдан бошқа кимса қарамайди. Йўқсилга дунё учраса, савдогарлик даъвосини қилади, гадоининг қорни тўйса дўстликни сотади. Воиз дунё аҳлига ваъзхонлик қилади, аммо ҳеч ким художўйлик ҳақида тамаъсиз гапирмайди). Ҳасби ҳол характеридаги бундай шеърларда лирик қаҳрамон замона зулмидан, мухтожлигу бенаволикдан, зулм исканжасида нолиётган, оҳидан «оташ ўрлаётган» меҳнаткаш халқнинг умумлашма образини яратади; «дастурхони тиланчиликка узатилган гадо қўлидек бўшлиғи»дан шикоят қилади: «Хуросону Ҳиндистонда шеърларимни ўқийдилару юртим Туркистонда қадр топмадим» дейди.

Сайидои Насафий куллиётининг катта бир қисмини маснавийлар ташкил қилади. Улар 27 та бўлиб, анъанавий ишқий-саргузашт, ижтимоий фалсафий ха-

рактердаги маснавийлардан фарқ қилади. Шоирнинг бу ҳилдаги шеърлари бирон бир тарихий воқеа ёки шаҳар, тарихий шахс, табиат манзараси, йил фасллари тасвирига бағишланган ихчам дostonни эслатади. Жумладан бундай асарларнинг бир нечаси қишнинг қаттиқ совуғию, ёз чилласининг инсон тоқат қилаолмайдиган иссиғи тасвирига, Бухоро, Боқижон чорбоғи, Нақшбанд равзаси таърифларига бағишланган.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдул-азизхон ҳамда Субхонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда руй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, реалистик тамойилларни билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги баъзи тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд ижтимоий тузумдаги ўрни ҳамда мавқеаларини мукаммал англашга ёрдам беради. Умуман Сайидо маснавийлари тузилиши, мавзу доираси, тимсоллар силсиласи, ғоявий йўналишию бадийлиги жиҳатидан ушбу жанрнинг тарихий тараққиётида муҳим бир ҳодиса ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумдаги асарлар фақат Сайидо Насафий ижодигагина мансуб бўлиб, тили, услуби, бадий тасвир усуллари ҳам ўзига хосдир. Қасида, қитъа, рубоий каби жанрлардаги асарлар ҳам ана шу маснавийлардаги фикрларни тўлдиришга хизмат қилади. Жумладан, Баҳовуддин Нақшбандга бағишланган қасидалар шайх равзаси ҳақидаги маснавийларда ифодаланган мулоҳазаларни ривожлантиради, янада тақомиллаштиради.

Олдин қайд этганимиздек, Сайидо бир умр шаҳар аҳли билан хусусан, ҳунармандлар билан ҳамкор ҳамнафас бўлган санъаткордир. Шунинг учун ҳам шоир асарларининг етакчи мавзуларидан бири оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлашдир. Унинг девонида косиблар, турли касб эгалари, шаҳарнинг майда-чуйда-кундалик юмуш билан банд аҳолига бағишланган махсус «ҳунармандлар шеърлари» мавжуд. Уларда шоир, бир томондан, Бухоро амирлиги замонида меҳнаткаш халқ турмушининг нечоғлик аянчли эканлиги ҳаққоний инъикос этгирса, иккинчи томондан, маснавийларга кирган турли ҳажмдаги асарларида батафсил тасвирланган.

Сайидо маснавийларидан саккизтаси турли тоифадаги ҳунармандлар тавсифига бағишланган. «Хожа Мир-

зажон баққол таърифида». «Шустагар хожа Нурхолмуҳаммад таърифида», «Баққол хожа Шафе таърифида», «Нонвойлар таърифида», «Қассоб таърифида», «Нажжор таърифида» сингари асарлар шулар жумласидандир. Бундай маснавийларда шоир оддий меҳнаткаш халқнинг ҳаётини кўтаринки бир руҳда тасвирлайди; уларнинг жамият моддий неъматларини яратишдаги ўрни, мавқеини алоҳида эътироф этади; улар жамият кўр-кига кўрк қўшиб, инсонларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришларига қарамай ғоятда оғир аҳволда яшаётганларини дард-ҳасрат билан кўрсатади. Бундай «хунарамандлар ҳақидаги шеърлар» тожиқ адабиётдагина эмас, Ўрта Осиё халқлари мумтоз адабиётида мутлақо ўзига хос ҳодисадир.

Маълумки, ўтмиш мумтоз адабиётимизда шаҳарларда яшайдиган турли ижтимоий табақаларни жамиятда тутган ўрнини тасвирлаш, кўпинча ҳукмрон табақалар гуруҳларининг салбий кирдиқорларини танқид ҳамда фoš қиладиган асарлар яратиш анъанаси мавжуд. Лекин фақат меҳнаткаш халқнинг турли тоифаларини назм ришгасида бир силсилада тасвирлаш — шаҳрошуб яратиш ҳам Сайиди Насафий қаламигагина хосдир. 404 байтдан иборат Сайидо шаҳрошубида чарчинфурӯш таърифига бағишланган ғазалдан бошланиб, заргар, ҳалвогар, кулол, қандолатчи, тоқидӯз, баққол, камонгар, саройбон, этикдӯз, пахсачи, ошпаз, хаймадӯз, тандирчи, танбурчи, совунпаз, дегрез, кўҳнадӯз, дукчи, курашчи, темирчи, мусаввир, котиб, дадлол сингарқ 212 ҳунар эғаси 2 байтдан тўртиб 5 байтгача бўлган шеърӣ шаклларда таъриф ва тавсиф этилади, баъзан енгил юмор ёки лутф орқали мутойибага тортади, уларнинг моддий неъмат яратиш жараёнидаги кайфиятлари тасвирланади. Бошқа шаҳрошублардан Сайидо асарининг фарқи у асосан фардда ёзилган. Ушбу манзумалар мавзу доираси ва ғоявий йўналиши жиҳатидангина эмас, балки маърифий, тарихий ва этнографик нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга молик. Зероки, шоир шаҳрошублари орқали биз ўша давр Бухоро музофотидаги ҳунар ва ҳунарамандлар хусусида, ҳар бир касбнинг ўзига хос мураккабликлари ҳақида мукаммал маълумотга эга бўламиз. Чунончи, Бухоро шаҳрида маҳсус «шустагир» (кир ювувчи)лик касби мавжуд бўлиб, шоир уларни ҳаёт покизалиги тимсолидек таърифлайди.

Сайиди Насафийнинг оддий меҳнаткаш халққа меҳри, инсонпарварлиги, турли ҳунар эгаларининг яратув-

чилик қудратига комил ишонч «Баҳориёт» («Хайвонот-нома») манзумасида ҳам якқол ўз ифодасини топган. Кунлардан бир кун шоир ҳам гўшасидан чиқиб, саҳрога юзланибди, қараса бир сичқон уяси оғзига ўтириб олиб ўзини таърифлаётганмиш. Унинг мақтанчоқлигини эшитган мушук келиб, сичқонни паст уриб, ўзини мақтаб кетибди. Бунга эшитган ит келиб мушукни қоралаб ўзини оқлай-мақтай бошлабди, шу залда қўй, бўри, хўкиз, туя, төшбақа, типратикан, тулки, қуён, маймун, оҳу, арслон, фил, каркидон бирин-кетин келиб, дастлаб ўздан олдин гапирган ҳайвонни қоралаб-ёмонлаб, сўнг ўз-ўзини таърифлабди. Ва ниҳоят «ҳайвонлар подшоси» дағ-дағая, ас-аса билан келиб ўзининг ҳаммадан катта ва бақувват эканлигини виқор билан таърифлабди. Бир донни судраб бораётган чумоли шернинг гапини эшитгач, йўлидан тўхтаб дебди: «Эй, замонанинг Рустами Достони чумолилар иттифоқидан беҳабармисан. Биз бирлашганда оиламиз ризқини сенинг айшингдандир, қумурсқалар овқати шерbachалардир». Шоир 18 ҳайвонни ўзаро, ўз-ўзини таърифлаш мунозараси орқали мажозий йўл билан тасвирлар экан, асар охирида чумоли тилидан «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «якка отнинг чанги чиқмас экан» деган хулосага келади. Маснавий йўлида ёзилган ушбу дoston катта таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Зероки, асар замирида меҳнаткаш халқ қудратли кучдир, деган фикр мужассамланган.

Форс-тожик адабиёти тарихида Сайидо энг кўп мухаммас ёзган шоирлардан бири ҳисобланади. У Ҳофиз, Жомий, Урфий, Ҳилолий, Назарий, Фигоний, Соиб, Камол, Калим, Толиб, Мушфиқий сингари 70 дан ортиқ ўтмишдошлари газалларига мухаммаслар битган, ўзи ҳам замон ва нобоп замона аҳлини танқид қилиб, мухаммаслар ёзган. У Сойиб Табризий ижодини ўзи учун бир мактаб, деб билган ва шунинг учун унинг кўптаб газалларига мухаммаслар ёзган.

Кўриниб турибдики, бутун умрини гоҳ гўшанишинликда, гоҳ ҳунармандлар орасида, баъзан эса муҳтожлик азобидан қутилиш учун Самарқанду-Тошкент, Қаршию-Шаҳрисабз шаҳарларида сафарда ҳомий, пуштипаноҳ излаб сафарда ўтказган Сайидо тожик классик адабиётидаги чинакам халқ-ҳунармандлар шоири экан. У бир умр косиблар даврасида юрди, жавонмардлик ўчоғи бўлмиш ҳунарманд тоифалар гурунгида бўлди, халқ дардига ҳамроз бўлиб, байтлари билан кўнгилла-

рини кўтарди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари ҳамон ўзи айтганидек «Ҳинду Хуросонда» эл оғзида.

СЎЗ ГУҲАРИШУНОСИ

Ўн саккизинчи асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярми кўҳна Қўқонда ўзига хос бир маданий, илмий ва адабий муҳит вужудга келди: турли шаҳар, қишлоқлардан олим, хаттот, мусаввир, муаллим, шоир, машшоқу муганнию муқаллид, зарофатгўйлар шаҳарга жамланди, махсус ҳунар мактаблари, мадрасалар ривожига алоҳида эътибор берилди. Ҳатто соҳавий-рассомлик, наққошу музаҳҳиблик, хаттотлик, машшоқлик сонда-навозандалик ҳунар мактаблари ташкил этилди. Энг мумтоз асарларни саралаб кўчиртириш, таржима қилдириш йўлга қўйилди. Уларга аркони давлат ҳомийлик қилди, хаттот ва мутаржимлар моддий жиҳатдан таъминлаб турилди. Элликдан зиёд ижодкорлар ягона адабий муҳитда жамланди. Ҳатто чекка Ашгда ҳам Муҳаммадамин Косоний бошчилигида котиблар ва рассомлар-мусаввирлар тайёрлайдиган махсус мактаб очилган. Ана шу катта бир ижодий жараённинг раҳнамоси-саркори Амир Умархон-Амирий эди.

Бўлажак шоир ва давлат арбоби Умарбек 1787 йили Қўқонда зодагон оиласида туғилади. У бошланғич таълимни хусусий муаллимларда олгач, мадрасада ўқийди: араб ва форсий тилларни; замонасидаги барча билимларни, мукамал эгаллайди. Шундан сўнг акаси Олимхон хизматида бўлади. Ўз билимдонлигию маърифатлилиги билан кўпчилиكنинг диққатини тортади. 1807 йили акаси Фарғона ҳокимлигини топширади. У Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қизи Моҳларойим (Нодира)га уйланади. 1810 йили Олимхон фитна оқибатида ўлдирилгач, Умарбекни хон этиб кўтардилар. Ўн йилдан зиёд ҳукмронлик қилган Умарбек маданий ҳаётни юксалтиришга, мадраса, мактаб, мачит, хонақоҳ, ҳаммом, карвонсаройлар қурдиришга, адабий ҳаётни жонлантиришга, қўшни давлатлар билан маданий, иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишга алоҳида эътибор берган. Унинг ўзи ҳам Амирий таҳаллуси билан газаллар ёзган. Амир Умархон 1822 йили вафот этган.

Амир Умархон давр фарзанди сифатида салтанатини мустаҳкамлаш, хонлик ҳудудини кенгайтириш йўлида қаттиққўллик сиёсатини олиб борди, ҳатто, бос-

қинчилик урушларини ҳам уюштирди, юртгирлик сиёсати ғолиб келиб, эл-улус аҳволидан хабар олмади. Дилшоди Барно: «Амир Умархон вужудан олим ва буюк шоир эди. Шундай олим ва шоир бўлсада, мазлум аҳолига раҳм-шафқат қилмади» деб ёзгани бежиз эмас.

Амирий ўзидан ўзбек ва тожик тилларида катта ҳажмдаги шеърлар девонини қолдирган. Шоир девони 1887 йилдан 1909 йилгача бир неча бор чоп этилган. Уша давр Қўқон адабий муҳити, Амирий ижодини ўрганишда академик Азиз Қаюмов, филология фанлари доктори Маҳбуба Қодироваларнинг хизмати катта. М. Қодирова 1972 йили Амирий девонини чоп эттирган эди. Лекин уша йиллардаги ҳукмрон мафкура «ўтмишни идеаллаштириш», «сарой адабиёти вакили» тамгалари билан китоб ман этилди ва тарқалишига йўл қўйилмади.

Амирий Қўқон адабий муҳитининг бошқа шоирлари сингари ўзбек ва тожик тилларида баробар ижод қилиб, ҳар икки тилда мумтоз ғазаллар, мухаммас, мурабба, мусаддаслар яратган. Шарқнинг даҳо шоирлари Ҳофиз, Камол, Лутфий, Жомий, Навоий, Бедил ҳамда Ғузулийларнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битган, ўхшатмалар ёзган. Бир ғазалида шоир Навоий ижоди ўзига бадият сарчашмаси бўлганлигини қайд этган. Шу далилнинг ўзи унинг ижодхонаси қай таҳкурси асосига қурилганлигини кўрсатади. Амирий ижодига Навоий даҳосининг таъсири, шоир ғазалларининг халқона руҳда эканлигига М. Қодирова «Девон»га ёзган сўз бошисидаяқ илм-адаб аҳли диққатини жалб этганди.

Шоир ғазалларини кўздан кечирар эканмиз, уларда абадий мавзулар, ишқ тасвирланганлигини кузатамиз. Аммо ана шу анъанавий муҳаббат тасвирида Амирий мутлақо ўзига хос бир йўл тутган. У Лутфий, Навоий, Бобур ғазалларидан файз толиб, арузнинг халқ қўшиқларига яқин баҳрларида ижод этишга, муайян инсон-маъшуқа чиройини нафис чизишда, ошиқ илтижоси, дард-ҳасратини ифодалашда халқ лапарларидек содда, раvon шеърлар яратишга эришади. У кўпинча севгининг файзу тароватини умумлашма қаҳрамон — ошиқ тилидан ёрининг рухсори, гуфтори, рафтори, андоми, қошу кўзи, нозу карашмасини таъсирчан, бокира тарзда тасвирлашга муяссар бўлади; кичик бир лавҳа воситасида олам-олам таассуротлар туғдиради.

Чунончи, классик ғазалиётимизда кўпинча ёр лаби

устидаги нафис қора тук гўзаллик тимсоли сифатида мушки анбар, райҳонга қиёсланади. Амирий ғазалларида ана шу «хат»нинг юзлаб ҳолатларда бадий ташбеҳ, тимсол сифатида акс топганлигини кузатамиз. «Хатти анбарфом», «хатинг нуктаси», «анбарин хат», «сабзаи хатти», «хатти шабранг», «хатинг райҳони», «хатинг даври», «хат зоҳир ўлди лаълидин» сингари сўз ва ибораларнинг хилма-хил товланишларида келиши фикримизни тасдиқлайди. Шоирнинг тожикча ғазаллари ва мухаммасларида ҳам ана шу анъана устивор. Жумладан, бир ғазалида «сенинг хатинг Куръон сатрларини эслатади» деган фикрни беради.

Хати зоғи учун икки қаро зулфи тузоғ эрди,
Баногўши сафосин боға тушган қора ўхшаттим.

Амирийнинг «Тасаддуқ», «Санга», «Дерман», «Ногоҳ», «Чўх», «Ўхшайдур», «Дермишлар», «Гулнор» сингари ўнлаб ғазаллари чинакам халқона асарлар бўлиб, уларда ошиқ қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари беҳад нафис, ихчам ва равон йўлда ифодаланган, мураккаб ташбеҳлар, турли фикрларнинг қўшилиб-қуюқланиб келиши ҳолати учрамайди: бадий-тасвирий воситалар ҳаммабоп тарзда қўлланган:

Зоҳир этмиш гар шафақ ул лаъли хандондин ҳаво,
Йиғламоқ касб айламиш бу чашми гириёндин ҳаво.
Бўлмаган бўлса агар лаълинг майдин сурх рў,
Не учун ҳар тун шафақ зоҳир қилур қондин ҳаво.

Бундай ғазалларда маълум даражада Фузулий ва Машраблар анъанаси ҳам мавжуд:

Лабинг сарчашман оби бақодур,
Хизр хатти зилолинга тасаддуқ,
Тутарман танаро жонни гиروми,
Бўлур бир кун висолинга тасаддуқ.

Қўпинча шоир анъанавий образларни ёки бадий тасвирий воситаларни қўллашда айрича йўл танлайди. Аксарият шоирларимиз масалан, ёр ғажагини, баъзан сочини ҳам ошиқ учун қўйилган тузоққа ўхшатганлар. Ёки ёрнинг ошиққа қиё боқишини, қайрилиб кўз қирини ташлашини «мўрчанигоҳ» деб таърифлаганлар. Амирий ана шу анъаналарга ўзгача ёндашади; ғажагу

зулфни кўп ҳолатларда қуллоб, яъни қармоққа қиёслаб, фикрни теран ифодаланишига, ғазалсароликка янги бир лавҳа олиб киришга муяссар бўлади:

Ишқ баҳрида кўнгил моҳисини сайд этгали,
Зулфин ҳар бир кажи юз ҳалқаи қуллоб эрур.

Демак, ёр сочининг ҳар бир жингалаги ишқ денгиздаги балиқларни (ошиқларни) овлаш учун ташланган қармоқ илгичларини эслатади. Мумтоз ғазалари-мязда кўп учрайдиган «мўрча нйгоҳ» иборасини шоир содда қилиб «нимнигоҳ» тарзида ишлатаверади:

Нимнигоҳинг кўз учидин, турди мижгон саф тузуб,
Хам бўлиб, таъзим этиб, ер ўпди фармонингда қош.

Ёрнинг қатли учун қасд этиш — лутф айлаши ҳам ошиқни тетиклаштиради, унга таскин беради. Зероки, маъшуқа кўзидан отилган ўқлар ошиқ қалбини чок этса, дудоғида зухур этган ширинғуфторлик унга жон бағишлайди. Ёр лабларини таърифлаб хат иншо этган қалам бол чўқиган қуш тумшугига ўхшайди:

Ҳар қаламким лаблари васфида таҳрир этса хат,
Тўтидурким бўлур шаҳд ичра минқори сучук.

Қуйидаги байтда ҳам ўзгача, мутлақо янги бир қиёс мавжудким, шоирнинг сўзга заргарона муносабати ҳайратомиздур:

Ғизо ўлмиш агар кўрсам кўзингни рўза чоғида,
Нехуш улким қилур бодом ила ифтор мен янглиғ.

Фарғона водийси халқлари орасида рўза кунлари ифторга бодом қўйиш ёки ифторда бодом мағзи тановул этиш анъанаси мавжуд. Шоир бу ерда классик шеърятимиздаги ёр кўзини — қабоғини бодомга ўхшатиш анъанасини давом эттирган ҳолда, ана шу таомилга ишора қилиб, фикрнинг қабариқ ифодаланишига эришган.

Анъанавий тазод, тарсеъ, гулу (ўта муболага), ўхшатиш, тадриж сингари қатор шеърӣй ва лафзий санъатлардан фойдаланишда ҳам биз гўзал, бетакрор байтлар яратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Ёр лабидаги қоп-

қора холни «болга қўнган чибинга, ошиқ бошини гўйга, ёр гажагини чавгонга» ўхшатиш турли-туман кўринишларда зуҳур этган. Бу ворисийликда ҳам Амирий каш-фиётлар қилишга интилади:

Бошим гўй ўлди, жавлонгоҳида маъ бенаво қолсам,
Бихамдиллоҳ жони зоримни помоли саманд этди.

Бошқа бир ўринда боши (гўй), ёр гажаги (чавгон)га илинганидан шод эканлигини изҳор этса, бу ўринда ошиқ ёр отлари туёғи остида гўйдек топталганидан шод. (Чавгон от устида майсазор майдонда ўйналади).

«Сутун», «Зеб», «Яктараф» радибли ғазалларда ҳам бир-бирини такрорламайдиган, бошқа санъаткорлар ижодида кам учрайдиган ранг-баранг ташбеҳлар қўлланилган ва жозибали тасвирлар яратишга эришилган. Ёрнинг оплоқ яноғидаги қоп-қора холи момикдай қор устидаги қора қарғага ўхшайди. Аммо ана шу ҳинду хол ёр баноғушини равшан этади, яъни ўзидан шаффоф нур таратадиган мўъжиза:

Холи ҳиндуси баноғушини равшан айлади,
Фаслидай топғон киби зоғи сиёҳдин қор зеб.

Жуда кўп классик шоирларимиз ёр сочини мушкка, мушки Хўтан тарқатадиган бир мўъжизага таққослайдилар. Қуйидаги байтда Амирий зулф образини янгича талқин этган:

Ики фаттон кўзунг Чин шаҳридин бож олса, тонг эрмас
Хўтан мушкига тушмиш шуҳрати зулфингдан овоза.

Демак, ошиқ назарида унинг ёри оламоро бўлиб, зулфларини паришон қилгандан сўнггина энг зўр ҳид тарқатадиган Хўтан мушки шуҳрат пайдо қилган экан, яъни ўша мўъжизанинг манбаи ёр сочи.

Баъзан шоир ошиқ қалбининг энг нозик туйғуларини маъшуқага хитоб, илтижо усуллари билан ифода-лаб, муайян бадий лавҳалар яратади. Мана бу байтда ошиқ ёрига «сочингга тароғингни авайлаб ургин, яъни тарагин, чунки унинг ҳар торида юз асирнинг кўнгли бор» демоқчи:

Гар тарар бўлсанг сочингни чекма бепарво тароғ,
Баски бордур юз асир ўлгон кўнгул ҳар тор аро.

Аксарият ғазалларида фақат шодлиғу ғўзалликни таъриф этиб, маъшуқанинг сафоли рухидан, ширин гуфторию оҳудек хиромидан гулгул яшнаган лирик қахрамон баъзан унинг бевафолигию ағёрга лутф этиб, «харидорига жабр» этишидан шикоят қилади. Амирийнинг «Ҳофиз», «Тамъ», «Фалак», «Янглиғ», «Зайф» радифли ғазалларида ёрининг озору жафоси, «дилсанглиги», «сахтрўлиги»дан нолиш мавжуд. У ёрига «пора-пора кўнглум устурлобтек», умр ўтар «хаёлу хобтек», шунинг учун «сўғар ичиб набот газак» этмоқ керак, деб мурожаат қилади. Амирий ғазалларидан маълум бўлишича ўтмишда «шароби ноб» истёсмол қилгандан сўнг «набот газак» этиш расм экан:

Бизга то чанд жаҳон кулфатияу даҳр гами,
Бода ичмак билан дафъи ғаму кулфат қилоли.

Амирий ўтмишдошлари анъаналарини давом эттириб, муваффақият билан туюқлар яратган шоирдир. У ўзбек тилидаги сўзларнинг оҳангдошлик хусусиятига эътибор бераркан, ўзгалар ишлатмаган сўзлар асосида туюқ ёзишга интилган. «Чин» ва «Богидур» каби туюқлар фикримизга далил бўла олади:

Оразинг гулзори жаннат боғидур,
Торй зулфинг жон қўйининг боғидур.
Халқан зуннор зулфинг даврида,
Кофири ишқ ўлмагонлар боғидур.

Демак, Амирий ҳам шаробни қайғу хасратни, замон кулфатларини унутиш воситаси, деб билган.

Маълумки, Амирий билан Нодира муносабатлари, устозу шоғирд мушоиралари ҳақида кўп ва хўп нақллар бор. Нодира ўз девони дебوحасида устози — ўзининг биринчи ўқувчиси, мунаққиди ва муҳаррири эканлиги ҳақида илиқ гапларни ёзиб қолдирган. Афтидан Амирий девонида ҳам бевосита умр йўлдоши бўлмиш Нодирага бағишланган бир қанча ғазаллар борга ўхшайди. Бунни Амирий ва Нодиралар томонидан мушоира тарзида яратилган «Бор» радифли ғазалнинг шоир девонига хиритилганлиги ҳам тасдиқлайди. Бундан ташқари айрим шеърлардаги маъшуқа ошиқ кулбасини доимий мунаввар этгучи сиймо. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни истардик. Айрим мунаққидлар Нодири ғазалларида Умархон ҳаддан ташқари идеаллашти-

рилган, деган фикрни билдирадилар. Бу, очиги, «феодал ўтмишни идеаллаштириш» сингари ҳукмфармо мафкуравий зугумнинг асорати бўлиб, уларнинг мутлақо асоссизлиги барчага аён. Навқирон, қўлига қалам тутқизган устози, давлатни тadbиркорликла бошқариш билан бирга, илмий, адабий муҳитга йўналиш бериб турган одамидан жудо бўлган шоира қалбидаги айрилиқ дарди асарларининг том томирига айланиб, уларни фирокномага табдил этиши табиий бир ҳол. Шунинг учун Амирий ғазалларида Нодира тимсоли, шоира асарларида Умархон сиймоси алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Қўриниб турибдики, Шўролар даврида мавзу жиҳатидан маҳдуд, ғоявий йўналиши нуқтаи назардан қашшоқ, фақат ялонғоч, шаҳватпарастликни тараннум этган, шаклбозликдан иборат, деб камситиб келганимиз Амирий асарлари ўзбек ғазалиётининг зарварақларини ташкил этаркан. Хусусан, шоирнинг сўз танлаш маҳорати кўп жиҳатдан ибратлидир. У шеърларида биронта ҳам мураккаб ёки бепарда сўз ишлатган эмас.

Демак, Амирий девонини қайта нашр қилиш ҳамда илмий-танқидий матнини яратиш галдаги вазифа бўлиб қолмоқда.

АСРИМИЗГАЧА НАСРИМИЗ

Маълумки ўзбек халқи минг йилдан зиёд тарихга эга бўлган бой адабиёт яратган. Классик адабиёт, деб аталадиган бу маънавий зарварақларимиз кўлам жиҳатидан ҳам, мавзу ва ғоявий йўналиш нуқтаи назаридан, жанрлари ҳамда бадиийлиги томонидан ҳам ниҳоятда ранг-барангдир. Ана шу бебаҳо хазинанинг катта қисмини насрий асарлар ташкил қилади. Биз кўп йиллик кузатишларимиз, ўнлаб насрий асарларнинг бевосита асл қўлёзмаларини мутола қилиш натижасида қадимий насримизни жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан қуйидагича мухтасар тасниф этишни лозим кўрдик. Зероки, ҳозиргача «диний», «мистик», «хурофий» деб назардан соқит қилган ўнлаб насрий китобларимиз маърифат кони, ахлоқ-одоб дастуридир. Уларда исломий аҳкомлардан ташқари халқимиз маънавиятининг кўп қирралари ўз ифодасини топган, унинг турмуш уринишлари акс этган.

Ҳикоя, ҳикоят, тамсиллар. Бу турга «Қиссан Рабғу-

зий» (XIV аср), «Насойимул муҳаббат» (XV аср), «Гулзор», «Мифтоҳул адл», «Жомеъул-ҳикоеъи туркий» (XVI аср), «Тазкиратул авлиеи туркий», Гулҳаний ва Нозил Хўжандийларнинг «Зарбулмасал» китоблари киради. Мазкур мажмуалардаги ҳикоя, ҳикоят ва масалларнинг етакчи мавзуси панд-насиҳат, яхши хулқ-одобни, фарз ва суннатларнинг бажарилиши шартлиги, илм, ҳунар ўрганиш, сабр, қаноат, ризо, шукр, эътиқод, зикр, ишқ, маърифат, жавонмардлик, адолат ва бошқаларни тарғиб этиб, исломий одобга зид хислат, айб, гуноҳлардан парҳез қилишга чорлашдир. Ушбу китобларнинг аксариятини ўзига хос одобнома дейиш мумкин. Уларнинг тили ва тасвир усулига «нақдурким», «айтибдурларким», «ҳикоятда келур», «аймишлар», «хабарда келур», «хабарда келмиш», «ҳикоятларда сўз бу турур», «ҳикоятларда андоғ келурким», «бурунги ўткан замонда» сингари бошланмалар характерлидир. Деярли кўпчилик ҳикоятларда қиссадан-қисса чиқариш характерида якуний байтлар келади. Бундай асарларнинг тили ғоятда раван ва фикр образли иборалар, лафзий ва шеърый санъатлар орқали лўнда ифодаланади.

Турли маъзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қаҳрамонлик руҳидаги қиссалар: «Қаҳрамонни қотил», «Қиссаи Жамшид», «Қиссаи Дилнавоз», «Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек», «Девонаи Машраб», «Иброҳим Адҳам», «Ҳазрати Али қиссаси», «Қиссаи маликаи Дилором», «Қиссаи Дороби зарринкамар», «Жангномаи Суҳробӣ Ял», «Китоби подшоҳ Афросиёб», «Сиёвуш қиссаси» ана шу хилдаги асарлар сирасига киради. Афросиёб ҳақидаги қиссанинг бир қисми 1914 йили ҳозирги Туркиянинг Диёрбакр шаҳрида нашр этилган «Чаноқ калъа» ойномасида ҳам босилган. Буларнинг услубига «Ровийлар ривоят қилурларким», «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони дoston» каби бошланмалар, бобдан бобга ёки воқеадан воқеага ўтишда «алқисса» боғламаси ҳосдир. Бундай асарларда сюжет бир меъёрга, фавқуллода ўзгаришлар, ногаҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қаҳрамон саргузаштини мукаммал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу жадаллар, қаҳрамонларнинг келбат ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, ғазал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: «Самироншоҳ», «Барзунома», «Доробнома», «Ҳотамнома», «Жаҳонگیرнома», «Сайдбаттоли ғозий», «Абомуслимнома» каби ўнлаб асарлар ўзбек романчилигининг классик намуналари ҳисобланади. Бу хилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қаҳрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф ижодий ниятининг мукаммал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар: воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикоя таркибидаги ҳикоялар жуда кўп. Бир романнинг ўзи бир неча ўнлаб ҳикоятлардан ташкил топган. Уларда муаллиф қасрлар, осмоний боғу-роғлар, сув ости шаҳарлар, даврий ва босқичли воқеаларни тасвирлайди. Қаҳрамонлар воқеалар жараёнида шажаралари билан иштирок этади. Ушбу романларнинг бадиий нафосати, тасвирий воситалардан истифода этилиши ҳам ана шу қаҳрамоннинг ҳудудсизлиги, асосий қаҳрамонлар ва иккинчи даражали тимсолларнинг ғоятда кўплиги билан белгиланади. Жумладан, анъанавий бошланма ҳамда воқеадан воқеага ўтишдаги восита лавҳалар ҳам турли-тумандир. Сўз, ибора, ифода, анъанавий бошланма ва боғланмалар ҳар бир романда айрича нафосатга эга. «Аммо ровиёни ахбор, ноқилони осор муҳаддисони достони кўҳан, хушачинони хирмани сухан», «Бу воқеаларнинг донанда ва бинандаси андоғ ривоят қилибдурларким» сингари бошланмалар, воқеадан воқеага ўтиш тасвирида эса «Эмди бир калима сўзни бошқа ердин эшитинг», «Буларни бу ерда қўюнг, икки калима сўзни ўзга жойдин эшитинг» каби боғловчи кириш гаплар ушбу романлар услубига хосдир. «Або Муслим Жангномаси»да эса бундай бошланманинг янада мураккаброқ кўринишини учратамиз. «Аммо ровиёни ахбор ва ноқилони осор ва муҳаддисони достони бўстони гулистони кўҳан ва хушанчинони хирмани сухан ва саррофони дорулаёни жавҳариёни риштаи бозори маоний ва суройороёни тасвири ажойиб ва чехракушоёни ҳикоёти ғаройиб... Ҳаким Тарсусий ва Хожа Муҳаммад Тоҳир Хўжандий шундоғ ривоят қилибдурларки».

Ун саккизинчи асрда яшаб ижод этган андижонлик шоир ва ёзувчи Шоҳ Ҳижрон «Барзунома»сида шу хилдаги бошланма лавҳанинг ўзгача кўриниши мавжуд. Унда сажъни ташкил этувчи сўзларнинг тизими ҳам, ифодалар таносиби ҳам ўзига хос жозиба ва равлонликка молик. Бу асар асримизнинг бошида яшаган шоир ва мутаржим, ношир Ҳайбатуллохўжа Ҳислат «Барзу-

нома»сидан ҳам бадий тил воситалари, нафосати жиҳатидан устун туради. Чунки, Шоҳ Хижрон кириш гап ва қистирма ибораларнинг нисбатан соддароқ турларидан фойдаланган, арабий ва форсий сўз ва жумлаларни камроқ қўллашга интилан.

Тарихий, тарихий-ёднома характеридаги насрий асарлар: «Тарихи Мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Бобурнома», «Шажараи турк», «Шажараи тарокима», «Гулшани давлат», «Фирдавсул иқбол», «Шажараи Хоразмшоҳий» ва бошқа асарлар. Бу китобларда тарихий воқеалар муаллифлар томонидан олим кўзи билан кўриб, саралаб чиқилади, кузатилади, ёзувчи диди, қалами билан қоғозга туширилади, баён этилади, тасвирланади. Шунинг учун уларда тарихий воқеалар тасвири бадийликка йўғирилиб, кўпинча шеърлар, пандомуз маснавийлар билан безаниб, ҳаётӣй, афсонавий ҳикоятлар, нақллар билан сайқалланиб борилади. Бундай китоблар ўқувчига билим бериш билан бирга, катта бадий-эстетик завқ бағишлайди. Улар шубҳасиз насримиз тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Илмий-фалсафӣй, таълимий характеридаги наср намуналари: «Маҳбуб-ул-қулуб», «Гулшани роз», «Тазкираи қаландарон», «Қоралар фалсафаси», «Тарихи муҳожирон», мактублар, саргузаштномалар, муншаотлар, маоқиблар шундай асарлар сирасига киради. Уларнинг кўпи наср ва назм аралаш битилган. Мазкур ёдномаларнинг асосини жамиятдаги ижтимоӣй табақаларнинг бурч ҳамда вазифалари, ахлоқ-оодоб, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ижтимоӣй адолат хусусидаги мушоҳадалар ташкил этади.

Бу ерда биз классик насримизнинг барча асарларини қамраб олиб, уларнинг мукамал таснифини бердик, деган фикрдан йироқдамиз. Ҳали биз кузата олмаган наср намуналари жуда кўп бўлиши мумкин. Чунки, қиссаларнинг ўзи юздан зиёд. Баъзи саргузашт романларнинг бир йўла 2—3 кўриниши ҳам яратилган. Уларнинг ҳар бири алоҳида бадий нафосат қирраларига эга.

Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун тузилган жорий дастурлар ва улар асосида яратилган дарсликларда қадимги насримиз намуналарига ажратилган соатлар ғоятда чегараланган. Биринчи ва иккинчи курсларда Навоӣйнинг насрий асарлари мухтасар тарзда, Хожанинг ҳикоялари ва «Бобурнома» ўрганилади, холос. Насириддин Рабғузийдан бир

неча «дунёвий ҳикоялар» таҳлили билан чекланилган; учинчи курсда эса тарихий руҳдаги наср намуналари санаб ўтилиб, бир-икки «халқ китоблари» қисқача шарҳланиб, Гулханийнинг «Зарбулмасал»ини юзаки ўқитиш билан чекланиб келмоқдамиз. Ваҳоланки, классик насримиз бир тизимда, тадрижий такомилда ўргатилиши зарур. Тўғри, Республикамиз олимлари бу соҳада ҳозирги қадар бирмунча ишларни амалга оширдилар. Олимларимиздан Ҳ. Оқбўтаев, Т. Қобулов, Р. Мажидов, Р. Жуманиёзов, И. Остонақулов, С. Жамолов, М. Мирзамухамедова ва бошқалар наср намуналари таҳлиliga доир тадқиқотлар яратишган. Ўзбекистон Фанлар Академияси Адабиёт институти олимлари «Ўзбек насри тарихидан» номли махсус рисола чоп эттирдилар. Унда ўзбек насрининг пайдо бўлиш тарихи, юқорида таъкидлаганидек «Бобурнома», Хожа ҳикоялари, Умар Боқий китоблари, «Тоҳир ва Зухра», «Латойифут-тавойиф»нинг таржимаси ва XIX асрнинг иккинчи ярмидаги наср намуналаридан айримларига доир тадқиқотлар жамланган. «Тарихи муҳожирон» ва «Қоралар фалсафаси» асарлари ўша давр адабиётшунослиги руҳида таҳлил этилган. Афсуски, бу китобдан биз юқорида тилга олган аксарият асарлар таҳлили ўрин олмаган. Ачинарлиси шундаки, бу тадқиқотни маъруза жараёнига олиб кириш у ёқда турсин, айрим педагогларимиз шундай илмий асар яратилганлигини билмайдилар ҳам. Эндilikда ёзиладиган дастурлар ва улар асосида битиладиган дарсликларда бу масалага жиддий ёндашишимиз, мумтоз насримизни ҳам шеърятимиз қаторида баробар ўрганиб боришимиз лозим.

Бундан бир неча йил муқалдам забардаст адабиётшунос, ҳозирги адабий жараённинг зукко мунаққиди, касбдош дўстимиз, профессор Азимжон Раҳимов «Ўзбек романи поэтикаси»га бағишланган докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Муаллиф ўзбек романчилигида учта сюжет чизиғи мавжудлигини айтиб, ҳар бир йўналишнинг илмий жиҳатдан чуқур, мукамал таҳлиlinи келтирган. Қизиғи шундаки, олим кўрсатиб ўтган Оврўпа ҳамда ҳозирги ўзбек романнавислигидаги ана шу уч устивор сюжет тизими классик романларимиз бўлмиш «Самироншоҳ», «Доробнома» ва «Барзнома»ларда тўла мавжуд. Улардаги воқеалар қамрови ҳам, тимсоллар силсиласию бадий унсурлар ҳам ҳозирги романлар талаби ва табиатига гоятда яқиндир. Демак, биз келажакда ўзбек классик адабиёти билан,

хусусан, қадимги наср билан ҳозирги проза ўртасига хитой девори қўймай, уларни яхлит, тадрижий такомилда ўрганишимиз лозим экан. Зероки, ҳозирги ҳикоя, қисса ва романларимиздаги кўп бадиий унсурлар классик насримизда «мана ман» деб кўзга ташланиб турибди. Ушбу масала ҳозирги замон адабиёти билан шуғулланадиган олимларнинг қадимги насрий меросимизни ҳам жиддий тарзда ўрганиб боришларини тақозо этади. Умуман, ўзбек адабиётини даврларга бўлиш нисбий нарсас. Шунинг учун бу соҳа олимлари ҳар икки босқич адабий ҳодисаларини пухтароқ билишга интилишлари фақат фойда келтиради, холос.

ЭЛ ҲОЗИФИ

Бухоро Амири Насрулло 1842 йили сон-саноксиз лашкар билан Қўқонга бостириб келиб, қатли ом уюштиради. Муҳаммадалихон, укаси, ўғли ва шоира Нодирани ўлдириб, халқни хонавайрон этади. Насрулло Иброҳим Ҳаёлни Қўқонга ҳоким этиб тайинлаб, ҳунарманд, олим, шоир ва усталардан кўп кишини асир қилиб Бухорога ҳайдаб кетади. Улар орасида машҳур шоир, олим ва табиб Ҳозиқ ҳам бор эди. Шаҳарга қайтгач, Амир шоирга ўз зафари ҳақида бир фард айтишни буюради. Ҳозиқ аркони давлат ва лашкарбошилар ҳузурида баланд овоз билан қуйидаги байтни ўқийди:

Буриди бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домани қиёмат.

(Сен ўзингга лаънатдан шундан бир либос бичдингки, у кийим устингда қиёматгача қолади).

Амир Насрулло шоирга ҳеч нарсаси демайди. Аммо дилига ундан қасд олишни туғиб қўяди.

Жунайдулло Ҳозиқ XVIII асрнинг 80-йилларида Ҳиротнинг Карх номли маҳалласида туғилган. Бўлажак шоирнинг болалиги она шаҳрида ўтади. Амир Ҳайдар ҳукмронлиги даврида (1800—1827) Бухорога келиб, мадрасада таҳсил кўради, замонасидаги барча илмларни, жумладан, тиббиётни пухта эгаллайди ва илм-адаб аҳли орасида шоир, олим сифатида шухрат пайдо қилади. Ҳозиқ аввал ўзи ўқиган Оли мадрасасига имом қилиб тайинланади ва орадан кўп ўтмай амир Ҳайдар саройига жалб этилади. Лекин, эркин фикрли, ростгўй

ва зукко Ҳозикни саройдаги лаганбардор, тамаъгир ижодкорлар кўролмайдди. Ҳатто, Маҳдум Жалолий деган бир қаламкаш уни масхаралаб ҳажвия ёзиб тарқатади. Ҳозик ҳам «Мавлоно Жалолий ҳажвиясига жавоб қасида» ёзади ва саройни тарк этиб, фуқарою фузалога эътибор нисбатан яхшироқ бўлган Қўқонга боради. У дастлабки пайтларда катта обрўга эга бўлади. Амир Умархонга мадҳиялар битади, унинг ғазалларига ўхшатма-тахмислар ёзади. Лекин саройдаги ҳаёт уни сиқиб қўяди. Хусусан, Умархон вафотидан сўнг (1822) Ҳозик саройни тарк этиб, Қўқон ва Бухоро хонлиги ҳудудидаги турли вилоят ва шаҳарларда табиблик қилиб юради, ҳамда «Юсуф ва Зулайҳа» номли достонини тугатади. 1824 йили у табобатга доир «Шарҳи Қонунча» китобини ёзади. Бухоронинг чекка шаҳарларида яшириниб яшаб юрган Ҳозик 1826 йили Хоразмга боради. Бу ердаги олиму адиблар шоирни яхши пешвоз оладилар. Орадан кўп ўтмай шоир Хива хони Оллоқулихонга (1825—1842) «Равзатус-сафо»нинг таржимасини тақдим этади. 1829 йили Бухорога қайтган Ҳозик гоҳ Қўқон, гоҳ Шаҳрисабзда табиблик қилиб яшашга мажбур бўлади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Амир Насрулло Қўқонни қонга ботирганда Ҳозик ҳам тасодифан шу ерда эди.

Фардни ўқигандан сўнг Амир уни омон қолдирмаслигини ҳис этган Ҳозик дўстлари ёрдамида мустақил вилоят бўлмиш Шаҳрисабзга қочиб бориб, ҳоким Хўжақули парвоначи паноҳида яшай бошлади. Дастлаб Насрулло шоирнинг ўғли Мирза Муҳташам орқали хат ёзиб чақиртиради. Ҳозик қуйидаги фард билан рад жавобини юборади:

Чун ҳузурам сабаби ранчиши табъат гардид,
Мегурезам, ки малулат макунам бори дигар.

(Менинг ҳозир бўлганим табъингнинг хиралашишига сабаб бўлди. Сенга яна маломат етказмаслик учун қочаман).

Шундан сўнг амир ҳибсда ётган ўғри Душабойни зиндондан бўшатиб, озодлик ва катта инъом ваъда қилиб, Шаҳрисабзга бориб шоир Ҳозикнинг бошини олиб келишни буюради. Душабой уч шериги билан Шаҳрисабзга келиб, тонг саҳарда Ҳозикнинг уйига бостириб кириб, бошини танасидан жудо қилиб олиб кетишади. Бу пайтда Амир Насрулло Қаршида эди. Ўғрилар

шоирнинг бошини ўша ерга элтиб берадилар. Ҳозирнинг бошсиз танаси Хўжақули парвоначи бошчилигидаги умаролар иштирокида дафн этилади. Бу қонли фожиа 1843 йилнинг январь ойида рўй беради. Шоирнинг қабри Китоб туманидаги Охунд мазоридадир.

Инсонпарвар, жасур, зулм-зўрликка рўй-рост қарши турган, бутун умри дарбадарликда, таҳликаю нотинчликда ўтган Жунайдулло Ҳозирқ ўзидан сўнг катта ижодий мерос қолдирди. Мукаммал шеърлар девони, «Юсуф ва Зулайҳо», «Воқеоти исломи», «Таҳқиқ-ул-кафонд» («Шарҳи Қонунча») ва пароканда шеърлари баёзларда, дастхатлар ҳазиналарида сақланмоқда. Биргина «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг 21 та қўлёзмаси бизгача етиб келган. Бу шоирнинг улкан санъаткор сифатидаги шухратини кўрсатади.

Жунайдулло Ҳозирқ асосан тожик тилида, қисман ўзбек тилида ижод қилган зулҳисонайн шоирдир. У Амирий (Амир Умархон), Навоий ва бошқа ўзбек шоирларининг ғазалларига мухаммаслар битган, Мирхонднинг тарихий асарини форсийдан таржима қилган. Шоир ғазалларида анъанавий муҳаббат мавзусини тасвирлаб, йигитликда кечган шоду хуррамлигию висол нашидасидан сероб бўлган кайфиятларини ифодалайди, баъзан айрилиқ дардидан, ағёр, ноаҳил сафдошларидан етган азиятдан изтиробга тушади. Хусусан, Навоий ғазалларига боғланган мухаммасларида биз Ҳозирқни чинакам шодлик ва ғўзаллик куйчиси сифатида кўрамиз:

Бири бор эрди хинонинг ранги пайдо илкида,
Ё тегиб ушшоқнинг қони сумансо илкида,
Боладин сармаст ўлуб бир тўда миймо илкида,
Бири қоши кифригидек ўқ била ё илкида,
Деким ул ўқ бирла кўп жонларни қурбон айлабон.

Аммо шоир бошига тушган кулфатлар, сарсон-саргардонликдаги ҳаёт, ижодкор муҳолифларнинг ғаламуслиги, табиатдаги фавқулудда таъсирчанлик лирик қаҳрамоннинг ҳаётга, доноларга «тикон», нодонларга «гул» берган мавжуд ижтимоий тузумга муносабатини кескин ўзгартириб юборади. Шунинг учун ҳам Ҳозирқ асарларида зулм-зўрликка, илм-адаб аҳлига нописанд муносабатда бўлишга, ҳамма нарсани бойлик, мансаб-мартобага қараб баҳолашга кескин қарши кайфият кучаяди. Маълумки, Амир Насрулло замонида зулм ҳаддан ошади. Маҳаллий феодаллар, лашкарбошию ас-

карлар халқни бемалол талар, бечораларнинг ноласи замин у замонни ларзага келтирарди. Шунинг учун Ҳо-зиқ амирга йўллаган қасидаларидан бирида уни халқ-парвар, адолатпеша бўлишга ундайди, элнинг фаро-вонлигию юртнинг ободонлигини одил ҳукмдордан, деб билади:

Баҳри он подшоқ кард худо,
Ки низоми жаҳон бувад барпо...
Яъни кас моли дигаре наҳӯрад,
Сари мазлум золиме набурад.

(Сени худо жаҳонни қонун-қонда билан бошқар-гин, биров ўзганинг ҳақини емасин, бирон золим маз-лумнинг бошини кесмасун, деб подшо қилган).

Бошқа бир ғазалида шоир лаганбардор ижодкорлар, амалдорларни, иккиюзламачи дўстларининг мунофиқ-лигини танқид қилади, фош этади.

Бунда у чаён характеридаги бир ҳикматдан усталик билан фойдаланган:

Қасди золим аз тавозуъ нест жуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб захр чун бармекашад.

(Золимнинг тавозу қилишидан ҳам мақсади зулм этмоқдир, чунки чаён ҳам заҳар сочишдан олдин найза-сини қўйига эгади).

«Надорад», «Афтад», «Зараст», «Кунам» радифли ға-залларида шоир мавжуд феодализмнинг тартиб-интизом иллат-ларини, юрт бошига тушган зулму талон-тарожни рўй-рост лаънатлайди.

Маълумки, Шарқ адабиётида Юсуф ва Зулайҳо сев-ги саргузашти ҳақида Фирдавсий, Қул Али, Дурбек, Жомий, Нозий, Ҳиравийлар дoston яратган. Жунайдул-ло Ҳозик ҳам ана шу кўҳна мавзуга мурожаат қилиб, ўзига хос янги дoston ёзган. Жумладан, Ҳозик ўз ижодий ниятидан келиб чиқиб Юсуф билан акалари ўрта-сидаги келишмовчиликни, акаларининг Юсуф жонига қасд қилишларини феодализмнинг ўзаро низолар тизимида ан-ча шиддатли тасвирлаган. Анъанавий сюжетга кўра Зу-лайҳо тушида кўриб севиб қолган йигит ўзини «Миср Азизиман» деб гойиб бўлади. Қизининг арз-хоҳишига кўра Мағриб шоҳи Таймус Миср Азизига совчи юбо-ради. Ўрта Осиё халқлари одатича, ўз ижодий ниятига кўра Ҳозик дostonидаги тасвирда Миср Азизи Мағ-

рибзаминга совчи жўнатади. Асарда бошқа янги жиҳатлар ҳам кўп. Энг асосийси, шоир анъанавий мавзу ва образлар орқали ўзининг зулм-зўрликка, фиребгарлик, ёлгончиликка қарши нафратини ифодалашга эришган: чин севги, садоқат, ҳалолу поклик, ростгўйлик, мардлик, жасорат, ақл-заковат қудрати, адолат хусусидаги фикрларини тарғиб ва ташвиқ этган.

Бухоро ва Қўқон хонлигига қарашли кўп шаҳарлар халқи дардига малҳам бўлиб, ўлимга тик қараган, жасур ва оташнафас шоир — эл Ҳозирининг асарлари XVIII аср ва XIX аср бошлари ўзбек ва тожик адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Шоир ижодини ўрганишда С. Амиркулов, У. Каримовларнинг ҳиссаси катта. 1957 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, устоз Азизхон Қаюмовнинг «Ҳозиқ» номли рисоласи чоп этилди. Биз ушбу лавҳани ёзишда шоир асарлари билан бир қаторда мазкур муаллифларнинг тадқиқотларидан ҳам баҳраманд бўлдик.

УЛУҒБЕКНИНГ ИЗДОШИ

Мен 1978 йили таниқли ёзувчи Раҳим Жалилнинг «Кўнгил ошиёни» қиссасининг дастлабки уч фаслини таржима қилиб «Ленин учқуни» газетасининг бир неча сониди эълон қилдирган эдим. Қисса ёднома характерига эга бўлиб, ёш Раҳимнинг кўрган-кечирганлари ғоятда нафис бир тарзда, шифоҳий адабиёт усули-нақл йўли билан битилган. Асарнинг дастлабки саҳифаларида ёднома қаҳрамонининг машҳур сайёҳ, мироб, ҳайъатшунос Ҳожи Юсуф билан учрашуви тасвирланган. Шундан сўнг мен кўҳна дастхатлар, тожик олимларининг асарлари, хотиралари ва қомусларни ўрганиб, бу забардаст олим ҳақидаги тасаввуримни мукаммаллаштирдим. Маълум бўлишича, Ҳожи Юсуф Улуғбекнинг издошларидан экан.

Ҳожи Юсуф 1842 йили Хўжанднинг Оғолиқон маҳалласида пиллакаш оиласида дунёга келади. 6—7 яшарлигида уни мактабга берадилар. Мактаб таълимидан қаноатланмаган Ҳожи Юсуф мустақил ўқиш билан машғул бўлиб, Шарқ шеърляти, табиёт, география, математика, астрономия ва бошқа фанларни ўргана бошлайди. Кунлардан бир кун ёш Юсуф онасидан отасини сўрайди. Меҳрибон она эса кўз ёшларини тўкиб отаси Мирфаёз ҳажга бориб, Маккада вафот этганли-

гини айтади. Мурғак Юсуфнинг қалбида отаси ҳокими топиш истаги туғилади. 1854—1855 йилларда бир гуруҳ хўжандликлар ҳажга жўнашга тайёргарлик кўраётганини эшитиб 12 яшар Юсуф ялиниб-ёлвориб онасидан рухсат олади ва уларга ҳамроҳ бўлади. Раҳим Жалилнинг ёзишича, Юсуф Мадина шаҳридаги «Ғариблар қабристонидан отасининг гўрини топиб, қабр устига лавҳа тош ўрнатади.

Ҳожи Юсуф 10—12 йилча Мисрда қолиб кетади. Уни асли хўжандлик бўлган Ҳожисайдулло ўз тарбиясига олиб, онасига мактуб ёзиб юборади. Хушфёъл ва ўткир зеҳнли Юсуфга Ҳожисайдулло араб тилини ўргатади, сўнгра «Жомеъ-ул азҳар» мадрасасига киритиб қўяди. Ҳожи Юсуф беш йиллик мадраса таҳсили давомида риёзиёт, ҳикмат, илми нужум, араб ва форс адабиёти бўйича пухта билим олади. Мадрасани тугатгач, етти йил мударрислик хизматида бўлиб, ўз билимини оширади, камолотга етказади. У рус тилидан ташқари араб, форс, юнон, инглиз, француз, тилларини мукамал билган.

Ҳожи Юсуф 12 йилдан сўнг Хўжандга қайтиб келганида яккаю ягона суянчиги — онаси оламдан ўтганди.

Ҳожи Юсуф биринчи сафарида Юнонистон, Сурияда, иккинчи сафарида Испания, Франция, Ҳабашистон, Италия, Жазоир, Туркия, Петербургда бўлади, бу юртлар ҳақида маълумот тўплайди.

Астрономия, тиб илми, янги илм-фан, техникага майли кучли бўлгани учун маҳаллий руҳонийлар уни «кофир» деб эълон қиладилар. Ҳожи Юсуф яна ватанини тарк этиб, шоир ва соатсоз Абдулла Файёз билан Тошкентга отланади. Бу ерда бир неча муддат тайёргарлик кўрилгач Оренбург, Москва, Одесса орқали Оврўпа ва Африка мамлакатлари бўйлаб сафарга жўнайдилар, Абдулла Файёз соатсозлик, Ҳожи Юсуф мардикорлик, ҳаммоллик билан кун кечирадилар. Бу икки дўст 10—12 йил давомида Оврўпа, Африка ва Араб мамлакатларини кезиб чиқиб, 1885—1887 йиллар орасида Эрон орқали ватанга қайтадилар.

Ҳожи Юсуфдаги қобилият ва билимдонликни кўрган рус амалдорлари уни миробликка, идора ишларига жалб этадилар. У Хўжанд атрофидаги ерларни суғоришни яхшилаш, янги ариқлар чиқазишни режалаштиришда хийла фаол қатнашган. Гарчи у турли вазифаларда, жумладан, Хўжанд оқсоқоли лавозимида иш-

ласа ҳам ажойиб донишманд, илм-фан, янги техника тарафдори сифатида Ер, Осмон, Куёш, Ой умуман, сайёралар ҳақидаги илмий кузатиш ва асарлари билан мутаассиб тушунчаларга зарба беради. Ҳожи Юсуф 1925 йили 83 ёшида Хўжандда вафот этган.

Маълумки, Урта Осиё олимлари дунё астрономия ва география фанининг тараққиёти тарихида муносиб ўрин эгаллаб келганлар. Жумладан, Беруний астрономия ва географияга доир кўплаб асарлар ёзиш билан бирга, каттагина глобус тузган, Улугбек бошчилигида Самарқанд расадхонасида ҳам глобус ясалганлиги маълум. Улкамиз фани тарихида учинчи глобусни мана шу ажойиб сайёҳ ва олим Ҳожи Юсуф ясаган. У хўжандлик заргар, наққош, рассом, дурадгор ва сайёҳлар билан маслаҳатлашиб, шоир Тошхўжа Асирий, Ҳусайн Рожеъ, Абдулло Файёз, мисгар Нурмаҳаммад, уста Ёқубхон ва бошқаларнинг кўмаги билан 1895 йили Ер куррасининг шакли-курраи арз, яъни глобус ясади. Глобус Москва, Петербург, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларидаги турли кўргазмаларда намоиш этилади. Уша вақтдаги рус географ ва картограф олимлар, география ҳамияти глобусни синчиклаб текшириб, унинг бенуқсон, илмий жиҳатдан мукамаллигини эътироф этадилар, Ҳожи Юсуф ихтиро учун муаллифлик гувоҳнома-сини олади.

1896 йили Самарқандда қишлоқ хўжалиги кўргазмаси очилади. Ҳожи Юсуф ўз глобусини ўша кўргазмага юборади. Глобус аввал Улугбек мадрасасидаги музейга қўйилган. Ҳозир Самарқанддаги Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданият музейида сақланмоқда.

Ҳожи Юсуф Ернинг тузилиши ва сайёраларни ўрганишга бағишлаб бир қатор рисодалар ҳам ёзган. Тожикистоннинг харитасини тузган. Ўз ҳовлисида мактаб очиб, болаларни ўқитган. Васиётига кўра, вафотидан сўнг ҳовлиси етим болаларни ўқитадиган мактаб биносига айлантирилган.

У 1911 йили ўзининг «Мухтасари илми афлок ва илми арз» номли рисоласини тугатган. Асар саккиз фаслдан иборат бўлиб, ҳар бир фасл бир неча қисмга бўлинади. Ушбу рисола муаллиф таржимай ҳолини, глобус ясаш жараёнини ўрганиш жиҳатидан ҳам қимматлидир. Чунки, унда олим Хўжанд илмий муҳити, ўзи билан ҳамкорлик қилган заргар, мисгар, ганчкор, саҳ-хоф ва бошқа ҳунар эгалари ҳақида батафсил маълумот беради. Чунончи, ўз курраи арзи тақдири ҳақида қўйи-

дагиларни битган: «Улар маҳаллий халқдан курраи арз шаклини ясайдиган одам топилганидан ҳайратга тушдилар ва бу ҳақда Петербургга хабар қилдилар. Подшоҳ мени ўз ҳузурига чақириб, таҳсин ва офаринлардан сўнг менга мукофотлар берди ҳамда давлатнинг олий нишонлари билан сарафроз этди» (Ҳожи Юсуфи Ҳайатий. «Илм-ул афлок». «Садои Шарқ», 1989, 5-сон, 45-бет). Ҳожи Юсуф бошқа астрономлардан фарқли ўлароқ, ЕР, бошқа сайёраларнинг тузилиши, ўзаро муносабати, ҳаракатини содда бир услубда, ҳамма тушунадиган қилиб тасвирлаган.

Толмас сайёҳ, синчков ихтирочи, илм-маърифат ҳомийси ва дўсти Ҳожи Юсуф Ҳайъатийни авлодлари ҳамиша ифтихор билан эслайдилар.

ДОНИШ ҲАҚИҚАТЛАРИ

Кўҳна сарчашмаларда «Ислом гумбази», «Илм макони» деб эъозланган Бухорои Шарифдан ўтган замонларда Рудакий, Дақиқий, Муродий, Авфий, Носирий, Сайидон, Мушфиқий, Ҳилолий, Турди, Мужрим, Мирза Содиқ, Мирза Сирож, Ҳайрат, Шоҳин каби юзлаб санъаткорлар етишиб чиқиб, Хуросону Туронзамин шеъриятига, бадий насрини юксак чўққиларга олиб чиқишга муносиб улуш қўшганлар; бадий сўз санъатини мавзу, жанр, тимсоллар ҳамда нафосат жиҳатидан ҳийла бойитганлар. Ана шу маънавият даргалари орасида шоир, мусаввир, хаттот, меъмор, мирзо, ёзувчи-мударрис, маърифат тарғиботчиси, давлат арбоби Аҳмад Дониш сиймоси алоҳида ажралиб туради.

Бўлажак аллома Аҳмад маҳдум ибни Носир 1826 йили Бухоро шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Хат-саводини онаси бошқарган маҳалла мактабида чиқаргач, Аҳмад қорилар мактабига дохил бўлди. Бу ердаги ўқиш узок давом этмади — отаси уни мадрасага берди. Ўқиш давомида Аҳмад замонасидаги барча билимларни мустақил ўргана бошлади. Наққошлик, сураткашлигу хат кўчириш санъатини пухта эгаллади. Дониш таҳаллуси билан ғазаллар машқ қила бошлади. Одамларга, хусусан, мадраса талабаларига турли китоблардан нусха кўчириб, уларни хар хил расмлар, турли-туман нақшлар билан безаб бериб моддий аҳволини яхшилади. Истеъдодли наққош ва котиб сифатида шуҳрат қозонди.

Мадраса хатмидан сўнг устодлардан бирининг кўмаги билан Аҳмад Дониш Амир Насрулло саройига меъмор ва хаттот сифатида ишга жойлашди. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи қуйидагиларни ўқирган: «Кунлардан бир кун мени устодим Ҳазрати султон ҳузурига элтиб, бу йигит хушнавислик ва китобларга зийнат беришда беҳамтодир, унинг зеб-зийнат санъати монийсифату беҳзодсийратдир; у расмий ва ғайирирасмий хатларни нуқсонсиз ёзади, деб таърифлади.

Шундан сўнг Султон мени ҳузурига даъват этиб, бир китобни содда хатда кўчиришни буюрди. Мен бу юмушни тез ва хушсифат бажардим. Буни кўрган амир менга ҳар кун тиб, тарих, ҳисоб, маърифий масалага доир китобларни хушнавис қилишни буюрар ва бир жузвга ўн дирамдан маош берарди. Бу орада устодим фоний дунёдан боқий дунёга риҳлат қилдилар. Амир мени устодим ўрнига вазифадор этди ҳамда ойига минг дирамдан маош тайинлади. Энди амир мени субҳидамдан оқшомгача ўрдада ушлаб, муаллимим бажарган ҳамма ишларни менинг зиммамга юкларди. Шундай қилиб, саройдаги барча меъмор ва наққошлар бевосита менинг раҳбарлигимда фаолият кўрсатадиган бўлди» («Наводир-ул вақоеъ»дан).

Бу ерда у нозиктабъ рассом, математик, хушнавис хаттот сифатида обрўга эришди. Шунинг учун Амир Насрулло 1857 йили Бухородан Петербургга бораётган элчилар гуруҳига Аҳмад Донишни мирзо этиб тайинлади.

Бу сафар ёзувида жуда катта таассурот қолдирди. У амирга Россия подшоҳининг идора усули, ҳарбий қудрати ва техникаси хусусида батафсил маълумот ёзиб беради.

1860 йили тахтга ўтирган Амир Музаффар кўп илм-адаб аҳлини, донишманд, тадбиркор арбобларни саройдан четлаштирди, уларнинг ўрнига жоҳил, порахўр, худбин одамларини жойлаштиради. Аҳмад Донишнинг мартабаси ҳам пасайтирилади. У энди кўпроқ расмий ҳужжатларни кўчириш ва ижод билан машғул бўлади. Жумладан, 1865 йили юлдузларнинг жойлашиш-тартиби ҳақида биринчи ҳайъатшунослик рисоласи «Манозир-ул-кавокиб»ни ёзади. Бу асар юлдузлар туркуми ва уларнинг самовий ўрнашуви ҳақидаги мухтасар бир қўланма эди.

«Тарих ҳақида рисола» китобида Аҳмад Дониш аштархонийлар сулоласи амирларининг юз йиллик тари-

хи ҳақида хийла мукаммал маълумот берган. Хусусан, Амир Музаффар салтанатдорлиги тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши, пешқадам, ҳур фикрли зиёлиларнинг таъқиб этилиб, бир ҳовуч жоҳилу нодон, амалпарастларнинг ҳокимият идораларини эгаллаб олганликлари қаттиқ қораланган.

Амир Музаффар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Россия билан муносабатларни кескинлаштирган бўлса ҳам, 1868 йилги жангдаги мағлубиятдан сўнг рус подшолиги билан дипломатик муносабатларни яна тиклашга интилиб, 1869 йили Петербургда элчилар юборади. Улар орасида Аҳмад Дониш ҳам бор эди. Бу сафар олим музокараларда тажрибали давлат арбоби сифатида Бухоро амирлиги манфаатларини донолик билан ҳимоя қилади. Шунинг учун элчилар 1870 йили ватанига қайтгач, амир унга «Ўроқ» унвонини беради ва ўз давлатида бирон катта мартабани танлашни таклиф этади. Аммо Аҳмад Дониш Амир Музаффарнинг жоҳил, қайсар ва худбинлигини билгани учун бу истакни рад этиб, илмий, ижодий ишлар билан машғул бўлади. Натижада «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» («Халқ ва маданият низоми ҳақида рисола») асари вужудга келади. Унда адиб Бухоро амирлигидаги давлат бошқарув тизимини жиддий ислоҳ қилиш ғоясини илгари суради. Жумладан, турли табақа намоёндаларидан иборат олий мажлис тузиб, барча қонун, низомиларни шу мажлисда ишлаб чиқиб, муҳокама қилиниши, сўнг Амир томонидан тасдиқланиши лозимлигини, шунингдек, амирликда давлатнинг барча соҳалари бўйича назорат маъмуриятини ташкил қилишни таклиф этганди. Шубҳасиз, бу ва бошқа мулоҳазалар Амирнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаб қўярди. Бундан ташқари маърифатпарвар адиб замонавий жиҳозлар билан зийнатланган мактаб, мадрасалар қуриш, уларда турли тилларни, табиий фанларни ўрганишга ҳам жиддий эътибор бериш, муаллим ва мударрисларнинг масъулиятини ошириш масалаларини ҳам қўйган эди. Шунинг учун ҳам Амир Музаффар Аҳмад Донишни Россияга учинчи сафаридан сўнг (1873) саройдан четлатиб, яқин ўн йил давомида Ғузор ва Нарпай туманларида қозилик вазифасини бажаришга мажбур этади. Бу Дониш учун амалда сургун ва қувғин эди. Аммо маърифатпарвар адиб узоқ гушаларда ҳам дардини илмдан, ижоддан олиб юрди.

Гарчи Аҳмад Дониш Амир Абдулаҳад томонидан

яна саройга даъват этилиб, китобдорлик вазифасига тайинланган бўлса ҳам, унинг фаолияти қатъий назорат ва таққир остида эди. Адиб умрининг охириги йилларини муттасил илмий, бадний ижодга сарфлаб, 1897 йили вафот этади. Аҳмад Донишдан бизга қадар унинг 15 йил давомида ёзган «Наводир-ул вақоеъ» («Нодир воқеалар»), «Тарих ҳақида рисола» сингари китоблари мерос бўлиб қолган.

«Наводир-ул вақоеъ» 23 фаслдан иборат бўлиб, унда муаллиф жуда кўп ижтимоий-сиёсий, фалсафий, адабий, ахлоқий-таълимий, ирфоний-маърифий масалалар хусусида замонасининг пешқадам зиёлиси сифатида мулоҳаза юритади, ислохотчи маърифатпарвар сифатида бу соҳадаги нуқсон ва етишмовчиликларни бартараф этиш йўл-йўриқларини тавсия этади. Масалан, адиб асарнинг биринчи — «Ота-онанинг вазифалари ҳамда ҳақ-ҳуқуқлари» бобида ота-онанинг oilадаги бола тарбияси борасидаги бурч ҳамда вазифаларини баён этса, «Оқилларнинг азият чекиши ва жоҳиллар давлатининг юксалиши сабаби» номли бобида донолар кулфатда-ю нодонлар иззатда бўлган, кўп илм-адаб аҳли хору зорликка маҳкум этилган замонасининг иллатларини рўй-рост танқид қилади. Муаллиф ўз фикр-мулоҳазаларини тарихий воқеалар, машҳур кишилар ҳаёти ҳамда замонасининг бевосита ўзи билан боғлиқ ҳикоятлар, нақл ва тамсиллар билан тасдиқлаб, далиллаб боради. Натижада сиёсий, фалсафий, ахлоқий, назарий фикр-мулоҳазалар муайян далилларга асосланади.

Аҳмад Донишнинг айрим мулоҳазалари ўша даврда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам диққатга молик. Масалан, асарнинг ўн олтинчи бобида тоғ жинсларининг пайдо бўлиши, конлар, турли маъданларнинг хоссалари, ер қимирлаши хусусида маълумот берса, йигирманчи бобда эса Бедил шеърларини қандай тушуниш хусусида фикр юритиб, шоир байтларидаги зоҳирий ва ботиний маънони бир зукко шеършунос сифатида таҳлил қилади. «Тарих ҳақида рисола» китобида Дониш аштархонийлар сулоласининг юз йиллик тарихи ҳақида мукаммал маълумот беради. Хусусан Амир Музаффар салтанати тарихи, унда зулм-зўрлик, бебошликларнинг авж олиши, бир ҳовуч нодонларнинг давлат идораларини эгаллаб олиши қаттиқ танқид қилинган.

Аҳмад Дониш асарлари XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё минтақасида янги ижтимоий тафаккурнинг вужудга келиш заминини, маърифатпарвар-

лик, ислохотчилик, жадидчилик тарихини ўрганишда энг нодир манбалар ҳисобланади. «Наводир-ул-вақоеъ»нинг бевосита муаллиф қўчирган икки нусхаси бизгача етиб келганким, унда ҳозирги истиқлол давридаги демократик жараённинг айрим унсурлари борлиги диққатга моликдир.

Аҳмад Донишнинг жуда катта илмий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий моҳиятга эга бўлган «Наводир-ул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») рисоласи 1965 йили доцент Абдурахмон Ҳамраев томонидан тожик тилидан таржима қилиниб, машҳур академик Иброҳим Мўминов сўз бошиси билан чоп этилганди. Китобни қайта нашр этиш шу кунларда айна муддао бўлур эди. Чунки бу асарда, юқорида таъкидланганидек, ўша давр мактаб ва мадраса тизимини тубдан ислоҳ қилиш, ўқиш-ўқитиш, тарбия усуллари янгилаш, таълим жараёнига табиий, техникавий фанларни киритиш сингари долзарб, илғор ғоялар ўз ифодасини топган. Дониш ижодини ўрганишда машҳур ёзувчи Садриддин Айний ҳамда профессор Расулхон Ҳодизодаларнинг хизматлари катта. Ҳодизода ёзувчи ҳақида «Зулматдан зиё» номли тарихий роман ҳам ёзган.

ҚУТЛУҒ АНЪАНА

Ўзбек ва тожик халқлари қадим замонлардан бир заминда яшаб, моддий ва маънавий бойликлар яратиб келган. Улар ўртасидаги тарих ва тақдир бирлиги тасвирий санъат, музика, хусусан, бадий адабиётда тематик, ғоявий руҳий яқинликни вужудга келтирган. Ҳар икки халқ ижодкорлари бир-бирига устоз, бир-бирига шоғирд бўлган. Бу қутлуғ анъанада икки тилда баробар ижод этиш — зулнисонайнлик ўзига хос бир моҳиятга эга.

Зуфархон Жавҳарий ана шу зулнисонайн шоирлар вакилларидан биридир. Жавҳарий 1860 йили шоир Назмий Истаравшаний oilасида дунёга келди. Дастлабки таълимни отасидан олди, сўнгра Бухоро шаҳрида мадрасани хатм этди. Араб, туркий тилларни ўрганди, ўз давридаги барча билимларни пухта эгаллади. Шарқ поэзиясидан мукамал сабоқ олди. Айни пайтда Бухоро, Самарқанд ва Қўқон адабий муҳити билан яқиндан aloқада бўлди. 1945 йили ўз шаҳри — Ўратепада вафот этди.

«Кичиклигимдаёқ, яъни ўн беш яшарлитимдан бошлаб тожик, туркий ва арабий тилларда шеър ўқиш ҳамда ғазал ёзиш, маснавий битиш, рисолалар ёзиш, Бедил, Соиб, Ҳофиз Шерозийлар ғазалларига тахмислар яратиш билан шуғулландим», деб таъкидлайди ўз таржимаи ҳолида Жавҳарий.

Жавҳарий Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Бедил, Навоий, Хусрав каби улкан санъаткорлар анъанасини давом эттириб, дунёвий муҳаббатни куйлади, илм-адаб, маърифатни тарғиб этди. Шарқ поэзиясидаги барча жанрларда ижод этди, забардаст достоннавис сифатида танилди. «Табрик», «Иқбол байрами», «Илм навбаҳори», «Тожикистон қасидаси» каби шеърларида озодлик, меҳнат эркинлиги, ҳуррият, маърифатни, меҳнат кишиларининг бунёдкорлигини тараннум этиб, чинакам замон куйчисига айланди. Шоир ватанпарварлик мавзурларида кўплаб шеърлар, достонлар яратди.

Классик адабиёт анъаналари руҳида камол топган Жавҳарий илм-маърифат, ҳур фикрни тарғиб этди. Унинг 30-йиллар ижодида халқ жасорати, қаҳрамонлигини мадҳ этилди. Адиб асарларида юксак инсонпарварлик ҳамда ватанпарварлик руҳи барқ уриб туради. «Одамхўр жаллод», «Тешабойдек мардона бўлинг», «Йигитларга», «Хуш келибсиз» сингари шеърлари фашист ғазандалар устидан халқнинг ғалаба қозонажасига даъват этган жанговар поэтик асарлар жумласидандир.

Характерлиси шундаки, Жавҳарий ўзбек тилида ҳам кўплаб баркамол шеърлар битган, ўзбек демократ шоирлари, зиёдилари билан яқиндан ижодий ҳамкорликда бўлган. Унинг Муҳий Қўқоний, Боқий Ришдоний, кўп тилларни билган ажойиб олим, шоир Муқимийнинг яқин дўсти Мавлоно Йўлдош, Абдулҳофиз Зоминий билан дўстлиги ҳақида далиллар, шеърини мактублар сақланиб қолган.

Жавҳарий ижодида чиркин феодал ўтмишга нафрат, халқлар дўстлигини тараннум этиш ўз ифодасини топган. У асарларида ўзбек халқи ҳаёти тасвирига жиддий эътибор берган. Шоирнинг «Офтобхон» достони бевосита ўзбек халқи ҳаёти тасвирига бағишланган. «Офтобхон»да бир камбағал қизнинг аччиқ, фожиавий ҳаётини тасвирлаш орқали шоир хонликлар давридаги ўзбек хотин-қизларининг умумлашма образини яратган. Ҳақ-ҳуқуқи поймол этилган, иззат-нафси топталган шўрлик қиз феодал зодагонлар, хонларнинг ифлос

чангалида хўрланади. Қўқонни қонга ботириб, Нодирадек донишмандларни қатл этган амир Насрулло Офтобхонни қул қилиб Бухорога элтади. Қиз бошига яна хўрлик, ҳақорат ва маломат тошлари ёғилади. Камбағал қиз Насруллонинг ғайри шаръий ишларини рўй-рост айтади, қариб қуйилмаганликда лаънатлайди. У Насрулло онасининг буйруғи билан саройдаги хизматкор аёллар томонидан бўғиб ўлдирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Офтобхон тақдири айрим тарихий китобларда ҳам қайд этилган. Атоқли ёзувчи Абдулла Қодирий Амир Умархон саройидаги бу канизак фожиаси ҳақида роман битмоқчи бўлгану ёзиб улгурмаган. Шоир ва драматург Туроб Тўланинг «Қувваи қаҳ-қаҳа» драмасида ҳам Офтобхон эпизодик образ сифатида иштирок этади. Ҳозирча бу тарихий ҳақиқат ҳақидаги энг баркамол асар Жавҳарийнинг достони ҳисобланади.

Зуфархон Жавҳарий ўзбек демократ шоири Муқимий билан яқиндан таниш, ижодий ҳамнафас бўлган. Муқимий вафотидан ўн йил ўтгач, Жавҳарий «Фарғоналик Муқимийнинг кечмиши» номли дoston яратди. Автор асарда Муқимий ижодининг етакчи гоёвий йўналишини тўғри кўрсата билган: нодонларга иззат, доноларга қулфат келтирган хонликлар даврини қоралайди, аждодлар қолдирган мерос барча замонларда авлодлар қалбини маърифат ёғдуси билан мунаввар этаверади, улар мангу барҳаёт, дейди. Достонни нозик таъъ шоир Муҳаммадали Қўшмоқов ўзбек тилига таржима қилган.

Зуфархон Жавҳарий ижоди «қуйласа чолғуси бир, йиғласа қайғуси бир» бўлган ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги абадий биродарликнинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Тожик шоирларининг ўзбек тилидаги, ўзбек адибларининг тожик тилидаги меросини ҳар томонлама илмий асосда ҳолис ўрганиш зарур. Буларни йиғиб алоҳида китоблар сифатида нашр этиб, тарғиб ва ташқиқ қилмоқ лозим. Бундай хайрли ишлар икки қардош халқ адабий ва маданий ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, ривожлантиришга муносиб ҳисса бўлиб қўшилади, ёш авлодни халқлар дўстлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

НАЗМ ГУЛШАНИДА ПАЙВАСТ

Шеъриятимиз бўстонида шундай ижодкорлар ҳам борки, улар мумтоз адабиётимиз билан бугунги назмимизни пайваст қилиб турадиган бир кўприк вазифасини ўтагандилар. Ҳазрат Муқимий, Фурқат, Ҳамзалар билан ҳамнафас бўлган Ҳайратий ана шундай забардаст ижодкорлардандир.

Бўлажак шоир — Мулла Ҳошим Солиҳмахдум ўғли Ҳайратий 1870 йил Шаҳрихонда ҳунарманд-аравасоз оиласида дунёга келади. У мактабдор амакиси Жамол Қори қўлида тарбия топади, савод чиқаради, мактабдош дўсти, шоир мулло Алихон Оразий тақлифи билан мирзолик хизматига ўтади. Ҳайратий 1909 йилдан 1917 йилгача Аҳмадохунбой заводида ҳисобчи ҳамда мирзолик қилади. Ана шу йиллари у шоир сифатида танила бошлайди ва арузнинг халқ қўшиқларига яқин вазнларида газаллар ёза бошлайди. У Муқимий, Ҳамзалар билан яқин ҳамсуҳбат бўлиб, ўз машқларини улар назаридан ўтказиб юради. Нуктафаҳм шоирнинг дастлабки шеърлари 1908—1909 йилларда Фарғона ва Самарқанд шаҳарларида чиқадиган газета ва журналларда чоп этила бошланади. Ҳайратий ўзбек мумтоз шеъриятимиз анъаналарини муваффақият билан давом эттириб, муҳаббатни ҳаётбахш файзини, ёрнинг нозу қарашмасию бетакрор шаклу шамойилини, нозу итобию руҳафзо табассумини ўзига хос соз ва оҳангларда тасвирлай бошлади. «Маҳвашим», «Ким десун», «Нигорим келинг», «Нозанин ёрим учун», «Сўранг» сингари асарлар ана шундай жўшқин руҳдаги шеърлар ҳисобланади:

Доғи ҳижрон дардини ёрдан жудолардан сўранг,
Биз каби ҳижронзада юрган галолардан сўранг...
Ошиқ улдурким нигорин кўйида жондин кечиб,
Сарбасар куйган вужуди қаҳраболардан сўранг.

Ҳайратий ўз тенгқурлари орасида ўзбек ва тожик тилларида баробар маҳорат билан газаллар ёзган ўтмиш санъаткорлар асарларига назиралар, мухаммаслар,

ўхшатмалар битган шоирлардан ҳисобланади. Унинг Навоий, Ғолибий, Муқимий сингари мумтоз назм усталарига ёзган мухаммаси, Амирий ғазалига битган назираси ижодкорнинг иқтидори, жасоратини кўрсатади. Зероки, ўша йиллари Амир Умархон ғазалига назира ёзиш у ёқда турсин, унинг номини тилга олиш ҳам хавфли бўлиб, бу бир жасорат эди.

Ҳайратий 1917—1920 йиллари Шаҳрихонда маориф раҳбари ва муаллим, 1920—1922 йиллари Марғилон шаҳар нозирининг иш бошқарувчиси, 1922—1930 йиллар орасида турли жамоат ташкилотларида ходим бўлиб ишлайди. 1932—33 йилларда Тошкент вилояти қишлоқларига Фарғона деҳқонларидан бу минтақада пахтачиликни янада ривожлантириш учун бир қанча хонадонлар кўчирилади. Ана шулар қаторида Ҳайратий ҳам Зангиота қишлоғига келиб жойлашади. Нафақага чиққан бўлишига қарамай шоир турли идораларда фаолиятини давом эттирди. Ҳайратий 1963 йили 93 ёшида оламдан ўтади.

Узоқ умр кўриб, муттасил ижтимоий-маърифий фаолиятда банд бўлган Ҳайратий бадий ижод билан ҳам узлуксиз машғул бўлади: ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, халқлар дўстлиги мавзуларида ғазаллар яратади, ҳаётдаги нуқсонлар, кишилар ўртасида учраб турадиган ғайрининсоний хатти-ҳаракатларни фош этувчи ҳажвий шеърлар ёзди. Унинг лирик ва сатирик шеърлари ўша вақтда матбуот саҳифаларида, «Мушғум» журналида тез-тез чоп этиб туриларди. Атоқли адабиётшунос ва адиблар Ҳошимжон Раззоқов ва Тўхтасин Жалоловнинг сайъ-ҳаракатлари билан 1960 йили шоирнинг «Ҳайратнома» шеърлар тўплами чоп этилди. Китобга муаллифнинг 1908 йилдан то умрининг охириги йилларигача бўлган ижоди намуналари ҳамда «Ҳайратнома» манзумаси киритилган.

Мажмуадаги шеърлар Ҳайратий ижодининг мавзу доираси кенг, жанрлари ранг-баранг, бадий жиҳатидан хийла ўқиншли эканлигини кўрсатади. Хусусан, лирик шеърлари, форсий тилдан қилган таржималари китобхон қалбида қониқиш туйғусини ҳосил қилади. Улар равон, омиёна бир услубда турли-туман, ўзига хос ба-

дий-тасвирий воситалар, ташбеҳлар қўлаб битилган-
ким, бир ўқишда китобхон қалбидан жой олади. «Хо-
размча» деб номланган ғазалнинг қуйидаги байтларига
эътибор беринг:

Куйингда қаландарман, куймақда самандарман,
Раҳм айла бу ҳолимга, ҳажрингда ҳуноб этма,
Эй кўзлари жаллодим, етсин сенга бу додим,
Қўй, жабру жафоларни, ҳолимни ҳароб этма.

Ҳайратийнинг кўпгина шеърлари панднома харак-
терида. Уларда шоир кишиларни ҳалолу пок, ҳушхулқ,
саховатпеша, мард-жасур, илм-маърифатли бўлишга, ка-
сб-ҳунар ўрганиб, ҳалол меҳнат эвазига кун кечиришга
даъват этади; дайди, бебурд санъаткорларни, товлама-
чи ва судхўрларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайратнома» шоирнинг ўзига хос саргузаштнома
шеърий қиссасидир. Уни ўқир эканмиз, бир томондан,
адибнинг мураккаб ва зиддиятли ҳаёт йўли кўз олди-
мизда намоён бўлади. Даврнинг энг муҳим воқеалари
билан танишамиз. Катта Фарғона канали қурилиши
манзаралари билан ошно бўламиз. Айни пайтда ҳукм-
рон коммунистик мафкура ҳамда шўролар тузумининг
ёш авлодга қоронғи кўп салбий жиҳатлари аён бўлиб
боради.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳайратий зуллисо-
найн шоирдир. Ҳақиқатда ҳам шоир қўлёмалари би-
сотида тожикча шеърлар, таржималар талайгина.
Машҳур маърифатпарвар адиб Маҳмудхўжа Беҳбудий
ташқил этган «Ойна» журналида Ҳайратийнинг бир
неча тожикча шеърлари эълон қилинган. Ушбу сатр-
лар муаллифи 1962 йили ёзувчи Эркин Маликов
ҳамроҳлигида домла Ҳайратий ҳузурларида бўлиб,
мусаввада дафтарлари-шеърларининг асли битилган
қаламий дафтарни кўришга муяссар бўлган. Унда
ҳали чоп юзини кўрмаган кўплаб мумтоз ғазаллар,
ҳажвиялар мавжуд эди. Шунинг учун Ҳайратий ме-
росини тўла тўплаб, саралаб, ўрганиб, нашрга тайёр-
ласак, хайрли ишни бажариб, шоир руҳини шод қил-
ган бўлурдик.

КОСОНИЙ РУҲИ

Бир куни кафедрада ўтирсам, таниқли шарқшунос, филология фанлари доктори Ориф Усмонов кириб келдилар. Салом аликдан сўнг:

— Мана шу китобни Наимжон Норқуловга бериб қўйсангиз, кафедраларида йўқ экан, шошилиб турувдим, кутолмайман, — дедилар.

— «Хўб бўлади» дедим-да китобни столга олиб қўйиб, домлани кузатиб чиқдим. Қайтиб келиб, араб алифбосида босилган китобни кўздан кечирсам, Саййидмубоширхон Косонийнинг уч жилдлик «Ўрта Осиё тарихи» асарининг биринчи ва иккинчи жилдлари экан. Унинг мундарижаси, муқаддимаси билан танишиб чиққач, муаллифнинг ҳамюртим эканлигини билиб олдим.

Кечга яқин доцент Норқулов китобни олиб кетди ва «ҳамшаҳарингиз билан таништираман» деган ваъда берди. Кунлардан бир кун дўстим Олой бозори мавзеида яшайдиган Саййидмубоширхон домла ҳузурига бошлаб борди. Бизни қотмадан келган, арабий авра-астар чакмон кийиб олган, 60 йилдан зиёд ватанидан жудо бўлиб, Шарқ мамлакатларини кезиб юрса ҳам ҳамон косонлик лаҳжасида гапирадиган нуруний инсон очиқ чеҳра билан кутиб олдилар. Вақт тушликка яқинлашиб қолгани учун бир пиёла чойдан сўнг:

— Наимжон, овқат тараддудини кўрмаймизми? — сўраб қолдилар.

— Энди, домла, ҳамшаҳар келганда палов бўлса, зўр бўларди-да, — ҳазиллашди Наимжон.

— Бале, аз дустон ишорат, аз мо бо сар давидан, деганлар. Сиз нимани буюрсангиз, ўшада, — фикрни тасдиқладилар устоз.

— Сиз масаллиқларни кўрсатиб қўйсангиз бўлди, буёғини ўзимиз болаймиз, — деб Наимжон ишга киришиб кетди.

Биз суҳбатни давом эттирдик. Маълум бўлишича, Саййидмубоширхон 1929 йили Косонсойнинг Дарвоза — қишлоқ (Асп бозор, Қўчаи Чак, Шаҳраб қўчаларини бирлаштирган) маҳалласида катта мулкдор Сулаймонхўжа оиласида дунёга келган. Оналарини Ла-

тифабиби, деб аташган. Шахрабдаги тўрт тошли те-
гирмон ҳам Сулаймонхўжага қараган. 30-йилларнинг
бошларидаги мулкдорларни қулоқ қилиш, мол-мулки,
ери ва бошқа бойликларини мусодара этиб, тортиб
олиб, колхозга қўшиб бериш каби мудҳиш сиёсат Су-
лаймонхўжа оиласини ҳам четлаб ўтмади. Отаси қа-
моқда оламдан ўтади. Бошпанасиз, тирикчилик ўтка-
зиш воситасидан маҳрум онла кўчада қолди. Тоғаси
Саййидахмадхон онаси ва Саййидмубоширхонни олиб,
шаҳардан чиқиб кетади ва Кўлобдаги Қаймоқчи қиш-
лоғига боради. Аммо ҳамшаҳарларидан бири қишлоқда
«бой-қулоқнинг фарзандлари» юрганини давлат хавф-
сизлик идораларига етказишади. Натижада «хукумат
кишилари» уларни бу ердан ҳайдаб юборади. Улар не-
ча сарсонликдан сўнг Афғонистон билан чегарадош
Қурбони шаҳид (ҳозирги Восеъ тумани) қишлоғига
бориб, бошпана топиб, бир йил колхозда ишлашади.
Бу орада Саййидахмадхоннинг оналари ва тоғаси ҳаёт-
дан кўз юмишади.

Жудолик дардига бардош беролмаган Саййидахмад-
хон кунлардан бир кун Дарқад кечувидан гупсарчилар
ёрдамида ҳамроҳ қариндошлари билан Афғонистонга
ўтиб кетади. Шундан сўнг Саййидмубоширхоннинг ҳаё-
ти гоҳ Ҳиндистон, гоҳ Афғонистон ва ниҳоят Арабис-
тонда кечди.

У кишининг тўрт ўғли ва тўрт қизи бор. Катта ўғли
тижорат ишлари билан машғул. Қаерда яшамасин
Саййидмубоширхон қалбида халқи меҳри, Ватан со-
гинчи туғён урарди. У тожирлик ишларидан фориғ пайт-
ларида она юрт илҳақлигига халқ тарихи ҳақида кўҳ-
на китобларни варақлаш, улардаги жасорат, матонат
тўла саҳифаларни кўчириб олиш, ўнлаб шоирлар де-
вонлари асл нусхаларини кўздан кечириш, бу хусусда
бирон бир китоб яратиш илинжи билан таскин берди.
Шу йўлда у Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Вашинг-
тон китоб хазиналаридаги дастхат сарчашмаларни 20
йил давомида ўрганиб чиқди: кекса ватандошлари би-
лан суҳбатлашди, баҳсу мунозаралар қилди. Натижада
уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоби вужудга
келди. Ушбу асарга сўз боши ёзган Эргаш Муҳаммад
Булоқбоши қуйидагиларни таъкидлайди: асарнинг би-

ринчи жилди 351 саҳифадан иборат ва бир неча бобларга бўлинган 7 бўлимдан ташкил тоган бўлиб, Ўрта Осиё ерлашган қадимий халқлари ва уларнинг биринчи мустақил давлатчилиги ташкил топган IX—X асрга қадар бўлган тарихни ўз ичига олади. Муаллиф бу тараққиёт даври тарихини ёритаркан, умуминсониятнинг қадимий тарихий тараққийси билан боғланган ҳолда мулоҳаза юритади.

Асарнинг 394 саҳифали иккинчи жилди бир қатор боблардан иборат беш бўлимдан ташкил топган. Унда асосан Ўрта Осиё тарихи устида сўз юритилган бўлиб, Туркистонда Қорахонийлар давлати қурилишидан то Темурийлар давлатчилигини ўз ичига олгандир. Бу жилда айрим сулолалар тузилиш жадвали ва хариталар бериш орқали муаллиф кўп тарихий ҳодисаларга атрофлича аниқлик бериб ўтади. Ушбу китоб ўтмиш тарихимизнинг ҳамма жабҳаларини чиқитларга чиқармай, сиёсий, мафкуравий чеклашларга берилмай ҳолис, мукамал ёритиб берилганлиги билан қимматлидир. Китобнинг нашри кутилаётган учинчи жилдида халқимизнинг XV асрдан тортиб ўлкамизда Октябрь тўнтариши юз бериб, халқ бошига тушган мудҳиш тарихий воқеалар ёритилади.

Косоний ўз китобида илмий-назарий фикрларни қатъий далилланган бўлишига, у ёки бу тарихий воқеаларни, давр, сулолалар шажараси, салтанатдорлигини бор бўй-басти билан кўрсатишга, ёритишга интилган, ҳулосаларнинг лўнда бўлишига эришган; адабиёт ва маънавиятнинг бошқа турлари ҳақидаги фикрларда қамровни кенгроқ олишга; унинг ҳомийлари фаолиятини ҳам тўқисроқ ёритишга ҳаракат қилган ва бунга тўла маънода муваффақ бўлган.

Саййидмубоширхон Косоний шоиртаъ, шеърят нафосатини нозик идрок этадиган олим эди. У кишининг «Ғазавийлар даври адабиёти ва маданияти», «Қори Раҳматулло Партав Косоний», «Мир Атоулло Косоний», «85 Косоний муҳожирлар тарихи», китоблари ҳамда Темурийлар даври санъати тарихига доир сочма мақолалари дастхатлари ҳозир Жиддада яшаётган ўғиллари Маҳмудхоннинг қўлида сақланмоқда. Уч жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китоблари эса «Мовароуннаҳр» нашриёти тасарруфида.

Косоний билан бўлган бир суҳбатда «Форсий тилдаги адабиёт айнан газнавийлар ҳукмронлиги даврида жанр нуқтаи назаридан ҳам, ғоявий йўналиш, бадий қудрати жиҳатидан ҳам янги тараққиёт чўққисига кўтарилди. Уни Фаррухий, Унсурий, Фирдавий, Асжадийларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Фирдавсий ва Султон Маҳмуд муносабатини янгитдан, ҳолис ўрганиш керак», деган эдилар. Саййидмубоширхон Косоний оилалари билан икки йил Тошкентда яшаб, 1996 йили вафот этганлар. Иншоолло, келгусида ана шу фарзандлари қўлидаги дастхат ёзғулардан ҳозирги ҳарфга кўчириб, Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилурмиз. Токим сизлар марҳум ёки барҳаёт муҳожир ҳамюртларингиз, эҳтимол қариндошларингиз кечмишидан хабардор, маънавиятингиз тарихининг янги зарварақлари билан ошно бўлинг. Зероки устоз Косонийнинг хотираси, ҳамиша барҳаёт руҳи бизни шунга даъват этади.

ХОТИМА

Хирот шаҳри илм-адаб аҳлининг навбатдаги мушоира оқшоми Жомий ҳовлисида ўтадиган бўлибди. Тонг саҳардан бошлаб турли шаҳар ва қишлоқлардан шоирлар устод хонадонига кела бошлабди. Эшик олдида юпунгина кийиниб олган, жиккаккина нуроний мўйсафид олиб-югуриб хизмат қиларкан: у- гоҳ одамларни таъзим-тавозе билан пешвоз олиб, уйга таклиф қилар, гоҳ отда келган адибларни суяб тушуриб, арғумоғини оғилхонага элтиб боғлар экан. Шу пайт кўпдан бери устод суҳбатида бўлишни орзу қилиб юрган вилоят ҳокимларидан бўлмиш ёш шаҳзода, ҳаваскор шоир ҳам кўринибди. Ҳалиги хизматкор мўйсафид тезлик билан ҳокимни отдан суяб тушириб, отини оғилхонага боғлаб қайтибди. Ҳокимни меҳмонлар ҳузурига элтиб, тўрга ўтқазибди-да, ўзи яна пойгакка бориб чўкка тушибди.

— Жаноблар, ҳамма келиб бўлди, шекилли, ул улус зот қани? — сўрабди шаҳзода.

Меҳмонлардан бири пойгакда ўтирган бояги хизматкорга ишора қилибди. Ҳалиги хизматкор Абдурахмон Жомий эканини энди билган ҳоким хижолат тортигандан ўрнидан сапчиб туриб, ташқарига отиладиган бўлибди. Жомий уни ўз ўрнига ўтқазиб, шеърят баҳсини бошлаб юборибди.

Шарқнинг машҳур санъаткори, юзлаб илм-адаб аҳлининг устози, Навоийнинг яқин дўсти, маслакдоши Жомий жуда катта обрў, ҳурмат-эҳтиромга эга бўлишига қарамай, ана шундай камтарона ҳаёт кечирган. Шогирдлари, ҳукмронлардан келадиган инъом-эҳсонларни бева-бечоралар, етим-есирларга улашиб берган.

Шарқнинг аксарият улкан мутафаккирлари оғир кун кечирганлар, қандай вазифани бажаришмасин, қай мансабда бўлмасин оддий халқни, элни, юртни ўйлаган: улар ёққан маърифат чироғи феодализм зулмати ичра порлаган юлдуздир. Ким эканлиги ва қайси табақага мансублигидан қатъи назар маданият ривожига ҳисса қўшган, халқ анъаналарини тиклаш, давом эттиришга интилган, адолатни ёқлаб, маънавиятта ҳомийлик қилган, ғайри инсоний иллатларни қоралаб, одамзодни

эъзозлаган боболаримиз ўз мардумсеварлик ва маърифатпарварлик қарашлари билан ҳамиша бизга йўлдошу қўлдошдирлар. Зероки, машҳур озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, еру кўкнинг барча иши инсонга боғлиқ, уни халқ ҳал этади, деган эди:

Осмону заминда нарсалар бари,
Одамнинг фикридан эмас ташқари.

Азиз китобхон! Ушбу лавҳалар Сизга бирон-бир маърифат бера олган бўлса, таъбингизни равшан, кайфиятингизни чоғ этишга жилла улуш қўшган бўлса, муаллиф муродига етибди. Чунки яхши сўзни тарғиб қилиш ҳам савоб. Ёмон сўздан ўзи асрасин. Зероки, ҳазрат Навоий айтганларидек:

Ёмон сўзки келиб жонга урғай,
Ки жондин ҳам ўтиб имонга урғай.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3

МАЪНАВИЯТИМИЗ САРЧАШМАЛАРИ

Зардушт	6
Авесто	8
Шарқ мусиқасининг асосчиси	13
Ал-жабр, яъни алгебра	18
Табарий сабоқлари	22
Муаллими Соний	25
Асрнинг ноёб ҳодисаси	28
Тўнгич тарихнавис	30
Қомусий билим соҳиби	34
Халқ қаҳрамонлиги куйчиси	39
«Офариннома» муаллифи	43
Биринчи султон	45
Ҳайратангез истёдод	59
Ғазнавийлар маликушшуароси	63
Тиббиёт бобокалони	68
Байҳақий — бош мирзо ва тарихчи	73
Маърифатпарвар вазир ва олим	76
Риёзиётшунос файласуф	79
Тил билимининг донишманди	84
Достоннавис ва лутатшунос	87
Фидоний эътиқод	90
Билимлар хазинаси	95
Ҳикматлар атриёти	100
Маънавият пешвоси	105
Жаҳолатни қоралаб	109
Андуҳ кошонаси	117
Аҳсикат андалиби	122

Хоразм фаҳри	125
Нуктасанж шеършунос	129
Халқ дардига ҳамроз	132
Ҳамсачилик қашшофи	136
Ҳасоратли адиб	141
Адиб ва адабиётшунос	145
Мазлумлар кўз ёши оташ	147
Ҳаҳонгашта шайх	152
«Дил ба ёру»	159
Нозиктабъ бадиҳағуӣ	164
Ҳонбаҳш шеърят	169
Паҳлавон ва шоир	171
Ҳаҳруззамон	175
Инсондўстлик куйчиси	176
Зоконлик ҳажвғуӣ	180
Ҳикматлар гулдастаси	182
Маърифатни олқишлаб	186
Ҳаёт шайдоси	192
Нигористон соҳиби	196
Заминда осмон яратган олим	200
Илму урфон пешвоси	207
Улкан муаррих	212

ДАҲОЛАР ДАВРАСИДА

Ҳамиша бедор қалб	216
Юксак ахлоқ тарғиботчиси	220
Ҳаной ва Пурёрвали	225
Шоҳ ва иҷод таносиби	229
Кўҳна Чоч ошиғи	235
Зариф ҳикоятлар устаси	239
Устодга ёднома	244
Чехракушолар сарвари	248
Замона ҳофизи	252
«Шоҳнома» хон мусаввир	256
Саркарда шоир	260
Тарихчи олим ва сайёҳ	264

Соҳир санъаткор	267
Алии Соний, дерлар	270

ҲАҚИҚАТ ВА МАЪРИФАТ ЯЛОВБАРДОРЛАРИ

Комилликка йўлловчи байтлар	278
Сарой адабиёти хусусида	282
Ирфоний билимлар қомуси	292
Зарофат соҳибни	303
Жисмим нотавондур менинг	306
Сўз гуҳаршуноси	313
Асримизгача насримиз	319
Эл Ҳозиғи	324
Улуғбекнинг издоши	328
Дониш ҳақиқатлари	331
Қутлуғ анъана	335
Назм гулшанида пайваст	338
Косоний руҳи	341
Хотима	345

ҲАМИДЖОН ҲОМИДИЙ

КЎҲНА ШАРҚ ДАРҒАЛАРИ

(Бадий-илмий лавҳалар)

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Мухаррир *А. Бобониёзов*
Рассом *Ш. Одилов*
Бадий муҳаррир *М. Абламов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳиҳлар *Ж. Тоирова, Н. Муҳаммадиева*

Теришга берилди 01.02.99 й. Босишга рухсат этилди 30.03.99.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 18,48. Нашриёт ҳисоб табоғи 18,08. Адади 10000.
Буюртма № 3636. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.**